ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՆԱԽՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄՅՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1901

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ТУРЕЦКИЕ ИСТОЧНИКИ ОБ АРМЕНИИ, АРМЯНАХ И ДРУГИХ НАРОДАХ ЗАКАВКАЗЬЯ

ИЗВЛЕЧЕНИЯ ИЗ ТУРЕЦКИХ ОРИГИНАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ В ПЕРЕВОДЕ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК С ПРЕДИСЛОВИЕМ, КОММЕНТАРИЯМИ, ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИМ СЛОВАРЕМ И ПРИЛОЖЕНИЕМ

ТОМ I

Составил
А. Х. САФРАСТЯН

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН
1961

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐ

ОБМЕН

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ, ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄՅՈՒՍ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ,
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆՈՎ, ՅԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ,
ՏԵՐՄԻՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆՈՎ
ԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՎ

Հ Ա Տ Ո Ր Ա

Կազմեց
Ա. Խ. ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

ՀՍՍՌ ԳԱ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
1961

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ:

Այս ժողովածուի մեջ զետեղված են Հայաստանի, հայերի և Կովկասի այլ ժողովուրդների մասին թուրք պատմագրերի և արքունական տարեգրերի գրքերում եղած նյութերը, որոնք ցույց են տալիս Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում և մասնավորապես պատմական Հայաստանում: Հատորում հրատարակված նյութերը ընդգրկում են XVI դարի երկրորդ կեսից (թուրքական պատմագրության սկզբից) մինչև XVIII դարի վերջերն ընկած ժամանակաշրջանը: Ժամանակագրական կարգով տրված են նյութեր հետևյալ պատմագրերից և տարեգրերից, Փեչևի, Նայիմա, Ռաշիդ, Չելեբի-Զադե, Սուբհի Սամի, Շաբիր, Իզզի, Վասըֆ և Ջևդեթ-փաշան:

Ժողովածուին կցված է նաև հավելված և գրքում գործածված թուրքական բառերի և տերմինների բառարան:

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵԿՏՈՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» ժողովածուով Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Արևելագիտության սեկտորը ձեռնարկում է նման աշխատանքների հրատարակության, նպատակ ունենալով ապագայում հրատարակել Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների պատմական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Սովետական Միության մյուս ժողովուրդների մասին և հայկական աղբյուրները Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների մասին:

Մինչև այժմ հայ պատմագրության մեջ այս ուղղությամբ քիչ բան է արված:

Ա. Սաֆրաստյանի այս ժողովածուն երկար տարիների աշխատանքի արդյունք է, նա առաջին անգամ հայ ընթերցողին ծանոթացնելու է թուրքական աղբյուրների հետ: Օգտագործված հարուստ փաստական նյութը ցույց է տալիս Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Կովկասում և պատմական Հայաստանում, անդրկովկասյան եղբայրական ժողովուրդների համատեղ, ազատագրական պայքարը թուրք զավթիչների դեմ՝ XVI—XVIII դարերում:

Այս բոլորը թուրք պատմագիրները շարադրել են բավական մանրամասնորեն, սակայն լինելով պետական պաշտոնյաներ, պատմական դեպքերի մեկնաբանումը տվել են հիմնվելով Թուրքիայի տիրող շրջանների շահերից:

Ժողովածուում զետեղված նյութերի հրատարակումը անհրաժեշտ ու այժմեական է այն պատճառով, որ թուրք ժամանակակից պատմագրությունը կեղծում է պատմական փաստերը, ճգտում է ցույց տալ, որ իբր թե անցյալում սուլթանական Թուրքիայի դերիշխանության տակ ապրող ժողովուրդներն իրենց պետականության և կուլտուրայի զարգացման ներկա աստիճանին են հասել

Օսմանյան կառավարության հովանավորության և բարյացակամ վերաբերմունքի շնորհիվ։

Թուրք պատմագիրներից քաղվածաբար բերված հատվածները կարևոր են նաև այն իմաստով, որ նրանք ընթերցողին ծանոթացնում են թուրք միջնադարյան պատմագրության հետ, ցույց են տալիս մեր հարևան ժողովրդի բարքերը, ներքին և արտաքին քաղաքականությունը։

Աշխատանքը թուրքական աղբյուրների վրա շարունակվում է։ Մոտակա տարիներում նախատեսվում է լույս ընծայել ժողովածուի 2-րդ և 3-րդ հատորները։

Արևելագիտության սեկտորը շնորհակալությամբ կընդունի այս հատորի վերաբերյալ ընթերցողների դիտողություններն ու առաջարկությունները։

Ա. Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության մեջ մեր հիմնական նպատակն է եղել տալ՝ Հայաստանի և Անդրկովկասի ժողովուրդների մասին եղած բոլոր նյութերը, որոնք տպագրվել են թուրքական պատմագրական աղբյուրներում (պատմագիր, տարեգիր, ուղեգիր և այլն)։ Կարելի է ասել, որ հայ պատմագիրները մինչև օրս չեն օգտագործել թուրքական աղբյուրները։

Թուրք պատմագիրները (արքունական թե ոչ-արքունական) իրենց էրկերում, այս կամ այն չափով, խոսել են նաև Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, արձանագրել, բացատրել և վերլուծել հաճախ այնպիսի կարևոր պատմական դեպքեր, որոնք կապված են եղել հայ և այլ ժողովուրդների կյանքի և ճակատագրի հետ։

Կասկածից դուրս է, որ հայ ժողովրդի պատմության լրիվ և բազմակողմանի ուսումնասիրության համար բյուզանդական, իրանական, արաբական, եվրոպական և այլ աղբյուրների հետ միաժամանակ, անհրաժեշտ է ծանոթանալ նաև թուրքական աղբյուրներին*։

---

* Այդ հասունացած պահանջի արդյունքը կարելի է համարել այն, որ վերջերս մի շարք պատմագրական աշխատություններում, թեև սահմանափակ ձևով, սկսել են օգտագործել նաև թուրքական աղբյուրները, ինչպես՝

ա) «Հայ ժողովրդի պատմություն», դասագիրք, առաջին հատոր,

բ) Մ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ», Երևան, 1955։

գ) Саркисян Е. К., Аграрная политика османского правительства в западной Армении, Айпетрат, 1957. ինչպես նաև նույն հեղինակի Թուրքիայի մասին այլ աշխատությունները։

դ) Երիտասարդ ասպիրանտների մի շարք մոնոգրաֆիական աշխատություններ, հոդվածներ և այլն։

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» ընդհանուր խորագիրը կրող ժողովածուի մեջ ծրագրել ենք աստիճանաբար և հնարավորության սահմաններում ներկայացնել հայ ժողովրդի պատմության համար կարևորություն ունեցող այն նյութերը, որոնք ցրված են թուրքական աղբյուրներում: Ներկա առաջին հատորում զետեղված նյութերը վերաբերում են հիմնականում XVI, XVII և XVIII դարերին: Նախատեսված է երկրորդ հատորում տալ նյութեր՝ այդ նույն դարերի այն պատմագիրներից, որոնք չեն մտել I հատորի մեջ: Երրորդ հատորը կընդգրկի XVIII և XIX դարերի թուրք պատմագիրներին:

Ժողովածուում պահպանվել է թուրք պատմագիրների տարեգրության ձևը, նյութերի դասավորումը, նրանց վերնագրերը և այլն: Մեր կողմից թարգմանված նյութերի որոշ մասը հարկադրված ենք եղել կրճատել՝ ավելորդ երկարաբանություններից և մանրամասնություններից խուսափելու համար: Այսպիսի դեպքերում պատմական հարցերի միջև եղած կապը պահպանելու նպատակով, ավելացրել ենք համառոտ ծանոթություններ:

Թարգմանության մեջ նպատակահարմար ենք համարել պահպանել հատուկ անունների (տեղանուն, անձնանուն), պաշտոնների և տիտղոսների թուրքական ձևն ու արտասանությունը, ինչպես՝ էյալեթ, սանջակ, վեզիր, սադրազամ, սերասքեր, բեյլերբեյի, միրմիրան, միրլիվա և այլն: Մասնավորապես նկատի ունենալով կառավարական, հոգևորական ու զինվորական կոչումների և տիտղոսների թարգմանության անիմաստ և անհնար լինելը, այդպիսիները տվել ենք նույնությամբ, ավելացնելով առաջին ծանոթություններ (տողատակ) և ծանոթագրություններ (գլխի վերջում):

Հայ պատմագրության հայտնի ներկայացուցիչներից Լեոն, իր «Հայոց պատմության» 3-րդ հատորում, «Թուրքիա» գլխում (էջ 101) խոսելով թուրքական պատմագրության մասին, ասում է. «Ամենի նշանավոր հաջողություն ունեցավ թուրքական մեծքը պատմության մեջ: Օսմանյան դրականության այդ ճյուղը շատ հարուստ է և ունի շատ արժեքավոր գործեր...»: Այնուամենայնիվ Լեոն չի տալիս գոնե համառոտ տեղեկություններ այդ «հարուստ ճյուղի» մասին, բավականանալով հիշել միայն Գյաթիբ-Զելեբիին: Լեոն հնարավորություն չի ունեցել օգտվելու թուրքական աղբյուրներից, դրա համար Թուրքիային վերաբերող նրա տեսությունը լի է աղավաղված և սխալ անուններով ու տերմիններով: Մինչև անգամ Գյաթիբ-Զելեբիի, երկրորդ անունը՝ փոխանակ Հաջի-Քալֆայի (կամ Կալֆայի) վերածված է Հաջի-Կուլֆի:

Բացի այդ, գրքի վերջում իբրև հավելված տրված են հետևյալ լրացուցիչ տեղեկությունները.

1. Օսմանյան սուլթանների ժամանակագրական ցուցակը և նրանց իշխանության տարիները (հիջրի և եվրոպական), նկատի ունենալով, որ Թուրքիայի պատմությունը կազմված է ըստ սուլթանների իշխանության շրջանների։

2. Իսլամական հիջրի թվականները մեր թվարկությանը վերածելու աղյուսակ, որը կօգնի տարեթվերը լրիվ ու ճշտորեն եվրոպականի վերածելուն. թարգմանության մեջ հիշված հիջրի տարեթվերի հետ մենք հաճախ հիշել ենք նաև եվրոպական տարեթվերը*։

3. Ձևտեղված է գրքում գործածված թուրքական բառերի ու տերմինների փոքրիկ բառարան՝ լատինական տառերով, հայերեն թարգմանությամբ։

Տեքստի տողատակերում հաճախ տրված են որոշ բառերի թարգմանություններն ու նրանց իմաստները։

4. Անձնանունների և տեղանունների ցուցակ համառոտ բացատրություններով։

Յուրաքանչյուր հեղինակից հետո տվել ենք ծանոթագրություններ՝ որոշ պատմական վայրերի, անհատների, դեպքերի և այլ հարցերի մասին։ Թարգմանված նյութերում որոշ բառեր, որոնք առնված են անկյունավոր փակագծերում, ավելացված են մեր կողմից՝ նախադասությունը կամ բառը ավելի ճիշտ հասկանալի դարձնելու համար։

---

* Այդ աղյուսակը մենք կազմել ենք Հ. Օրբելու „Синхронические таблицы для перевода исторических дат по хиджри на европейское летоисчисление“ գրքի հիման վրա, հրատարակություն Լենինգրադի Պետական Էրմիտաժի, Լենինգրադ, 1940։

Հայտնի է, որ Թուրքիայում և առհասարակ իսլամական երկրներում, գործ էր ածվում հիջրեթի (հիջրի) թվականությունը։ Թուրքիայում Քեմալական ռեֆորմների շարքում, 1926 թ. ընդունվեց նաև «Միջազգային օրացույցի և ժամերի օրենքը», որով գործածության մեջ մտան եվրոպական թվականները, ժամերն ու թվանշանները։ Ամբողջական պատմությունը նոր՝ եվրոպական տարեթվով կազմելը մեծ դժվարությունների հետ է կապված, ուստի ժամանակակից թուրք պատմագիրները շարունակում են միաժամանակ գործածել և՛ հիջրի և՛ եվրոպական տարեթվերը։

* * *

«Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին» աշխատության ներկա՝ առաջին հատորում տալիս ենք նյութեր հետևյալ թուրք պատմագիրների երկերից։*

1. Փեչեվի, *պատմագիր XVI—XVII դդ., «Թարիխ Փեչեվի», 940—1034 ԹԹ. հիջրի, 2 հատոր։*

2. Նայիմա, *պատմագիր-տարեգիր XVII դ., «Թարիխ Նայիմաճ, 4 հատոր. 1000—1071 ԹԹ. հիջրի։*

3. Ռաշիդ, *պատմագիր-տարեգիր XVII—XVIII դդ., «Թարիխ մա», 4 հատոր. 1090—1071 ԹԹ. հիջրի։*

4. Ջելեբի-Զադե, *պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխ Ջելեբի-Զադե»—1134—1141 ԹԹ. հիջրի։ Այս հեղինակի պատմությունը տպագրված է Ռաշիդի պատմության հետ իբրև նրա 6-րդ հատորը։*

5. Սուբհի, Սամի և Շաֆիր, *պատմագիր-տարեգիրներ XVIII դ. «Թարիխ Սուբհի, Սամի վե Շաքիր», 1143—1156 ԹԹ. հիջրի։ Այս երեք հեղինակների պատմությունները միացված են երկու հատորում, որը հայտնի է «Թարիխ Սուբհի» անունով։*

6. Սյուլեյման-Իզզի, *պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխ Իզզի», 1157—1165 ԹԹ. հիջրի, 2 հատոր։*

7. Վասըֆ, *պատմագիր-տարեգիր XVIII դ., «Թարիխ Վասըֆ», երկու հատոր, 1168—1188 ԹԹ. հիջրի։*

8. Ջևդեթ-Փաշա, *պատմագիր-տարեգիր XVIII դ. և XIX դ. առաջին քառորդի, «Թարիխ Ջևդեթ», 12 հատոր, 1188—1241 ԹԹ. հիջրի։*

Բացի Փեչեվիից, մնացածները պետական-պաշտոնական տարեգիրներ են, وقعه نويسى («Վակաա-Նյուվիս»), որոնք գրել են Օսմանյան պետության պատմությունը ժամանակագրական կարգով։ Վերոհիշյալ տարեգիրների պատմությունը սկսվում է հիջրեթի 1000 թ. և հասնում մինչև 1241 թ. (եվրոպական տարեթվերով՝ 1591—1825 ԹԹ.), այսինքն՝ XVI դ. վերջից մինչև XIX դ. առաջին քառորդը։ Տարեգիր Ջելեբի-Զադեից հետո՝ 1142 թ. դեպքերը չեն

---

* *Հայտնի է, որ պատմագիրների երկերը կրում են հեղինակի անունը, ինչպես՝ «Թարիխ Փեչեվի», «Թարիխ Նայիմա», «Թարիխ Ջևդեթ» և այլն։ Պատմագրի անունից հետո հիշված են նրանց «Պատմության» ընդգրկած տարիները։*

մաև օսմանյան տարեգիրների պատմության մեջ, որովհետև հաջորդ տարեգիրը՝ Սուրհին, իր պատմությունը սկսում է 1143 թ. դեպքերից։ Հետագայում 1329 թ. (1911) «Թարիխի-Օսմանի-Էնջյումենի Միջմուասի»-ում* ընկերության աշխատակիցներից Մուհամմեդ-Արիֆը ժուռնալում տպագրած «Օսմանյան պետության [դեպքերի շարքից] պատմության մեջ չարձանագրված 1142 թ. դեպքերը» վերնագրով հոդվածում լրացնում է այդ բացը։ Այդ տարեթիվը զուգադիպում է Սուլթան Ահմեդ III իշխանության վերջին տարիներին։

Այսպիսով թուրքական աղբյուրներից մենք տալիս ենք Հայաստանի և հայաբնակ շրջաններին վերաբերող 300 տարվա պատմական նյութեր (940—1241 թթ.)։

Վերոհիշյալ թուրք պատմագիրների մասին կենսագրական և այլ տեղեկություններ ու նրանց «պատմությունների» համառոտ բնութագրերը տրված են յուրաքանչյուր հեղինակից թարգմանված նյութերի սկզբում։

Սույն աշխատության առաջին հատորում նպատակահարմար համարեցինք օգտվել այն թուրքական պատմագիրներից, որոնք ավելի կարևոր նշանակություն ունեն և կարևոր տեղ են բռնում թուրքական պատմագրության մեջ և երկրորդ՝ որոնց «պատմությունները» ժամանակագրական կարգով հաջորդում են իրար։ Բացի Փեչեվիից, մնացած բոլոր պատմագիր-տարեգիրների «պատմությունները» իրար հաջորդում են ժամանակագրական կարգով։

Մենք նախընտրել ենք արքունական, պաշտոնական տարեգիրներին, որոնք որպես հեղինակավոր և իրենց ժամանակի համար աչքի ընկնող մտավորական անձնավորություններ, մոտ լինելով սուլթանական արքունիքին ու կառավարական օրգաններին, դեպքերը տալիս են ավելի լրիվ, հաճախ պաշտոնական փաստաթղթերի հիման վրա։

Աշխատության մեջ հիշված պատմագիր-տարեգիրներից մի քանիսը նկարագրում են իրենց ժամանակակից և հաճախ ականատես եղած դեպքերը, ինչպես պատմագիր Փեչեվին (որոշ դեպքեր), պատմագիր-տարեգիրներ՝ Ռաշիդը, Ջելեբի-Զադեն, Սուրհին, Իզզին և Վասըֆը։ Անտարակույս այդ հանգամանքը ունի որոշ առավելություններ։

---

* تاریخ عثمانی انجمنی مجموعسی، استانبول ۱۳۲۹، برنجی جلد، نومرو ٦—١، صحیفه ٢٦٤—٢٥٩، ٣١٦—٣٠٩.

Նպատակահարմար համարեցինք թուրք պատմագիր-տարեգիրների «պատմությունների» անունները տալ առանց թարգմանելու, ինչպես՝ تاریخ پچوی، تاریخ نعیما، تاریخ جودت پاشا «Թարիխի Փեչեվի», «Թարիխի Նայիմա», «Թարիխի Ջեվդեթ փաշա» և այլն:

Նկատի ունենալով թուրքական պատմագրության մասին հայերեն լեզվով գրականության բացակայությունը, առաջաբանում խիստ համառոտ տրվում է թուրքական պատմագրության կարևոր և բնորոշ գծերը, սույն աշխատության ընդգրկած XVI—XVIII դարերի սահմանում:

Օսմանյան պատմությունը, այնպես ինչպես շարադրել են գրեթե բոլոր թուրք պատմագիրները, ներկայումս կորցրել է իր նշանակությունը, քանի որ Օսմանյան պետության պատմության սկզբնական շրջանը, մինչև Ստամբուլի գրավումը (1453), չի արձանագրվել և եթե արձանագրված էլ լինի, կարևոր նյութերը չեն պահպանվել: Այնպես, որ ըստ ավանդությունների, Օսմանյան պետության հիմնադիրը համարվող Օսման-Ղազիից սկսած, մոտավորապես երկու դարի պատմություն զուրկ է պատմական հաստատ ու ստուգված տվյալներից:

Ժամանակակից թուրքական պատմագրության ներկայացուցիչներից մեկը՝ Իսմայիլ Համի-Դանիշմենդը այս մասին ասում է: «Այս առաջին շրջանի բազմաթիվ դեպքերը մեզ համար բոլորովին անծանոթ են, իսկ քիչ թե շատ հայտնի դեպքերի թե՛ տարեթվերի և թե՛ ավանդության ձևի տեսակետից, պատմագիրների միջև մեծ տարբերություններ կան... Բյուզանդական, արաբական և այլ օտար աղբյուրների հաճախ իրար չհամապատասխանող բացատրություններն էլ այս մութ շրջանը լուսավորելու բնույթը չունեն: Մասնավորապես մեր ներքին դեպքերը օտար աղբյուրներում շատ քիչ են արձանագրված*:

Օսմանյան պետության ծագմանն ու նրա սկզբնական զարգացմանը վերաբերող պատմական հարցերը, բնականաբար, թուրք և օտար պատմագիրներին լուրջ կերպով զբաղեցնող հարցերից են:

Անվիճելի պետք է համարել այն փաստը, որ Օսմանյան պետության հիմնադիրը համարվող Օսմանի և նրան հաջորդողների՝

---

* Ismail Hami Danişmend, Izahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Istanbul, 1947, I cilt. sah. VII.

Օրխանի, Մուրադի և Բայազետի (որոնք պաշտոնական Օսմանյան պատմության մեջ կոչվում են Ղազի Սուլթան Օսման, Ղազի Սուլթան Օրխան և Ղազի Սուլթան Մուրադ) անվան և իշխանության հետ կապված դեպքերի մեծ մասը պատմական իրողություններից ավելի պատմական ավանդություններ են, որոնք ինչպես իրավամբ նկատում է հայտնի արևելագետ Հերբերդ Ադամս Գիբբոնսը, «շարադրվել են շատ ավելի ուշ ժամանակներում թուրք պատմագիրների կողմից, իսկ Եվրոպայի թուրքագետ պատմագիրներից շատերը, առանց գիտական ուսումնասիրությունների և ստուգումների, հաճախ նույնությամբ կրկնել են թուրք պատմագիրների կողմից իբրև պատմական փաստ տրված ավանդությունները»*:

Մինչև հիջրեթի XI դարը (1000 թ.=1596 թ.) Օսմանյան պետությունը չի ունեցել պաշտոնական տարեգիրներ: Պատմական որոշ դեպքեր, գլխավորապես Սուլթանների անձի և գործերի վերաբերյալ դեպքերը, գրի են առել «Շահնամե-խան»** անունով հայտնի բանաստեղծները (Շահնամե գրող, ասող), որոնք պարսկական շահերի «պատմագիրների» նման «Շահնամեներ» էին գրում: «Շահնամեխաններից» առաջինը եղել է Ֆեթհուլլահ-էֆենդին, որն Իրանից է եկել. սա սուլթան Սուլեյման-Կանունիի պատերազմական գործողությունների մասին թուրքերեն և պարսկերեն լեզուներով, ոտանավորի ձևով «պատմություններ» է գրել: Թուրք պատմագիրների ասելով Ֆեթհուլլահ-էֆենդիից հետո ապրող «Շահնամեխանների» աշխատությունները չեն պահպանվել, հիշվում են Լոկման, Քյաթիբ-Մուհամմեդ, Հյուսքմի և այլ անուններ:

Ավելի ուշ, հիջրեթի XI դ. սկզբին, Օսմանյան պետության պատմագրությունը ստանում է ավելի ձևակերպված բնույթ: Պետության կողմից նշանակվում են հատուկ պատմագիրներ-տարեգիրներ՝ «Վակաա-նյուվիսներ»: Այսպես, Սուլթան Մուհամմեդ III-ի կողմից տրված փադիշահական հրամանագրով սահմանվում

---

* Հ. Ա. Գիբբոնսի՝ Օսմանյան պետության ծագման ու զարգացման հարցին վերաբերող աշխատությունը թարգմանված է թուրքերեն լեզվով Ստամբուլի Պետական համալսարանի թուրքագիտության ինստիտուտի կողմից:

هربرت آدامس گیبونس: عثمانلی ایچراطورلغنك قورولوشی، ترجمه ایدن: راغب خلوصی، استانبول دارالفنونی تورکیات انستیتوسی، استانبول ۱۹۲۸، صحیفه ۷.

** Շահնամեխան — شهنامه خوان.

է, որ «Վակաա-Նյուվիսը» պետք է տիրապետի արձակ և ոտանավոր գրելու արվեստին, պիտի իմանա ուղղագրությունը և դեղագրությունը, նրա տրամադրության տակ պիտի լինեն քարտուղարներ, նկարիչներ, ոսկեզօծողներ (գրքի վերնագրերը և կազմը զարդարողներ)։

Ահա այս ձևով տարեգրությունը վերածվում է պետական պաշտոնի. տարեգիրները նշանակվում են Սուլթանի կողմից, հաճախ պետական բարձր աստիճանի և իրենց գրական հմտությամբ հայտնի անձնավորություններից։

Թուրքական պատմության «Վակաա նյուվիս»-ները, թվով 29, գրել են Օսմանյան պետության պատմությունը տարեգրության ձևով, հիջրեթի 1000 թվականներից մինչև XIX դ. կեսը։

«Վակաա նյուվիս»-ների շարքում կան, իհարկե, երկրորդական նշանակություն ունեցող պատմագիրներ, բայց կան և այնպիսիները, որոնք իրենց «պատմություններով» մեծ տեղ են բռնում Օսմանյան պետության տարեգրության մեջ և որոնք թողել են պատմության տեսակետից հիշատակության արժանի գործեր։ Այդ կարգի թուրք պատմագիրներից կարելի է հիշել Նայիմային, Ռաշիդին, Ջելեբի-Ասըմին, Վասըֆին, Ջևդեթ-փաշային, Աբդուրահման-Շերեֆին։ Բացի պաշտոնական (պետության կողմից նշանակված) «Վակաա-նյուվիս»-ներից պետք է հիշել նաև ոչ պաշտոնական պատմագիրներին, որոնք նմանապես ուսումնասիրել են որոշ պատմական շրջաններ և գրել են կարևոր պատմական երկեր։ Դրանցից կարելի է հիշել Փեչեվիին*, բանաստեղծ Նեդիմին**, Թայար-Զադե-Աթաին, Քյաթիբ-Ջելեբիին, Հյուսմի-Ջելեբիին, Խայրուլլահ-Էֆենդիին և այլն։

Օսմանյան պատմագիրների այս ցանկը լրացնելու համար պետք է հիշել նաև հայտնի ուղեգիր-պատմագիր Էվլիյա-Ջելեբիին (XVII դ), որի 10 հատորից կազմված «Էվլիյա-Ջելեբիի ուղեգրությունը»*** բացի աշխարհագրական և տեղագրական նշանա-

---

* Փեչեվիի մասին տե՛ս Ներկա աշխատության «Թարիխ-Փեչեվի» գլուխը։

** Նեդիմը թարգմանել է Դերվիշ-Ահմեդ էֆենդիի արաբերեն լեզվով գրված «Սեհաիֆ-ուլ-Ախբար» հատոնի պատմությունը «Մյունէջիմ-բաշի Թարիխ» անունով։

*** اولیا چلبی: اولیا چلبی سیاحتنامهسی، استانبول ۱۳۱٤، ۱۰ جلد.

կությունից, ունի նաև պատմագրական նշանակություն, քանի որ Էվլիյա-Չելեբին իր «Ուղեգրության» մեջ տալիս է մի շարք պատմական և կարևոր դեպքերի նկարագրությունը, հաճախ հետաքրքիր մանրամասնություններով։

Թե պաշտոնական տարեգիրները և թե առհասարակ այլ թուրք պատմագիրները, որոնք շատ հաճախ ուսումնասիրել ու գրել են անցյալ՝ ոչ իրենց ապրած ժամանակաշրջանների պատմությունը, իհարկե, ամենից առաջ օգտվել են պետական, արքունական նյութերից և պաշտոնական փաստաթղթերից։

* * *

Թուրքական պատմագրության հիմնական ձևը, ինչպես ասացինք, տարեգրության ձևն է, որը գործ են ածում բոլոր պատմագիրները, շատ աննշան բացառությամբ։ Թուրք պատմագիրների շարքում խիստ կարևոր տեղ բռնող Ջևդեթ-Փաշան, տարեգրության ձևը հիմնականում պահպանելով հանդերձ, «Թարիխի Ջևդեթի» մեջ երբեմն շեղվում է և որոշ պատմական շրջանների կամ ամբողջ պատմական դեպքերի մասին տալիս է տեղեկություններ, ընդհանրացումներ և վերլուծումներ (3-րդ հատորում Կովկասի, Վրաստանի, Դաղստանի, Չերքեզիստանի և այլնի մասին)։

Կոչի-Բեյը* 1041 թ. (1631) Սուլթան Մուրադ IV ներկայացրած իր հայտնի «Ռիսալեյում» (բրոշյուր) որոշ ժամանակաշրջանի պատմական դեպքերը և երևույթները հանգամանորեն վերլուծում և քննադատության է ենթարկում։

Թուրք պատմագիրների գլխավոր ներկայացուցիչների երկերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն կտա, մի քանի հիմնական դծերով, բնութագրել գլխավորապես այս հատորում մեզ հետաքրքրող (XVI—XVIII դդ.) թուրք պատմագրության մակարդակը։

1932—1933 թթ. «Թուրքական Պատմության Ուսումնասիրության Ընկերության»** կոլեկտիվ աշխատությամբ շուրս հատորով

---

* Կոչի-Բեյի «Ռիսալէի» ռուսերեն թարգմանությունը տե՛ս Смирнов И. Д. Кучи-Бей Гомюрджинский и др. Османск. писатели об упадке Турции.

** Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, ներկայումս կոչվում է Türk Tarih Kurumu (Թուրքական Պատմության Ընկերություն), կազմակերպվել է Մուստաֆա Քեմալի նախաձեռնությամբ 1931 թվականին Անկարայում։

հրապարակված «Թարիհ»-ում «Պատմագրությունը օսմանցիների մոտ» հատվածում, այսպես են բնորոշվում թուրքական պատմագրությունն ու պատմագիրները. «Կուլտուրական առպարեզում օսմանցիների առաջադիմությունից հետո, պատմագիրները հետամուտ են եղել գրելու խրթին ու ճոռոմ լեզվով։ Պատմական որոշ դեպքեր, երբ պահանջվում էր, որ դրանք ընթերցողները չհասկանան, պատմագիրները բացատրել են բազմաթիվ տերմիններով ու խրթին արտահայտություններով, այդպիսով շատ հաճախ նրանցում եղած ճշմարտությունը հասցրել անհասկանալիության։ Հոջա-Սադեդդին-էֆենդիի «Թաջ-ուլ-Թեվարիխ» (Tac-ül Tevarih) անունով աշխատությունը, որն Օսմանյան պետության հիմնումից մինչև Սելիմ III մահը տեղի ունեցած դեպքերի մասին է, խրթին և ճոռոմաբան օսմանյան պատմություններից ամենադժվարն է համարվում։

«Թաջ-ուլ-Թեվարիխ»-ից հետո կանոնավոր կարգով, բավականին ընդարձակ կերպով դրված պատմական երկերի միջոցով կարելի է հետևել օսմանյան պատմությանը մինչև XIX դ. կեսը... իրար հաջորդող պատմությունների հեղինակներից շատերը պաշտոնական տարեգիրներ են („Vakaa-nüvis“)*։

Ամենից առաջ պետք է նշել, որ թուրք պատմագիրները, շատ շնչին բացառությամբ, իրենց ուշադրությունը կենտրոնացնում են գլխավորապես Սուլթանական արքունիքի, պատերազմական գործողությունների վրա։ Այդ բոլորը տալիս են հաճախ անտեղի և անիմաստ մանրամասնություններով։ Դա բացատրվում է, իհարկե ամենից առաջ, այն բանով, որ պատմագիր-տարեգիրը նշանակված է Սուլթանի, արքունիքի կողմից։ Նա ամենից առաջ պիտի բավարարի Սուլթանի, վեզիրների, կրոնական, վարչական և ռազմական գեկավար պաշտոնյաների փառասիրական ձգտումները, նրանց անունների և գործերի հավերժացումով։ Բացի այդ, պատմագիր-տարեգիրը պատկանում է նույն այդ խավերին և նա շահագրգռված չէ դուրս գալ այդ դասի շահերի ու հետաքրքրության սահմաններից։

Ժողովուրդը, հասարակության խոշոր զանգվածները չեն երևում թուրք պատմագիրների երկասիրությունների մեջ, կարծես նրանք չեն տեսնում ժողովրդին, կամ ժողովուրդը մասնակից չէ

---

* Tarih, III, cilt, yeni ve yakın zamanlar, T. T. T. Cemiyeti tarafından yazılmıştır, 1933, Istanbul, sah. 151.

պատմական դեպքերին։ Եթե չխոսենք Օսմանյան պետության մեջ ապրող ոչ-իսլամ ազգությունների՝ բալկանյան ժողովուրդների, հույների, հայերի, հրեաների և այլոց մասին, որոնց նկատմամբ հաճախ կրոնական ֆանատիկ մոտեցում ունեն թուրք պատմագիրները, անգամ իսլամական կրոնին պատկանող ժողովուրդների նկատմամբ ևս նույն անտարբերությունն է նկատվում։ Այդպիսի պայմաններում, իհարկե, ավելորդ կլիներ թուրք պատմագիրներից պահանջել, որ նրանք ուշադրության առարկա դարձնեին ժողովրդի կենցաղը և կուլտուր-կրթական խնդիրները։ Եթե թուրք պատմագիրները չեն զբաղվում ժողովրդով, չեն հետաքրքրվում նրա նյութական-կուլտուրական վիճակով, ապա նրանք իրենց պատմության մեջ առանձին հետաքրքրություն են ցույց տալիս դեպի պետական կյանքը, նրանում առաջ եկած փոփոխությունները, հաճախ մեկնաբանում և քննադատում են պետական կյանքում առաջ եկած երևույթները, նորությունները, մինչև անգամ քննադատում պետության ղեկավար վեզիրներին և այլ բարձրաստիճան անձնավորություններին։ Այդ երևույթն առանձնապես աչքի է ընկնում Օսմանյան պետության արտաքին հարաբերությունների խնդրում։

Երկրի տնտեսական խնդիրները թուրք պատմագիրներին հետաքրքրում են գլխավորապես պետական բազմաթիվ և բազմատեսակ հարկերի և այդ հարկերի գանձման, պետության ֆինանսական դրությունը ապահովելու, տևական պատերազմների հսկա ծախքերը, արքունիքի անսահման շռայլությունները և ճոխություններն ապահովելու տեսակետներից։

Թե ինչ ազդեցություն էին գործում ժողովրդի տնտեսական կյանքի վրա բազմաթիվ, երկարատև և կործանարար պատերազմները, այդ մասին էլ թուրք պատմագիրները գրեթե չեն խոսում։

Թուրք պատմագիրներին հատուկ այս բնորոշ գծերը, իհարկե, ունեն նաև աննշան բացառություններ։ Այսպես, Ահմեդ-Ջևդեթը և մանավորապես ուղևոր-պատմագիր Էվլիյա-Ջելեբին, հաճախ պատմական, արքունական, պատերազմական դեպքերի շարքում, չեն մոռանում նաև ժողովրդին, զբաղվում են նրա կենցաղով, զբաղմունքով և կուլտուրայով։ Այդ ուղղությամբ շատ արժեքավոր նյութեր է տալիս Ջելեբին, որը Օսմանյան պետության հսկայածավալ տերիտորիան անցել է քայլ առ քայլ, ուսումնասիրել և նկարագրել է մզկիթների, մեդրեսաների հետ միասին նաև ժողովրդին, տալով

164—2

ՀՍՍՌ ԳԱ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

նրա աշխատանքի (արհեստ, առևտուր, տնտեսություն) կարևոր բնագավառները, կենցաղը, սովորությունները, լեզուն և այլն*։

Թուրք պատմագրության բնորոշ կողմերից մեկն էլ այն է, որ պատմագիրների երկերը շատ երկար ժամանակ մնացել են կղզիացած վիճակում, քանի որ նրանց «պատմությունները» չեն տպագրվել և միայն սահմանափակ ձեռագիր օրինակներ են մատչելի եղել խիստ սահմանափակ շրջաններին։ Թուրքիայում՝ թուրքական տպագրական արվեստը սկիզբ է առել շատ ուշ, XVIII դ. առաջին քառորդում, այսինքն տպագրության գյուտից մոտ 3 դար հետո (1440 և 1727 թթ.)**։

Թուրքական տպագրության արվեստի հիմքը դրել է ազգությամբ հունգարացի Իբրահիմ-էֆենդի-Մյութեֆերիքեն, որը Վիեննայից բերել է տալիս փորագրիչներ, արաբական տառեր ձուլողներ, տպագրիչներ և ձեռնարկում տպագրության գործին։

Տպագրության գործի հիմնման մասին «Թարիհը» գրում է. «Եվրոպայում XV դարի կեսին տպագրության արվեստի հիմնումը գրքերի քանակի հեշտությամբ բազմացնելու հնարավորություն է ստեղծում, որն իր հերթին նպաստում է գիտության և արհեստների արագ տարածմանը։ Իբրահիմ-էֆենդիի „Darültabaatülamire“ (Կայսերական տպագրություն) անունով տպարանում մի շարք գրքեր տպագրվեցին, առաջին տպագրված գիրքը մի թուրքի կողմից գրված բառարանի թուրքերեն թարգմանությունն էր։ „Vankulu“ անունով այդ գիրքը տպագրվեց հազար օրինակով։ Տպագրված գրքերից շատերը պատմության ու աշխարհագրության էին վերաբերում, որոնցից մեկը „Tarihi Timur Gürgan“-ն էր։ Սկզբում տպագրված գրքերից պետք է հիշել նաև Քաթիբ-Չելեբիի حاجى-ն, թուրք պատմագիր-տարեգիրների երկերից՝ Նայիմայի نعيما خ يار-ն, Ռաշիդի راشد خ يار-ը և այլն։ Այդ գրքերի խնամքով և առանց գրաշարական սխալների մաքուր տպագրությունը կարելի է տեսնել մինչև օրս պահպանված օրինակներում»***։

---

* Էվլիյա-Չելեբիի ուղեգրությունից «Հայաստանի և հայերի մասին» մեր քաղած և թարգմանած նյութերը պատրաստել ենք տպագրության համար առանձին գրքով,— «Էվլիյա-Չելեբին Հայաստանի և հայերի մասին»։

** Այդ թվականից մեկ և կես դար առաջ, 1567 թ., Աբգար-Դպիրը Իտալիայում ձուլված հայկական տառերը Ստամբուլ է բերում, հիմնում Թուրքիայում հայկական առաջին տպարանը։

*** Tarih, III c. sah. 148.

Երկու խոսք Թուրք պատմագիրներից մեր կատարած թարգմանությունների լեզվի մասին։

Պատմագիրներից շատերը իրենց «պատմությունները» գրել են XVI—XVII դդ. հատուկ, վերին աստիճանի խրթին և ծանր լեզվով, որը արաբերեն, պարսկերեն, թուրքերեն լեզուների խառնուրդ էր։ Բացի այդ, նկատի պետք է ունենալ նաև այդ դարերում պաշտոնության շարադրության ձևը,— պատմագիրը գրում է մեծածավալ հատորներ, շատ հաճախ առանց գլուխների, վերնագրի և կետադրական նշանների։ Հայտնի է նաև, որ արաբական տառերով շատ դժվար է ճիշտ արտահայտել հատկապես անձնանունները և տեղանունները։

Վերոհիշյալ պատճառներով հասկանալի կլինի նման նյութերի թարգմանության դժվարությունները և անխուսափելի թերությունները։ Թարգմանության մեջ մենք աշխատել ենք, ըստ հնարավորին, պահպանել տեքստերի արտահայտության առանձնահատկությունն ու ոճը և դրանով, բնականաբար, որոշ չափով շեղվել ենք մեր լեզվական կանոններից։

* * *

Թուրք պատմագիրներին չի հետաքրքրել հայ ժողովրդի կյանքն իր տարբեր կողմերով։ Իր պետականությունը և անկախությունը կորցրած հայ ժողովուրդը և նրա հայրենիքը՝ Հայաստանը, որի մի խոշոր հատվածը ընկել էր սուլթանական Թուրքիայի դաժան լծի տակ, ինչպես թուրք տիրակալների, այնպես և պետական ղեկավարների ու թուրք պատմագիրների աչքում՝ չէր ներկայացնում մի այնպիսի ուժ և մեծություն, որին անհրաժեշտ լիներ հաշվի առնել։ Նրանք հաշվի չէին առնում նույնիսկ Օսմանյան կայսրության հիմնական տարրը հանդիսացող իսլամ-թուրք ժողովրդին, իսկ արհամարհանքը դեպի անհավատ (քյաֆիր) ժողովուրդները՝ մասնավորապես դեպի հայերը՝ բացահայտ էր թուրք աշխարհակալների համար։

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը բացառիկ և կարևոր նշանակություն ուներ թուրք աշխարհակալների համար՝ նրանց դեպի Աբևելք և Հարավ ծրագրած նվաճումների իրականացման գործում։ Դեպի Միջագետք, Սիրիա և Եգիպտոս կատարած նվաճումների ընթացքում, թուրքերն ամեն կերպ ձգտում էին գրավել և իրենց ձեռքում պահել Հայկական բարձրավանդակը։ Այստեղ թուրք աշխարհակալների դեմ միակ ուժը Իրանն էր, որն ղզալով ու հաշվի առնե-

լով օսմանյան Թուրքերից իրեն սպառնացող ահավոր վտանգը, նույնպես ձգտում էր իր ձեռքում պահել Հայկական բարձրավանդակն ու Արևելյան Անդրկովկասը։

Ահա այդ երկու հակառակորդ ուժերի՝ Թուրքիայի և Իրանի բախման ասպարեզ է դառնում Հայաստանը։ Իրանա-Թուրքական պատերազմները որոնք սկսվեցին XV դ. առաջին քառորդից և որոշ դադարներով շարունակվեցին մինչև XVIII դ., Հայաստանը վերածեցին պատերազմական թատերաբեմի։ Իրանա-Թուրքական այդ արյունալի և անհաշտ պատերազմական գործողությունները, Հայաստանի, հայ ժողովրդի, ինչպես նաև Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների համար շատ ծանր հետևանքներ ունեցան։ Երկու հզոր և անհաշտ պետությունների կողմից աշխարհակալական նպատակներով բորբոքված այդ կատաղի պատերազմները ստացան կրոնական-դավանական գունավորում։ Թուրքիան, իսլամական կրոնի՝ սյունիի դավանանքի դրոշակով կռվում էր նույնպես իսլամ, սակայն շիա դավանանքին պատկանող կըզլբաշական Իրանի դեմ։ Կրոնական այս գունավորումը երկու պետությունների թշնամությունն ավելի էր ուժեղացնում, բորբոքելով նրանց բանակների կրոնական ֆանատիզմը։

Սեֆյան Իրանի պետության հիմնադիր՝ Շահ-Իսմայիլի և օսմանյան Թուրքերի Յավուզ-Սուլթան Սելիմի 1514 թ. Թավրիզի մոտ՝ Չալդրանի մեծ ճակատամարտով սկսված իրանա-թուրքական պատերազմները, գրեթե միշտ, տեղի են ունեցել Հայաստանի և հայաբնակ շրջանների տերիտորիայում։

Իրանա-Թուրքական պատերազմներն ավելի կատաղի բնույթ են ստանում օսմանյան հռչակավոր Սուլթան Սյուլեյման-Կանունիի և Իրանի շահ՝ Շահ-Թահմազի իշխանության օրոք։ Այդ և դրանից առաջ տեղի ունեցած պատերազմների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններ անցնում են օսմանցիներին։ 962 թ. (1554) Սուլթան Սյուլեյմանը արշավում է Իրանի վրա, հրով ու սրով ավերում Արարատյան երկիրը, Նախիջևանն ու Սյունյաց աշխարհը։

Որոշ ընդհատումից հետո Իրանա-Թուրքական պատերազմները վերակավում են Սուլթան Մուրադ III օրոք, ու փոփոխակի հաջողություններով շարունակվում մինչև 991 (1590) թվականը։ Այս վերջին պատերազմների հետևանքը՝ լինում է այն, որ Թուրքերը գրավում են Անդրկովկասի զգալի մասը։

Սրանով ավարտվում է XVI դ.։

XVII դ. սկզբից իրանա-թուրքական պատերազմներում կարևոր դեմք է հանդիսանում Շահ-Աբբասը, որը վերջ տալով Իրանի գահի շուրջը տեղի ունեցած երկարատև կռիվներին, վերակազմում է բանակը և սկսում Թուրքիայից ետ խլել Իրանի կորցրած վայրերը։ Երևանի բերդը, ինչպես միշտ, այս անգամ էլ կարևոր օբյեկտ է հանդիսանում իրանա-թուրքական բախումներում։ Երևանի այդ նշանակությունը պահպանվում է նաև հետագա պատերազմական գործողություններում։ Իրանական բանակը արշավում է դեպի Էրզրում, կողոպտում, ավերում և 23 հազար մարդ է քշում դեպի Արարատյան դաշտը։ Իսկ թուրքական բանակի հարձակումների պատճառով, երբ իրանական բանակը ստիպված է լինում նահանջել, տեղի է ունենում Շահ-Աբբասի՝ պատմության մեջ հայտնի հայերի գերեվարումը 1604 թ.։ 1021 թ. (1612), Սուլթան Ահմեդի օրոք, Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է կարճատև հաշտություն, սակայն 1025 թ. (1616) նորից է բռնկվում պատերազմը։

Իրանա-թուրքական հակամարտությունը սուր կերպարանք է ստանում Սուլթան Մուրադ IV իշխանության վերջին տարիներին, երբ Սուլթանը անձամբ ղեկավարում է Երևանի արշավանքը։ Երևանը, վեցերորդ անգամ գրավվում է թուրքերի կողմից։

1049 թ. (1639) Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքվում է Կասրի-Շիրինի հաշտության դաշնագիրը, որով վիճելի տերիտորիալ հարցերը հիմնականում հարթվում են։

XVII դ. վերջին քառորդից նորից են սկսվում պատերազմական գործողությունները։ Դրությունը ավելի է ծանրանում ռուս-թուրքական պարբերաբար կրկնվող պատերազմների հետևանքով։

Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող այդ պատերազմական գործողություններին ավելանում են, դարձյալ Հայաստանի հողի վրա, հայ ժողովրդի դժբախտության մի այլ աղբյուր հանդիսացող քրդական շարժումները, որոնք շարունակվել են XVI—XVII դդ.։ Քրդերը Իրանի իշխանությունը խորտակելու համար լայն օժանդակություն են գտնում Օսմանյան կառավարությունից։ Քրդական շրջանները մեծ մասամբ անցնում են Օսմանյան կայսրության։ Թուրքիայի, երբեմն էլ Իրանի օգնությամբ հաճախ նրանք ստեղծում էին իրենց կիսաանկախ իշխանությունները։ Դրանցից կարևոր է հիշել Բիթլիսի նշանավոր Ավդալ խանի քրդական մեծ խանության հետ կապված դեպքերը*։

* Բիթլիսի քրդական խանության այս շարժման ականատես, հայտնի թուրք ուղեգիր Էվլիյա Չելեբին այդ շարժումը մանրամասնորեն նկարագրում է իր «Ուղեգրության» մեջ։ Տե՛ս «Էվլիյա-Չելեբի Սիյահեթնամեսի», հատ. 4, էջ 200—220։

Պատկերը լրիվ լինելու համար անհրաժեշտ է հիշել նաև, որ Թուրքիայի ներքին կյանքում, հատկապես մեզ հետաքրքրող դաբերում, խրոնիկական բնույթ են ստանում ներքին շարժումները, որոնցից արժանի են հիշատակման Ջելալինների ու Արազա փաշայի հակայածավալ ապստամբությունները։ Միանգամայն պարզ է, թե ինչպիսի ահարկու և կործանարար ազդեցություն էին ունենում Հայաստանի հողի վրա ծավալվող այդ պատերազմական գործողությունները։

Մեր ընթերցողների համար, անտարակույս, հետաքրքիր և տեղին է այսպիսի մի հարց,— աշխատության մեջ հիշված թուրք պատմագիրները ի՞նչպես են նայել վերոհիշյալ դեպքերի վրա, ի՞նչպես են պատկերել իրենց երկերում այն բոլոր անասելի տառապանքները, որոնց ենթակա է եղել հայ ժողովուրդը իր սեփական հայրենիքում։

Թուրք պատմագիրները, ինչպես նշել ենք, իրենց սոցիալ-քաղաքական դիրքով, իրենց դասակարգային և հասարակական պատկանելիությամբ ու կրոնական ֆանատիզմի հետևանքով անընդունակ էին հասկանալու ու իրենց երկերում արտահայտելու հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը։ Նրանք այդ բոլորը համարել են բնական, իրերի և դեպքերի անհրաժեշտության արդյունք, հանուն Իսլամի հաղթանակի։ Դարեր շարունակ դեպի Արևմուտք և Արևվելք արշավող, հրով ու սրով իրենց գերիշխանությունը ապահովելու ձգտող թուրք աշխարհակալների՝ սուլթանների, վեզիրների և փաշաների գաղափարախոս և դրվատող ենիչերիական հորդաների բարբարոսությունները գովաբանող թուրք պատմագիրներից կարելի՞ էր սպասել, որ նրանք գոնե երկու խոսք ասեին ժողովուրդների կրած ահավոր տառապանքների մասին։

Մենք տեսնում ենք բոլորովին հակառակը։ Թուրք պատմագիրները հիացմունքով ու առանձնակի գովասանքով են խոսում, բանաստեղծական վառ գույներով նկարագրում սուլթանների և վեզիրների անմիջական ղեկավարությամբ՝ ենիչերիական հորդաների կատարած գազանությունները, հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց կոտորածը, անթիվ առևանգումները, հրդեհումները, ավերումներն ու կողոպուտները։

Թուրքական բանակի կատարած անասելի բարբարոսությունները թուրք պատմագիր Փեչեվին նկարագրում է բանաստեղծական լեզվով և ցինիկորեն գովաբանում թուրքական բանակի ղեկավար-

ների և ենիչերիական բարբարոս հորդաների անասնական կրքերը*։

Նման նկարագրություններ Թուրք պատմագիրների մոտ հազվադեպ չեն։ Նրանք բացահայտ արհամարհանքով են խոսում մյուս ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների, ռուսների մասին։

Ա. Տվերիտինովան Թուրքիայում Ջելալիական ապստամբական շարժման ուսումնասիրությանը նվիրված իր աշխատության մեջ Թուրք պատմագիր-տարեգիրներին տալիս է այսպիսի բնութագիր. «Օսմանյան պետության բոլոր տարեգիր-պատմագիրները, իբրև կանոն, ապրում էին Ստամբուլում, ծառայում էին կամ անմիջականորեն Սուլթանական արքունիքում կամ որևէ այլ պետական հիմնարկության մեջ։ Նրանք պատկանելով ուլեմաների կամ չինովնիկների դասին, դրանով իսկ այս կամ այն չափով առանձնաշնորհյալ էին և այդ պատճառով էլ, բնականաբար, տեղի ունեցած դեպքերի մասին նրանց տեսակետները գրեթե միշտ, արտահայտում էին տիրապետող դասակարգի հայացքները»**։

Այս հանգամանքը, այսինքն՝ Թուրք պատմագիր-տարեգիրների նման մոտեցումը դեպի օսմանյան սուլթանների նվաճումներին և ենիչերիական հորդաների բարբարոսություններին ենթակա ժողովուրդները, մեր կարծիքով, երբեք չի նսեմացնում Թուրքական աղբյուրների նշանակությունը հայ ժողովրդի պատմության համար։ Թուրքական պատմագիրների տված նյութերով մենք կարող ենք հակահարված տալ և հերքել ժամանակակից Թուրքական պետական շրջանների և Թուրք պատմագրության այն անհեթեթ պնդումը, որ իբր Թե հայերը, օսմանյան սուլթանների հովանավորության տակ, մշտապես ապրել են ամենաբարենպաստ պայմաններում։

Բացի այդ, ինչպես ասել ենք վերևում, Թուրքական աղբյուրները հայ ժողովրդի պատմության լիակատար ուսումնասիրության համար ունեն բացառիկ նշանակություն։

* * *

Ներկա աշխատության մեջ հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող նյութերին առընթեր բավականին տեղեկություններ էլ տրվում են մեզ հարևան վրացի և ադրբեջանցի ժողովուրդների պատմության մասին։

---

* Տե՛ս تاریخ پچوی، جلد ۱، ص ۲۸۷։ Մեր աշխատության «Թաքիեի Փեչևիի» գլխում թարգմանված են այդ նյութերը։

** А. Тверитинова, Восстание Кара Языджи—Дели Хасана в Турции, М. Л. 1946, стр. 17.

Հայ, վրացի և ադրբեջանցի ժողովուրդները դարեր շարունակ միասին են պայքարել, օտար նվաճողների դեմ, ունեցել նույն պատմական ճակատագիրը։

Հասկանալի է, որ հնարավոր չէ սահմանագիծ դնել այդ եղբայրական բախտակից ժողովուրդների պատմության և պատմական դեպքերի միջև։

Ահա այդ պատճառով էլ այս աշխատության մեջ մենք քաղել և թարգմանել ենք նաև Վրաստանի և Ադրբեջանի պատմությանը վերաբերող կարևոր նյութերը։ Մեր կարծիքով այդ նյութերը կօգնեն լուսաբանելու Հայաստանի և հայերի հետ կապված մի շարք պատմական դեպքերը։

ՓԵՉԵՎԻ-ԻԲՐԱՀԻՄ, XVI—XVII ԴԴ.

«ԹԱՐԻԽԻ-ՓԵՉԵՎԻ» — تاریخ پچوی

Փեչևվի-Իբրահիմ էֆենդին ականավոր թուրք պատմագիրներից է: Նրա երկու հատորից կազմված պատմությունը ընդգրկում է հիջրի X դ. վերջին քառորդից մինչև XI դ. առաջին կեսը ընկած ժամանակաշրջանը, այսինքն՝ Սուլթան Սյուլեյման-Կանունիի (օրենսդիր) իշխանության վերջից մինչև Սուլթան Իբրահիմի գահակալությունը:

Փեչևվիի կենսագրությունից շատ սակավ տեղեկություններ կան: Պատմության ու աշխարհագրության վերաբերող հայտնի թուրք հանրագիտարանը (Շեմսեդդին-Սամի՝ «Կամուս-ուլ-Ալամ») Փեչևվիի մասին շատ քիչ տեղեկություններ է տալիս. բավականանում է հիշելով, որ «...պատմագիրներից է և սուլթան Մուրադ IV ժամանակ** գրել է երկհատոր օսմանյան պատմությունը: Նա Սերդար Լալա-Մուհամմեդ փաշայի մարդկանցից է»:*

*Պատմագիր Փեչևվին էլ իր պատմության մեջ իր մասին գրեթե ոչինչ չի ասում: Միայն II հատորում, երբ նկարագրում է «Վրաստանի մելիքներից Մավրավի ձեռքով Կարչղայ խանի սպանությունը և Վրաստանի հպատակությունը 1034 թվականին» (1624), հիշում է, որ ինքն անձամբ ներկա է եղել Մավրավի[1] պատգամավորների դիմումին և աշխատել է համոզել Սերասքեր Հաֆըզ փաշային, որ նա ընդունի Մավրավ բեյի առաջարկը՝ վրացիների օժանդակությամբ հարձակվել կըզըլբաշների վրա, բայց փաշան մերժում է այդ առաջարկությունը: Փեչևվին փաշայի այդ քայլը բնորոշում է հետևյալ բառերով՝ «...նա Աստծուց չվախեցավ, արյունից ղդուշացավ և այդպիսի բացահայտ ոճիր գործեց»***: Այս հի-*

---

* ش .سامی: قاموس الاعلام، استانبول ١٣١٤—١٣٠٤

** Սուլթան Մուրադ IV, *1032—1043 թթ. (1622—1640):*

*** *«Թարիխի-Փեչևվի», հատ. II, էջ 406:*

շատակուլթյունը ցույց է տալիս, որ Փեչեվին եղել է պետական հեղինակություն ունեցող, բանակին մոտ կանգնած, պատերազմական գործողություններին մասնակցած անձնավորություն։ Հետևաբար իր «Պատմության» մեջ նկարագրած որոշ դեպքերին նա ականատես է եղել։

«Թարիխի Փեչեվին» տպագրված է Ստամբուլում 1283 թ. (1866) «Պետական տպարանում»։ Փեչեվին ունի համեմատաբար պարզ լեզու. նրա պատմության մեջ բանաստեղծական զեղումները քիչ տեղ են բռնում։ Փեչեվիի պատմությունը սկսվում է հիջրի 926 թ. և հասնում մինչև 1048 թ. (1519—1638)։

Ինչպես առհասարակ թուրք պատմագիրները, նմանապես և Փեչեվին իր պատմության մեջ առանձնապես ծանրանում է Ռումելիի (Թուրքիայի Եվրոպական մասի) դեպքերի վրա։ Նա մանրամասնորեն նկարագրում է այդ ժամանակամիջոցում Ռումելիում տեղի ունեցող երկարատև և դաժան պատերազմները։ Սակայն Փեչեվին բավական տեղ է հատկացնում նաև Անադոլուին (Թուրքիայի Ասիական մասը), մասնավորապես Թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմական դեպքերին, որոնք անմիջականորեն կապված են Հայաստանի և հայերի հետ։ Փեչեվին այդ պատերազմական դեպքերը նկարագրում է հաճախ մեծ մանրամասնություններով։

Փեչեվիի «Պատմությունից» մեր թարգմանած նյութերը մեծ մասամբ վերաբերում են թուրք-պարսկական այն պատերազմներին, որոնք տեղի են ունեցել XVI դ. առաջին կեսից (1530-ական թվականներից) և ընդմիջումներով շարունակվել են մինչև XVII դ. առաջին քառորդը։ Այդ երկարատև և դաժան պատերազմների հետևանքով մեծապես տուժել են Հայաստանը, Վրաստանը և Անդրկովկասն ամբողջությամբ. այդ երկրները կողոպտվել ու թալանվել են, անխնա կոտորվել և գերվել են նրանց ժողովուրդները։ «Իսլամական» (թուրքական) և «կըզըլբաշական» (պարսկական) բանակների այդ դաժան և բարբարոսական պատերազմական գործողությունները Փեչեվին նկարագրում է իբրև «իսլամական բանակի» օրինական և նվիրական գործողություններ՝ ընդդեմ «անհավատ կըզըլբաշների»[2], Օսմանյան փադիշահի հաղթանակը՝ ընդդեմ Պարսկաստանի «մոլորյալ» շահի։

Փեչեվին, ինչպես նաև բոլոր թուրք պատմագիրները, իր պատմությունը տալիս է ժամանակագրական կարգով, հաճախ կապելով այդ դեպքերը Սուլթանի անձնավորության, վեզիրների կամ սերասքերների իշխանության ժամանակաշրջանի հետ։ Այդ պատճա-

ռուվ պատմական որոշ դեպքեր ու դործողություններ հաճախ լրիվ պատկեր չեն տալիս։

Նկատի ունենալով այդ հանդամանքը, մենք աշխատել ենք թարգմանված նյութերն իրար հետ կապել որոշ «ծանոթություններով», իհարկե, պահպանելով պատմագրի շարադրության ձևն ու ընթացքը[3]։

Փեչևիից մեր թարգմանած նյութերի առաջին մասը վերաբերում է թուրք-պարսկական այն պատերազմական դեպքերին, որոնք տեղի են ունեցել 940—942 թթ. (1533—1535) սուլթան Սյուլեյման-Կանունիի և Շահ-Թահմասպի միջև։ Գլզլբաշների վրա ուղարկված Մեծ վեզիր Իբրահիմ փաշան նախ գրավում է Հայաստանի մի շարք բերդերը (Վան, Էրջիշ, Ադիլջևազ և Ախլաթ) և այնուհետև նվաճում՝ Թավրիզն ու ամբողջ Պարսկական Ադրբեջանը։ Սուլթան Սյուլեյմանը անձամբ դուրս է գալիս արշավանքի 941 թ.։ Սուլթանը հարձակվում է Բաղդատի վրա և գրավում։ Այնտեղից գնում է Թավրիզ և վերադառնում Ստամբուլ։ Նյութերի մյուս մասը կապված է 955 թ. (1549) պատերազմական գործողությունների հետ, երբ թուրքերը պաշարում ու գրավում են Վանի բերդը և երբ վեզիր Կարա-Ահմեդ փաշան նվաճում է Վրաստանը։*

Մի շարք բերդերի գրավումը Մեծ վեզիրի և Վասեմ Սերասքերի** ջանքերով

*Նույն թվականին*** աշխարհակալ փաշան Հալեպի կլիմայում (ձմեռանոցում) նախապատրաստություն տեսնելով, ձեռնարկեց գրավելու իսլամական**** սահմանի վրա գտնվող կըզըլբաշական բերդերը։ Նա ճարեց մի քանի վստահելի, իրապես սրտեր գրավելու ընդունակ ու հասկացող մարդիկ և նրանց ուղարկեց Ադիլջևազի, էրջիշի, Ախլաթի և Վանի բերդերում գտնվող կըզըլբաշ իշխանների մոտ։ Ուղարկվածներից ամեն մեկին հաջողվեց զանազան միջնորդություններով և սրտագրավ միջոցներով վերոհիշյալների [կըզըլբաշների] սիրտը դեպի փադիշահը գրավել, [բերդերի], բանալիներն

---

* Հայկական Արճեշ, Արծկե և Խլաթ անուններն թուրքերեն լեզվով կոչվում են էրջիշ, Ադիլջևազ և Ախլաթ։

** Նախապես հիշված Իբրահիմ փաշան է։

*** Նախապես հիշված թվականը — 940 թ. (1533)։

**** «Իսլամական բանակ», «իսլամական երկիր» և այլն գործ է ածվում թուրք պատմագիրների կողմից թուրքական, օսմանյան իմաստով։

ուղարկելու և բերդերը հանձնելու խոստումը ստանալ։ Հետո [նրանք] ապահովելով իսլամական բանակի հաղթական ընթացքը դեպի այդ կողմերը, ետ վերադարձան։

Ադիլջեվազ բերդի գրավումը 940 թ. (1533), էրջիշ բերդի գրավումը նույն թվականին և Ախլաթի գրավումը նույն թվականին

Երբ այդ գարնանը դաշտերը ծաղիկներով զարդարվեցին, փաշան մրջյունի նման բազմաթիվ զինվորներով, ձիու սանձը դարձրեց դեպի այդ կողմերը։ Բարձյալն Աստուծո ողորմությամբ, տեղ հասնելուն պես [բերդերը], ինչպես որ նախապես խոստացված էր, Փադիշահի տիրապետությանը ենթարկվեցին։ Երբ վսեմաշուք փաշան իմացավ, որ այդ ժամանակ «մոլորյալ» Շահը որսորդության պատրվակով, Թավրիզից գնացել է Խորասանի կողմերը, մտադրվեց այդ տեղից գնալ դեպի Դիարբեքիր ու Մուսուլ, և հետո դեպի Բաղդատ, սակայն, որովհետև զինվորական քեթխուդայի պաշտոնով հայտնի և պատվասեր Դեֆթերդար Իսքենդեր-Չելեբին խնդրում էր դնալ Թավրիզի կողմը, Սերասքերը չկարողացավ մերժել նրան և որոշեց շարժվել դեֆթերդարի ցանկությամբ...*

Հոչակավոր վանի բերդի գրավումը 940 թ. Զիլհիջջե [ամսի] 11-ին

*Երբ բերդակալ** փաշան, Կափու-կուլի***, Անադոլուի, Կարամանի, Զյուլգադերիեի, Ռումի, Դիարբեքիրի, Հալեպի, Շամի և ամբողջ Քուրդիստանի զինվորներով վերոհիշյալ օրն եկավ հասավ Խան-Սեվատ-Բեյ կոչված վայրը, ուրախահոխ հաղթանակը ծանուցող պատգամավորները [բերդի] բանալիներով շտապ կերպով կայսերական բանակն եկան։ Խուարեվ փաշան անհապաղ և փութաջանորեն Շամի բեյլերբեյին բերդապահ նշանակեց և ուղարկեց այնտեղ։*

(«Թարիխի-Փեչեվի», հատ. I, էջ 176—177)։

---

* *Քեթխուդա — գործերի կառավարիչ։ Փադիշահն ու վեզիրներն ունեին իրենց քեթխուդաները։*

** *Ուզում է ասել բերդերը գրավելով հռչակված։*

*** *Կափու-կուլի՝ Սուլթանի արքունական գորքը։*

Հարձակում Վրաստանի վիլայեթի վրա

943 թ. (1536) Մուհարրեմ ամսի 15-ին Բայբուրտի կառավարիչը՝ հռչակավոր էմիր-Մուհամմեդ խանը, այդ երկրի հաղթական բանակը հարձակման նախապատրաստելուց հետո մտավ Վրաստանի վիլայեթը։ Երբ նա [փաշան] դրաղված էր կողոպուտով և թալանով, անհավատ (քյաֆիր) վրացիները կազմ ու պատրաստ լինելով, դիմադրություն ցույց տվին իսլամական բանակին։ Մեծ կռվից հետո հաղթության քամին իսլամների կողմից փչեց, անհամար անհավատներ ընկան և ոչնչացվեցին, մնացածներն էլ ցաք ու ցրիվ եղան։ Մեր զինվորներն այնքան մեծ ավարի և հարստության տիրացան, որ դժվար է արտահայտել։ Այս խրատական [դասից] հետո 3—4 սանջակի չափ երկրներ հնազանդություն ցույց տվին և հպատակվեցին. փադիշահի կողմից նրանց վրա վալի նշանակվեց։

(«Թարիխի-Փեչեվի», հատ. I, էջ 191)։

Ինչպես վերևում հիշվեց՝ 940 թ. Վանի բերդը գրավվեց Թուրքական բանակի կողմից։ Պատմագիրը, 955 թ. դեպքերի շարքում հիշում է, որ «...նախապես Վանի բերդը գրավված էր մեծահռչակ սուլթանական բանակի կողմից։ Սակայն մի քանի վատասիրտ և անկարող իշխողների անհոգության և անուշադրության պատճառով [բերդը] նորից ընկել էր կըզըլբաշների ձեռքը»։ Սուլթանական բանակի կողմից զինվորներ են ուղարկվում, որոնք պաշարում են Վանի բերդը։*

Վանի բերդի գրավումը
955 թ. (1548) Ռեջեբ ամսի 10-ին

*Կայսերական օթաքը** Թավրիզից շարժվելով Ռեջեբ ամսի 11-ին հասատավեց Վանի դաշտում։ Սադրազամ Ջելիլ-Ռուստեմ փաշան ներման ստացավ՝ սկսել բերդի գրավումը։ Նույն օրը խրամատների և գրավման համար անհրաժեշտ նախապատրաստություններ կատարվեցին։ Ամբողջ մի շաբաթ, գիշեր-ցերեկ [բերդը] գնդակոծեցին։ Կըզըլբաշների գլուխն ազատելու նպատակով՝ պաշարման ինն երորդ օրը, պաշարվածների գլխավոր Ալիխանը, մի քանի կըզըլբաշների բերդից իջեցրեց և էլգաս—Միրզայի միջնորդությամբ փրկություն խնդրեց։ Տասներորդ օրը բերդը գրավվեց և փադիշահին ենթարկվեց։ [Բերդի] բեյլերբեյությունը շնորհվեց Ջերքեզ-Իսքենդեր փաշային, որը Ստամբուլում Անադոլուի դեֆթերդարի պաշ-*

---

* «Թարիխի-Փեչեվի», հատ. I, էջ 273։

** Օթաք — սուլթանական մեծ վրան։

տոնն էր վարում։ [Բերդի] կարիքները և պաշարները շտապ կերպով հոգալուց և լրացնելուց հետո, ձմեռվա ցրտերը մոտեցած լինելով՝ ճանապարհ ընկավ դեպի ձմեռանոց...

Երկրորդ Վեզիր Ահմեդ փաշան գնում է դեպի էրզինջան, Ադիլջեվազ և էրջիշ*

*Նույն թվականին, երբ մոլորյալ Շահը[4] իմացավ Վանի բերդի գրավումը, գիտենալով, որ ինքն անձամբ չի կարող իսլամական բանակի դեմ դուրս գալ, սկսեց կողոպտել Ադիլջեվազի, Մուշի դաշտի և Ախլաթի շրջաններում ապրող ռայաներին, կոտորել իր ձեռքը ընկած թույլերին, աղքատներին և այրիներին։ Նա [Շահը] չորան դարձած, քշել-տարել էր իր ձեռք բերած [թալանած] ոչխարները, բեռնակիր ձիերը, եզներն ու կովերը։ Կարսի բերդը, որ վաղուց ավերակ էր, բուերի և ագռավների բնակավայր էր դարձել. Նրա նորոգության համար երջանկահիշատակ փադիշահը որոշ միջոցներ հատկացրեց։ Բասենի Միր-լիվա Զյուլղադերլու Ալի բեյի կողմից ուղարկված մի քանի շարագործներ խաբեությամբ հարձակվել էին [բերդի վրա]՝ կողոպտել և կոտորել։ Այս բոլորի մասին փադիշահին տեղեկություն հասավ այն ժամանակ, երբ նորոգում էին Վանի բերդը։ Փադիշահը ծովանման բանակով անմիջապես շարժվեց դեպի Ադիլջեվազ։ Սակայն աղվեսանման շահը, որջից-որջ թաքնվում էր, նրանից ու նրա անվան հետքն անգամ չմնաց։ Եվ որպեսզի իր կողոպտած շորքոտանի կենդանիները իսլամական բանակի ձեռքը չընկնեն, այդ կենդանիներին կոտորելուց բացի՝, ուրիշ քաջություն ցույց չտվեց։ Ինչպես վերը հիշվեց, ցրտերը մոտեցած լինելով, շարժվեցին դեպի Դիարբեքիր։ Երբ նրա [փադիշահի] բախտավոր ստվերը տարածվեց Դիարբեքիրի վրա, լուր ստացվեց, որ [կըզըլբաշները] նորից հարձակվել են Երզընկայի և Թերջանի վրա և Արջիշում, Մուշում ու Ախլաթում սկսել են կրկնել աղքատների ու խեղճերի վրա կատարած բռնություններն ու չարագործությունները։ Երբ այս տարատփելի լուրը հասավ փադիշահի Դերգյահը**, վերոհիշյալ վեզիրն [Ահմեդ փաշան] մեծաթիվ զինվորներով ուղարկվեց չարամիտ թշնամիների վրա։*

(«Թարիխի-Փեչևի», հատ., I, էջ 273—274)։

---

* Երզնկա, Ալջավազ և Արճեշ։

** Դերգյահ — բառացի նշանակում է դուռ, դավիթ, բակ. գործ է ածվում փադիշահի ապարանք իմաստով։

Երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշայի դեպի Վրաստան գնալու և նվիրական պատերազմում նրա ունեցած հաղթության ու ավարի մասին

956 թ. (1549)։ Այս ժամանակ Վրաստանի անհավատները (քյաֆիրները) ապստամբել էին։ Երբ այդ ապստամբական շարժման լուրը փադիշահին հասավ, [նրանց վրա ուղարկվեցին] երկրորդ վեզիր Ահմեդ փաշան, Էրզերումի, Կարամանի, Զյուլղադերլուի և Սվազի բեյլերբեյիները և սանջակների բեյերը, ենիչերիների քեթխուդան՝ մի քանի հազար ենիչերիներով, ինչպես նաև «զարիբների վաշտի»[5] աղաները, որոնք նվիրական Շաբան ամսի սկզբին փադիշահի բարձր հավանությանն արժանանալով, ճանապարհ ընկան։ Ամենից առաջ դրավեցին Թորթումի բերդը. մեծ կռվից հետո Նեջա և Էմիրախոր բերդերը հանձնվեցին։ Ակչա-կալան գրավեցին կռվով, Թեփկերդը, Էշրեդը, մյուս Ակչա-կալան և այլ 15 բերդեր էլ ենթարկվեցին ու հպատակվեցին։ Հետո հարձակում գործեցին Դիվանե դավառակի (նահիյե) վրա, որն արծվատես և կաքավի պես թեթևաշարժ անթիվ երիտասարդ զազիների որսը դարձավ։ Հետո նվաճեցին Փերթքերի բերդը, երկու այլ բերդերի հետ միասին։ Դադ-էլի գավառն իր բարեշեն գյուղերով միացվեց փադիշահական երկրներին։ Վերոհիշյալ գավառում գտնվող բերդերից 15-ը պահպանվեցին, իսկ մնացածները հողին հավասարվեցին։ Հետո Թորթումը, Թելխիսը, Ակչա-կալան, Դիվանե-դերեսին մի առանձին սանջակ կազմեցին և այդ սանջակը շնորհվեց էմիրներից մեկին։ [Բանակն] այստեղից ապահով ու ավարով վերադարձավ և նվիրական Զեվվալ ամսի 2-րդ օրը միացավ կայսերական բանակին։ [Հաղթանակով] վերադարձողները փադիշահի կողմից բարձր աստիճանների, կայսերական շնորհումների և նվերների արժանանալով՝ անհավատների (քյաֆիրների) շրջանում ընտրյալ և բարձրադիր դարձան։

(«Թարիխի—Փեչեվի», հատ. I, էջ 283—287)։

Մոլորյալ շահը հարձակվում է Ադիլջեվազի, էրջիշի և Ախլաթի բերդերի վրա և այդ պատճառով փադիշահը ձեռնարկում է Նախիջևանի արշավանքին

959 թ. (1551) աշխարհակալ փադիշահն էդիրնե մայրաքաղաքումն էր և զբաղված էր Էնգերուսի սահմանի բերդերի վրա իսլամա-*

---

* Էնգերուս — Հունգարիա։

կան զինվորները ուղարկելով։ Մոլորյալ Շահը՝ լսելով այդ և առիթը նպաստավոր համարելով, իր բանակով գնացել էր դեպի Վանի սահմանը՝ թալանել-կողոպտել էր Ադիլջևազի, էրջիշի ու Ախլաթի գավառների խեղճերին և պաշարել էրջիշի բերդը։ Բերդի կուսակալը՝ քուրդ էմիրներից Միր-Իբրահիմը, որն իր քաջությամբ Ռուստեմի նման մի ազնվական փահլևան էր, թնդանոթներով, հրացաններով և այլ ռազմական դենքերով կըզըլբաշներին բերդից այնքան էր հեռացրել, որ նրանք կորցրել էին այն գրավելու հույսը։ Այդտեղից շարժվեցին Ադիլջևազի վրա. սրա կուսակալը՝ Միր-Մուստաֆան, որը նմանապես հռչակված էր իր քաջությամբ, բերդի դռները չփակեց, պաշարված զազիներից մի խումբ կազմելով դիմավորեց Թշնամու զորագնդերին և այնպիսի մի ահռելի ճակատամարտ տեղի ունեցավ, որ երկնքում հրեշտակներն անգամ գովաբանեցին և հրեշակեցին [այդ պատերազմը]։ Այսպիսով զզվելին [Շահը] այս բերդից էլ ետ դարձավ իր նպատակին չհասած ու ջարդված։ Հետո հարձակվեց Ախլաթի վրա, որը մի փոքրիկ բերդ էր և նրա բերդապահները դռնից-դուռ ման եկող թափառականներ էին դարձել։ Սակայն սրանք էլ սպասվածից ավելի ջանքեր գործ դրին։ Այն ժամանակ ստոր Թշնամին դիմեց խարդախության, մի քանի ստահոդ նամակներ գրեց, որոնց մեջ հայտնում էր՝ «Ձեր փադիշահը հեռու է, դուք այս թակարդից ողջ դուրս եկեք ու գնացեք. հակառակ դեպքում մինչև ե՞րբ կարող եք դիմադրել»։ Ոմանք վախենալով, ոմանք էլ արտաքուստ բարեկամություն ցույց տալով՝ բերդից դուրս եկան և հանձնվեցին։ Շահը բոլորին անխնա, կանանց և երեխաների հետ միասին, սրի անցկացրեց և բերդը հողին հավասարեցրեց։ Երբ դրությունն այդպիսի վերջավորություն ունեցավ, էրջիշի բերդում գտնվող զինվորները վատ հարաբերության մեջ լինելով էմիր-Իբրահիմի հետ, սպանեցին նրան և բերդը թողին ու հեռացան։ Կըզըլբաշն եկավ և այդ բերդն էլ հողին հավասարեցրեց։ Հետո Շահի որդին՝ Իսմաիլ-Միրզան մի քանի հազար կըզըլբաշ ռաֆըզիներով* գնաց դեպի Էրզրում։ Սա իր մի երկու զորագնդերը երևան հանեց, իսկ մնացածները թաքցրեց, սպասելով հարմար առիթի, որպեսզի թակարդի մեջ գցի և բռնի իր քաջությամբ հռչակված Իսքենդեր փաշային։ Իսքենդեր փաշան, տեսնելով Թշնամուն, անմիջապես կռվի բռնվեց նրանց հետ և մի քանի կըզըլբաշների գետին թավալեց։ Երբ փադիշահին հայտնեցին Ախլաթում և էրջիշում տեղի ունե-

---

* Ռաֆըզի՝ շիա դավանանքին պատկանող կրոնական հերձված։

ցածի մասին, նա անմիջապես որոշ թվով ենիչերիներ և էմիրներ նշանակեց էրզրումի սահմանների պաշտպանության համար...»:

Ձմեռը վրա է հասնում, բերդում ապրելու հնարավորություն չլինելով, Իսքենդեր փաշան զինվորների մի մասին արձակում է: Մնում են գրեթե միայն էմիրները. թշնամին հաղթում է սրանց, ոմանք «նահատակվում» են, ոմանք գերի ընկնում: Փադիշահը գարնան արշավանքի է պատրաստվում: Անադոլուի մի շարք միրիմիրանների և այլ իշխանավորների հրամաններ են տրվում պատրաստվելու: Երբ Պարսից Շահը իմանում է փադիշահի արշավանքի նախապատրաստության մասին, պատգամավորություն է ուղարկում սուլթանի մոտ և առաջարկում՝ հաշտություն կնքել: Փադիշահը մերժում է այդ առաջարկը և գարնանը դուրս է գալիս արշավանքի:

Հաջորդ հատվածներում տալիս ենք փադիշահական այդ արշավանքի մի քանի «դրվագները»՝ Երևանում, Նախիջևանում և Ղարաբաղում Թուրքական բանակի կատարած բարբարոսություններն ու գազանությունները: Փեչեվին այդ բոլորը նկարագրում է «գեղարվեստական» լեզվով, իբրև օսմանյան հաղթական բանակի սխրագործություններ: Պատմագիրը ցինիկորեն տալիս է այդ շրջաններում կատարված անսահման թալանի, կողոպուտների և ավարի նկարագիրը, այդ թվում նաև անթիվ «սիրեկան աղաների» և «սիրուհի աղջիկների և հարսների» գերումը փադիշահական բանակի կողմից:

Երևանի, Ղարաբաղի և Նախիջևանի կողոպուտն ու թալանումը

961 թ. (1533) վերջապես հասան Շորագյալ կոչված մենզիլը և այնտեղ իջևանեցին: Այս երկիրը շատ բարեշեն է եղել, ունեցել է ճշակված հողերով հարուստ բազմաթիվ գյուղեր: Երկիրը լեռնային է: Հաղթական բանակը քանդեց ու ավերեց այդ բարեշեն գյուղերը, շինությունները ոչնչացրեց և հողին հավասարեցրեց: Այնտեղից բանակը շարժվեց դեպի Շարաբխանե կոչված վայրը, այնուհետև Նիլ-Ֆրակ կոչված մենզիլը և ապա՝ Երևան քաղաքը, որն Աջեմների երկրի հոգին է: Նիլիրական Շաբան ամսի 17-ին իջևանեցին [Երևանում]: Շահի, նրա որդու և մի շարք անվանի խանների և սուլթանների հոյակապ և գեղազարդ պալատները, պարտեզներն ու այգիները, մասնավորապես «Սուլթանական բաղ» անունով հայտնի դրախտանման այգին, բոլորը կրակի տվին, այրեցին և հողին հավասարեցրին, 23-րդ օրն անցան հայտնի Արփաչայ գետը, այդ շրջանում էլ ամեն ինչ կողոպտեցին և ավերեցին: Այս մենզիլում Դիարբեքիրի բեյլերբեյին՝ պատահելով մի խումբ կըզըլբաշների, վատաղի կռիվներ տվեց, հետո կըզըլբաշներից մի քանի գերի և

կտրված գլուխներ բերեց։ 24-րդ օրն իջևանեցին էրսի [Արասի] եզերքին գտնվող Կարահիսար կոնաքում։ Կարամանի պեամեթից և այլ պինվորական խմբերից ոմանք, որոշ հեռավորության վրա մի քանի գյուղեր են տեսնում, հարձակվում ու կողոպտում են. պարզվում է, որ մի քանի հիմար կրզըլբաշներ թակարդ են լարել. նրանց էլ որոշ վնաս հասցնելուց հետո, 25-րդ օրը մտան Ղարաբաղ կոչված երկիրը, որն իր լեռներով և հարուստ այգիներով շատ հայտնի մի գավառ էր Աջեմի երկրում։ Անսպասելի կերպով երկիրն այնպիսի մի փոշով ծածկվեց, որ մարդը-մարդուց չէր կարելի ջոկել, լուսավոր ցերեկը մութ գիշերվա վերածվեց։ Այս գավառի բնակչությունն այն աստիճան ցրվել և ոչնչացվել էր, որ մարդու հետք անգամ չերևաց։ Սակայն գտնվեցին որոշ տեղերում պահված և քարայրներում թաքցված գանձեր ու զանազան ապրանքներ, բանակն անսահման հարստություններ ու ավար ձեռք բերեց. իսկ հարստությունների մի մասը, որ տանելու հնարավորություն չկար, կրակ տվին ու այրեցին։

27-րդ օրը հասան Նախիջևանի դաշտը։ Հաղթական բանակի սարսափից քաղաքներն ու գյուղերը, տներն ու բնակավայրերը այն աստիճան ամայացել, ավերվել և բուերի ու ագռավների բնակավայր էին դարձել, որ տեսնողներին սարսափ էին պատճառում։ Որսի և ավարի ծարավ «աթ-օղլանները» և այլ պինվորներ հարձակվեցին շահի և նրա որդու պալատների և բնակավայրերի վրա՝ կողոպտեցին թաքցրած հարստությունները, ավերեցին, քանդեցին, քարքարի վրա չթողին։ Բացի այդ, 4—5 օրվա տարածության վրա գտնվող ճանապարհի բոլոր գյուղերն ու ավանները, դաշտերն ու շինությունները այն աստիճան քանդեցին ու ավերեցին, որ շինության և կենդանության հետքն անգամ չմնաց։ Աջեմի երկրում մեր բանակն ամբողջ ժամանակ հաղթող և տիրապետող հանդիսացավ։ Սպանված ու վիրավորված կրզըլբաշների թիվն ու քանակը հայտնի է միայն բարձրյալն Աստծո։ Բացի այդ՝ անսահման էր նաև թալանված ու կողոպտված բազմատեսակ թանկագին ապրանքների քանակը։ Արտաքինից արծաթի նման մարմին ունեցող նորաբողբոջ սիրեկան տղաների, նորահաս և վարդանման երես ունեցող քնքուշ ու մատղաշ աղջիկների, աննման և չքնաղ գեղատեսիլ ու մանկամարդ հարսների թիվն հորինող գրիչս անգամ անկարող է արտահայտել։ Ոչ մի արշավանքում բանակն այս աստիճան հարստություններ ձեռք չի բերել։

---

* Աթօղլաններ — ձիապաններ։

Չկար մի վրան, որի մեջ գտնվող սիրեկան և սիրուհիների թիվը երեքից պակաս լիներ. հնգից, տասից ավելի ունեցող վրաններն անթիվ էին։ Մուշի դաշտում, Ախլաթում և շրջակայքում [կըզըլբաշների] ցանած չարագործության սերմերը հասունացան, հնձվեցին և խառնելով թույնի հետ, արյան փոխարեն, արյուն խմեցին»։

Հետո փադիշահն իր «հաղթական» բանակով վերադառնում է և իջևանում քանդված Բայազետ բերդի մոտ։ Շահից գրություն է ստացվում, որով նա հաշտություն է խնդրում։ Փեչեվին տալիս է այդ մասին փոխանակված գրություններն։ 962 թ. (1564) Թուրքիայի և Իրանի միջև կնքվում է խաղաղության դաշնագիր։ 985 թ. (1577) վերսկսվում են թուրք-պարսկական պատերազմները։ Պարսկաստանում Շահ-Իսմայիլին հաջորդում է նրա եղբայրը՝ Մուհամմեդ-Խուդաբենդեն՝ անգրագետ և անընդունակ մի անձնավորություն։ Այս հանգամանքը հարմարվում է հարմար առիթ «թշնամուց վրեժ լուծելու համար»։ Սկսվում է արշավանքի պատրաստությունը. 986 թ. Ներգար Կարա-Մուստաֆա փաշան մեծ բանակով Ստամբուլից դուրս է գալիս՝ ձևացնելով, թե գնում է մի շարք վրացական անհնազանդ իշխաններին հպատակեցնելու։ Երբ բանակն իջևանում է Արդահանում, լուր է ստացվում, որ Թոքմաք խանը մեծաթիվ զորքով ուզում է արգելել իսլամական բանակի վրաստան մտնելը։ Հատուկ գրությամբ Շահին առաջարկվում է հրաժարվել այդ մտքից և հետ նահանջել դեպի Պարսկաստան։ Հետո Փեչեվին նկարագրում է Զըղըրի դաշտում տեղի ունեցած մեծ հակառամարտը, որը վերջանում է թուրքական բանակի փայլուն հաղթանակով։

Պատերազմական գործողությունները փոփոխակի հաջողություններով շարունակվում են 10 տարուց ավելի։ Օսմանցիները գրավում են գրեթե ամբողջ Անդրկովկասը։ Այդ դեպքերի հետ կապված նյութերը Փեչեվիից թարգմանում ենք գրեթե առանց կրճատումների։

Մեծ պատերազմը Զըղըրի դաշտում

986 թ. (1578) Ջեմազիյել-ախըր ամսի 5-ին Արդահանից շարժվելով [օսմանյան] բանակը իջևանեց Վեփլե բերդի մոտ, որը հեշտությամբ նվաճեց. դրանից հետո, երկու լեռան միջև գտնվող և բարձր ժայռի վրա կառուցված Ենի-Կալա բերդը գրավելու համար, դիրք բռնեցին նրա շրջակայքում։ Բարձրյալն Աստուծո օգնությամբ մեծ կռվից հետո, դեռ երեկո չեղած, բերդը գրավվեց։ Իմացվեց, որ ատոր Սերդար Թոքմաք-խանը, Իմամ-Կուլի խանն ու Կարա-խանը 30 հազար ընտրյալ կըզըլբաշ զինվորներով եկել և Զըղըրի բերդի ու մի բարձր լեռան վրա դիրք են բռնել։ Իսլամ զազիներից 40—50 մարդ շրջակայքը հետախուզելու ժամանակ բնկնում են կըզըլբաշ զորա-

գնդերի ձեռքը և քաջաբար կռվում։ Երբ Սերդարն իմանում է այդ, նրանց վրա է ուղարկում առաջապահի պաշտոն ունեցող Դիարբեքրի բեյլերբեյին՝ Դերվիշ փաշային։ Սա մի աննման հերոս և դյուցազն երիտասարդ էր։ Նա առանց հաշվի առնելու թշնամու քիչ կամ շատ լինելը՝ հետապնդած զինվորներին դադար չի տալիս։ Զորագնդից իր հետ առնելով 300—400 զինվոր, քաջաբար կռվում է, հետապնդում է երկու կըզըլբաշ զորագունդ ու ստիպում նրանց նահանջել։ Սակայն կըզըլբաշները նորից ոգեշնչվում են և մի նոր գնդով հարձակվում նրա վրա, նրանց հաջողվում է 30-ից ավելի անվանի աղաներին սպանել և փաշային էլ ձիուց վայր գցել։ Սակայն փաշայի մարդիկ հարձակվում են կըզըլբաշների վրա, 200 մարդ սպանում և նրան նորից ձիու վրա բարձրացնում։ Դրանից հետո փաշան իր ձեռքով երեք կըզըլբաշ է մորթում և հետապնդում կըզըլբաշ զորագնդերը։ Ի վերջո վիրավորված, ձիուց ընկնում է, սակայն հեծյալ մարտիկի հատուկ ճարպկությամբ տեղում կայմ ու պատրաստ կանգնում է... Մինչ այդ Սերդարն [օգնություն] է ուղարկում Օսման փաշային։ Օսման փաշան նմանապես այս կռվում շատ մեծ հերոսություններ է կատարում։ Հետո հասնում են նաև էրզրումի բեյլերբեյի Բահրամ փաշան և Մեվլիթար-զադե-Ահմեդ փաշան։ Առավոտից մինչև երեկո այնպիսի կատաղի մարտեր են տեղի ունենում, որ երկնքում հրեշտակներն անդամ հիանում և զովաբանում են։ Աստուծո կամքով, անձրևն աչք բանալ չի տալիս, բացարձակապես ոչ-ոք թնդանոթի կամ հրացանի ձևոք չի դիպցնում։ Միայն սուսերամարտ է տեղի ունենում։ Վերջապես մայրամուտի մոտ, կըզըլբաշների վերջապահը խորտակվում է և 5—6 հազար կըզըլբաշների գլուխներ տեղն ու տեղը նիզակների վրա են ցցվում, իսկ նրանց կեղտոտ դիակները գետին թափվում։ Իսլամ զազիներն այնքան ձիեր, ջորիներ, այնքան վրաններ, բեռներ և զանազան իրեր են ձեռք բերում, որ դրանց քանակը հայտնի է միայն բարձրյալն Աստուծո։ Հաջորդ օրը Սերդարի զիվանն են բերում արյան մեջ թաթախված կըզըլբաշների գլուխները։ Նա [Սերդարը] հրամայում է հաշվել. հաշվում են ճիշտ 5 հազար գլուխ։ Այդտեղ են բերում նաև ողջ գերի բռնված 500 անվանի և հայտնի կըզըլբաշների, որոնց նույնպես գլխատում են։

Մենուջեհր-Իբնի-Քեյխուսրեվի* հնազանդությունը

Վերոհիշյալ իշխանը 600 զինված ազնաուր ընկերներով, հաղթական կողմից օգնություն ստանալու հույսով եկել և լեռան հետևից դիտում էր, թե ո՞վ պիտի հաղթի և ո՞վ պիտի հաղթվի։

Ծանոթանալով Թոքմաք խանի դրության հետ, նա առավոտյան վաղ եկել հասել էր Սերդարի պատկառելի վրանը (օթաղը)։ Այդ պահին միրմիրանները և միրլիվանները Սերդարի դիվանն են բերում իրենց զինվորների մոտ դտնվող կըզըլբաշների գլուխները և գլխիկոր շղթայվածներին. փողերի և թմբուկների ձայնն արտահայտում էր [կըզըլբաշների] պարտությունը, իսկ իսլամ ղազիները զբաղված էին ողջ բերված կըզըլբաշներին գլխատելով։ Եկող ազնաուրները տեսան թշնամու այդքան ստոր գլուխների գետնի վրա թավալումը, որը լավ օրինակ և խրատական հանդիսացավ [նրանց համար]։

(«Թարիխի—Փեչեվի», հատ. II, էջ 39—42)։

Զըլդըր բերդի, Թոքմաք բերդի, Խրթեզ (Խերթվիս) բերդի և Ախալքալակ բերդի գրավումը

Վսեմ Սերդարը Արդահանի սանջակին միրլիվա նշանակված Աբդուրահման-բեյին ուղարկեց հնազանդեցնելու և հպատակեցնելու վերոհիշյալ բերդերը։ [Այդ բերդերի] բնակիչները գլուխ խոնարհեցին և հպատակվեցին։

Փադիշահի կողմից գրավված բերդերի վրա նշանակվեցին կառավարիչներ։

Թիֆլիս բերդի գրավումը

Նույն թվականին, [986] Ջեմազիյել-ախըր ամսի 20-ին իսլամական զինվորները մոտեցան վերոհիշյալ [Թիֆլիս] բերդի զուգահեռականին։ Նրա տերը՝ Դավիթ խանը, որը Վրաստանի մելիքներից հայտնի մի իշխան էր, նախապես հպատակություն ցույց տալով, թագ էր դրել և առաջվա նման իր երկրում տիրություն էր անում։ [Դավիթը] լավ գիտենալով, որ չի կարողանալու դիմադրել իսլամական բանակի հարձակմանը, թողնելով իր երկիրը, բոլոր ռայաներով բերդից փախել էր և ապաստանել դժվարանցանելի լեռ-

---

* Մեսխեթիայի իշխողն է։

ներում: Վերոհիշյալ բերդը [Թիֆլիսը] և նրա շրջակայքը թողել էր անմարդաբնակ և ավերակ դրության մեջ: Վասեմ Սերդարն այդ էյալեթը (վիլայեթը) նվիրեց Կաստեմունիի սանջակի բեյին՝ Սոլաք-Ֆերհադ փաշա-Զադե Մուհամմեդ փաշային, բոլորին [ժողովրդին] արձանագրեց իբրև «կուլ», լրացրեց անհրաժեշտ ռազմական պաշարները և կարգավորեց ամեն ինչ:

Լեվենդ խանի* որդի Ալեքսանդրե խանի հպատակությունը

Նույն թվականին [Սերդարը] դուրս գալով Թիֆլիսից՝ անցավ Քուր գետը և երրորդ մենզիլում՝ իջևանեց Կափուր** գետի ափին: Այդ ժամանակ Ջեքեմ և Քուխմ*** երկու մեծ քաղաքների և Վրաստան երկրի մի քանի այլ վայրերի հայտնի իշխանը**** հանդիսացող՝ Վրաստանի մելիքներից ավագ և անվանի Ալեքսանդրե խանի կողմից հավատարմատար մարդիկ եկան և Սերդարին ուղղված համակրանքի նամակներ բերին. այդ նամակներով [Ալեքսանդրեն] հայտնում էր, որ ինքը երկրի ավագանին իր շուրջը հավաքելով, անվանի ազնվականներից գնդեր է կազմել և պատրաստվում է գալ կայսերական բանակը: Բոլոր իսլամական պինվորները, փադիշահական մեծահոգության և նամուսին համապատասխան, կատարյալ փառքով և պատվով դիմավորեցին նրանց. իսկ երբ նրանք եկան իր հաղթանակներով հռչակված Սերդարի վրանը [Ալեքսանդրեին] մի քանի ձեռք խալաթ, իսկ մնացած մարդկանց՝ իրենց աստիճաններին համապատասխան նվերներ շնորհվեցին: Իբրև տուրք տարեկան 30 բեռ մետաքս, 10 սիրական տղա (ղուլամ), 10 բարեկազմ կույս աղջիկ, 10 վայրի բազե, (որսի համար) և 10 ոչ-ազնվացեղ հաջինբալաբան (?) տալու պայմանով, [Ալեքսանդրեին] իր երկրի վրա բեյլերբեյլիի տիտղոսով իշխելու մասին սուլթանական հրովարտակ շնորհվեց:

Շեմի բերդի գրավումը

986 թ. (1598), երբ Ալեքսանդրե խանը հպատակություն ցույց տվեց, նրան հանձնարարվեց Շեքի բերդի գրավումը: Դրա հա-

---

* Լեվենդ — պետք է լինի Լևան:
** Կափուր — Ալազան գետը (այդպես էին անվանում պարսիկները):
*** Քուխմ — հավանաբար Գրեմ (Կախեթիայի քաղաքներից է):
**** Բնագրում — էմիր:

մար ուղարկվեցին զինվորական մասից 200 սիփահի* և էմիր-ներից՝ Միրզա-Ալիբեյն ու Լազոս-Ահմեդ բեյը: Այս հնագույն եր-կիրը նրա [Ահմեդ բեյի] հայրենիքն էր, որի հայտնի առյուծներից և դայլերից էր ինքը: Բայց նրանց ճանապարհի վրա գտնվող կրնըք գետի խիստ հորդած և տղմոտ լինելու պատճառով՝ մի քանի օր ուշացան: Հետո հարմար առիթ գտնելով գետն անցան և պա-շարեցին Շեքիի բերդը: Բարձրյալն Աստուծո բարերարությամբ նրանք բերդը գրավեցին փադիշահական պետության համար: Իր հոր այդ ծառայության փոխարեն Լևվենդի որդին Առաքել-Միրզան նշա-նակվեց այդ էյալեթի իշխողը: Հետո [բերդի համար] բերդապահ և կադի նշանակվեց. ուրիշ այլ կարիքները լրացնելուց հետո, բերդը կցվեց փադիշահական երկրին:

Երկրորդ պատերազմը ընդդեմ էմիր խանի և Քեմրահանի

986 թ. հաղթական Սերդարը, հետապնդելով թշնամուն, գնաց գեպի Շիրվան և կանգ առավ Կաբուր և Կրնըք գետերի միջև: Այդ ժամանակ նա իմացավ, որ Թոքմաք խանը և նրա հետ միասին հաղթված Քեմրահանը՝ իսլամական զինվորներից վրեժ լուծելու հիմար ցանկությամբ սարված՝ պատերազմական պատրաստու-թյուններ էին տեսնում, Շահից խնդրել և արտոնություն էին ստացել, որ Թավրիզի խանը՝ իբրև քաջ և կարող իշխան, իրենց համար Սերդար նշանակվի: Իսկ էմիր-խանը և Նախիջևանի իշխան Շերիֆ խանը, ընդամենը 7—8 կըզըլբաշ սերասքեր, 20 հազարից ավելի զինվոր հավաքելով, Կոյուն-Քեշիդի կոչված գետն անցնելով, հանդիպել են իսլամական բանակի արոտավայրում արածող ուղտերի և այլ անասունների: Երբ այս լուրը հաղթական Սերդարին հասավ, նա անմիջապես նրանց վրա ուղարկեց Հալեբի բեյլերբեյի Մուհամմեդ փաշային և Զյուլղադերլուի բեյլերբեյի Մուստաֆա փաշային: Սրանք տեսան, որ [կըզըլբաշները] մի քանի զորագնդեր կազմած պատրաստվել են կռվի: Բացի էմիր խանից, մնացած բոլորն անցել էին հայտնի Կոյուն-Քեշիդի գետից, իսկ էմիր խանը իբրև հետա-պահ, մի քանի գնդերով սպասում էր անցքի մոտ: Երբ իսլամա-կան զինվորները տեղ հասան, անմիջապես քաջարար կռիվ սկսե-ցին և թշնամուն բոլորովին աչք բաց անելու հնարավորություն չտալով, նրա վրա հարձակվեցին: Սակայն նրանք էլ հաստատ և անհողդողդ մնացին և շարունակեցին կռիվը իսլամական զինվոր-

---

* Սիփահի — հեծելազոր:

ների դեմ։ Վերջ ի վերջո, բարձրյալն Աստուծո օգնությամբ, իսլամական զինվորները կըզըլբաշ զինվորների երեսները ետ դարձրին և գետանցից անցնող բոլոր զորագնդերը խորտակեցին։ Մեր զինվորներն ուժեղ հարձակում գործելով նրանց վրա՝ մի երկու հազար կըզըլբաշ զինվորների գետին գլորեցին, մնացածներն իրենց կյանքը փրկելու միջոցներ փնտրելով, շտապեցին անցնել գետանցից։ Սակայն իրարանցման պահին, չկարողանալով գտնել գետի ծանոթ անցումը, որի սարսափից շատերը գետը թափվեցին և նրա անանցանելի տեղերում խեղդամահ եղան։ Միայն Էմիր խանը կարողացավ ազատվել մահից իր զորագնդերով միասին, որովհետև նա գետը չէր անցել. [կըզըլբաշներից] նրանք, ովքեր իրենց հագուստները թողնելով կարողացան գետն անցնել ու ազատվել, շատ գոհ մնացին այդ փրկության համար։

Շամախիի իշխող էրս (Աբաս) խանի և Շեմխիի Ահմեդ խանի պարտության մասին

Վերոհիշյալները [խաները] իրենց աստիճանակից և մոտիկ 7—8 կըզըլբաշ մարդկանց հետ միասին և 12 հազարի չափ կրոնի թշնամի [իրանական] զինվորներով գնում են Էմիր խանին օգնելու։ Պատահական կերպով հասնում են բարձր մի վայր, որտեղից կարողանում են հեռվից դիտել, թե ինչպես Էմիր խանը պարտվում է իսլամական բանակի դեմ մղած մարտում*։ Պարզվում է, որ Շիրվանի այուննինները, լսելով կըզըլբաշների պարտությունը, գնում են նրանց հետապնդելու և տեսնելով նրանց փախուստը, անմիջապես կռիվ սկսում նրանց դեմ։ Կըզըլբաշները մեծ խուճապով ու իրարանցումով մի հսկա կամուրջից անցնելիս են լինում, երբ կամուրջը նրանց ծանրության տակ խորտակվում է և նրա վրա գտնված բոլոր կըզըլբաշները գետն են թափվում և խեղդվում, իսկ ետ մնացածներին էլ կոտորում են Շիրվանի այուննինները։

Էրշի** բերդի հիմնադիրների մասին

Երբ իսլամական բանակը եկավ վերոհիշյալ քաղաքը, այնտեղ աննպամիերքի մեծ պակասություն էր զգացվում։ [Բանակի] զինվորները՝ խմբով գալով Սարդարի մոտ, անվայել լեզվով էին խոսել։

---

* Խոսքը վերաբերվում է նախորդ հատվածում նկարագրված պատերազմին։

** Էրշ — հավանաբար Արեշ (Արաշ)։

Արդարև, գարին վեց ոսկով, ալյուրը 11 ոսկով և ամեն մի կերակուրի համար ամենաանհրաժեշտ պարենը՝ երկու ոսկով չէր ճարվում։ Իսկ երբ [բանակը] եկավ էրշ [Արեշ] քաղաքը, զինվորներն որոշ չափով շունչ քաշեցին և հանգստացան, ամեն մեկն իր համար մեկ ամսվա, մինչև անգամ 40—50 օրվա պաշար հավաքեց։ Այստեղ անհրաժեշտ գտան մի բերդ կառուցել։ Քաղաքի մոտ Շահ-Բաղի կոչված մի հիանալի այգի կար՝ ամուր պարսիպներով, որի բոնած տարածությունը բավական էր 20—30 հազար զինվորների բնակության համար։ Երբ այս բանը պարզվեց, միաձայն որոշեցին այդ վայրը բերդի վերածել։ Բոլոր ծառերը կտրեցին և մի շաբաթվա ընթացքում կառուցեցին մի մեծ ամրակուռ բերդ՝ երեք դռներով, ընդարձակ ու խոր խանդակով (փոս) և մի քանի մեծ աշտարակներով։ Բերդի բնակչության պաշտոնը տրվեց Քեյթոս բեյին, որը Սարուխանի սանջակում վալի էր եղել։

Բաբ-էլ-էբվաբ, այսինքն Թեմուր-Կափու բերդի* գրավումը

986 թ. (1578), երբ այդ երկրում ապրող այուննիները իմացան, որ հռչակավոր Սերդարն իր բանակով նվաճել և իր իշխանության տակ է առել Շիրվանի երկիրը, «մոլորյալ» Շահի կողմից վերոհիշյալ բերդի վրա [Թեմուր-Կափու] իշխող նշանակված Ջըրաղ-Խալիդե անունով անձնավորությանը բռնել ու բանտարկել էին և նրա մարդկանցից 300-ի չափ կըզըլբաշների՝ գլխատել։ Դրանից հետո երկու հազարի չափ այուննիներ՝ կապույտ և սև կալպակներով (գլխարկով), նետ ու աղեղաձգության մեջ հերոսությամբ հայտնի երիտասարդներ, հատուկ դիրքով կայսերական բանակին եկան, նրանցից ազնվատոհմները խալաթներ ստացան, իսկ մնացածներն իրենց սպասածից ավելի պատվի և նվերների արժանացան։ Այստեղ խավարամիտ Ջըրաղի ոճրագործ կյանքին վերջ տրվեց և այլ սպանվածների հետ միասին հանգստարանում թաղվեց։

Օսման փաշան վեզիրի պաշտոնով մնում է Շիրվանի էյալերում

Շիրվանի երկիրը կցելով Օսմանյան պետությանը՝ անհրաժեշտ համարվեց այդ երկրի պահպանության գործը հանձնել քաջարի մի անձնավորության։ Զինվորներից մեծերն ու փոքրերը և առ-

---

* Կասպից ծովի արևմտյան եզերքում գտնվող Դերբենդը, պատմության մեջ հայտնի է նաև Բաբ-էլ-էբվաբ (դռների դուռ) և Թեմուր-Կափու (երկաթյա դուռ) անուններով։

հասարակ բոլորը լիովին համաձայն էին, որ այդ պաշտոնը տրվի Էոզթեմուր փաշայի որդի՝ Օսման փաշային։ Վերջինս վեզիրության և սարդարության տիտղոսով նշանակվեց Շիրվանի կառավարիչ, իշխանության կենտրոնը Թեմուր-Կափու բերդը լինելու պայմանով։ Վեզիրին տրամադրվեցին հազար ենիչերի և «ուլուֆէջի վաշտի»[7] աղաներին ու բավական քանակությամբ կափուկուլիներ[8], 60-ից ավելի թնդանոթ և զարբազան, 900 արկղ ռազմամթերք, ինչպես նաև բերդում մնացող կուլերի վեց ամսվա ռոճիկը։ Բացի այդ՝ նորից 3 հազար կուլեր գրի առնվեցին և հարկի ենթարկված ցեղերի թիմարի տերերից 10 հազարի չափ պահակներ նշանակվեցին։

Շիրվանի վիլայեթի ունեցվածքը գրի առնելու մասին

Վերոհիշյալ վիլայեթի դեֆթերդարությունը* տրվեց Քեմեշզադե-Մուստաֆա-Չելեբիին, իսկ կրզըլբաշների սեփականության տարեկան եկամուտը 247 և կես բեռ ակչե լինելու պայմանով, արձանագրվեց կայսերական դեֆթերում։ Զալ-Մուհամմեդ-Չելեբին նշանակվեց այդ երկրի մարդահամարի պաշտոնին։ Դեֆթերում արձանագրվեցին՝ Շամախիի բեյլերբեյիին—700 հազար ակչե խասով, 14 սանջակի բեյերն իրենց իրավունքի համաչափ խասերով, և ամեն մի սանջակը համապատասխան զեամէթ և թիմարներով, իսկ ընտրյալ գյուղերը, արձանագրվեցին իբրև կայսերական խասեր։ Թեմուր-Կափու էյալեթին նույնպես՝ ըստ նվիրական կանոնի՝ խասեր տրվեցին, իսկ էմիրներին, զեամէթ և թիմարատերերին էլ, ըստ օրենքի՝ գյուղեր։ 7 սանջակ-բեյերին խասեր նշանակվեցին։ Դաղստանի իշխող Էմիր-Շամխալին և նրա եղբայր Թուջելու բեյին էլ նմանապես մի սանջակ տրվեց իբրև արփալըք**։ Օսման փաշան հատկապես Դաղստանի իշխանների հետ բարեկամություն և միություն պահապնելու նպատակով, ամուսնացել էր վերոհիշյալի աղջկա հետ, այդ աղջկան էլ մի լավ սանջակ տրվեց իբրև արփալըք։ Դաղստանը ընդարձակ մի երկիր լինելով, նրա մի շարք իշխողների անուններ չեն հիշատակվել. դրանց թվին են պատկանում Կումուքի, Կըյթակի և Թիզսեմ-

---

* Ֆինանսական բաժնի վարչություն։

** Արփալըք — պետության կողմից իշխանավորներին փողով կամ ինչքով տրված թոշակ (հատկացում)։

պանեի իշխողները, որոնք այս անգամ Օսման փաշային հպատակություն հայտնեցին և ենթարկվեցին։ Հանգուցյալ Օսման փաշան, այդ խաթունին իր հետ Ստամբուլ էր տարել, որտեղ նա հոշակվել էր իր գեղեցկությամբ։ Այդ ժամանակվա գրասերները «Դաղստանի գեղեցիկը» վերնագրով երգեր էին հորինել և քառյակներ էին կազմել, մի երկու տարվա ընթացքում երգիչների և արտասանողների բերանում մշտապես հիշվում էր նրա (գեղեցկուհու) անունը։ Հետո Բոսնիայում խեղդված հանգուցյալ Հասան փաշան, փադիշահի Ֆերմանով հիշյալ գեղեցկուհուն կնության էր վերցրել և իր հետ միասին տարել Բոսնիա։*

(«Թարիխի—Փեչեվի», հատ. II, էջ 42—50)։

Իսլամական զինվորների ձմռանն էրզրում գնալու մասին

*Երբ իսլամական զինվորները հասան Թիֆլիսի շրջակայքը, Կասըմին**, երկու օր էր մնացել։ Սակայն ձմեռն իր ամբողջ ուժով սկսվել էր և ցուրտն ու սառնամանիքը այն աստիճանի խիստ էին, որ մի քանի հազար վրաններ քամուց պատառ-պատառ էին եղել և խորտակվել. բուն Կասըմի գիշերն այնպիսի մի ձյուն տեղաց, որ վրանների մեծ մասը ձյան տակ թաղվեց և դրա հետևանքով այդ վայրում մի քանի հազար մարդիկ մահացան, իսկ մնացածները մեծ դժվարություններով կարողացան Էրզրում մտնել՝ նվիրական Ջամազան ամսի 21-ին։*

Իսլամական բանակը դուրս գալով Սկյուդարից, մենզիլից-մենզիլ անցնելով, մինչև Էրզրում հասնելը 134 օր ճանապարհ էր անցել։ Դրանից հետո զինվորներից ոմանց կըշլաք, ոմանց էլ արձակուրդ տրվեց։ Բոլորի կարիքներն էլ բավարարվեցին լիովին։

Իսլամական բանակի վերադարձից հետո, Շիրվանի երկրում տեղի ունեցող դեպքերի մասին

Օսման փաշան իր տրամադրության տակ գտնվող բազմաթիվ զինվորներով Էրշի դիմաց, գետի վրա մի ամրակուռ և մեծ կամուրջ կառուցեց, անցավ այդ կամուրջով, կողոպտեց ու թալանեց Ղարաբաղի և Մուղանի ժողովուրդներին, և նրանց բազմաթիվ ավե-

---

* *Խաթուն — հարգելի կին, տիկին։*

** *Կասըմի օրը — համապատասխանում է նոյեմբեր ամսվա 8-ին, որը քաո ժողովրդական տարեցույցի համարվում է ձմեռվա սկիզբը։*

րումներ պատճառեց ու անսահման ամարով իր երկիրը վերադարձավ։

(«Թարիխի—Փեչեվի», հատ. II, էջ 51—52)։

Կայսերական արշավանքը Մուստաֆա փաշայի վեզիրության և սերդարության երկրորդ տարում

986 թվականի (1578) գարնանը, Ջեմազիյել-էվվել ամսին իսլամական զինվորները, կայսերական ֆերմանով նորից հավաքվեցին էրզրումի գավառում։ Այս նվիրական տարում Անապոլուի բեյլերբեյի Ջաֆեր-փաշան, Շամի բեյլերբեյի՝ Մեծ վեզիր Ջելիլ-Մուհամմեդ փաշայի աչքի լույսը՝ Հասան փաշան, հրամանատարելով կայսերական արշավանքին մասնակցելու՝ իրենց էյալեթի զինվորներով։ Նրանք եկան և հիշյալ վայրի [էրզրումի] գավառում հավաքվեցին։ Այդտեղից մեկնելով Ջեմազիյել—ախըր ամսի երկրորդ օրը իջևանեցին և Կարսի դաշտում ձեռնարկեցին Կարսի բերդի կառուցմանը ու Աստուծո կամքով նույն ամսվա վերջին ավարտեցին։ Հրաշագործ և բարեգործ դասից մի անձնավորություն, մի օր տեսնում է, որ մի լուսափայլ փիր է երևան գալիս, որն ասում է. «Ինձ անվանում են Էբու-էլ-Հասան-Հարքունի, ես ապրում եմ այս վայրում, եթե նշան և ապացույց եք ուզում, ահա իմ ոտքերի տակ մի խոր փոս կա» (և ցույց է տալիս այդ վայրը)։ Այդ անձնավորության մասին հայտնում են վեհմաշուք Սերդարին և ցույց տված վայրը փորում են։ Ինչպես ասված էր, գտնում են այդ խոր փոսը և այնտեղ մի գեղեցիկ ուխտատեղի են կառուցում։ Շուտով այս ուխտատեղում անձրևի պես սկսվում են թափվել դիրհեմներ** և դինարներ***, ինչպես նաև ողորմություններ և զոհարերություններ, որոնց շնորհիվ օգնություն են ստանում մեծ թվով աղքատներ։ Այդ հնագույն հրաշքի դեպքը, Ռումելիի բեյլերբեյի Մուհամմեդ փաշան արաբերեն գրի է առել և պատմության համար փորագրել մի մարմարյա քարի վրա։ 548 թ. Մելիք-Իզեդդին փադիշահի վեզիրը՝ Ֆիրուզը, այդ բերդը նորոգել է. այդ գործում նրան օժանդակել և օգնել է մի հայանի և համբաստափայլ խաթուն [տիկին], Բենդեյի-Քերիմեդդին անունով։ Այդ ծանր քարը մինչև հիմա*

---

* *Փիր — կրոնական ազանդի, կամ օրդենի գլխավորը, դեկավարը։*

** *Դիրհեմ — հին արաբական արծաթյա փող — մոտ մեկ ֆրանկ արժեքով։*

*** *Դինար — հին ոսկե փող։*

էլ դրված է Կարսի բերդի մի վայրում և այդ հնագույն հուշարձանը պահպանվում է։

Թիֆլիսի բերդի պաշարումը և պաշարվածների կրած նեղությունները

Երբ իսլամական բանակն էրզրում եկավ, Թիֆլիսի բեյլերբեյիից մի քանի անգամ օգնություն խնդրող գրություններ ստացվեցին, որոնցով նա [բեյլերբեյին] հայտնում էր իրենց կրած նեղությունների մասին։ Չնայած միջոցներ ձեռք առան, սակայն հնարավորություն չեղավ սննդամթերքներ ուղարկել։ Կրզըլբաշներն իմացան նրանց ծանր դրությունը. Իմամ-Կուլի խանը 10 հազար զինվորով եկավ և լրիվ չորս ամիս շարունակեց [Թիֆլիսի] պաշարումը։ Պաշարվածների մոտ ցորենի քիլեն* 10 հազար, գարու քիլեն 8 հազար ակչեով էր ծախվում, երբեմն այդ գնով էլ չէր ճարվում և մոտ էր սպառվելու։ Մի ուղտ ծախվեց 20 հազար ակչեով, ի վերջո շան ու կատվի միս կերան, մինչև անգամ մի շուն ծախվեց երկու հազար ակչեով։ Այս տանջանքների և զրկանքների պատճառով, բերդում մնացել էր միայն 700 մարդ։ Այդ ծանր դրության մեջ, նրանք ամեն ջանք գործ դրին և չնայած [թշնամու կողմից արված] խոստումներին և պնդումներին, բերդը չհանձնեցին. հետո Սերդար Մուստաֆա փաշայի միջոցով [պաշարվածներին] առատ սննդամթերք ուղարկվեց։ Դրանից հետո մի քանի անգամ ևս պաշար ուղարկեց և այդ կերպով թշվառներին կյանք պարգևեց։ Թեև պաշարի որոշ մասը ընկավ վրացի քյաֆիրների ձեռքը, այնուամենայնիվ դրանց մի մասն էլ իսլամներին հասավ։ Հետո Մեծ վեզիրը դարձյալ մեծ քանակությամբ սննդամթերք հայթայթեց և իր աչքի լույս ու սրտակից, Հասան փաշային Սերասքեր նշանակեց։ [Հասան փաշան] սպասվածից ավելի հերոսություն ցույց տալով 16 օրվա ընթացքում եկավ և հասավ [Թիֆլիս]։ Տարօրինակն այն է, որ փաշան երկու օր առաջ իր հորից նամակ էր ստացել, որով (հայրը) հայտնում էր, թե՝ «Գիտեմ Թիֆլիսին սննդամթերք հասցնելու գործը ֆերմանով քեզ պիտի հանձնարարվի, հակառակություն մի ցույց տա, իմաստությամբ շարժվիր, նախապես լավ պատրաստվիր և հետո գնա։ Այդ ծառայությունը ընդունիր իբրև պետական կարևոր և նշանակալից գործ»։ Այս գրության մասին ինքը [փաշան] պատմել էր իր մոտիկ մարդկանց։

---

* Քիլե — հացահատիկի չափ, որը հավասար է մոտավորապես 40 լիտրի։

Իսլամական գինվորների կողմից Երևանի երկիրը կողոպտելու մասին

Երբ կառուցում էին Երևանի բերդը, Թոքմաք խան կոչված ատոր արարածը, իր մի վաշտ ավազակներով հարձակում էր գործում երբեմն պաշար տանողների, երբեմն էլ խոտի գնացողների վրա: Չնայած դրան, Աստուծո օգնությամբ բերդի շինությունը ավարտվեց: Իսլամական ժողովրդի դժվարին հարցերը լուծող իսլամի նվիրական շեյխերը, կըզըլբաշների երկրի ավերման, կողոպտման, նրանց բնակչության և զավակների գերության մասին նվիրական ֆեթվա են տվել, որը երևում է հետևյալ հարց—պատասխանից.

Հարց — Շարիյաթով թույլատրվո՞ւմ է ծագումով հայ մի անձի իրև գերի ծառայեցնելը:

Պատասխան—Կարելի է, եթե ոճիր չունի:

Հարց — Քանի որ մեծ իմամներից պատմված ավանդության համաձայն, կարելի է գերի վերցնել պատերազմի չմասնակցող, իսլամական կրոնը թողած, այլակրոն դարձած կնոջը [մյուրթեդդե] և եթե կըզըլբաշների կանանց գերի դարձնելը կատարյալ ուժ և արիություն է տալիս իսլամական զինվորներին, իսկ թշնամուն կատարյալ թուլություն և ստորություն պատճառում,— Շարիյաթը թույլատրո՞ւմ է վարվել համաձայն այդ ավանդության:

Պատասխան — Թույլատրում է:

Հարց — Շարիյաթով թույլատրվո՞ւմ է գերի վերցված կանանց հետ միասին, գերել նաև նրանց փոքրահասակ երեխաներին, որոնք անկարող են կրոնը հասկանալ:

Պատասխան — Կարելի է:

Բարձր կարողության տեր Սերդարը, կըզըլբաշների երկրում առաջնորդվելով այդ ֆեթվայով, գիշերային հարձակումներ գործեց և հետամուտ եղավ կողոպտելու և հափշտակելու: Անատոլուի բեյլերբեյի Ջաֆեր փաշան ֆերմանով Սերդար նշանակվեց և Երևանի կողմն ուղարկվեց, նրան ուղեկցեցին երեք բեյլերբեյիներ իրենց զինվորներով: Նրանք [ուղարկվածները] ասում էին. «Երևանի երկրում իշխող Թոքմաք խանը, որը կողոպտում է ձիարած տղաներին և բանակի բեռնատարներին, թող տեսնի թե այդ բանը [կողոպուտը] լա՞վ է»: Այսպես ասելով նրանք սկսեցին կողոպտել և թալանել Երևան քաղաքն ու երկիրը: Այնտեղի [Երևանի] բոլոր ոսկեզօծ և գեղեցիկ կառուցված պալատներն ավերվեցին

և գնանին հավասարվեցին, գեղազարդ և ոսկեփայլ կամարներն ու ծածկերը (չարդախ) խորտակվեցին և 20 հազարից ավելի կանանց ու երեխաների գերի տարան։ Դրանից հետո իսլամական բանակը, մեծ ավարով ուրախ տրամադրությամբ կայսերական բանակատեղը հասավ։

(«Թարիխ—Փեչեվի», հատ., II, էջ 56—59)։

Սերդար Երկրորդ վեզիր Սինան փաշայի դեպի Թիֆլիս կատարած ուղևորության մասին

(988 թվականին—1580 թ.)

Երբ կայսերական բանակի Սերասքերը փադիշահական կնիքին արժանացավ, նա իր մենզիլից մեկնելով անցավ մի շարք մենզիլներ և իջևանեց Թիֆլիսի մոտ։ Թիֆլիսի բեյլերբեյիի մասին որոշ դժգոհություններ կային։ Վրաստանի էյալեթի բեյերից ամենից ավելի խելացի Գյորգի-բեյը, որը հպատակություն էր հայտնել նախորդ Սերդարին, այս անգամ իսլամություն ընդունելով, Սերասքերի կողմից Թիֆլիսի էյալեթի [կառավարիչ] նշանակվեց՝ ստանալով Յուսուֆ փաշա անունը։ Վերոհիշյալ մենզիլներում կըզըլբաշ պինվորները հարձակումներ էին գործում իսլամական բանակի պինվորների և իոտ ու պաշար տանողների վրա։ Այդ ժամանակ լուր ստացվեց, որ «մոլորյալ» շահը պատրաստվում է 60 հազարանոց բանակով իսլամական բանակի վրա հարձակվել և նրա փառքն հռչակված Սերդարը դուրս էր եկել շրջակայքը ուսումնասիրելու, հռչակված Սերդարը դուրս էր եկել շրջակայքը ուսումնասիրելու որպեսզի որոշի թե, կըզըլբաշը ո՞ր կողմից պիտի երևա։ Այդ ժամանակ Զեքեմի իշխանը՝ Լեվենդ խանի որդի, Ալեքսանդրե խանը, որն այդ վայրում տեսակցել էր նախորդ Սերդարի հետ, [Սերդարի մոտ] եկավ և հայտնեց իր կարծիքը։ Նախորդ Սերդարը, որ մի պատկառելի փիր էր, նրան չէր հավատացել։ Այժմ լուր էր ստացվել, որ սա [Ալեքսանդրե խանը] մի ինքնահավան երիտասարդ է և նրան չի կարելի վստահել։ Երբ ստոր ռայաներից մի երկու դժբախտ մարդ տանում էին Շահի կողմից Ալեքսանդրեին ուղարկված նամակները, պինվորների կողմից բռնվում են։ Նամակները բանակում կարդացվում են։ Եվ որովհետև հարցը վերաբերում էր իսլամական բանակի դեմ թակարդ լարելուն, Սերդարը արտաքուստ ոչինչ ցույց չտալով, կտրուկ միջոցներ ձեռք առավ և բանակը տեղից չշարժեց։

Բայց և զգուշության տեսակետից այդտեղ մնալն էլ նպատակահարմար չհամարեց։ Հաջորդ օրը Բայրամ փաշան նշանակվեց բանակի առաջապահ, որն իր զորամասով մի մենզիլ առաջ շարժվեց, իսկ ինքը [Սերդարն] իր ուղղությունը հակառակ կողմը դարձրեց, այսինքն զգուշության ճանապարհը բռնեց, սակայն գլխավոր ճանապարհից չշեղվեց։ Բայրամ փաշայի հետ գնացողները մի այն նամազի ժամանակ կարողացան տեղեկություն ստանալ Սերդարից և շտապ կերպով շարժվելով, հսկայական նեղություններով կարողացան նրա բանակատեղը գտնել, բայց այդ խավար գիշերին կողոպտվեցին և շատ մեծ վնասների ենթարկվեցին։ Ինչքա՞ն երևելի գեամէթի տերեր և հայտնի չավուշներ* Վրաստանի քյաֆիրներին գերի ընկան և ինչքա՞ն էլ այդ պատճառով կյանքի շնորհից զրկվեցին։ Այդ մենզիլից մեկնելով գնացին դեպի Մենուչեհրի երկիրը։ Նրանց նպատակն էր մի օր առաջ բնակություն հաստատել Կարսի դաշտում, այնտեղից զինվորներ ուղարկել Աջեմների երկիրը կողոպտելու, ավերելու համար։ Այդտեղից գնացին մի անտառոտ վայր։ Վրացի ավազակների ոչ մեկի աչքին քուն չեկավ և ոչ ոք մի ժամ անգամ հանգիստ չունեցավ։ Վերջապես մի երկու օրից բնակություն հաստատեցին Կարսի դաշտում։ Ստամբուլից տրված հրամանի համաձայն պետք էր գնալ Թավրիզը նվաճելու։ Դրա համար էլ ամեն ոք հավաքեց իր սննդամթերքն ու պաշարը։ Մի քանի օր հետո լրտեսները տեղեկացրին, որ Շահն եկել է Արփա-չայիր կոչված վայրը։ Սակայն լսելով իսլամական բանակի Սերդարի հերոսություններին, լավագույն պատրաստություններին մասին, հետ է գնացել։ Իր փառքով հայտնի Սերդարն այս առթիվ շատ ուրախացավ և «մի քանի մենզիլից թշնամու իր առջևից փախչելն էլ բավական է» ասելով, այդ խնդրից հրաժարվեց։

(«Թարիխի—Փեչեվի», հատ. II, էջ 66—68)։

Ինչպես նախապես հիշվից, Շիրվանի էյալեթին միրլիվա էր նշանակված Ջալ-Մուհամմեդ բեյը։ Կըզըլբաշներն օգտվելով նրա միամտությունից և անհեռատեսությունից, կեղծ հաշտության առաջարկով, հարձակվել էին և իսլամական բանակից շատերին կոտորել։ Այս պատճառով սուլթանական ֆերմանով, դեպի Շիրվան են ուղարկվում զինվորական մեծ ուժեր։ Քեֆեյի բեյլերբեյին՝ Ջաֆեր

---

* Ջավուշ — Սուլթանի կամ պետական հիմնարկությունների ծառայության մեջ գտնվող հատուկ սպա։

փաշան նշանակվում է Սերդար, որը 990 թվականին Քեֆեից իր բանակով շարժվում է դեպի Թեմուր-Կափու: Պատմագիրը հաջորդ կետում նկարագրում է իսլամական բանակի ուղևորությունը դեպի Շիրվան:

Քեֆեից դեպի Թեմուր-Կափու Կիլչակի դաշտի մենգիլների և կայանների մասին

Քեֆեից դուրս գալով, չորրորդ օրը նրանք հասան Կերչի նեղուցը, որտեղից անցնում են Ազաքի (Ազովի) ծովից Սև ծովը հոսող ջրերը. [նեղուցի] լայնությունը մոտ 20 մղոն է. այդ տարածությունը նավերով 15 օրում դժվարությամբ կարողացան անցնել: Այդտեղից չորրորդ օրն եկան Տամանի դաշտում գտնվող Թեմրեք բերդի մոտ, 5-րդ օրը հասան Կուբան կոչված մեծ գետը. այստեղ չերքեզները լաստեր էին սարքել և [գինվորները] ամեն մի ձիուն հինգ, իսկ սայլերին՝ 12 ակչե փող վճարելով գետն անցան: Այդտեղից 4-րդ մենզիլում հասան Չերքեզների վիլայեթում Քեմրեքի կոչված երկիրը: Տեղական չերքեզներն այնպիսի գողեր են, որ հագուստ չմնաց, որի թև ու քղանցքը չկտրեն: Սրանք մարդու աչքից սուրման անգամ կհանեն: Նրանք ակչեի և ոսկու մասին դաղափար չունեն: Պատմում էին, որ մեկը (մի չերքեզ) 40—50 ոսկի է գտել և տվել է ուրիշին երկու էնդազե* կտավի դիմաց: Այստեղ աղավնու ձվի մեծության կարկուտ տեղաց, որի պատճառով շատ ձիեր խրտնեցին, ձիավորները ցած ընկան: Այդտեղից մեկնելով հասան Հեյհաթ կոչված դաշտը, սա անբլուր, անձոր, անծայրածիր մի դաշտ է, նրա խոտերը մետաքսի են նմանում. այստեղ այծյամները խումբ-խումբ թափառում են, ամեն երկու քայլի վրա մեծ քանակությամբ այծյամի եղջյուրներ են թափված, ...քանի օրում անցնելով այդ անծայրածիր դաշտավայրը, հասան մի գետեղերք: Այնտեղից հինգ օրից հետո հասան Բեշ-Թեփե կոչված վայրը, այնտեղից մեկնելով հինգերորդ մենզիլում իջևանեցին Բերք կոչված գետի եզերքում, որը պրախատանման մի վայր է... այնտեղից եկան Կրթայ կոչված վայրը, ուր չերքեզ բեյերն եկան Թերեք ու Կրթայ գետերի վրա ութ տեղերից կամուրջներ կապեցին, որոնց վրայից բանակն անցավ և երեք օրում հասավ Շամխալի վիլայեթը: Այստեղից մեկնեցին դեպի Թեմուր-Կափու, ուր հասան 80 օրում: Օսման փաշան և Շիրվանի զորքը նրանց դիմավո-

---

* Էնդազե — հին չափ (երկարության), որ մոտավորապես հավասար է 3 սանտիմետրի:

բեցին. մեծ ուրախություն և հանդեսներ տեղի ունեցան։ Մի քանի օրից հետո սկսեցին կշռաքի պատրաստություններ տեսնել, ոմանք մտան թիփուտների մեջ, ուրիշներն իրենց վրանները ծածկեցին մացառներով։ Կենդանիների համար թիփուտներից հյուղակներ շինեցին։ Ուրիշներն էլ որջեր փորեցին և մեջը մտան, ամեն մեկն ըստ կարելվույն իր պաշարը պատրաստեց, սակայն հացահատիկը պակաս էր, ցորենն ու գարին 200-ով [ակչեով] չէր ճարվում. մարդիկ ստիպված եղան բրինձ ուտել և անասուններին էլ բրինձ ուտեցնել։

(«Թարիխի—Փեչեվի», հատ. II, էջ 77—78)։

Հաջորդ մասում մանրամասն նկարագրվում է 991 թ. Օսման փաշայի և Իմամ-Կուլի խանի միջև տեղի ունեցած կատաղի պատերազմը։ Այս պատերազմում կըզըլբաշները պարտվում են, պատմագիրն ասում է, որ 7500-ից ավելի գլուխներ կտրվեցին, «որոնցից Սերդարի հրամանով մի աշտարակ կառուցեցին»։ Փեչեվին հիշում է նաև հետևյալ բնորոշ երևույթը՝ «Կռվի եկող կըզըլբաշները մեծ մասամբ իրենց կին ու երեխաներով էին եկել։ Նպատակն այն է, որ տղամարդը՝ կնոջ և երեխաների ներկայությամբ ավելի լավ կռվի։ Իսկապես նրանք (կըզըլբաշները) կռվում թուլություն ցույց չտվին, սակայն Աստուծո ողորմությամբ հաղթության քամին իսլամների կողմից փչեց»։

Վրաստանի մի քանի իշխանների գերումը և Շամախի բերդի կառուցումը

Անհավատ Սերասքեր Իմամ-Կուլի խանը նամակներ էր ուղարկել Վրաստանի իշխաններին և առաջարկել, որ նրանք մասնակցեն պատերազմին։ Այս վերջիններն եկել էին այն ժամանակ, երբ Իմամ-Կուլի խանը պարտվում էր։ Նրանք [վրացի իշխանները] Կուրանի նահանգում ճանապարհները չիմանալով ընկել էին լեռները։ Այդ շրջանի ժողովուրդն ամբողջությամբ ավազակներ են. կեղծ բարեկամություն ցույց տալով, եկող վրացիների մեծ մասին կոտորել էին, նրանց ունեցվածքը թալանել, նրանց բեյերից երկուսին և 15-ի չափ հայտնի շների ոտքերը կապած տարել էին։ Դրանից հետո սպանված վրացիների անթիվ գլուխները նիզակների ծայրը ցցած, եկան Սերդարի վրանը։ Վաեմ Սերդարը [Օսման փաշան] անմիջապես դրանց [գլուխները] ուղարկեց Ջեքեմի իշխան Լեվենդ խանի որդուն և հայտնեց՝ «Այն պահին, երբ դուք երջանիկ փադիշահին հարկատու եք, ինչի՞ է նման այս վարմունքը» և խիստ կերպով հանդիմանեց։

Պատերազմից հետո իջևանելով Շափուրա կոչված քաղաքի պիմացը, մի քանի օր հանգստացան. այնտեղից անցնելով մեն-

պիւից-մենղիլ հասան Շամախի քաղաքը։ 991 թ. (1583), Ջեմազիյել-էվվել ամսի 15-ին ձեռնարկեցին բերդի կառուցման աշխատանքներին և 45 օրվա ընթացքում վերջացրին։ Նրանից հետո Վրաստանի և Դաղստանի երկրներում կարծես կրակ ընկավ. ամեն կողմից բեյերը բազմատեսակ արմատաններով (նվերներով) դիմումներ կատարելու գործում իրար կանխել էին ուզում. նրանցից ամեն մեկն աչքի զարնող մարդկանց իբրև պատգամավոր ուղարկում էին [Սերդարի մոտ]... Դրանից հետո բարձր վեզիրը ցանկանալով տեսնել Բաքվի բերդի շրջանում գտնվող նավթահանքերը, իր հետ վերցրեց որոշ քանակությամբ զինվորներ, գնաց դեպի Թեմուր-Կափու ու այնտեղ մեծ ուրախությամբ անցկացրեց նվիրական առնը։

(«Թարիխի—Փէչեվի», հատ. II, էջ 82—83)։

Երևանի բերդի և նրա ենթակա բերդերի կառուցումը

991 թ. (1583) իսլամական բանակն անցնելով մենղիլից-մենղիլ հասավ Երևանի երկիրը [քաղաքը] և այնտեղ իջևանեց։ Լալա փաշայի ժամանակ այս կողմերում արշավանքներ էր կատարվել, երկրի մեծ մասը կողոպտվել ու ավերվել էր։ Սակայն մի երկու տարվա ընթացքում այդ բոլորը վերակառուցեցին, ավելի լավ, քան առաջ էր։ Ոչ մի ավերված տեղ չթողին. շրջակայքում գտնվող գյուղերը վերածվեցին մի-մի քաղաքի կամ գյուղաքաղաքի (կասաբա), որոնց բնակչությունը 300—400 տնից պակաս չէր։ Շահ-Կուլի խանի որդին՝ Մուհամմեդ խանը, որը հետո հռչակվեց Թոքմաք խան անունով, ռայաների նկատմամբ ցույց էր տալիս մեծ արդարադատություն և լավ վերաբերմունք. նա իր ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում խոսակցությամբ և զվարճությամբ։ Երբ նա տեղեկացավ, որ իսլամական բանակը մոտենում է, շփոթվեց և իրեն կորցրեց։ Երբ արդարադատ Սերդարը մտավ վերոհիշյալ քաղաքը [Երևանը], նա անմիջապես ձեռնարկեց բերդի կառուցման աշխատանքներին։ Թոքմաք խանի պալատը մեջտեղ առնելով, նրա շրջակայքում կառուցեց մի լայն և ամրակուռ պարիսպ։ Այդ աշխատանքներն ավարտեց 45 օրում։ Այդ բերդի բեյլերբեյիության պաշտոնը տրվեց Վանի նախկին բեյլերբեյի Ջըղալե-Զադե-Յուսուֆ-փաշային, որը հանգուցյալ սուլթան Սյուլեյմանի հարզելի կնոջ խնամքի տակ մեծացած և իր հերոսությամբ հռչակված մի անձնավորություն էր։

Երևանի բերդի կառուցումից հետո տեղի ունեցած դեպքերի մասին

Վերոհիշյալ էյալեթում պիտանի և կարևոր բերդերից Շորագյալի անձնակազմը և անհրաժեշտ կարիքները լրացնելուց հետո մեկնեցին դեպի Կարսի բերդը և այնտեղից՝ Կարա-Արդահան: Այս բերդերի անհրաժեշտ պաշարներն ու դանձարանն առատորեն ապահովեցին և Դիարբեքիրի բեյլերբեյլի միջոցով Թիֆլիսին պաշար ուղարկեցին: Նրանք ողջ ու ապահով վերադարձան, որից հետո ձմեռը մոտեցած լինելով, շարժվեցին դեպի Արևելք, այսինքն դեպի երջանիկ Էրզրումի բերդը և կըշլաքի պատրաստություններ տեսան: Այս նվիրական տարում իսլամական բանակը հանգիստ և ապահով ժամանակ անցկացրեց: Ոչ Թշնամու վախ ղգացին, ոչ էլ մթնքի պակասություն: Ապրեցին կատարյալ առատության և հանգստության մեջ:

Լորիի և Գորիի գրավումը

993 թ. (1585) գարնանը, կայսերական բանակի արշավանքի համար նախատեսված իսլամական զինվորները հավաքվեցին: Վանեմ Սերդարը գրավեց Լորիի բերդը, նորոգեց, նրա բոլոր կարիքները լրացնելուց հետո բեյլերբեյի նշանակեց: Հետո այդ կողմերում, այսինքն Վրաստանի սահմանում գտնվող բոլոր բերդերին, ըստ իրենց կարիքի, մեծ թվով կուլեր նշանակեց, որտեղ անհրաժեշտ էր նորոգեց և ոչ մի պակասություն չթողեց:

Մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի որդի՝ Հասան փաշայի արշավանքը և կողոպուտները

Նույն թ., երբ Հասան Գորիի բերդը, վերոհիշյալ Հասան-փաշային միացան՝ Սիվասի և Ռումելիի բեյլերբեյի՝ Մեծ վեզիր Սինան փաշայի որդին Մուհամմեդ փաշան, Կարամանի բեյլերբեյի մյուս Մուհամմեդ փաշան իրենց զինվորներով: Կայսերական բանակում քաջարի զափիներին* իրավունք տրվեց դիշերային հարձակումներ կատարելու: Սրանք Գորիից երեք-չորս մենզիլ տարածության վրա արշավանքներ կատարեցին, անսահման քանակու-

---

* Իսլամական բանակի այն զինվորները, որոնք կրոնի պատերազմում հաղթել են, կոչվում են «զափի»:

թյամբ ավար և գերիներ վերցրին, մինչև անգամ 5 հազար տուն ուլուաներ գերի վերցնելով իրենց հետ տարան։ Նրանց ձեռք բերած և թալանած թանկագին ապրանքներն անհաշիվ էին։

Իսլամական վիճակոծների Թիֆլիս հասնելը և Ալեքսանդրե խանից տուրքեր ստանալը

Իսլամական վիճակոծները կողոպուտով և թալանով հարստանալուց և բավարարվելուց հետո, դնացին դեպի Թիֆլիս. այստեղ իրենց կարիքները և պաշարները հոգացին ըստ ցանկության. նրանք վերցրին նույն Լեվենդի որդի Ալեքսանդրե խանին պարտադրված տուրքը՝ 30 բեռ մետաքս, մի քանի երիտասարդ տղա և աննման գեղեցիկ աղջիկներ, ինչպես նաև մի քանի վայրի բազե և բալաբան (?)։ Հիշյալ Ալեքսանդրե խանն իրեն համարում էր շնորհքի տեր անձնավորություն։ Մինչև անգամ բանաստեղծ Հաֆիզ-Շիրազիի Ալեքսանդր Մեծի մասին գրած նշանավոր ոտանավորը՝

Ոչ Խրզըրի կյանքն է մնում, ոչ էլ
Իսքենդերի մյուլքը,
Այս ատոր աշխարհի վրա ինչո՞ւ ես
վիճում, ո՛վ դերվիշ!

իրեն էր վերագրում։ Ընդհանրապես քյաֆիրների լեզվում Իսքենդերին Ալեքսանդրե են ասում։ Այս աստիճան երևակայության մեջ ընկնող մի անձնավորություն էր նա։

(«Թարիխի—Փեչեվի», հատ. II, էջ 86—89)։

Այնուհետև Փեչևիին նկարագրում է Թուրք-պարսկական պատերազմի հետ կապված հաջորդ դեպքերը։ 993 թ. (1585) օսմանցիները նորից գրավում են Թավրիզը և կոտորում բնակչությանը։ Հետո ձեռնարկում են բերդի վերականգնմանը։ Շրջակայքի ժողովրդին բերում և բնակեցնում են քաղաքում։ Օսմանյան օրենքով գրի են առնում 80 հազար տուն. բայց գրանցումից հետո մի այդչափ էլ վերաբնակեցնում են։ Քաղաքում կար 19 ջամի, որոնք բոլորը կառուցված էին գունավոր, բազմատեսակ և գեղեցիկ քարերով, 21 հիանալի բաղնիք՝ գեղեցիկ շատրվաններով, 200 քարվանսարա, 12 հազարից ավելի խանութ, լավ զարդարված շուկաներ և բազմաթիվ պարտեզներ ու այգիներ, որոնցից ամեն մեկը գրախտի էր նմանում։ Այդ այգիներում կային գեղեցիկ և հիանալի քյոշկեր, ամեն մի քյոշկում բազմատեսակ և գեղեցիկ նատարաններ, պարսկական ոճով

---

* *Ուլուս — ժողովուրդ, տոհմ, ցեղ։*

հաստցված ավազաններ և ցնցուղներ։ Սրանք բոլորը հիացմունքի առարկա էին հանգիստանում... Թավրիզում մնացած սակավաթիվ գինվորները ևնթարկվում են պաշարման։ Քաղաքում պաշարի մեծ պակասություն է առաջանում։ Քաղաքը պաշարում է շահի որդին՝ 30 հազարանոց բանակով. չնայած իրենց կրած մեծ նեղություններին, օսմանցիները դիմադրում են և հարձակումներ գործում։ Բերդում նրանք ունեին 150 թնդանոթ։ Պաշարումը տևում է մի տարի. կռիվները լինում են խիստ կատաղի։ Յարհատ փաշան պաշարվածներին օգնության է հասնում ու բերդի քանդված մասերը նորոգում։ Զորամասեր են ուղարկվում կըզըլբաշներին կողոպտելու և կոտորելու համար։ Գինվորներ են ուղարկվում Վրաստանի կողմերը, նախօրոք հպատակություն ցույց տված [իշխաններից] տուրքեր հավաքելու, որոնց թվում գտնվող Լևվնդ խանի որդին Ալեքսանդրե խանը հանձնում է իր տուրքերն ու նվերները։ Տուրքերը ստացվում են նաև Նենգամիա Սիմոնից... Սերդարն առանց հանգիստ առնելու, ամեն կողմ զորամասեր է ուղարկում։ Կըզըլբաշներից նոր գրավված Թիմուր-Կափուի, Շիրվանի, Թիֆլիսի, Երևանի բերդերի պաշարները և կարիքները լրացվում են։ Ձմեռելու համար քաշվում են Էրզրում։

995 թ. (1586) պարսիկներն հաշտության առաջարկ են անում, Սուլթանը համաձայնվում է. բայց այդ խաղաղությունը շատ կարճատև է լինում։ Նուռուզ վերսկսվում են պատերազմական գործողությունները։ 998 թ. (1589) Ջաֆեր փաշան կըզըլբաշների դեմ սկսում է մեծ ռազմական գործողություններ։ Պարսկական գահին տիրացած Շահ-Աբբաս 1000 թ. (1591) Թուրքերի հետ կնքում է հաշտության պայմանագիր՝ Թավրիզը, Ադրբեջանը, Շիրվանը, Վրաստանը Օսմանյան պետությանը անցնելու պայմանով։ Սակայն որոշ ժամանակից հետո, պարսիկները նորից խախտում են խաղաղության պայմանագիրը, գրավում Թավրիզը և Նախիջևանը։ 1013 թ. (1604) գրավում են նաև Երևանի բերդը։

Երևանի բերդի գրավումը 1013 թվականին (1604)

Երբ դեպքերն այս կերպ դասավորվեցին, «մոլորյալ» շահը, Թավրիզի երկրում [շրջանում] գործող թուրք ժողովրդին խոստումներով սիրաշահեց և իր շուրջը հավաքեց։ Վրաստանի իշխաններից Աղեքսանդրե խանի որդին՝ Լևվնդ խանը և Սիմոնի որդին՝ Լևասար* խանը իրենց զինվորներով նրա [շահի] մոտ եկան։ Շահը գնաց և Երևանը պաշարեց։ Պաշարումը շարունակվեց 9 ամիս և տասը օր, մի քանի անգամ ականներ փորեց և հարձակումներ գործեց, բերդի շուրջը վեց հատ «Ցրան» թնդանոթ ձուլել տվեց, որոնցից ամեն մեկը 90 օկկա բարեր էր արձակում։ Տեղական մուսուլմանները, ջրաղացի** կարիք ունենալով, բերդում ընկնող քարերը օգտագործում էին ձեռաղացների համար։ Ամեն մի քար ծախվում էր

---

* Լևասար — Լուարսաբ։

** Համանշտար ուզում է ասել երկանաքար։

երեք զուրուշով*։ Բայց պաշարված զազիներն ուղտի և ձիու միս ուտելով հիվանդացել էին, շատերն անուժ ու անշարժ ընկել էին։ Մի օր անիծյալները [պարսիկները] մուսուլմաններից գաղտնի նորից ական էին դրել. մի քանի հազար կըզըլբաշներ առավոտյան վաղ երևացին ներքին և արտաքին բերդերի միջև. այդ պահին արտաքին բերդում գտնվող անպատրաստ և շփոթված մուսուլմանների վրա հարձակվելով մի վայրկյանում սրով 1800 մարդ գետին փռեցին։ Իսկ երբ իսլամական բանակի սերդար Սաաթչի փաշայի մահվան լուրը տարածվեց, իսլամական զինվորների ձեռքն ու ոտքը կապվեց։ Տասը օր հետո ներքին բերդն էլ հանձնեցին։ Շահը Շերիֆ փաշային մեծ հարգանքներ և պատիվներ տվեց և նրան նշանակեց Իմամ-Ռիզայի մյութևելիության** պատշոնին. Շերիֆ փաշան մինչև իր կյանքի վերջը, նշանակվելու կամ հեռացվելու հոգսից ազատ, ժամանակ անցկացրեց։ [Շահը] մնացած զինվորներին ասաց՝ «Ով ուզում է, թող ինձ կուլ լինի, ով ուզում է, թող գնա օսմանցու մոտ»։ Մինչև անգամ Խդըր փաշայի որդուն՝ Մուհամմեդ փաշային 300—400 տուն, ընտանիքով և երեխաներով, Շահի մարդկանց ուղեկցությամբ ապահով կերպով Կարս ուղարկեց։ Իսկ Երևանի բերդը ավերեց, այրեց և հողին հավասարեցրեց։

(«Թարիխի—Փեչեվի», հատ. II, էջ 260—621)։

1014 թվականին (1605) կըզըլբաշները գրավում են Գենջեն և Շիրվանը

Նույն թվականին մոլորյալ Շահը շարժվեց Գենջեի վրա։ Գենջեի բեյլերբեյին՝ Մուհամմեդ փաշան յոթ ամիս պաշարված մնաց։ Գիշեր և ցերեկ անդադար կռվեց, բայց ի վերջո, երբ պաշարվածներն օգնություն ստանալու հույսը կորցրին «ամանով»*** հանձնվեցին։ Հետո Շահը շարժվեց Շիրվանի վրա, որը նմանապես յոթ ամիս պաշարված և անօգնական մնալով՝ հանձնվեց։ Մոլորյալ Շահը չնայած «աման» տվեց, սակայն իսլամական զինվորների կեսից ավելին կոտորեց։ Նույն դավաճանությունը կատարեց նաև Գենջեի զինվորների նկատմամբ։ Տասը-տասներկու տարում իսլամական զինվորներն այս կերպով ոչնչացվեցին և այդ անկրոնն (Շահը) ամենքի վրա հաղթություն տարավ, որի հետևանքով պարզ կերպով երևան եկան նրա բռնությունները ու անգթությունները։

---

* Ղուրուշ — հին օսմանյան դրամ, լիրայի $^1/_{100}$-րդ մասը։

** Մյութևելի — վաքրֆների կառավարիչ։

*** «Աման խնդրել» կամ «աման տալ» նշանակում է ներողություն և գթություն խնդրել կամ ներել ու գթալ։

1019 թ. (1610) օսմանյան բանակը նորից շարժվում է պարսիկների վրա, գրավում Թավրիզը, որը նախապես դատարկված էր, թուրքերը նորից ավերում և բանդում են Թավրիզը, դրանից հետո պարսիկները նորից հաշտություն են առաջարկում՝ տարեկան 200 բեռ մեսաքս, 100 բեռ ակշայի արժեքով դանազան տպրանքներ տալու պայմանով։ Սակայն պարսիկները երկու տարի հետո հրաժարվում են այդ տուրքերը վճարելուց և խախտում խաղաղության պայմանագիրը։ Օսմանյան բանակը շարժվում և պաշարում է Երևանի բերդը։ Սակայն շահը խորամանկությամբ նորից կարողանում է ազատվել թուրքերից։ Իսլամական բանակը վերադառնում է։

1027 թվականին (1617) Թարար խանը ծովով անցնում և հարձակվում է կրզըլբաշների երկրի վրա

Սրանից առաջ Թաթար խանին հանձնարարված էր թաթարական զինվորներով արշավանքի գնալու կրզըլբաշների դեմ։ Երբ ծովից անցնելու և արշավանքի ձեռնարկելու ժամանակը հասավ, 30 հազարի չափ թաթարական զինվորներ շարժվեցին դեպի Տրապիզոն և դիմեցին Սերդարին, որպեսզի արտոնի նրանց, ուղղակի հարձակման անցնելու կրզըլբաշների երկրի վրա։ Նրանց թույլատրություն տրվեց։ Խանն իր թաթար զինվորներով սկսեց ավերել և քանդել Զոլմայի (?), Գենչևի, Նախիջևանի և այդ կողմերում գտնվող այլ քաղաքներն ու գյուղերը, ոչնչացնել թշնամուն։ Թաթարները 30 հազարի չափ գերի, մեծ քանակությամբ բեռնատար կենդանիներ և անսահման քանակությամբ ապրանքներ գրավելով, մեծ ավարով եկան միացան Սերդարին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Զոլեքի դաշտում. նրանք Սերդարի և բոլորի կողմից մեծ պատվի և հարգանքի արժանացան։

Այնուհետև պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է պարսիկների դեմ արշավանք կազմակերպելու հարցում օսմանյան բանակում գոյություն ունեցող տարբեր կարծիքները, հետո թուրքերի արշավանքը, պարտությունը և հաշտության համար տեղի ունեցած երկարատև բանակցությունները։ Վերջապես 1027 թ. (1618) կնքվում է խաղաղության դաշնագիրը նախկին պայմաններով։

1034 թվականին (1624) Վրաստանի Մելիքներից Մավրավը [Մաղրավ] սպանում է Կարչղայ խանին և Վրաստանը հպատակություն է հայտնում

Վերոհիշյալ Մավրավ անունով իշխանն իբրև ընդհանուր Վրաստանի երկրի քեթխուդա՝ Շահ-Աբբասին օգնող և նրան մտերիմ մեծ

իշխան էր։ Որոշ հանգամանքների բերումով Շահը Մավրավին ուղարկել էր Վրաստան երկու-երեք խանի զինվորներով։ Մավրավը դրդված այն ցեղային հակառակությունից, որ Վրաստանը ցույց էր տալիս դեպի Շահը, ուզում էր կըզըլբաշներից վրեժ լուծել։ Նա նպաստավոր առիթ գտնելով, սպանել էր Կարչղային ու նրա հետ եղած խաներին, նրանց զինվորներից մի երկու հազար կըզըլբաշների գլխատել էր։ Նույն տարվա նվիրական Ռամազան ամսի 27-րդ օրը Մավրավի որդին և Վրաստանի մի քանի իշխաններ իրենց հետ վերցնելով Կարչղայի և այլ կըզըլբաշների գլուխները, գերիներ, սրնգափողեր և թմբուկներ, ինչպես նաև 200—300 դրոշակներ, կայսերական բանակ եկան։ Նա [Մավրավը] հայտնեց, որ Ալ-Օսմանին ամեն անգամ այսպիսի պատեհություն չի տրվում։ Առանց ուշացնելու և առանց թուլություն ցույց տալու, պետք է, անմիջապես իսլամական բանակով շարժվել և հարձակվել [կըզըլբաշների] վրա։ «Կասկած չկա, որ ամբողջ Ղարաբաղը, Գենջեն, Եէրուն (?), Շիրվանի երկիրը ձեր երևալուն պես, հպատակություն ցույց կտան. նրանք կըզըլբաշներից երես են դարձրել և կարիք չկա հայտնելու, որ նրանք սյուննի-մուսուլմաններ են։ Այդտեղից շատ հեշտ կլինի գրավել Էրդեբիլը և Մեշհեդն, ինչպես նաև կըզըլբաշների երկրում կրակ տարածելը։ Դուք բոլորովին կարիք չունեք մտածելու և հոգալու ուղտերի կամ ջորիների, պաշարի, թնդանոթի, ռազմամթերքի և այլնի փոխադրության մասին։ Ինչ որ ցանկանաք, բոլորն այնտեղ պատրաստ է։ Աստուծո կամքով իսլամական բանակն այնքան մեծ քանակությամբ հարըստություն և ավար ձեռք կբերի, որ մինչև աշխարհի վերջը բերնե-բերան պիտի խոսեն այդ մասին»։

Երբ նրանք ներկայացան Հաֆըզ փաշային, ես ներկա էի*։ Մավրավի խնդիրը, նրա բովանդակությունը և նպատակները բանաստեղծական լեզվով, մանրամասն և պարզորոշ կերպով հայտնեցին։

Հանգուցյալ Հաֆըզ փաշան տարօրինակ բնավորության տեր պետական անձնավորություն էր։ Մենք հաճախ ենք նրա բարիքները վայելելու անսահման շնորհներին արժանացել։ Իմ գրածները բոլորը համապատասխանում են իրականության. թշնամու-

---

* Պատմագիր Փեչեվին խոսում է իր մասին. սրանից պարզվում է, որ պատմագիրը իբրև պետական պաշտոնյա, եղել է թուրքական բանակում։

թյուն և զրպարտություններ չեն, վկա է բարձրյալն Աստվածը։ Մավրաւիի մարդկանց վճռական պատասխան չտրվեց։ Նրանք [վրացիները] մի քանի անգամ եկան-գնացին, պատասխան խնդրեցին։ «Կգամ, կամ՝ ոչ» անգամ չպատասխանեց։ Նվաստս շատ ջանքեր գործադրեցի «Այս առիթը մի անգամ էլ ձեռք չի բերվում», ասացի, սակայն նա [Հաֆըզ փաշան] պատասխանեց՝ «Երջանիկ փադիշահը մեզ հանձնարարել է Բաղդատը գրավել, մենք նշանակված չենք Վրաստան և Շիրվան գնալու համար»։ Ես պատասխանեցի նրան՝ «Եթե մեր երջանիկ փադիշահն իմանա, որ Մավրաւիը երևան կգա և եթե նա [փադիշահը] թշնամու շարքերում այսպիսի մի մեծ գժտության առաջանալը հնարավոր համարեր, ոչ միայն ձեզ կնշանակեր, այլ կասկած չկա, որ ինքն անձամբ արշավանքը կազմակերպելու և այդ արշավանքին մասնակցելու հոգնությունը հանձն կառներ։ Մենք փորձառություն ունենք, որովհետև էնգերուսի* արշավանքի ժամանակ, մինչև որ թշնամու շարքերում պատակառում առաջ չեկավ, մենք քյաֆիրներին հաղթել չկարողացանք։ Եթե այս պատեհ առիթը փախցնենք, մինչև աշխարհի վերջը կզղջանք»։ Բայց տեսա, որ բան դուրս չի գա. նրա վերջին պատասխանն այս եղավ՝ «Դուք դեռ իմ խառնվածքին (բնավորության) ծանոթ չեք. ես մինչև հաստատ համոզված չլինեմ մի բանում, չեմ ձեռնարկի, մի քայլ անգամ այդ ճանապարհով չեմ գնա»։ Ես պատասխանեցի՝ «Արդյոք մեր մեծ սուլթանները կամ մեծ վեքիլները**, որոնք այնքան հաղթանակների և պատիվների են արժանացել, նախապես վստահ են եղել իրենց հաջողությանը և հետո՞ են գնացել։ Սերդարները պետք է իրենց շարժման ու գործի մեջ հաստատակամ լինեն և ապավինեն ամբողջովին Բարձրյալն Աստուծո։ Հիմա, երբ դուք նպատակ ունեք գնալ և Բաղդատը նվաճել, վստա՞հ եք այդ գործի հաջողությանը»։ Նա պատասխանեց՝ «Աստուծո կամքով ես հավատացած եմ և վստահ, ինձ կհաջողվի [Բաղդատի գրավումը], այդ մասին կասկած անգամ չունեմ»։ Իրականությունն այս է. մենք հաստատ համոզված էինք, որ [Պարսկաստանի] նվաճման համար հնարավորություն կա և նպատակավոր առիթը ներկայացել էր, բայց նա [Հաֆըզ փաշան] կուզմնակից էր այդ արշավանքը հետաձգելուն։ Հետո ես դիմեցի ենիչերիների աղային՝ խոսելով Աղային և ասացի. «Եթե դուք անձամբ չեք գնա, այդ գեպքում

---

* Էնգերուս — Հունգարիա։

** Վեքիլ — փադիշահին փոխարինող մեծ վեզիր կամ մինիստր։

չավ պատրաստությամբ մեծաքիվ զորքանակ ուղարկելու հոգսը տարեք»։ Նա պատասխանեց՝ «Մենք ենթարկվող ենք. մեր Սերդարը ինչ որ հրամայի, պարտավոր ենք այն կատարել»։ Ես այլևս կասկած չունեի, որ նա [ենիչերիների աղան] չէր ցանկանում Հաֆըզ փաշայի հաղթություն շահելը։ Այս պատճառով ամենակարող Աստվածն էլ նրան հաղթություն չշնորհեց։ Հետո իր սերդարության ժամանակ Մաւրաւիի, իր որդու և 40-ի չափ մարդկանցով մի անպամից այդ չափ սպանություններ կատարելը տարօրինակ բան է։ Եթե շահը հազար բեռ ակչե, կամ ամբողջ մի երկիր էլ տալու լիներ, նա դարձյալ ոչինչ չէր անի։ Սա [Հաֆըզ փաշան] Աստծուց չվախեցավ, արյունից չզդուշացավ և այդպիսի բացահայտ ոճիր գործեց։

Այդ ժամանակ Շահ-Աբբասի իշխանության 40-րդ տարին էր. իրականությունն այս է, որ նա այդ 40 տարվա ընթացքում այդպիսի դժվար և ծանր դրության մեջ չէր եղել։ Մաւրաւիի պատճառով ամբողջ կըզըլբաշի երկրում նմանը չգտնվող յոթ նշանավոր խաներ նահատակվեցին և Մաւրաւիի դեմ մղած կռվում ոչնչացան։ Դրանից մեկը՝ Կարչղայն էր, մյուսը՝ Շիրվանի խան՝ Յուսուֆը, մյուսն էլ էմիր-Գունեն և այլն։

(«Թարիխի—Փեչեվի», հատ. II, էջ 403—406)։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մաղրաւ կամ Մաւրաւ—*բնյ, վրաց հայտնի իշխան և ազգային հերոս Գեորգի Սաակաձեն թուրքական պատմության մեջ հայտնի է իբրև Մաղրաւ, Մաւրաւ-բեյ, հետագայում՝ իսլամական կրոնը ընդունելուց հետո՝ Մուհամմեդ-բեյ։*

Մաղրաւ-բեյի մասին ինչպես ընդհանրապես խոսում են այդ դարի պատմագիրները, Փեչեվին մեծ գովասանքով է պատմում Մաղրաւ-բեյի խիզախության ու քաջագործության մասին՝ պարսիկ Կարչղայ-խանի սպանության և նրա բանակի ոչնչացման գործում։ Փեչեվիից հետո տարեգիր Նայիման իր «Թարիխի Նայիմայի» մեջ կարևոր տեղ է հատկացնում Մաղրաւ-բեյի հետ կապված դեպքերին և մանրամասներն նկարագրում է դրանք։ Նայիման գտնում է, որ Մաղրաւ-բեյը մեծ ծառայություն է մատուցել Օսմանյան պետությանը, իսկ Մաղրաւ-բեյի սպանությունը սերասքեր Խուսրեվ-փաշայի կողմից, Նայիման համարում է «պետական դավաճանություն», մի սպանություն, որ կատարված է «սուտ արյուն թափելու ցանկությամբ»։

Մանրամասնությունները Մաղրաւ-բեյի գործունեության մասին, տե՛ս «Թարիխի Նայիմայի» 3-րդ հատորից մեր թարգմանած նյութերը, սույն գրքի հաջորդ գլխում։

2. Կըզըլբաշ—բառացի նշանակում է «կարմիր գլուխ»: Կըզըլբաշ էր կոչվում հին Իրանում այն զինվորական դասը, որ կազմված էր թուրք և թուրքմեն ցեղերից, որոնք մեծ ծառայություն մատուցեցին Սեֆևյան իշխանությունը հիմնելու և ուժեզացնելու գործում: Այդ անունը («կարմիր գլուխ») նրանց տրվեց այն պատճառով, որ այդ դասի զինվորները իրենց գլխին կապում էին կարմիր փաթթոց (սարըք), իսկ այդ կարմիր գույնը ուներ կրոնական-ավանդական նշանակություն (Նվիրական Ալիի բանակի զինվորները պատերազմի ժամանակ կարմիր գույնի փաթթոց էին կապում): Ավելի ուշ օսմանյան թուրքերի կողմից «կըզըլբաշ» անվանվեցին շիա դավանանքին պատկանողները, գլխավորապես պարսիկները:

Թուրք պատմագիրները «կըզըլբաշ» տերմինը գործ են ածում ոչ միայն իբրև կրոնական ֆանատիզմի, այլև իբրև ազգային ատելության և արհամարհանքի արտահայտություն: Թուրք պատմագիրներից Փեչեվին, Նայիման և ուրիշները իրենց «պատմություններում» իրանցիներին հիշում են բացառապես «կըզըլբաշ» անունով, հաճախ այդ խոսքին ավելացնելով «օբաշ» (ատոր, հատարակ, գռեհիկ) բառը—«կըզըլբաշ-օբաշ»:

3. Պատմագիր Փեչեվիի մասին—լրացուցիչ տեղեկություններ:

«Թուրքական պատմության Ուսումնասիրության Ընկերության»* նախագահը՝ պրոֆ. Ակչուրա-Յուսուֆ բեյը, խոսելով թուրք պատմագիրների մասին, Փեչեվիի մասին ասում է. «XVII դարի օսմանյան պատմագիրներից Փեչեվի-Իբրահիմ-էֆենդին իր «Թարիխի Փեչեվիում օգտվել է նաև արևմտյան աղբյուրներից»**:

Փեչեվին, իբրև պատմագիր, հայտնի է իր համեմատաբար ավելի լայն մոտեցումով այնպիսի պատմական և միջազգային բնույթի հարցերի, որոնք զբաղեցրել են XVII դարի թուրքական պետական ղեկավար գործիչներին, որոնց շարքում ինքը՝ Փեչեվին կարևոր տեղ է գրավում: Նման հարցերից է օսմանյան պատմության մեջ «Էժդերխանի (Աստրախան) արշավանքը» կամ «Էժդերխանի և Կազանի արշավանքը» անունով հայտնի պատմական դեպքը (977 թ.), որի նպատակն է եղել իրականացնել Դոն-Վոլգա գետերի միջև ջրանցք բաց անելու ռազմական-քաղաքական ծրագիրը:

Փեչեվիից բացի այդ հարցով զբաղվել են նաև թուրք պատմագիրներ Քյաթիբ-Չելեբին, Ջևդեթ-փաշան և այլն:

4. «Մոլորյալ» շահը—Օսմանցի թուրքերը պատկանելով իսլամական սյունի դավանանքին շիաներին համարում են «անհավատ», «հերետիկոս», «մոլորյալ» և այլն: Ահա այդ պատճառով էլ, նույն կրոնական ֆանատիզմից ելնելով Իրանի շահին համարում են «մոլորյալ» (քեմրահ) և հաճախ ասում են «Շահի քեմրահ» (մոլորյալ Շահ): Ի հակադրություն պարսիկների, նրանց բանակի և Շահի, օսմանցիները գրեթե միշտ, գործ են ածում «իսլամական երկիր», «իսլամական բանակ», «իսլամական փադիշահ» և այլն, օսմանյան երկիր, բանակ և փադիշահ իմաստով:

5. «Ղարիբների» վաշտը—Ղարիբ (բառացի պանդուխտ) զինվորները հավաքագրվում էին մայրաքաղաքից հեռու շրջաններից և դրա համար էլ կոչվում էին

---

* «Türk Tarih Tetkik Cemiyeti», հետագայում «Türk Tarih Kurumu».

** Birinci Türk Tarih kongresi, konferanslar, müzakereler zabıtları, 1933, Istanbul, sah. 592.

«դարիբներ»։ Այս զորամասը համարվում էր «Զորս վաշտերի» բաղկացուցիչ մասերից մեկը և բաժանվում «աջ» և «ձախ» դարիբների վաշտերի՝ բանակի աջ և ձախ թևերում կանգնելու պատճառով։

6. Զբլդբրի դաշտը—Զբլդբրը բերդաքաղաք է։ Զբլդբրի դաշտում տեղի ունեցած պատերազմը, Թուրքիայի և պարսիկների միջև, Փեչևին նկարագրում է առանձին կարևորությամբ և մանրամասնորեն։ Զբլդբրը այդ ժամանակ եղել է սանջակ։ Սանջակը ուներ երեք կազա—Օլթի, Արդահան և Արտանուշ, որոնք միասին՝ կազմում էին 7 նահիյե։ Հաջորդ դարում (XI դարի հիջրի), երբ ավելի է շեշտվում Զբլդբրի կարևորությունը, բնդարձակվում է և վերածվում էյալեթի՝ Զբլդբրի էյալեթ անունով։

7. «Ոլուֆեջիների վաշտը» «Ոլուֆեջիներ» էին կոչվում «Զորս վաշտերի» որոշ պարտականություն ունեցող զինվորները, որոնք նույնպես կանգնում էին բանակի աջ և ձախ կողմերում։

8. Կափու-Կուլի—*XVI—XVII* դարերում օսմանյան բանակը բաժանվում էր երկու հիմնական մասի՝ «Կափու-Կուլի» զինվորներ և «էյալեթի» զինվորներ։ «Կափու-կուլի» զինվորները համարվում էին փադիշահական զինվոր։ Այդ պատճառով էլ կոչվում էին նաև «խասսա ասքերի». ապրում էին Ստամբուլի զորանոցներում և առանում որոշ ռոճիկ և օրապահիկ։ «Կափու-Կուլի» զորամասը իր կազմում ուներ 7 օջաք, որոնցից մեկն էր Ենիչերիների օջաքը։

9 **Ֆեթվա** (ավելի հաճախ «Ֆեթվահի-Շերիֆ» է գործածվում)—մի որևիցե հարցի կամ դատի մասին մյուֆթիի կողմից, առանց անունը հիշելու, շարիաթի սկզբունքներին համապատասխան տրված բացատրություն։

10. **Քեֆե** (Caffa, Theodasia, Feodosia) Ղրիմի թերակղզու հարավարևելքում, Կերչի նեղուցից 70 կմ հեռու բերդաքաղաք և նավահանգիստ է։ Հնում կոչվել է Կաֆֆե (որը թուրքերեն լեզվում աղավաղված ձևով Քյուֆե-Քեֆե է կոչվել)։ Հույները այս քաղաքը անվանեցին Ֆեոդոսիա։ XV դարում Ֆեոդոսիան գրավվեց ջենովացիների կողմից՝ իբրև առևտրական կենտրոն և ճանապարհ։ Սուլթան-Մուհամմեդ II օրոք օսմանցիները գրավեցին այդ քաղաքը, որը մնաց օսմանցիների իշխանության տակ մինչև 1774 թ., երբ Ղրիմը անցավ Ռուսաստանին։

11. Թաթար-խան, Ղրիմի թաթարական խանն է։ 880 թ., (1475) օսմանյան նավատորմը գրավում է Քեֆեի բերդը և Կերչի նեղուցը, այնտեղից դուրս անելով ջենովացիներին։ Սկսած այդ ժամանակից Ղրիմի թերակղզին ամբողջությամբ դառնում է Օսմանյան պետության ենթակա, սակայն ինքնավար շրջան։ Խաները նշանակվում էին սուլթանական ֆերմանով՝ խանական դինաստիայից։ Խանները պարտավոր էին իրենց բանակով (թաթարական զինվորներով) մասնակցել օսմանյան բանակի պատերազմական գործողություններին։

Ղրիմի խանության կենտրոնը Բաղչե-Սարայն էր։ Խանները կրում էին առաջին և երկրորդ վեզիրների տիտղոսներ և վարում միաժամանակ սերասքերի («կալղայ») պաշտոնը։

Համաձայն թուրք պատմագիր և պետական գործիչ Այնի-Ալի-էֆենդիի տված տեղեկության, XVI դարի վերջերին Ղրիմի թերակղզում Քեֆեն առանձին էյալեթ էր, որն ուներ իր առանձին բեյլերբեյին։ Սրա իշխանությանն էին ենթարկվում Ադովի ծովի շրջակայքում գտնվող մի քանի բերդեր։ Բեյլերբեյին ուներ

679.000 ակչեի խասսեր։ Ղրիմի խաններին տրվող օրական հազար ակչեի «գրպանի ծախսը» Քեֆեից էր ստացվում, էյալեթն ուներ 554 Թիմար և զեամեթ։

12. Խաս, Զեամեթ, Թիմար—Պետական ծառայության համար տրված ռոճիկն ու հողը, որը կոչվում էր «դիրլիք» (dirlik)։ Իրրև դիրլիք տրված հողի եկամուտը՝ տասանորդը (üşr. aşar) չէր մտնում պետության գանձարանը, այլ հատկացվում էր դիրլիք ստացողներին։

Դիրլիքի քանակությամբ էին որոշվում և տարբերվում խասը, զեամեթն ու Թիմարը։

ա) Խասը, ամենաբարձր դիրլիքը, հատկացվում էր փադիշահին, վեզիրներին և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներին։ Խասի տերը իր ստացած եկամտի յուրաքանչյուր 5000 ակչեի փոխարեն պարտավոր էր մի ջեբելու կոչված հեծյալ զինվոր պատրաստել, զինման բոլոր ծախքերը իր հաշվին լինելու պայմանով։ Փադիշահների և վեզիրների խասերը կառավարում էին քեթխուդա կոչված հատուկ և վստահելի պաշտոնյաները։

բ) Զեամեթ էին կոչվում այն դիրլիքները, որոնց տարեկան եկամուտը 20 հազար ակչեից 100 հազար ակչե էր, քանի որում այդ եկամտի 20 հազարը համարվում էր «սրո իրավունք» (Kıl ç hakkı), իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 5000 ակչեի համար զեամեթի տերը պարտավոր էր մի ջեբելու տալ՝ վերև հիշված պայմանով։

գ) Թիմար կոչվում էին այն դիրլիքները, որոնց տարեկան եկամուտը 3000 ակչեից 20 հազար ակչե էր, որի 3000 ակչեն համարվում էր «սրո իրավունք», իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 3000 ակչեի փոխարեն Թիմարաուերը պարտավոր էր մի ջեբելու տալ։

ՆԱՅԻՄԱ.—XVII Դ.

«ԹԱՐԻԽԻ ՆԱՅԻՄԱ», تاريخ نعيما

Թուրք պատմագրության մեջ կարևոր տեղ գրավող Նայիման հայտնի է Հալեբլի-Նայիմա-Մուստաֆա-էֆենդի անունով։ Նա եղել է կայսերական պալատի բալթաջիներից, հետո Կուլաբլի-Ահմեդ փաշայի դիվանում քարտուղարի պաշտոն է վարել և մի շարք այլ պետական ծառայություններից հետո նշանակվել թուրքական պատմության պաշտոնական տարեգիր։*

Նայիմայի ծննդյան թվականի մասին հիշատակություն չկա. մեռել է Մորայի պատերազմում, Բալիյե-Բադրե բերդում 1127 թ. (1715)։

Նայիման գրել է նաև բանաստեղծություններ։

Նայիմայի պատմությունը՝ «Թարիխի Նայիմա» (վեց մեծածավալ հատոր) սկսում է հիջրի 1000 թ. և հասնում մինչև 1070 թ. (1591—1659). այսինքն XVI դարի վերջին տասնամյակից մինչև XVII դարի 60-ական թվականները։

Այդ ժամանակամիջոցը ղուպադիպում է հզոր Օսմանյան պետության աստիճանական աճկմանը, ներքին քայքայմանը (janissaires-ների խռովությունները, Ջելալիների, Աբազա-փաշայի ապստամբական շարժումները), Թուրք-պարսկական դաժան պատերազմների, ինչպես նաև Եվրոպայում օսմանցիների գրեթե անընդհատ վարած ռազմական գործողությունների տարիներին։

---

* *Բալթաջի էին կոչվում սուլթանական արքունիքի որոշ դասի ծառայողները։*

Այդ բոլոր կարևոր դեպքերը Նայիման ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է տարեգրության ձևով: Նայիման ապրած լինելով իր գրած «Պատմության» ընդգրկած ժամանակամիջոցից հետո, չէր կարող ականատես լինել այդ դեպքերին (եթե չհաշվենք վերջին երկու տասնամյակը): Բայց իբրև պետական պաշտոնական տարեգիր, նա, ամենայն հավանականությամբ, հնարավորություն է ունեցել լայն չափով օգտվելու սուլթանական արքունիքի և պետական բոլոր պաշտոնական փաստաթղթերից: Նրա մի քանի հիշատակումներից և գրքի սկզբում զետեղված առաջաբան հոդվածներից երևում է, որ Նայիման օգտվել է նաև այլ պատմագիրներից: Այսպես, նա մեջբերումներ ունի Փեչևիից* (վրացի հայտնի իշխան Մաղրալ-բեյի—Գյորգի Սաակաձեի—օսմանյան բանակի սերասքեր Հաֆըզ փաշային ներկայացրած դիմումը պարսիկների դեմ կռվի գնալու մասին**: Նայիմայի պատմության մեջ շատ մեջբերումներ կան նաև պատմագիր Քյաթիբ-Չելեբիի «Ֆեզլեքեից», որին, ինչպես երևում է, Նայիման տալիս է առանձին նշանակություն: Վերջինիս մասին նա գրում է. «...Հաջի-Խալիֆա անունով հայտնի Քյաթիբ-Չելեբին գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը 1000 թ. մինչև 1066 թ. և անվանել է «Ֆեզլեքե»: Արդարությունն այն է, որ [«Ֆեզլեքեն»] իր արտահայտության պարզությամբ և նրբությամբ, երկրաբանությունից զերծ, հիանալի մի պատմություն է»***: Նայիման հիշում է նաև Կարա-Չելեբի-Զադե-Աբդուլ-Ազիզ էֆենդիի «պատմությունը»՝ (սկզբից մինչև 1067 թ.) և այլ պատմագիրների:

Նա հիշատակում և մեծապես դնահատում է նաև արաբական պատմագիրներից մի քանիսին՝ Իբնի-էբի-Խեջելեի «Սեքերդան էլ-Սուլթանը», Հալեբի-իբնի-Սուհնեի «Ռաղյուլ-Մենազիրը» և այլն:

Պատմության մասին Նայիման ունի իր դատողությունները: Մենք կբավականանանք այդ երկարաշունչ հատվածներից միայն մի քանի բնորոշ կետերը հիշելով, որոնց մեջ պատմագիրն արտահայտում է իր տեսակետներն առհասարակ պատմագրության մասին: Ճշմարտախոսության, փաստերի ստուգման, ժողովրդի մեջ տարածված զանազան առասպելներից խուսափելու անհրաժեշտու-

---

* Փեչևիին ապրել է Նայիմայից առաջ, իսկ նրա պատմությունը ընդգրկում է 926—1048 թթ:

** «Թարիխի Նայիմա», հատ. I, էջ 6:

*** Նույն տեղում:

թյան և այլնի մասին խոսելուց հետո, նա գրում է. «...չպետք է բավականանալ միայն դեպքերը, պատմական անց ու դարձը պատմելով, նման դեպքերի մասին տրված նկարագրություններն առանձին օգտակարություն չեն ներկայացնում... պետք է ժամանակի պահանջի համաձայն պարզաբանել այդ դարի գեկավարների նպատակներն ու ձգտումները, երկիրը կառավարելու նրանց մտորումներն ու խորհուրդները, պարզաբանել ձեռք բերված արդյունքները, թշնամու հետ տեղի ունեցած կռիվների և հաշտությունների ընթացքում հաղթության կամ պարտության պատճառներն ու հիմունքները: Այս բոլորը ըստ արժանավույն ստուգելուց հետո միայն պատմել և բացատրել, որպեսզի հետագա ժամանակներում, կարդացողները կարողանան որոշ օգուտ և փորձառություն ձեռք բերել: Այս պայմաններից զուրկ պարզ պատմություններն ոչնչով չեն տարբերվում «Համզա-Նամեյից»*: Հետո Նայիման շեշտում է նաև պատմագրի լեզվի և ոճի պարզ և հասկանալի լինելու անհրաժեշտությունը,— որից դժբախտաբար ինքն էլ զուրկ է: Արդարև Հայելբի-Նայիմանն իր պատմության մեջ կարողացել է որոշ չափով հեռանալ թուրք պատմագիրներին հատուկ սոսկ պատմելու, նկարագրելու և հաճախ գովելու և փառաբանելու դերից: Նա իր պատմության մեջ որոշ չափով տեղ է տալիս երևույթների պատմական լուսաբանության և երբեմն նաև քննադատական մոմենտներին այնքանով, որքանով թույլ են տալիս սուլթանական Թուրքիայի միահեծան իշխանության, ֆեոդալական կարգերի և իսլամական կրոնական ֆանատիզմի պայմանները:

Նայիմայից մեր թարգմանած հատվածները այդ մասին տալիս են որոշ պատկերացում: «Թարիխի Նայիման» տպագրվել է Ստամբուլում և ունեցել է մի քանի հրատարակություն: Մեր ձեռքի տակ է նրա երրորդ հրատարակությունը, որը լույս է տեսել 1238 թ. (1822) «Պետական տպարանում»: Տպագրությունը կատարված է բավականին խնամքով:

* * *

Նայիման, իբրև պատմագիր, գնահատվում է նաև ժամանակակից թուրքական պատմագրության կողմից: Այսպես, «Թարիհ»-ը Նայիմային տալիս է հետևյալ գնահատականը՝

---

* «Թարիխի Նայիման», հատ. I, էջ 7:

«Սամանյան պատմագիրներից ամենից ավելի ուշադրության արժանի դեմքը Մուստաֆա-Նայիմա-էֆենդին է: Հալեբի թուրքերից սերող այս անձնավորությունը ծնվել է XVII դարի երկրորդ կեսին և մեռել 1715 թ.: Նայիմա-էֆենդու պատմությունն ընդգրկում է XVI դարի վերջից մինչև XVII դարի կեսը տեղի ունեցած դեպքերը: Գրքի լեզուն պարզ է, նկարագրված դեպքերը լավ է հասկացել և լավ էլ պատմում է, ցուցաբերելով դրանք կենդանացնելու կարողություն. դեպքերի հաջորդականությունը աշխատում է բացատրել, ուշադրության արժանի դեպքերի մասին ընդհանուր խորհրդածություններ է անում, նկարագրվող դեպքերի առաջացման պատճառները որոշ չափով քննադատության է ենթարկում: Մի խոսքով «Թարիհի Նայիման» բավականին մոտեցել է ժամանակակից պատմագրության մեթոդներին: Մինչև օրս օգտակարությամբ կարդացվող երկերից է»:*

«ԹԱՐԻԽԻ ՆԱՅԻՄԱ»

1008 թվականի (1599) դեպքերից

Վրաստանի իշխաններից Սիմոնի գերությունը վանի էմիր-ուլ-Յումերա Ջաֆեր փաշայի ձեռով

*Վրաստանի իշխանները իրենց, թեև արտաքուստ, [փադիշահական] ֆերմանին հպատակ էին ցույց տալիս, սակայն իրականում նրանց նպատակն ապստամբությունն էր: Դրանցից մեկը՝ ուխտադրուժ Սիմոնը, խախտելով պայմանագրությունը և մեծ խռովություն առաջացնելով՝ անսպասելի կերպով գրավել էր Գորիի բերդը և մասամբ ավերել: Թավրիզի և Վանի էմիր-ուլ-Յումերա Ջաֆեր փաշան, Աստուծո կամքով, նրան [Սիմոնին] գերի վերցրեց: Վրաստանի բեյերից Ալեքսանդրե խանի դլուխը կտրեց, նրա որդիներին բռնեց և Սիմոնի հետ միասին սույն թվի Ռեբի-ուլ-էվվել ամսին ուղարկեց փադիշահի դերդյահը: [Սիմոնը] բանտարկվեց Եդի-Կուլեում** և որոշ ժամանակ անց ընդունեց իսլամական կրոնը: Մեռավ Սուլթան Ահմեդ*** խանի ժամանակ: Վերոհիշյալ Սիմոնը Եդի-Կուլեում բանտարկված ժամանակ գրել է հետևյալ քառյակը.*

---

* Tarih, III, sah. 152.

** *Եդի-կուլե՝ Ստամբուլի Ասիական մասում հին բերդ է:*

*** *Սուլթան Ահմեդ — 1012—1026 թթ. (1603—1617):*

Ոտաճավոր (ճագմ)

Բախտի կողմից ենթարկվեցի կողոպուտի,
Ժողովրդի աչքում դրա համար փուշ դարձա.
Թեև պետք էր ինձ ձի և ուղտ բեռներով,
Աստուծո փա՞ռք լինի, որ թեթևաբեռ եղա։

Հյուսմի—Զելեբիի[1] պատասխանը

Դու Գորիի մի բերդը գրավեցիր, իսկ հիմա
Տե՛ս, Եղի-կուլեում բերդապահ
(դիդդար) դարձար։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. I, էջ, 230)։

Զելալիների[2] սկզբնական ելույթը և սեկպանների* խմբի պետերից մեկի Աբդուլ-Հալիմ Կարա-Յազըջիի երևան գալը

*Իսլամական բանակը քյաֆիրների բազմաթիվ քաղաքներ ու հանրային շինություններ հողին հավասարեցրեց։ Երբ բանակի մյուս մասը [Ռումելիում] գնացել էր Էնգերուսի նվիրական պատերազմին մասնակցելու, անգիտակից թուրքերից և խավարամիտ քրդերից կազմված ավազակախմբեր էին երևան եկել, որոնք սկսել էին գավաճանել և ապստամբություն բարձրացնել։ Սեկպանների վաշտի պետը՝ Աբդուլ-Հալիմը**, Կարա-Յազըջի կոչվող ավազակների գլուխն անցած ապստամբության դրոշ էր բարձրացրել ընդդեմ Օսմանյան պետության։ Սկզբում Հալեբի բեյլերբեյիի պաշտոնը վարող և 1007 թ. (1598) Անատոլուի քննիչ նշանակված Հյուսեին փաշայի կատարած բռնություննների և ապստամբության պատճառով, կայսերական Ֆերմանով նրա [Հյուսեին փաշայի] դեմ ուղարկվեց Կարամանի տուրքահավաքը՝ Մահմուդ-Զավուշը, որն Աքսարայի մոտ մի երկու ժամ կռվելուց հետո պարտվեց և վերադարձավ Կոնիա... Հետո ավազակների դեմ ուղարկվեց Սինան փաշայի որդին—Մուհամմեդ փաշան։ Հյուսեին փաշան դրանից վախենալով՝ փախավ և ապաստանեց Կարա-Յազըջիի*

---

* Սեկպան — ենիչերիական զորքի մի մասը։

** Աբդուլ-Հալիմ՝ սեկպանների պետը, որը Խաչ-Օվայի պատերազմից փախչելու համար մահվան էր դատապարտված Ջղալե-Զադե փաշայի կողմից։

մոտ։ Երկուսն էլ պաշարվում են իրենց ապստամբած բերդում։ Մուհամմեդ փաշան Կարա-Յազըջիին առաջարկում է անջակի բնությունը, այն պայմանով, որ իրեն հանձնի Հյուսեին փաշային։ Կարա-Յազըջին բերդից ներքև է գցում Հյուսեին փաշային։ Ավազակապետը նշանակվում է Ամասիայի անջակբեյի, իսկ Հյուսեին փաշային տանում են Ստամբուլ, կտրում ոտքերն ու ձեռքերը և բեռնակիր ձիու վրա դրած՝ ման ածում փողոցից-փողոց։ Հետո «ուրիշներին օրինակ տալու համար»՝ կախում են։ Հետագայում Կարա-Յազըջին նորից է ապստամբվում, սակայն պարտվում է, և ներման արժանանալով՝ ստանում Զորումի սանջակը...

Պատմագիր Նայիման, հենվելով Հասան բեյ-Զադեի տված տեղեկության վրա, ասում է՝ «Ավազակապետ Կարա-Յազըջիի ներման արժանանալու համար հիմք է հանդիսացել պետական կարևոր անձնավորություններից մեկի Չելեբի-Կապիի միջնորդությունն ու երաշխավորությունը՝ ստացած մեծագումար կաշառքի փոխարեն»։ Սակայն Կարա-Յազըջին քիչ անց նորից է ապստամբվում և պարտության մատնում իր դեմ ուղարկված խոշոր ուժերին...

Նայիման ասում է՝ «...Կայսերիի [Կեսարիա] դաշտում ավազակների խումբը դուրս եկավ բանակի դեմ։ Չելալի զինվորները մոտ 20 հազար հոգի էին։ Պատերազմը շատ կատաղի եղավ։ Հաջի-Իբրահիմ փաշան պարտվեց։ Չելալի զինվորներն իրենց սրերը քաշած դեսին Բասիեցին 15-ի չափ չորբաջիների* և հազարից ավելի ենիչերիների։ Դրանից բացի բերդում եղած ողամարդկանց մեծ մասը սպանվեց ավազակների ձեռքով։

Դրանից հետո Կարա-Յազըջին ինքնիշխան է դառնում և ֆերմաններ տալիս։ Նայիման մեջ է բերում նրա ֆերմաններից մեկը։

Կարա-Յազըջիի հրամանը**

«Այս նվիրական հրամանը բերում է Կայսերիի բնակիչներից Մուհամմեդ անունով մեկը, որը՝ Աստուծո ողորմությամբ, Օսմանյան պետության Սերդար՝ Հաջի-Իբրահիմ փաշայի պարտություն [կրած] պատերազմում, կատարյալ անկեղծությամբ հպատակություն ցույց տալու համար, [նրան] բոլոր տեսակի տուրքերից և պարտքերից ազատել եմ և ներում շնորհել։ Այս կայսերական հրովարտակը նրան տվի և հրամայեցի, որ օսմանցիների իշխանությունը այս կողմերում բոլորովին վերջացած է և սուլթանությունը անվիճելի կերպով ինձ է հանձնված։ Իմ կողմից տրված [սույն] հրամանի և հրովարտակի համաձայն, նա ազատված և ներված

---

* Զորբաջի — ենիչերիական բանակում վաշտապետ։

** Բնագրում գործ է ածված «հյուքմ» բառը։

լինելով, ոչ մի առութ և վճար չպետք է պահանջվի նրանից. ով չի հպատակվի սույն հրամանին՝ կպատժվի։ Այս նվիրական ֆերմանը ստանալով պետք է վարվել նրա փադիշահական բովանդակության համաձայն։ Գրված է 1009 թ. Ռեբի-ուլ-էվվելի կեսին»։

* * *

Նայիմայի պատմության հաջորդ էջերում տրված տեղեկություններից պարզվում է, որ Բաղդատի բեյլերբեյի Հասան փաշան ուղարկվում է Կարա-Յազըջիի դեմ, որը վերջինի հետ բախվում է Էլբիստանում։ Ջելալիներից կոտորվում է 20 հազար մարդ։ Կարա-Յազըջին փախչում է դեպի Ջանիկի ոանջակը և այնտեղ էլ մեռնում է։ Կարա-Յազըջիի ապստամբական գործը շարունակում է նրա եղբայրը՝ Դելի-Հասանը, որն իր շուրջը հավաքելով մի քանի այլ ապստամբ ավազակապետերի՝ իրենց բազմաթիվ զինվորներով, շարունակում է կռվել Հասան փաշայի դեմ, կատարելով անսահման կողոպուտ, թալան և սպանություններ։ Կռիվներից մեկում Հասան փաշան սպանվում է։ Նայիման ասում է՝ «...Դելի-Հասանը հեշտությամբ իրականացնելով իր նպատակները, անիծյալ զինվորներով շարունակում էր կողոպտել և թալանել Անատոլուի վիլայեթները։ Հետո նրա ձեռքն են անցնում նույն Հասան փաշայի հարստությունները... «փողերը վահանով, իսկ մահուդը, շուխան և այլ թանկագին ապրանքները թրով չափում և բաժանում էին իրար մեջ»։

Նայիման 1012 թ. (1603) դեկտեմբերի շարքում տալիս է Ջելալիների շարժման վերջին շրջանը։ Հետզհետե ընդարձակվող այս ապստամբական շարժման առաջն առնել հնարավոր չլինելով, կեղծ ներման կարգով, Դելի-Հասանին հպատակեցնում և շնորհում են Բոսնիայի էյալեթը։ Դելի-Հասանը ցրում է իր բանակը, անցնում Ռումելի, ապա Բելգրադ, մոնում Սերդար Լալա-Մուհամմեդ փաշայի տրամադրության տակ։ Նրա պատճառով Ղրիմի խանը հետանում է ասելով՝ «Ես ավազակապետի հետ միասին կռվի չեմ գնա»։ Հետո Դելի-Հասանը շարունակում է իր չարագործությունները Բոսնիայի ժողովրդի հանդեպ։ Վերջում, վախենալով տեղական ժողովրդից, փախչում է դեպի Բելգրադ և այնտեղ սպանվում՝ Ստամբուլից տրված ֆեթվայով։ Սակայն Անատոլուում Ջելալիների շարժումը շարունակվում և ընդարձակվում է։ Երևան են գալիս նոր ապստամբական խմբեր՝ Կալենդեր-Օղլու, Կարա-Սեյիդ, Սեկպան-Դերվիշ, Յուսուֆ փաշա, Դելի-Դերվիշ, Բեյ-Զադե, Առնավուտ-Հասան, Կում-Կափուլու Ահմեդ բեյ և այլն և այլն։ Այս բազմաթիվ և բազմատեսակ ապստամբական խմբերի թվում ամենակատաղի և ամենահեղինակավորը՝ Ջանփոլադ-Օղլու-Ալի բեյն էր։ Նայիման հիշում է հետևյալ բնորոշ դեպքը։ «Այս ավազակապետը [Ջանփոլադ-Օղլին] միանալով այլ ավազակապետների հետ, պաշարում է Շամը (Դամասկոսը) և ստիպում նրա վալիին միանալ իրեն։ Հետո «անկախություն» է հայտարարում, իր անունով խութբե* կարդալ տալիս, փող կտրում և... դաշինք կապում Տուսկանայի մեծ Դուքսի հետ, ձեռնարկում նման դաշինքներ կնքելու գործին Եվրոպական այլ պետությունների հետ»։

---

* Խութբե՝ Ուրբաթի և բայրամի նամազների ժամանակ կարդացված աղոթքը, որի մեջ հիշվում է խալիֆայի անունը։

1016 թ. մեծ ուժերով Անադոլուի ապստամբների դեմ է ուղարկում Մուրադ փաշան։ Սա մի քանի կատաղի և արյունալի կռիվներից հետո վերջապես բախվում է Ջանփոլադ-Օղլու հետ, ջարդում նրա բանակից 26 հազար մարդ և փախուստի մատնում նրան։ Ջանփոլադ-Օղլին գնում է դեպի Հալեպ, կողոպտում քաղաքը, բայց հետո այնտեղից էլ է փախչում, վախենալով տեղական ժողովրդից։ Մուրադ փաշային հաջողվում է շատ մեծ դժվարություններով ոչնչացնել ավազակախմբերը։ Ըստ պատմագիրների տված տեղեկությունների, Մուրադ փաշան Անադոլուում ոչնչացրել է 60—100 հազար մարդ...

Պատմագիրն ասում է, որ փաշան ստացավ «հոր փորող» անունը, որովհետև նա սպանած ավազակների դիակները թաղում էր փորել տված հորերում։

* * *

«Ջելալիների» վերաբերող նյութերը Նայիմայի «պատմության» մեջ տրված են խիստ մանրամասն և ըստ տարիների։ Մենք նպատակահարմար համարեցինք այդ բոլորը իրար մի հավաքել և տալ կրճատ ձևով, պահպանելով պատմագրի ոճն ու մտածողությունը։

(«Թարիխ—Նայիմա», հատ. I, էջ 231—234, 245—246, 294—296)։

* * *

«Աջեմի սահմաններում խռովությունների սկիզբը» և «Շահն առաջանում է գեպի Թավրիզ՝ Քուրդ-Ղապի բեյի դրդումով» վերնագրերով հատվածներում Նայիման պատմում է Շահ-Աբբասի Օսմանյան պետության դեմ ձեռնարկած պատերազմական գործողությունների և «դավադրությունների» մասին։ Թավրիզում գտնվող թուրքական պահակազորքը շրջակայքում ասպատակություններ է անում և կողոպտում։ Սուլթանատի իշխողը՝ Քուրդ-Ղազի բեյը փախչում է և ապաստան գտնում Շահ-Աբբասի մոտ։ Շահը նրան խանություն է շնորհում։ Օսմանցիները Ղազի բեյին պաշարում են Կարնի-Յարըբ բերդում, բայց նրան հաջողվում է փախչել և գնալ Իսպահան, Շահ-Աբբասի մոտ։ Ղազի բեյի դրդումով Շահը 10 հազարանոց բանակով գնում է Թավրիզը գրավելու։ Սոֆիանում՝ տեղի ունեցած պատերազմում օսմանցիները պարտվում են, Նայիմայի ասելով «բանակի սակավաթիվ լինելու պատճառով»։ Շահ-Աբբասն այս հաղթությունից հետո շարժվում է Թավրիզի վրա։ Նա առաջարկում է բերդապահներին հանձնվել, խոստանալով նրանց չվնասել։ Սակայն Շահն իր խոստումը դրժում է, կողոպտում ու թալանում քաղաքը։

Նայիման ասում է՝ «...խոստումնադրուժ և անգութ [Շահը] նրանց [պաշարվածներին] խաբեց։ Նրանց ունեցվածքն ու հարստությունը թալանել տվեց... Թավրիզի կանանց մեծ մասին, իր զգվելի ախորության համաձայն, պոռնիկ դարձրեց։ Ամեն մեկին պոռնկության համար որոշ վարձք նշանակել տվեց և մուսուլմանների պատիվը և բարքն ապականեց...»։

Շահ-Աբբասը Թավրիզը գրավելուց հետո մի քանի օր մնում է Ջուլհայում (Ջուլֆայում) և էրդեբիլի կառավարիչ Զյուլֆիկար խանին մեծ բանակով ուղարկում է Նախիջևանի վրա։ Սա պաշարում է Նախիջևանը։ Հետո գալիս է ինքը՝ Շահը, քաղաքը գրավում է և նորից շարունակում կոտորածն ու թալանը։ Նայիման ասում է՝ «...ստոր կըզըլբաշը [Շահ-Աբբասը] իրավունք տվեց մի երկու օր քաղաքում

ազատ շարժվել և բռնություններ կատարել։ Նրանք ամեն մի տնից գրավեցին օսմանցիների ունեցվածքը... մուսուլմանները և քյաֆիրները, ենթարկվեցին միևնույն բռնություններին և տանջանքներին։ Նրանց [կրզըլբաշների] կատարած չարագործություններն ամեն սահման անցան...»։

Այդ ժամանակ մի-երկու ավազակախմբեր, առիթից օգտվելով, գրավում են Օրդուբադը, իսկ Զրաք-Սուլթան անունով ավազակապետը գրավում է Ջուլֆան։ Էլիջեն և Ջիվանշիրը գրավվում են պարսիկների կողմից։ Օսմանցիների դիմադրությունն անհետևանք է մնում։ Նախիջևանի բերդապահները թողնում են բերդը և փախչում Երևան։ Երևանում Շահից ստացվում է հատուկ նամակ, որով նա իրեն հատուկ գոռոզությամբ և մեծախոսությամբ հայտնում է, թե նա արդեն գրավել է Թավրիզը և պատրաստվում է գրավել Նախիջևանն ու Երևանը։ Այնուհետև նա պիտի գրավի իր «ժառանգական երկիրը»՝ Ադրբեջանը և հետո Գիլջեն և Շիրվանը, որից հետո՝ ձմեռելու է Զարաբաղում։ Այդ պատճառով առաջարկում է, իզուր դիմադրություն ցույց չտալ և հանձնվել։ Երևանում Շահի առաջարկը չի ընդունվում։ Շահ-Աբբասի նամակը ուղարկում են Ստամբուլ՝ փադիշահին։ Օսմանցիները ձեռնարկում են Երևանի բերդը ամրապնդելու և շրջակայքից օգնական ուժեր ստանալու աշխատանքներին։

Երևանում նոր բերդի կառուցումը

Այդ ժամանակ հայտնի դարձավ, որ Շահը պատրաստվում է հարձակվել Նախիջևանի և Երևանի վրա։ Երևանի ավագանին ու բնակիչները, տեսնելով, որ եթե Նախիջևանի զինվորները թողնեն իրենց բերդը և Երևանի բերդում տպավորանեն՝ վերջինիս տարածությունը անբավարար է դառնում, որոշեցին հարավային կողմից պարսպի պատերին կից՝ իսլամական տների շրջանում, նոր բարձր պատեր կառուցել և այդ տները թողնել իրենց նախկին վիճակում... Նրանք ձեռնարկեցին պարսպի հարավային, արևելյան և արևմտյան կողմից 500 արշին երկարությամբ բարձր պատերի կառուցմանը։ Մեծ ջանքերով 15 օրվա ընթացքում, մինչև վեզիրի գալը, նրանք աշխատանքի կեսը կատարեցին. սա [վեզիրը] շինության մնացած մասը բաժանեց զինվորների խմբերի վրա, որոնք իրենց անձի պաշտպանության համար ջանքեր չխնայեցին, Աստուծո օգնությամբ, դեռ Շահը չհկած, կարողացան ավարտել բերդի վերակառուցման աշխատանքները։

Աջեմի Շահը գալիս է դեպի Երևան

Ջեմադիյել-ախըրի 11-րդ շաբաթ օրը, առավոտյան Երևանի հարավային կողմից երևացին կարմրագլուխների [կրզըլբաշների] դրոշակները. այդ ստոր ցեղի մարդիկ շար ոգիների նման տարածվեցին Երևանի դաշտում։ Բուն կրզըլբաշները հազիվ 5—6 հազար

մարդ լիներին, նրանցից 3 հազարը, «Թյուլենջի» և «Գյոք-Դուլաք» կոչված ավազակախմբերից էին. մի մասը քրդական խմբերից՝ Քուրդ-Ղազին և նրա հղբայրներ Գոջին ու Վասիֆ-էդդինը, Քյոր-Կարաշին... մի մասը՝ Քուրդ-Զեյնալ բեյի վաշտը և Ալաշկերտի Կըլըչ բեյը... Շահը բանակի կենտրոնում փառքով և շքեղությամբ շրջապատված, արնգափողերի հնչյուններով սարսափ էր տարածում. ջորիների և ուղտերի բազմաքանակությունից շրջակայքը սևին էր տալիս։ Երբ պարսիկները երևացին պարիսպների մոտ, նրանք կարծում էին թե բերդի ժողովուրդը, Շահի այդ վեհությունից սարսափահար և նրա անմիտ շքեղություններից ու փայլից արտաբեկ՝ պարտված ճանաչելով իրեն, ստիպված կլինի բերդը հանձնել։ Սակայն իսլամական բանակում կային խելացի և դատողության տեր մարդիկ, նրանք հասկացան, որ այդ վախի ու սարսափի նշաններն անհիմն էն և դուրկ որևէ նշանակությունից. նրանք ուշադրություն չդարձնելով այդ անիմաստ շքեղությանը, բերդում դրված «ալարգա» թնդանոթների կրակոցով հեռվից ողջունեցին պարսիկներին։ Այդ «զվվելինների խումբը» Միհնեդի բլուր կոչվող վայրում հիմնեց շահի վրանը...

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. I, էջ 351—359)։

Պատմագիր Նայիման մանրամասնորեն տալիս է Երևանի պարիսպների տակ տեղի ունեցած մարտերի նկարագրությունը («Առաջին մարտ», «Երկրորդ մարտ» և «Երրորդ մարտ» վերնագրերով)։ Այդ կատաղի մարտերի հետևանքով Շահն իր նպատակին չի հասնում և բերդը գրավելու համար դիմում է խորամանկության։ Յախջի-Զավուշ անունով մեկին իբրև պատգամավոր ուղարկում է երևանցիների մոտ և փորձում օսմանյան գինվորների դիմադրական ոգին թուլացնել. սակայն ապարդյուն։ Երևանի և Նախիջևանի էմիր-ուլ-Յումերաճ Շերիֆ-փաշան դիմում է ուղարկում Ստամբուլ՝ փադիշահին և օգնություն խնդրում։ Չնայած, Երևանին օգնություն հասցնելու համար հատուկ ֆերմաններ են տրվում, սակայն սուլթան Մուհամմեդի* մահվան և Սուլթան Ահմեդի** գահակալության պատճառով Երևանին օգնություն հասցնելու հրամանները մնում են անհետևանք։ Պաշարումը տևում է 6 ամիս. պաշարվածները ուժասպառ են լինում։

---

* Սուլթան Մուհամմեդ III, 1003—1012 թթ. (1595—1603)։
** Սուլթան Ահմեդ I, 1012—1026 թթ. (1603—1617)։

Ռաֆրզիական (Պարսկական) պատերազմի հաջորդ դեպքերը և Երևանի բերդի գրավումը Շահի կողմից

Շահ-Աբբասը պաշարելով Երևանի բերդը, մի քանի անգամ տեղի ունեցած մարտերից և իր ուղարկած պատգամավորների սպանությունից հետո, երբ տեսավ, որ պաշարվածներն անձնատուր լինելու ցանկություն չունեն, բոլոր ուժերը իր բազկին տալով, սկսեց գնդակոծել բերդը: Նա ճանապարհները քանդեց, բերդում եղողների համար կյանքի միջոց հանդիսացող հոսող ջրերը կտրեց և այդպիսով պաշարվածներին թողեց առանց ջրի: Ջնայած պաշարվածները բերդում հորեր և փոսեր փորելով որոշ չափով իրենց ծարավության առաջն առան, սակայն պաշարումը շատ երկար տևեց, դրսից օգնություն ստանալու հույսը կտրվեց, պաշարվածների դրությունը ծանրացավ, որով տոկունությունը և դիմադրական ուժը թուլացավ: Ձիլհիջջե ամսին կըզըլբաշ զինվորները ընդհանուր հարձակումով մտան նոր պարիսպները և գրավեցին: Սյուններից շատերին գերեցին և մեծ մասին նահատակեցին: Պաշարման սկզբում եղած 5—6 հազար զինվորներից, յոթ ամսվա ժամանակամիջոցում 1500-ի չափ մարդիկ ընկան մարտում: Մոտ 500 հոգի մահացան, զինվորների կեսը հակառակվելով թողեց հեռացավ, այնպես որ բանակից մնաց միայն 500 մարդ: Այս փոքրաթիվ զինվորները անկարող լինելով պաշտպանելու բերդի ընդարձակ սահմանները, հրաժարվեցին բերդը պաշտպանելուց: Իսկ մեծաթիվ թշնամին ամեն կերպ ձգտում էր հաղթանակ ձեռք բերել: Մուհարրեմ ամսի 10-րդ օրը՝ նրանց սգի օրը լինելով, զգուշացան կռիվներից, որպեսզի հետո ավելի ուժեղացնեն իրենց հարձակումը: Երբ Շահի զինվորները պաշարվածներին օգնություն խնդրելու և անձնատուր լինելու կոչ արին, պաշարվածներն ստիպված շնորհ խնդրելով դիմեցին վեզիրին: Որոշ նկատառումներով այդ խնդրանքը ընդունվեց:

Պատմագիրը «Շահի Միջլիսի պատկերը» վերնագրով հատվածում նկարագրում է Երևանի բերդի գրավումից հետո, Շահ-Աբբասի դառոզ և դաժան վերաբերմունքը դեպի անձնատուր եղողները: Շահն իր վրանում ընդունում է իր զինվորների պարագլուխներին: Այդ մասին Նայիման ասում է՝ «...Մի անկյունում հատարակ կերպով դորգի վրա նստած էր [Շահը], նրա ձախ կողմում՝ Լեվենդ խանի որդին Իսքենդեր խանը, աջ կողմում՝ Մեհմոնի որդին՝ Գուրգինը [Գուրգենը], որոնք նստած թափառաշրջիկների նման ժողով էին անում: Դրանից հետո նստած էր Թավրիզի բեյլերբեյի Ալի փա-

չան, նրանից հետո Քուրդ-Ղապին և նմանները, Ալեքսանդրեից հետո՝ Շերիֆ փաշան և այլ դիվանագիտական պարագլուխներ ...այդ անկրոն գոռոզը [Շահը] քյաֆիրներին «էհլի-սյուննեթ» մուսուլմաններից գերադաս էր համարում... հետո նախապես գերի վերցրած ուլեմաններին դիմելով ասաց՝ «Դուք ֆեթվա եք տվել, որ կզըլբաշներից մեկի սպանությունը հավասար է 70 քյաֆիրի սպանության» և հետո նրանց ամորձիքներն ու թոքերը պատռել տալով սպանեց։*

Նայիման հիշատակում է, որ այդ բոլոր մանրամասնությունները նա վերցրել է պեպքերին ականատես Նախիջևանի Կապի Ջերրահ-Ջադեի փաղիշահին ներկայացրած գրությունից։

Երևանի գրավումից հետո Շահ-Աբբասը գրավում է նաև Շամախին ու Շիրվանը։

Կարսի պաշարումը Երևանի գրավումից հետո և կզըլբաշների մի շարք չարագործություններ

Հասան-Բեյզադեն գրում է, որ Շահ-Աբբասը Երևանի բերդը պաշարած ժամանակ Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշան անձնատուր լինելով՝ դուրս էր եկել։ Երբ փաշան ներկայանում է Շահին, սա սպանել է տալիս փաշային՝ անհավատարմության ամբաստանությամբ։ Պաշարման ժամանակ էմիր-Գյունե խանը մի խումբ կզըլբաշ-պինվորներով ուղարկվում է շրջակայքը նվաճելու և Ակչա-Կալա բերդը գրավելու։ Էմիր-Գյունե խանը պաշարում է Ակչա-Կալան և ինքը բոնություններին հակամետ լինելով, սկսում է կոտորել ու թալանել այդ վայրերը, իսկ հայ ռայաներին ամբողջությամբ քշում է և տանում Իսֆահան... Այդ ժամանակ այս երկրի Ալայ-բեյ՝ Քենան բեյը, որ Կարսի իշխող Օսման-Աղայի կողմից ուղարկված էր գերիներ բռնելու, ընկնում է էմիր-Գյունեի պինվորների ձեռքը։ Էմիր-Գյունեն նրան ուղարկում է Շահի մոտ։ Շահը նրան՝ «Դու Թավրիզի թնդանոթապետն ես եղել» ասելով, կապում է թնդանոթի բերանին և դեպի Երևան կրակելով պատառ-պատառ անում։ Երևանը բռնությամբ գրավելուց հետո, օսմանցիներին ազատություն է տալիս, նրանց պաշար և մթերքներ տալով, հատուկ կարավանով ուղարկում է Կարս։ Երևանի պարսիկները բոլորովին քանդում, գետնին է հավասարեցնում և էյալեթը շնորհում

---

* *Էհլի-սյուննեթ կոչվում են Մուհամմեդին և նրա հաջորդներին հավատացող և հավատարիմ մուսուլմանները, այսինքն սյուննի դավանանքին պատկանողները։*

Էմիր-Գյոնե խանին։ Շահը այդտեղից վեր է կենում և իր զորքերով գնում Կարս, պաշարում բերդը։ Կարսի զորամասը կազմված էր Երևանից եկած և մեծ մասամբ վիրավոր 400 քաջերից. սրանք աջեմի հետ կռվելու վարժ լինելով, դուրս եկան Շահի դեմ և սկսեցին կռվել։ «Մոլորյալ» Շահը նրանց լուր ուղարկեց և ասաց՝ «եթե Կարսը գրավեմ, այս անգամ ձեզնից ոչ մեկին չպետք է խնայեմ»։ Նրան հաջողվեց Կարսը գրավել։ Էրզրումի էմիր-ուլ-Ումերա՝ Քյոսեյ-Սեֆեր փաշան նրանց [մուսուլմաններին] ապահովեց պաշարում։ Շահը նպատակ ուներ գրավել նաև Ախալցխան [Ախալցխան]։ Այդ ժամանակ Ախալցխայի իշխողը Կարակաշ փաշան այնտեղ էր, և Աստուծո օգնությամբ կարողացավ բերդը պահպանել։ 300 աջեմներ ուղարկված էին մի մեծ խանում և հայ ռայաների կանանց բռնությամբ բերել տալով, զվարճությամբ էին զբաղված։ Հայերը դիմեցին Սեֆեր փաշային, որը Երևանից եկած զինվորներով հարձակվեց խանի (քարվանսարայի) վրա։ Թեթև հրացանային կռվից հետո, Սեֆեր փաշան տանիքը ծակելով ներս մտավ և հարբած աջեմներին ամբողջովին կոտորեց ու նրանց գլուխները ուղարկեց Ստամբուլ։ Ավելի ուշ, Սեֆեր փաշան և Կարակաշ փաշան, Ջղալե-Զադեի պարտության կրած կռվում նահատակվեցին։ Սակայն «Ֆեզլեքեում»* գրված է, որ երբ Շահը Երևանի վրա հաղթություն տարավ, Շերիֆ փաշային պատիվ անելով նրան Իմամ-Ռիզայի մյութեվելիության** պաշտոն տվեց։ Սա իր կյանքի մնացած օրերն անցկացրեց Մեշհեդում։ Շահը մյուս պաշարվածներին ազատ արձակելով, ասաց՝ «Ով ուզում է, թող իմ նոքարը լինի»։ Դրանց Մուհամմեդ փաշային հանձնելով՝ Կարս ուղարկեց։ Էրզրումի բեյլերբեյին ու Սերդարը՝ Սաաթջի-Հասան փաշան, վախճանված էին, այդ պատճառով բանակը ցրվեց և նոր ձեռնարկումները հետաձգվեցին հաջորդ տարվան։

(«Թարիխ—Նայիմա», հատ. I, էջ 388—396)։

* * *

Նայիման 1613 թ. դեկտեմբերի շարքում, շարունակում է պարսկական պատերազմի հաջորդ դեպքերի մանրամասն նկարագրությունը։ Իրանի արշավանքի ղեկավար է նշանակվում Ջղալե-Զադե-Սինան փաշան. սա ճանապարհին ուժեր հավաքելով է զբաղվում և միայն ձմռանն է հասնում Կարս։ Երբ օսմանյան բանակը հասնում է Նախիջևան, Շահը հանգստանում էր Թավրիզում։

---

* «Ֆեզլեքե» — թուրք պատմագիր Քյաթիբ-Չելեբիի պատմությունը։
** Մյութեվելիություն — վակըֆների վարչություն, մյութեվելի՝ վակըֆների կառավարիչ։

Նայիման ասում է՝ «...որովհետև գյուղերի և քաղաքների ռայանները նախապես աքսորվել էին, երկիրը մնայել էր անմշակ, քաղցն ու սովը հասել էին ամենածայրահեղ աստիճանի...»։ Ջըղալե-Զադեն հրաժարվելով Շահի հետապնդումից, քաշվում է դեպի վան։ Այստեղ նա իր մոտ է հրավիրում քուրդ բեյերին, նրանց հետ միություն կազմելու նպատակով։ Շահ-Աբբասն Ալլահվերդի խանին մեծ ուժով ուղարկում է Ջըղալե-Զադե-Սինան փաշայի դեմ։ Պարսիկները պաշարում են վանը. փաշան բավարար ուժեր չունենալով, նավակով վանա լճի վրայով փախչում է դեպի Ադիլջևազ և այնտեղից շտապում Էրզրում։ Շահն իմանալով փաշայի փախուստը, վանի բերդի պաշարումը վերացնում է և քաշվում դեպի Թավրիզ։

1014 թ. Սինան փաշան նոր ուժերով արշավանքի է ելնում։ Սալմաստի և Խոյի շրջանում տեղի ունեցած կռվում կըզըլբաշները պարտվում են, բայց հետո, երբ օսմանցիները կըզըլբաշներին հետապնդելով շատ առաջ են գնում, պարսիկները կտրում են նրանց նահանջի ճանապարհը։ Օսմանցիները չարաչար պարտության են մատնվում, Ջըղալե-Զադե-Սինան փաշան ստիպված նորից քաշվում է դեպի Վան։

* * *

1019 թ. (1610) գարնանը Ջելալիների ոչնչացման գործում հայտնի դարձած Մուրադ փաշան, Սերդարի պաշտոնով և մեծ ուժերով գնում է դեպի Թավրիզ։ Քաղաքը բոլորովին դատարկված և գրեթե ավերակ վիճակումն էր։ Նայիման գրում է. «...Իսլամական զինվորները մնացած շենքերն էլ քանդեցին ու այրեցին». դրանից հետո Սերդարը հատուկ նամակով դիմում է Շահ-Աբբասին, ու հայտնում, որ նա Շահ-Իսմայիլ II ժամանակ կնքված պայմանագիրը խախտել է։ Շահն իր նամակում հայտնում է՝

«...Ձեր սահմանի վրա եղող իշխանները, մեր վաճառականների ապրանքների վրա աչք ունենալով, մի քանիսին սպանել են։ Այս մասին բազմիցս հայտնել ենք փադիշահին, սակայն նա բոլորովին ուշադրություն չի դարձրել, չնայած որ սուլթանական նամուսը դրան չպետք է հանդուրժեր։ Ատուծո կարգադրությամբ, մենք գրավեցինք մեր ժառանգական կալվածները հանդիսացող երկրները։ Թաթարական զինվորները պարծանքի առարկա են։ Թաթարական ղեկավարները՝ Իսլամ-Կիրայը և Ղազի-Կիրայը, Շիրվանի վրա զինվոր տանելով, կըզըլբաշների դեմ մղած կռվում պարտվել են, իսկ խանները իրենք գերի էին ընկել։ Հիմա եթե նորից գան, դարձյալ իրենց արժանի պատիժները կստանան։ Ալ-Օսմանի փադիշահների ուժը, հարստությունը և բանակի մեծաթիվ լինելը մեզ հայտնի է։ Սակայն մեր զորքերը առաջնորդվելով նվիրական Շարիաթի ցուցմունքներով, բոլորովին չեն սարսափում ձեր զորքի շատությունից։ Նորին Վեհափառություն սուլթան Սյուլեյման խանի, իմ հանգուցյալ պապ՝ Շահ-Թահմասբի հետ կնքած պայմանագրի համաձայն սահմաններն որոշելու կարելիության դեպքում, ես եր-

ջանիկ փադիշահի մեկ կուլն եմ. եթե մարդը թշնամության մեջ ուժեղ չինի, նրա բարեկամությանն էլ չի կարելի վստահել: Մեր բարեկամությունը կտևանենք: Այնպես որ, եթե համաձայն չեք, այդ դեպքում թող տեղի ունենա նախախնամության կարգադրածը, վեսսելամ»:

Մեծ Սերդար Մուրադ փաշայի պատասխանը

«...Դուք հայտնում եք, թե թաթարական զինվորները պարծանքի առարկա են. թաթարները փադիշահի այլ կուլերի նման են: Եթե նրանց խաները գերի են ընկել, դա նախախնամության կարգադրությունն է, մի անգամ հաղթվողը, մի այլ անգամ հաղթող կհանդիսանա: Եթե ձեր կողմից գերի ընկածներին հաշվենք, բացի ավելորդ երկարաբանությունից, ամոթի առարկա կլինի: Այնպես որ, եթե դուք ձեռք քաշեք երջանիկ փադիշահի խութբեն կարդացված երկրներից, այդ դեպքում, ես էլ փադիշահի մի հավատարիմ կուլը լինելով, հույս ունեմ, որ խոսքս կընդունվի. մեր միջև խաղաղություն և ապահովություն ստեղծելու ջանքերը գործ դնելով, ըստ առաջնության սահմաններն որոշելուց հետո, ես կհեռանամ: Իսլամական զինվորները տարիներ շարունակ այս կողմերում են ձմեռում և նախախնամության կարգադրությամբ հաջողության հասնելու համար գործ են դնում ամեն տեսակ ջանքեր: Բարձրյալն Աստուծո ողորմությամբ՝ վրեժխնդիր լինելն անհրաժեշտ է: Սրանից առաջ Շահի ուղարկած նամակով, Շեմսեդդին-Մուհամմեդ աղան եկել և դիմելով Մուրադ փաշային խոսել էր հաշտության մասին: Նրա հետ միասին Խայրեդդին-Չավուշը բերել էր պատասխան-նամակը: Մոտ մի տարի է անցել, բայց պատասխան դեռ չի ստացվել: Սուլթան Մուրադ խանի ժամանակ մեր տիրացած երկրներն ազատելու համար, երբ ես Ջեմազիյել-ախըրի 20-րդ օրը մեծաթիվ զինվորներով էրզրում եկա, վերոհիշյալ Մուհամմեդ աղան և Խայրեդդին-Չավուշն եկան և հանձնեցին իրենց հետ բերած արքայական [Շահական] նամակը, որի մեջ ասված էր, որ դաշնագիրը խախտելու պատճառ է հանդիսացել սահմանի վրա պատվող իշխողների կողմից ձեր վաճառականների ապրանքների գրավումն ու հափշտակությունը: Երկուստեք խոսքերն երկարում և շարունակվում են. դուք ցանկություն ունեք հաշտության գործը պլուխ բերել, անցյալը մոռանալ և նախորդ սուլթանների ժամանակ ընդունվածի հիման վրա խաղաղություն կնքել: Այնքան ժամանակ,

որքան որ Սուլթան Մուրադ խանի օրոք նվաճված երկրները գտնվում են այն կողմը, պարզ է, որ «անցյալը պետք է մոռանալ» նշանաբանը, փադիշահի կողմից հավանության չի կարող արժանանալ։ Եթե խաղաղություն եք ցանկանում, պետք է հանձնեք այն երկրները, որտեղ կարդացվում է փադիշահի խութբեն»։

Այս բովանդակությամբ պատասխան գրվեց և ուղարկվեց։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 84—86)։

1019 թ. (1610) ձմռանը նորից Շահի կողմից պատգամավորներ եկան։ Շահն առաջարկում էր հաշտություն կնքել, գրավված վայրերի բերքից տարեկան 200 բեռ մետաքս տալու և այդ երկրների վրա փադիշահի կողմից մի բեյլերբեյի նշանակելու պայմանով։ Մուրադ փաշան չի համաձայնվում և արշավանքի է պատրաստվում, սակայն նրա մրցակիցը՝ Նեսուհ փաշան, որը 1020 թ. Մուրադ փաշայի մահվանից հետո նրան էր փոխարինել, հակամետ էր Շահ-Աբբասի հետ համաձայնություն կնքելու։ Նեսուհ փաշան իր հետ վերցնելով Շահի պատգամավորներին և նրանց հետ բերած մեկ տարվա մետաքսը, գալիս է Ստամբուլ։ 1021 թ. երկու երկրների միջև կնքվում է խաղաղության պայմանագիր, Սուլթան Մյուհյմանկանունիի և Շահ-Թահմասի միջև որոշված սահմաններով և տարեկան 200 բեռ մետաքս իբրև տուրք վճարելու պայմանով։

Նայիման տալիս է հաշտության պայմանագրի մանրամասն պայմանները, որոնց մեջ բացի կրոնական և դավանական կետերից, կարևոր է նշել Օսմանյան պետության հավատարիմ Դաղստանի, Շամխալի և այլ խանների պաշտպանությունը և առանձնապես հետևյալ կետը՝ «Անիծյալ ռուսի այդ կողմերում երթևեկության ճանապարհը փակելու համար, նրա կողմից կառուցված Թերեք բերդի կործանման համար տրված ֆերմանին, Շահի գինվորներից ոչ մեկը չպետք է միջամտություն ցույց տա...»։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 94—95, 113—114)։

1024 թվականի (1615) դեպքերը. Սերդար և Մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշան գնում է դեպի Երևան

Պարսից Շահի հետ նախապես կնքված խաղաղության պայմանագիրը Նեսուհ փաշայի հետ եկած պատգամավոր Կազի-խանի միջոցով 1021 թ. Շաբան ամսին Մուստաֆա Չավուշի ուղեկցությամբ ուղարկվել էր [Շահին]։ Նա [չավուշը] մոտ երկու տարի մնաց Աջեմի երկրում։ Շահ-Աբբասը չնայած որ հանձն էր առել ամեն տարի 100 բեռ մետաքս և 100 բեռ թանկագին ապրանքներ ուղարկել, երկու տարվա ընթացքում ոչինչ չէր տալել, ասելով՝ «Մի՞թե ես հարկատու եմ եղել»։ Խոստումնապանության և պայմանագրի խախտումը փադիշահի մեջ զայրույթ առաջացրեց։ Այդ պատճառով ֆերման տրվեց, որ Վեզիր-Մուհամ-

մեզ փաշան արշավանքի պատրաստվի։ Նա Ֆերմանի համաձայն սկսեց պատրաստություններ տեսնել։ Այդ ժամանակ Աջեմի դեմ արշավանքի դուրս եկան Կափու-կուլիները, Ռումելիի և Անադոլուի զինվորները։ Նույն տարվա Ռեբիուլ-ախըրի 23-րդ օրը Սերդարը մեծ հանդիսավորությամբ անցավ Սկյուդար... 20 օր հետո առաջ շարժվելով մտավ Հալեպ և ձմեռն այնտեղ անցկացրեց։

Այդ միջոցին Իրանի շահի սուրհանդակը գալիս և հայտնում է, որ Շահը համաձայն է ամեն տարի որոշված մետաքսը տալ։ Սակայն փադիշահն իր որոշումը չի փոխում։ Երբ Սերդարը Հալեպում էր, Շահի պատգամավորը գալիս է Ստամբուլ, սակայն ոչ մի ուշադրության և հարգանքի չի արժանանում։

Մի տարվա ընթացքում ոչ նրա նամակն են ընդունվում և ոչ էլ նրա բերած նվերները։

1025 թ. գարնանը նորից սկսվում են ռազմական պատրաստությունները։ Տարբեր կողմերից եկած ռազմական ուժերը հավաքվում են Էրզրումում և վերջնելով 7 թնդանոթ, շարժվում են դեպի Երևան։

(«Թարիխ—Նայիմա», հատ. II, էջ, 141—142)։

Կարսի բերդի կառուցումը

Կարսի բերդը մոլորյալ Շահի բռնության հետևանքով քանդված էր։ Այժմ, անհրաժեշտ համարվեց բերդը նորոգել և այնտեղ զինվորներ պահել։ Կափու-կուլիներին և փաշաներին հանձնարարվեց մաս-մաս կատարել շինության աշխատանքները, որոնք մի շաբաթվա ընթացքում բերդը բնակելի դարձրին... բերդի պաշտպանության համար, զինվորներ և թնդանոթներ տալուց հետո, Ջեմազիյել-ախըրի կեսին շարժվեցին դեպի Երևանի դաշտը։ Գիշերը խրամատներ պատրաստելով բերդը պաշարեցին։ Էմիր-Գյունհանը նախապես բերդն ամրացրել, զինվորներով և ռազմամթերքով ապահովել էր։ Շահն իր զինվորներով գտնվում էր Նախիջևանում։ [Բերդի] շրջակայքում թնդանոթներ դրին և 20 օր շարունակ գնդակոծեցին, սակայն ապարդյուն։ Հետո սկսեցին հողը փորել։ ցերեկը փորածը, գիշերը ներս էին տանում։ Փոսերում ձգված տոպրակները ու դարարները* կեռերով ներս էին քաշում։ Ի վերջո իսլամական զինվորներն ամրություններ շինեցին, զարբազաններով անցքեր բացին ու ամեն կողմից առաջացան դեպի բերդը։ Մաղենգերենցի հրացանաձիգները խմբված մեծ և կատաղի մարտեր

---

* Ղարար — թելից գործված խոշոր պարկ։

մղեցին, որի հետևանքով շատերը նահատակվեցին։ Երբ ենիչերիների աղան՝ Մյուսելլի-Աղան նահատակվեց և «Թուրքերեն չիմացողը* վիրավորվեց, բանակը ստիպված եղավ հետ քաշվել։

Հետո պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է հաջորդ պատերազմական գործողությունները։ Նախիջևանի պաշարումը տևում է 44 օր, կռիվները լինում են վերին աստիճանի կատաղի։ Ձմեռը վրա է հասնում, և օսմանցիները ստիպված են լինում պաշարումը վերացնել և հաշտություն կնքել՝ նեսուհ փաշայի ժամանակ որոշված մեսաքսի և նվերների կեսը տալու պայմանով։ Բերդի համար օսմանցիների բերած մեծաքանակ պաշարները ոչնչանում են։ Կրզըլբաշները բերդից դուրս գալով առևտուր են անում։ Ենդանոիներն ուղարկում են Կարս։ Բանակը ձմեռվա դաժան խստության պատճառով մեծ դժվարություններով հասնում է Էրզրում, ճանապարհին շատերը սառչում են։

Այս անհաջողության պատասխանատուն Մուհամմեդ փաշան էր, որն «այնքան գանձով և զինվորներով անկարող եղավ Երևանի նման մի հողային բերդ գրավելու» [Նայիմա]։ Փաշային հեռացնում են վեզիրության պաշտոնից։ Ստամբուլում գտնվող Շահի պատգամավորը բանտարկվում է Եդի-կուլեում։ Նոր նշանակված Սերդար-խալիլ փաշան պատրաստվում է նոր արշավանքի։ Ղրիմի խանին՝ Ջանիկ-Կիրային ֆերմանով առաջարկվում է մասնակցել արշավանքին։ Սա 40 հազար զինվորներով Քեֆեից անցնում է Գենջե, Նախիջևանը և Ջուլֆան կողոպտում, որի համար արժանանում է փադիշահական շնորհների (500 ալթուն, սուր, խալաթ, ձի և այլն)։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 142—143)։

1026 թվականի (1617) դեպքերից

Վրաստանի պաշտպանության համար զինվորների առաքումը

Գուրիլի իշխանը նամակ էր ուղարկել և հայտնել, որ կրզըլբաշները նպատակ ունեն Վրաստանը իրենց տրամադրության տակն առնելու։ Այդ պատճառով Վրաստանի պաշտպանության համար, կարգադրություններ ուղարկվեցին Բաթումի բեյլերբեյի Օսման փաշային, Ջըլդրի բեյ Մուրթազա բեյին, Սեֆեր փաշային և Վրաստանի կողմերում եղող այլ իշխողներին և էմիրներին, Գուրիլի, Դադիանի և Աչըք-բաշի բեյերին, Դաղստանի իշխաններին, իրենց տրամադրության տակ եղած զինվորներով, ինչպես նաև Էրզրումում և Տրապիզոնում գտնվող բոլոր ենիչերիներին՝ իրենց սպաներով միասին, անհապաղ հավաքվեն Սերասքերի մոտ և պատրաստ լինեն։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 151—152)։

---

* Վանի Բեյլերբեյի Հյուսեին փաշային տրված անունը։

* * *

Սերդար Խալիլ փաշան մեծ բանակով գնում է Թավրիզի վրա, նրա հետ էր նաև թաթար խանը՝ Ջանիկ-Կիրայը։ Շահը Էրդեբիլումն էր, թաթար խանը իր զինվորներով և 10 սանջակև զինվորներով ուղարկվում է Շահի նշանավոր խաներից՝ Կարչղայ խանի դեմ, որը գտնվում էր Էրդեբիլի մոտ։ Թաթար խանը 8 կոնաքի ճանապարհն անցնում է երկու և կես օրում և Սերավի դաշտում կռվի մեջ մտնում Կարչղայի հետ։ Կատաղի կռվում իսլամական և թաթարական բանակի գլխավորներից շատերը սպանվում են, մի մասն էլ գերի է ընկնում։ Ջանիկ-Կիրայը հազիվ է ազատվում և փախչում։ Խալիլ փաշան այս պարտության լուրն առնելով գնում է դեպի Էրդեբիլ։ Շահ-Աբբասն Էրդեբիլը դատարկում է և հետ է քաշվում։ Նորից սկսում են հաշտության բանակցություններ և Նեսուհ փաշայի ժամանակ ընդունված պայմաններով հաշտություն է կնքվում 1027 թ. (1618)։ Նայիման՝ «Սերավի դաշտում երկուստեք կնքված խաղաղություն» վերնագրով հատվածում տալիս է, ի միջի այլոց, հետևյալ մանրամասնությունները. «...խորամանկ Շահը զինվորների համար ուղարկեց 800 ուղտի բեռ պաշարեղեն... մասնավորապես մեծ վեզիրի համար 9 ուղտի բեռ հալվա և քաղցրեղեն (մուրաբբա), ամեն տեսակի պտուղներ, մասնավորապես լիմոնի և նուռի ամենաընտիր տեսակները, նուրբ և ընտիր մետաքսե գործվածքներ, բրինձ, շաքար (որի ամեն մի դլուխը 5—10 կըյե* էր կշռում), ենիչերիների աղային, Սադրազամի քեթխուդային, այլ փաշաներին և ավագանիներին՝ 2—3—5 ուղտի բեռ նվերներ, որով իր բարեկամությունն ու անկեղծությունն արտահայտեց։ [Շահի] պատգամավորը՝ Միրզա-Մուհամմեդն այդ բոլորը բերեց և բաժանեց ինչպես որ հատկացված էր...»։ 1029 թ. (1619) Շահ-Աբբասի պատգամավորը՝ Բուռուն-Կասըմ բեյը գալիս է Ստամբուլ, իր հետ բերելով 100 բեռ մետաքս և 4 ուղտի ու մեկ ռնգեղջյուրի բեռ զանազան նվերներ։

Տեղի ունեցած բանակցությունների հետևանքով Ախասխայի էյալեթն օսմանցիներին մնալու, իսկ Բաղդատի սահմանում երկու սանջակ պարսիկներին տալու պայմանով, ստորագրվում է խաղաղության պայմանագիրը։

Նայիման հիշում է 1030 թ. (1620) տեղի ունեցած կլիմայական արտակարգ երևույթը։ Զմռան, Ռեբի-ուլ Էվվելի 10-ին, Ստամբուլում մեծ քանակությամբ ձյուն է տեղում և այնպիսի սաստիկ սառնամանիքներ են լինում, որ ծովը սառչում է։ Նույն ամսի 17-ին Ստամբուլի և նրա Ասիական մասի՝ Սկյուդարի միջև ծովը բոլորովին սառչում է, նավագնացությունը կանգ է առնում, որի հետևանքով քաղաքում առաջանում է մեծ թանկություն։

Նայիման ասում է, որ ըստ պատմագիրների տված տեղեկությունների, հիջրեթի 121 թ. Ստամբուլում տեղի է ունեցել նման երևույթ։

Այդ մասին Հաշիմի Չելեբին գրել է չափածոյով,

Ճանապարհ եղավ դեպի Սկյուդար,
Հազար երեսունին Սպիտակ ծովը սառեց։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 164—168, 172—173)։

---

* Կըյե կամ օկկա—ծանրության կշիռ է, հավասար է 1 կգ. 284 դրամի։

Աբազա փաշայի ապստամբական շարժման մասին

Նայիմայի «պատմության» մեջ Աբազա փաշայի ապստամբական շարժումը շատ մեծ տեղ է բռնում։ Այդ շարժումը կապված էր Թուրքիայում, մասնավորապես Սամսրունում ծայր առած ենիչերիների հատած ենիչերիների և անկարգությունների հետ։ Աբազա փաշայի ապստամբական շարժումը զուգադիպում է կրզրլբաշների վրաստանում կատարած արշավանքի և Շահ-Աբբասի կողմից Բաղդատի գրավման կապակցությամբ՝ Թուրք-պարսկական պատերազմական գործողությունների ընդարձակման հետ։ Վրաստանում կատարված դեպքերը թարգմանում ենք ամբողջությամբ։ Բաղդատի շուրջը մղվող երկարատև կռիվ ներն անմիջական կերպով կապ չունենալով Հայաստանի հետ, դուրս են մնում մեր նյութից։ Իսկ Աբազա փաշայի ապստամբական շարժման վերաբերյալ նյութերը, որոնք Նայիմայում տրված են ըստ տարեգրության և շատ ընդարձակ մանրամասնություններով, մենք տալիս ենք մի ընդհանուր համառոտ տեսությամբ, թարգմանելով Նայիմայից միայն բնորոշ հատվածները։

Նայիման Աբազա փաշայի մասին ասում է՝ «Աբազա փաշան ինքնատիրության կարող և քաջարի անձնավորություն էր։ Սկզբում գտնվում էր Ջանփոլադ-Օղլուի* ծառայության մեջ։ Մուրադ փաշայի սրից ազատվել էր ենիչերիների աղա Խալիլ փաշայի միջնորդությամբ, որից հետո ծառայել էր Խալիլ փաշային։ Շնորհիվ իր ընդունակության, Խութինի արշավանքի ժամանակ նշանակվել էր Ռումելիի բեյլերբեյի... հետո ստացել էր Էրզրումի էյալեթը։ 1031 թ. երբ տեղի ունեցավ Սուլթան Օսման II գահընկեցությունը, Աբազա փաշան՝ լսելով այդ, որոշեց փադիշահին սպանողներից՝ ենիչերիներից վրեժ լուծել... զինվոր և հարբուտություն հավաքելու ընդունակ լինելով, մեծ թվով սեկբաններ հավաքեց։ Նա հատկապես հարգանք էր ցույց տալիս հայտնի, անվանի քաջ և կարող մարդկանց։ Ենիչերիները իսկոտ ինքնահավան էին դարձել և գոռոզացել էին, էրզրումն էլ անկարգ և ապօրինի շարժումներից հետ չէին մնում, էմիր-ուլ-Ումերայի մարդկանց նեղություններ պատճառում, իրար հայհոյում ու անարգում էին։ Աբազա փաշան խառնակչություններ առաջացնողներին, հայհոյողներին և կռվողներին անխնա կերպով կոտորեց, կախեց իր ձեռքն անցած ենիչերիներին և էրզրումը նրանցից մաքրեց։ Հետո իր էյալեթին ենթակա Ախալցխայի բերդում եղած բերդապահ ենիչերիներից 70-ի չափ մարդ կոտորեց, վրաստանի սահմանները նրանցից մաքրեց... այս մասին լուրեր տարածվեցին և շրջակայքում խոսում էին թե՝ Աբազա փաշան ապստամբվել է և Սուլթան Օսմանի արյան համար ենիչերիներին կոտորում է...»։

Այդ պատճառով Աբազա փաշայի Սվազ ուղարկած սեկբաններին ենիչերիները կոտորում են։ Փաշան 40 հազարի չափ լավ զինված զինվորներ է հավաքում և շարժվում Սվազի վրա։ Սվազի բնակիչները նրան դիմավորում են մեծ պատվով։ Աբազա փաշան բոլոր ենիչերիներին հաշվառման է ենթարկում։ Մի քանի որ հետո հրամայում է, որ բռնեն և իր մոտ բերեն Սվազի ենիչերիներից երեք հայտնի քաջերին... փաշան երեքին էլ ուղտերի վրա փայտով մեխել է տալիս, ուսերը ծակելով մեղրամոմ լցնում և վառել տալիս, «իրենց փադիշահին չհնազանդ մարդկանց վիճակն այս է» ասելով՝ քաղաքում ցուցադրե-

---

* Ջանփոլադ-Օղու, Ջելալիների պարագլուխներից էր։

լուց հետո տարբեր ձևերով սպանում է։ Փաշան բոլոր դասի ենիչերիներին անխընա կերպով կոտորում է, նրանց բնակարանները կողոպտում և թալանում։ Նայիման ասում է՝ «...նրանց ամեն մեկի բերանում կրկնվում էին այս խոսքերը «Ստամբուլ պիտի գնանք, Դար-ուլ-Սուլթանեն* պիտի կողոպտենք ու թալանենք»։ Այս դեպքերի պատճառով շրջակայքի ժողովուրդը շատ սարսափահար էր եղել։ Մարաշի բեյլերբեյին՝ Կլավուն-Յուսուֆ փաշան 10 հազար զինվորներով միանում է Աբազա փաշային։ Աբազա փաշայի ապստամբական շարժումը ընդարձակվում է։ Ստամբուլից Աբազայի վրա է ուղարկվում սերասքեր Մյուրթեզա փաշան, որը 10 հազարի չափ զինվորներով Կարա-Հիսարի-Շարքիյում սպասում է Աբազա փաշային։ Աբազա փաշան գալիս է մեծ ուժերով, կռիվը շատ կատաղի է լինում։ Նայիման ասում է. «Ջելալիները բազմաթիվ լինելու պատճառով, Մյուրթեզա փաշան պարտվեց և քաշվեց Կարահիսարի բերդը։ Աբազան պաշարում է բերդը, Մյուրթեզա փաշան հանձնվում է և ենթարկվում Աբազա փաշային, որը նրան ընդունում է մեծ պատվով։ Ստամբուլից Սվազի վալի նշանակված Թայար փաշան գալիս և գրավում է Սվազը, հետո փաշան միայն խորամանկությամբ կարողանում է ազատվել Աբազայից և փախչում է Մեծ վեզիր Մուհամմեդ փաշայի բանակը, որը ուղարկված էր Աբազա փաշայի վրա։ Մուհամմեդ փաշան գալիս է շատ խոշոր ուժերով։ Աբազա փաշան,— ասում է Նայիման,— տեսնելով որ Ալ-Օսմանի վեզիրն իր վրա է գալիս, մեծաթիվ զինվորներով օսմանյան բանակին դիմավորելու համար հավաքում է թուրք, քուրդ, թուրքմեն և այլ ցեղերից անթիվ զինվորներ և դուրս գալիս Սվազից Սերդարին դիմավորելու։ Աբազա փաշան Կայսերիի (Կեսարիա) դաշտում տեղի ունեցած կատաղի կռվում պարտվում և փախչում է։ Նայիման հիշում է, որ Քյաթիբ-Չելեբին իր հոր հետ միասին Սերդարի բանակումն է եղել և ինքն ականատես լինելով այդ պատերազմական դեպքերին, իր «Ֆեզլեքեյում» մանրամասն նկարագրել է այդ պատերազմը։ Աբազան նախապես գնում է Սվազ և այնտեղից Էրզրում։ Սերդարը նրան հետապնդում է, ապստամբ փաշան դիմում է սերդարին և «աման» խնդրում։ Սերդարն ընդունում է Աբազայի խնդիրքը և նրան դարձյալ տալիս է Էրզրումի էյալեթը (1033)։

Սակայն Աբազա փաշան հետագայում շարունակում է իր ապստամբական շարժումը։ Այդ ժամանակ պարսիկները պաշարել էին Ախասխայի բերդը։ Անագոլուի վալի՝ Դիշլենդ-Հյուսեին փաշան Սերասքեր է նշանակվում և ուղարկվում է Ախասխա։ Աբազա փաշան իմանում է, որ Սերդարի կողմից իր սպանության մասին հրահանգներ են տրված, նա հավաքում է իր ուժերը և Դիշլենդ փաշայի դեմ մղած կռվում նրան վիրավորում և բանակը պարտության է մատնում։ Խալիլ փաշան, Աբազայի ապստամբությանը վերջ տալու նպատակով պաշարում է Էրզրումը։ Այս պաշարմանը մասնակցում է վրացի Մաղրավ բեյը, իր հետ բերած թնդանոթով։ 70 օրվա պաշարումից հետո Խալիլ փաշան սաստիկ ձմեռվա պատճառով ստիպված է լինում պաշարումը վերացնել և ետ վերադառնալ։ 1037 թ. (1627) Աբազայի վրա է ուղարկվում նախկին ենիչերիների աղա՝ Խուսրեվ փաշան, որը մեծ ուժերով և բազմաթիվ թնդանոթներով պաշարում է Էրզրումը։ Աբազան, տեսնելով, որ դիմադրությունն աննպատակ է, դիմում է փաշային և հանձնվում։

---

*Դար-ուլ-Սուլթանե՝ բառացի նշանակում է Սուլթանի ապրած վայրը, այսինքն մայրաքաղաք Ստամբուլը։

Պատմագիր Նայիման մեծ դժվարանքներով է խոսում խուսրեվ փաշայի մասին, որը կարողացավ վերջ տալ տարիներից ի վեր պետության և երկրի համար պատուհաս դարձած Աբազա փաշայի ապստամբական շարժմանը։ Խուսրեվ փաշան Աբազային իր հետ վերցրած գալիս է Ստամբուլ, նրա միջնորդությամբ Աբազան փադիշահի կողմից «ներման» է արժանանում... և նշանակվում է Բոսնիայի բեյլերբեյլեր։

* * *

Նայիման իր պատմության III հատորում՝ 1044 թ. (1634) դեկտեմբեր շարքում նորից վերհիշում է Աբազայի մասին և «Նշանավոր Աբազա-Մուհամմեդ փաշայի սպանությունը» վերնագրով հատվածում տալիս է այդ փաշայի արկածալից սպանության դեպքը, մեծ մանրամասնություններով։

Բոսնիայից հետո Աբազա փաշան Ստամբուլում մեծ դիրք է ձեռք բերում։ Նայիման նրան անվանում է փադիշահի հատուկ «խաս-նեդիմը»*։ Նայիման ասում է, որ Աբազա փաշայի սպանության պատճառի մասին տարբեր և իրար հակասող տեղեկություններ կան։ Առաջին՝ որ նրան չեն վստահել՝ ի նկատի ունենալով նրա արյունոտ ու պավադիր անցյալը։ Երկրորդ՝ որ նա իր բազմաթիվ կողմնակիցների և ենթակաների միջոցով կարող էր նորից խլրտումներ առեղծել։ Երրորդ՝ Բոսնիայում վախ եղած ժամանակ հայտնի հարուստ Բագիրգյան-Զադեից փող կորզելու նպատակով՝ նրա նկատմամբ բռնություններ է ցույց տվել, որի համար հարուստը փադիշահին գանգատ էր ներկայացրել։

Պատմագիրն այս վերջին կարծիքը ավելի հավանական է համարում։ Աբազայի սպանության առիթ է հանդիսացել «կարմիր ձվի օրվա» (Զատիկի) առթիվ «բյաֆիր» հայերի և հույների միջև տեղի ունեցող վեճն ու կռիվը, որի համար «...այդ երկու ազգ ամբոխն երկար թշնամությունից և կռվից հետո, վեճը լուծելու համար դիմում են Երուսաղեմի Կամամն եկեղեցուն, այն պայմանով, որ սպասեն մինչև պատասխան առանալը։ Սակայն հայ բյաֆիրներն իրենց կատարյալ հիմարության պատճառով, վեճը մեծացնելով դիմում են Աբազա փաշային և 50 հազար ղուրուշ** տալով՝ նրանից օժանդակություն են խնդրում։ Աբազան անգրագետ և աշխարհաձաներ (նյութապաշտ) անձնավորություն լինելով, առանց հետևանքը նկատի առնելու, իր ժլատության պատճառով այդ գումարը վերցնում և խոստանում է օգնել հայերին։ Լրտեսներն այդ մասին հայտնում են փադիշահին։ Երբ փադիշան Աբազայից հարցնում է, թե հայերից ինչքա՞ն փող է առել, նա առում է ասելով, որ 12 հազար ղուրուշ։ «...փադիշահը՝ համոզված լինելով Աբազայի ժլատության ու խարեության և «հայերի մոլեռանդության ու հաստատության մասին», խիստ զայրանում և մի քանի օր անց գանգատավոր հայերին՝ գլխատում է, իսկ Աբազա փաշային նախապես բանտարկում է Խաս-բաղչայի պալատում, հետո սպանել է տալիս 1044 թ. (1634)։

Տարօրինակն այն է, որ Աբազա փաշային թաղում են մեծ հանդիսավորությամբ։ Պատմագրի առելով Աբազայի թաղմանը ներկա էին պետական բոլոր դե-

---

* Նեդիմ (նեդիմի-խասս), փադիշահին հետաքրքիր խոսքերով և պատմվածքներով զբաղեցնող ու զվարճացնող անձնավորություն։

** Ղուրուշ — օսմանյան լիրայի 1/100-րդ մասն է, որը հավասար է 40 փարայի (պիաստր)։

կավար անձերը, իսկ ժողովրդից՝ անթիվ մարդիկ։ Այսպիսի արկածալից և արյունալի է եղել Աբազա փաշայի երկարատև ապստամբական շարժումը։

(«Թարիխ—Նայիմա», հատ. II, էջ 240—241, 253, 254, 298, 314, 320—326, 416—417, 433—434, հատ. III, էջ 224—232)։

1034 թվականի (1634) դեպքերից.

Կրզըլբաշ զինվորների պարտությունը Վրաստանում

Հին ժամանակներից ի վեր Վրաստանի իշխաններն (էմիրները) Օսմանյան դինաստիային հպատակություն ցույց տալով ռաֆըզի [հերետիկոս] զինվորների հարձակումներից ապահովված էին։ Բայց մի քանիսը՝ խաբվելով խորամանկ Շահի նենգամտությունից և խարդավանքներից, կեղծավորությամբ մոտիկություն ու բարեկամություն ցույց տվին [Շահին] և նրան հպատակվեցին։ Դրա հետևանքով որքա՜ն բնակավայրեր ենթարկվեցին ավարի և թալանի, որքա՜ն ընտանիքներ գերվեցին և վնասվեցին։ Շահի կողմից կատարված բռնությունները և ճնշումներն օրեցօր ավելանում էին։ Ջեքեմի իշխանը՝ Բեյմուրազ խանը, չկարողանալով տանել նրանց [կրզըլբաշների] բռնությունները, մի քանի անգամ կռվել էր Վրաստանի վրա հարձակվող խանների դեմ և նրանց պարտության մատնել։ Այս անգամ նա [Թեյմուրազը] միանալով Քարթլի իշխան Մաղրաւ խանի, Գուրիլի, Դադիանի, Աչըք-Բաշի և Կարա-Կալքանի մելիքների և Վրաստանի այլ իշխանների հետ, ձեռնարկեց կռվել Վրաստանը նվաճելու դիտավորությամբ եկող Կարչղայ-խանի և ընդհանրապես կրզըլբաշ զինվորների դեմ։ Վերոհիշյալ Մաղրավ խանը, հնազանդության կարգով, Շահի բանակումն էր գտնվում։ Շահը 30 հազարի չափ կրզըլբաշ զինվորներ և հռչակված խաներ Կարչղայ խանին տրամադրելով, Մաղրավ խանի հետ միասին ուղարկել էր Վրաստանը թալանելու։ Վերոհիշյալը [Մաղրավ խանը] նախապես գաղտնի կերպով Բեյմուրազ խանի հետ համաձայնություն էր կնքել, որ Վրաստանում մի նեղ կիրճում պատրաստ պետք է լիներին որոշված ժամանակին՝ հարձակման անցնելու համար։ Մաղրավն իր զինվորների հետ միասին հետ մնաց, իսկ կրզըլբաշ զինվորները բոլորովին անփույթ կերպով կիրճը մտան, ամեն մեկն իր ուզած ձևով հանգստանում ու քնում էր, մյուսներն էլ խմում, հարբում և զվարճանում էին։ Այդ միջոցին լեռներից դուրս եկան դարան մտած զինվորները, իսկ Մաղրավը Կարչղային մոտենալով ասաց՝ «Ինչ ես կանգնել, իմ խան, հրամայիր զինվորներին, որ ձի

հեծնեն և պատրաստ լինեն» և իր ձևրքի նիշակով հարված իջեց-րեց Կարչղայ խանին՝ թիկունքից ներքև։ Կարչղայը՝ «Ով քյաֆիր, Շահի հացը քեզ հարամ լինի» ասաց և ձիուց վար ընկավ։ Կարչղա-յի տղան, տեսնելով այդ՝ «Ո՛վ Շահի թշնամի, այդ ի՞նչ արիր» ասաց և նրա վրա հարձակվեց։ Մաղրավը սուրը քաշելով նրա գլու-խը և մեկ թևը կտրեց ու ներքև գցեց։ Կըզըլբաշ զինվորներն իրար խառնվեցին, իսկ նրանց խաները շփոթվել էին և չգիտեին, թե ինչ պետք է աներ։ Վրացի բեյերը տարբեր կողմերից նրանց վրա հար-ձակվեցին և այնպիսի մի կոտորած սարքեցին, որ 30 հազար կըզըլ-բաշներից միայն երեք հազարը աղջ մնացին և շտապ ձի նստելով մեծ դժվարությամբ կարողացան փախչել և Շահի բանակում շունչ առ-նել։ Վրացի կտրիճները, թեթևաշարժ, փախչող կըզըլբաշների հե-տևից ընկան և մինչև Դարաբաղի սահմանն իրենց պատահած ու բռնած կըզըլբաշների գլուխները գետին գլորեցին։ Այդ օրը կռիվը շարունակվեց առավոտից մինչև երեկո առանց ընդմիջման և հա-զարավոր մարդիկ սրի քաշվեցին։ Կարչղայի, նրա որդու, Էմիր-Գյոնե խանի, Կապղան-խանի որդու, Շիրվանի խան Յուսուֆ-խանի, Մուհամմեդ-խանի, Այուբեյման-խանի և 10 սուլթանների գլուխները կտրելով, նրանցից յուրաքանչյուրի վրա հատուկ պի-տակներ (յաֆթա) դնելով, նրանց դրոշակների, թմբուկների և զին-վորական փողերի հետ միասին 6—7 հազար գլուխ և 20-ի չափ գերիներ, Սերդարին ուղարկեցին։ Ռամազան ամսի 21-ին Մաղրա-վը, նրա որդին և մի քանի վրացական իշխաններ կայսերական բանակն եկան։ Քաղաքում ռայաներին քշելով, կտրված գլուխ-ները մի-մի փայտի վրա ցցած և թմբուկները ու փողերը գլխիվար դարձրած անցկացրին Սերդարի վրանի առաջից։ Հետո այդ բոլորը, Ամասիայի բեյը՝ Մուհամմեդ-բեյի միջոցով ուղարկեց պետության մայրաքաղաքը։

Զինվորների ուղարկումը դեպի Վրաստան

Մաղրավն իր նամակում և դիմումում հայտնում էր՝ «Եթե իս-լամական զինվորներ ուղարկվեն այս կողմերը, հարմար առիթ է, Գենջեի, Դարաբաղի և Շիրվանի ժողովուրդները հպատա-կության ցույց կտան, իսկ Էրդեբիլի կողմերը կգրավվեն։ Այդ վայ-րերը աննգամթերքներով և ռազմամթերքներով շատ հարուստ են. դժվարություններ չեն լինի. կըզըլբաշների երկրին կարելի է մեծ վնասներ պատճառել։ Բացի այդ, նրա [Մաղրավի] մարդիկն էլ բո-

թանաքի հայտնեցին և պնդեցին այդ մասին։ Հաֆըզ փաշան նշանակված լինելով Բաղդատի վրա արշավելու դեպի այդ կողմերը, դնալու համաձայնություն չտվեց։ Այ և ձախ վաշտերից երկու հազարի չափ Կուլ-Օղլու* իրենց աղտների հետ միասին գրաւեցվեցին։ Բաթումի բեյլերբեյին՝ Էմեր փաշան Վրաստանի սերասքեր նշանակվեց և որոշ քանակությամբ ենիչերիներ և կուլ-օղլուներ ուղարկվեցին վերոհիշյալ Սերդարի տրամադրության տակ։ Այդ բոլորից հետո այդ սահմաններում եղող բեյերին հրամաններ ուղարկվեցին, որ Վրաստանի իշխանների հետ միանան, երբ Սերդարն այդ երկրում երևա, նրանք պետք է կըզըլբաշների երկիրը կողոպտեն ու թալանեն։ Կրնաքի-իշխան Էմմի խանին նույնպես գրություն ուղարկվեց և հանձնարարվեց, որ Դաղստանի զինվորներով պատրաստ լինի և այդ կողմից ևս հարվածի կըզըլբաշների բանակին։

Բայց այդ տարում այս կողմերում կարևոր արդյունքներ ձեռք չբերվեցին։ Փեչեվելին** ասում է՝ «Մաղրավի մարդիկ մի քանի անգամ եկան ու գնացին՝ բերանացի համաձայնություն խնդրեցին։ [Հաֆըզ փաշան] պատասխանեց՝ «Երջանիկ փադիշահը մեզ հանձնարարել է Բաղդատը գրավել, մենք չենք նշանակված Վրաստան և Շիրվան գնալու համար»։ Ես շատ ջանք գործ դրի, բան դուրս չեկավ։ [Հաֆըզ փաշան] ասաց՝ «Ես վստահ չեմ, որ դրանից նպաստավոր արդյունք կստացվի, հարմար չէ, որ անորոշ գործի համար ժամանակ կորցնենք և մեզ համար կարևոր նշանակություն ունեցող ծառայությունից ետ մնանք»։ Ես նրան հարց տվի՝ «Արդյո՞ք մեր նախկին սուլթանները կամ վեզիրներն իրենց ձեռք բերած հաղթանակների համար նախապես վստահ են եղել, Սերդարն անհրաժեշտ հավանականությամբ պետք է գործի ձեռնարկի և Աստծուն ապավինի (թեվեքքյուլ)։ Հիմա երբ դուք գնում եք Բաղդատը նվաճելու, հաստատ գիտե՞ք, որ այդ ձեզ կհաջողվի»։ Այս հարցին նա պատասխանեց՝ «Բարձրյալն Աստուծո կամքով, հաստատ համոզված եմ, որ այդ [Բաղդատի գրավումը] ինձ կհաջողվի, այդ մասին կասկած անգամ չունեմ»։ Երբ մենք դիմեցինք ենիչերի աղա՝ Խուսրեվ-Աղային, նա պատասխանեց՝ «Մենք ենթակա ենք փաշային, բացի հնազանդությունից ոչինչ չենք կարող անել։ Պարտավոր ենք ենթարկվել Սերդարի հրամանին»։ Սակայն որովհետև Խուսրեվ-

---

* Կուլ-Օղլու՝ գերիներից կազմված բանակ։

** Փեչեվելին — սխալ է, պետք է լինի Փեչեվի (պատմագիր). տե՛ս գրքի «Թարիխ-Փեչեվի» գլուխը։

Աղան ներքուստ չէր ցանկանում, որ Հաֆըզ փաշան հաղթանակ տանի, այդ պատճառով էլ դեպի այդ կողմը շարժվելու հակամետ չեղավ: Եթե Վրաստանի կողմերում ջանքեր գործ դրվեին, մեծ հաղթանակ կարելի էր ձեռք բերել: Սակայն Քյաթիբ-Չելեբին իր «Ֆեղլեքեյում» ասում է՝ փչեվելիի ցանկությամբ շարժվելով, Հաֆըզ փաշայի այդ կողմեր գնալն ապարդյուն էր: Վիլայեթին [երկիրը] ավերելով, միթե՞ Շահը Բաղդատը կհանձներ: Այն պահին, երբ նա [Հաֆըզ փաշան] նշանակված էր Բաղդատը նվաճելու, եթե այդ ուղղությամբ գնար և հաղթանակ ձեռք բերել չկարողանար, հանդիմանության չէ՞ր արժանանա: Անցյալում սուլթան Սյուլեյմանի Նախիջևանի արշավանքի արդյունքը պատմության մեջ արձանագրված է: Թեև Հաֆըզ փաշան Բաղդատի վրա արշավելով արդյունքի չհասավ, սակայն բանակը որոշ փորձառություն ձեռք բերեց և պարզվեց, որ Բաղդատը հեշտությամբ չի կարելի գրավել:

Վրաստանում կըզըլբաշների հետ կատարված դեպքի մանրամասնությունը

Սուլթան Ահմեդ խանի ժամանակ Վրաստանի իշխաններից իր գեղեցկությամբ և վայելչությամբ, քաղցրությամբ և գրավչությամբ մեծ հռչակ էր ստացել Թեյմուրազը: Երբ Շահ-Աբբասը լսեց նրա գեղեցկության և վայելչության մասին, միջոցներ փնտրեց և մի կերպ կարողացավ նրան իր մոտ ծառայության առնել: Երբ նա [Թեյմուրազը] կատարելիության աստիճանին հասավ, [Շահ-Աբբասը] նրան նշանակեց Վրաստանի մայրաքաղաքի՝ Ջեքեմի իշխան՝ Թեյմուրազ-խան անունով: Բայց հետո Թեյմուրազն Աջեմի Շահին հակառակություն ցույց տալով, վանի բեյլերբեյի՝ «Թուրքերեն չիմացող» Հյուսեին փաշայից օգնություն խնդրեց: Բայց դեռ օգնությունը չհասած, շտապ վերցրեց Վրաստանի բանակը և կըզըլբաշների դեմ կռվի ելավ: Շատ սպանություններ և կողոպուտներ կատարեց: Իսկ Շահ-Աբբասը, միանալով վրացի բեյերից Մաղրալ-բեյ անունով ազնաուրի հետ, նրա ուժից օգտվելով, Թեյմուրազից վրեժ լուծելու համար, Վրաստանի վրա բանակ ուղարկեց: Թեյմուրազը փախավ Աչըք-Բաշ կոչված երկիրը: Աջեմի շահը, Վրաստանը կողոպտելով և կոտորելով ավերեց բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ, մասնավորապես վրացիների մայրաքաղաք Ջեքեմն այրեց ու կործանեց: Իսկ երբ Աջեմի բանակը հետ քաշվեց, Շահն իր մարդկանցից [օդնականներից]

Փեյքեր-Սուլթանին Վրաստանի խան նշանակեց և պատվիրեց, որ արդարադատությամբ վարվի և ավերված երկիրը վերականգնի։ Որովհետև Ջեքսմն ավերված էր, այդ իսկ պատճառով Փեյքեր-Սուլթանը, Կրնըք գետի եզերքում, Քելֆիզ կոչված քաղաքը վերաշինեց, ամրացրեց և մայրաքաղաքի վերածեց։ Երկիրն արդարադատությամբ կառավարելով հայտարարեց՝ «Շահը հրամայել է, որ ամեն մարդ իր տունը նորոգի և արտը մշակի, աշխատանքով ղբաղվի, սերմացու չունեցողներին խազինայից [պետական գանձարանից] սերմացու փոխ տրվի և երեք տարի [ժողովուրդը] պետական պարտքերից ազատվի»։ Լեռներում և դաշտերում ցրված վրացի ռայաները նորից հավաքվեցին և շինարարություն սկսելով երկիրը շենացրին։ Կզըլբաշների վախից թաքնված և թափառական դարձած վրացիները դուրս եկան և սկսեցին վար ու ցանքսով զբաղվել։ Բոլորը Փեյքեր-Սուլթանին հպատակություն ցույց տվին։ Սակայն Փեյքեր-Սուլթանը, վախենալով վրացիների շատությունից [բազմաթիվ լինելուց] Շահին դիմեց և ասաց՝ «Վրացիները նորից շատացան, կարող են դուրս գալ [ապստամբել], ներկայումս 10 հազար սուր բռնելու կարող վրացիներ հավաքված և պատրաստ են, ի՞նչ ես հրամայում»։ Շահն իր պահակապետներից, վերոհիշյալ Կարշղայ խանին, մի քանի հազար կզըլբաշ զինվորներով Մազրավ բեյի հետ միասին, հում մետաքս գնելու պատրվակով, ուղարկեց Վրաստան։ [Շահը] պատվիրեց, որ [Կարշղայը] առանց Մազրավ բեյի հետ խորհրդակցելու, ոչ մի գործի չձեռնարկի։ Միաժամանակ հայտնեց, որ պետք է իրենից գաղտնի նամակի ու ֆերմանի ապասի և ըստ այնմ վարվի։ Կարշղայ խանը և Մազրավ բեյը գալիս են Վրաց երկիրը և հայտարարում, որ համաձայն ֆերմանի, Փեյքեր-Սուլթանին հպատակվող և Շահին բարեկամ եղողները պետք է ներկայանան այսինչ տեղը և շնորհի արժանանան։ 12 հազար վրացիներ հավաքվում և գնում են դեպի որոշված վայրը, որպեսզի ստուգվեն և նվերներ ստանան։ Շահը գաղտնի ուղարկած նամակում գրել էր [Կարշղային]՝ «Դու որ իմ պահակապետն ես, ստուգման անվան տակ հավաքված վրացիներին բոլորին պետք է կոտորես, Մազրավին էլ չպետք է ողջ թողնես, ինչ միջոցով էլ լինի, պետք է սպանես»։ Այս բովանդակությամբ գրված նամակը, նամակաբերին տալով պատվիրել էր, որ նամակը Մազրավին ցույց չտա և ուղղակի հանձնի Կարշղային։ Սակայն նամակատարն նախատեսված դավադրությունից անտեղյակ, [Շահի] պատվերը հակառակն հասկանալով, նամակն առանց պահա-

կապետին ցույց տալու, հանձնում է Մաղրավ բեյին։ Մաղրավը նամակը կարդում է և բռնդակության հետ ծանոթանում։ Նա ատուգման պատրաստվող 12 հազար վրացիներին լուր է ուղարկում և իրերի դրության մասին հայտնում, իսկ այդ տգետները անհավանական են համարում և [Մաղրավին] չեն վստահում։ Մաղրավը տեսնելով, որ վրացիներն իրեն չեն հավատում, խնդիրը թաքցնում է ասելով՝ «Տեսնենք գործերն ինչ վախճան կունենան»։ Մաղրավը շուրջը հավաքելով իր զինվորներին, կարշղայի խմբի հետևից ուշադիր սպասում էր։ Փեյքեր-Սուլթանը հավաքելով վրացիներին ուղարկում է ատուգման. երբ նրանք մի լեռան հետևից դուրս եկան դեպի դաշտը, կրակելարանները պատրաստ էին։ Լեռնանցքից (դերբենդ) դուրս եկողներին սրի անցկացնելով 400-ի չափ վրացիների կոտորեցին։ Մի քանի ետ մնացողներ, որոնք փախչելով, իրենց հոգին ազատեցին, պատահածի մասին պատմեցին վրացիներին։ Միայն այդ ժամանակ վրացիները Մաղրավին հավատացին և շատ ցավեցին։ Այդ պահին Փեյքեր-Սուլթանը ու Կարշղայ խանը հավաքվել էին, իսկ մյուս կողմից վրացիների պարագլուխները և Մաղրավը գաղտնի պայմանավորվեցին որ հաջորդ օրը, վաղ առավոտյան հավաքվեն և հարձակվելով խաների վրա, նրանց կոտորեն։ Վրացի քաջերը, բոլորը պատրաստ էին։ Նրանք վաղ առավոտյան հավաքվում են Մաղրավի շուրջը. Մաղրավը ձի է հեծնում, վերցնում իր նիզակը և գնալով դեպի Կարշղայի վրանը ասում է՝ «Իմ խան, ի՞նչ ես կեցել, Թեյմուրազն եկավ ու հարձակվեց»։ Նա [Կարշղայը] դուրս է գալիս և երբ ձի էր նստում, Մաղրավը կողքից հարվածում և սպանում է նրան (ինչպես որ վերևը հիշված է)։ Այս անիծյալ Կարշղայն էրզեբիլի դեպքում, Մուհամմեդի ժողովրդի [խալամների] նկատմամբ կատարածների պատիժը ստացավ։ Հիշված ձևով բազմաթիվ խաներ և մի քանի հարյուր կրակելարաններ սպանվեցին։ Դրանից հետո Մաղրավ բեյը հետամուտ եղավ անկախության ձեռք բերելու, վրացիներին իրեն հպատակեցնելու, Շահ դառնալու, «Ես, Մաղրավ Շահ, Վիլայեթի Շահ» մակագրությամբ, իր անունով փող կտրել տվեց։ Եվ տարօրինակը սա է, որը [Մաղրավը] մուսուլման լինելով հանդերձ, ընդունեց ռաֆըզիների նշանաբանը։ Երբ Շահն այդ մասին տեղեկություն ստացավ, իր պահակապետ նշանակած Իսհակխանին և Էմիր-Գյոնե խանին մի քանի հազար արյունարբու ռաֆըզիներ տալով ուղարկեց Մաղրավի վրա։ Մաղրավը մեծ բանակով դուրս եկավ և կռվի մտավ նրանց դեմ։ Մաղրավը սրի հարված

ատալով էմիր-Գյոնե խանի թևին, նրան ձիուց վայր գցեց և երբ վրացի ազնատուրներից 4 մարդ նրա [էմիր-Գյոնե խանի] գլուխը թռցնելու համար մրցում էին, էմիր-Գյոնե խանի միրախորը*, որը մի կտրիճ երիտասարդ էր, եկավ և այդ չորս ազնատուրի հետ կռվի բռնվելով, մեկին սպանեց, երեքին վիրավորեց և էմիր-Գյոնե խանին իր թևերի վրա վերցրած ձի նստեցրեց ու այդպիսով ազատեց։ Սակայն էմիր-Գյոնե խանն իր երկիրը վերադառնալուց հետո, չապաքինվեց և մեռավ։ Այս կռվում կըզըլբաշ զինվորները շատ մեծ կորուստներ տվին, միայն Սերասքերն ու շատ քիչ զինվորներ ազատվեցին։ Դրանից հետո Մաղրավն իր զորքով գնաց Բերդայի երկրի վրա, սպանություններ կատարեց և կողոպտեց. Գենջե քաղաքը կրակի տվեց և հետո վերադարձավ Վրաստանի երկիրը։ Թեյմուրազը կըզըլբաշի սարսափից ավարա դարձած, թափառում էր Կարսի կողմերը։ Նա իմացավ, որ վրացիներն այս անգամ Մաղրավի շնորհիվ ազատություն ստացան։ Թեյմուրազը գիտեր, քանի որ Մաղրավն իշխանական ցեղից չէ, թագավորությունը նրան չի պատկանում։ Նա [Թեյմուրազը] հավաքելով իր հպատակներին, վերադարձնեց իր իսկական մայրաքաղաքը — Ջեքեմը և այնտեղ նստեց իբրև փադիշահ (թագավոր)։ Քանի որ նա իշխանազուն էր, վրացիները նրան էին ուղում և վստահելով, նրա կողմն անցան ու սկսեցին խումբ-խումբ նրա շուրջը հավաքվել։ Մաղրավը հեռատես անձնավորություն լինելով, կըզըլբաշներից վերցրած ավարից մի քանի ձի և հազվագյուտ ապրանքներ իբրև նվեր ուղարկում է Թեյմուրազին, նամակ գրում, մեծարում նրան և հպատակություն ցույց տալիս։ Սակայն մտածելով, որ ինքը չպիտի կարողանա տանել [Թեյմուրազի] թագավոր լինելը, ներքուստ դժգոհ լինելով նրանից, իրեն հավատարիմ և ենթակա մի խումբ ազնատուրներով փախչում և ապաստանում է Օսմանյան պետության մեջ, դրդելով Հաֆըզ-Ահմեդ փաշային շարժվել այդ կողմերի վրա։

(«Թարիխի—Նայիմա», Հատ. II, էջ 345—352)։

1036 թվականի (1626) դեպքերից Էրզրումի արշավանքի պատճառը և Սերասքերի մեկնումը

Այդ ժամանակ Աջեմի սահմանում եղող Ախալսխա բերդից օգնություն խնդրողներ էին եկել և հայտնել, որ հազարի չափ կըզըլբաշ զինվորներ պաշարել են վերոհիշյալ բերդը։ Այդ պատճառով

---

* Միրախոր — արքայական ախոռապետ։

Դիարբեքիրի բեյլերբեյի՝ Խուսրեվ փաշան, Հալեբի վալի՝ Նուզայ փաշան, Մարաշի վալի՝ Զոր փաշան, Ռումելիի վալի՝ Սյուլեյման փաշան, Դիարբեքիրի կուլի աղաներ՝ Զալաք-Մուհամմեդ աղան խորհրդակցեցին և որոշեցին 4—5 հազարի չափ զինվորներով հավաքվել։ Այդ բոլոր բեյլերբեյիներին Սերասքեր նշանակվեց Անադոլուի վալի՝ Դիշլենկ-Հյուսեին փաշան։ Սրանք Զիլհիջջե ամսի 5-ին շարժվեցին դեպի Ախասխա։ Մեծ Սերդարն էլ վճռեց նրանց հետևից գնալ դեպի այդ կողմը։ Նախապես Բոստան փաշան ուղարկվեց էրզրում՝ Աբազա փաշայի մոտ, որպեսզի նա էլ գնա Ախասխային օգնության ցույց տալու։ Երբ Բոստան փաշան այնտեղ հասավ, Աբազա փաշան նրան խալաթ հագցրեց և պատիվներ արեց, հետո իր օթաղը հաստատելով Գյուրջի* դռան մոտ, նամակ գրեց Մեծ Սերդար Էբրեմ-Խալիլ փաշային և ասաց՝ «Ես Փադիշահի մի նվաստ ծառան եմ, վիլայեթը ձերն է, սակայն դուք պետք է գիտենաք, որ Լեվենդ** զինվորներից և մասնավորապես ենիչերիներից վտանգ է սպառնում։ Դուք շնորհ արեք Կափու-Կուլի զինվորներով Մուշի կողմից շարժվել, որպեսզի նրանք ապահով լինեն, իսկ ես այս կողմից փաշաների հետ միասին կգնամ Ախասխայի վրա. միաժամանակ խնդրում եմ, որ Սերասքերությունն ինձ շնորհեք»։ Մեծ վեզիրն իր պատասխան նամակում հայտնեց, որ «Այդ կողմի զորամասերը քո Սերասքեր լինելուն համաձայն չեն։ Եթե տրված հրամանի համաձայն դուրս գաս արշավանքի և աշխատես մի որևէ գործ կատարել, բարձրյալն Աստուծո ողորմությամբ քո ճակիրը կներվի և Փադիշահի աչքում արժեք ու պատիվ կունենաս»։ Այդ ժամանակ Աբազա փաշան մի քանի նամակատարներ բռնեց, որոնք տանում էին Սերդարի կողմից ուղարկված նամակը, որով Սերդարը հանձնարարում էր [Աբազա-փաշային] սպանել։ Այս պատճառով [Աբազան] շատ անհանգստացավ։ Պատրաստություններ տեսնելով, նա դուրս եկավ իբր թե գնում է դեպի Ախասխա։ Երբ հասավ Իլիջա կոչված վայրը, էրզրումի Կապիին ուղարկեց փաշաների մոտ և «Սա ի՞նչ գժտություն է» ասելով, հանդիմանեց նրանց։ Դիշլենկ փաշան, որը, շատ քաջարի բայց վերին աստիճանի բարկացկոտ անձնավորություն էր, «Աբազան ի՞նչ տղա է, ես Ջիննեթ-օղլուի նման ազնաուրի, որը պնդում էր իր փադիշահական սերունդից լինելը, կարողացա հեշտությամբ ձեռք գցել»։ Այսպիսի խոսքերով կապիին դուրս վռնդեց։

(«Թարիխ—Նայիմա», հատ. II, էջ 404—405)։

---

* Էրզրումի պարսպի դռներից մեկը կոչվում էր «Գյուրջի կափուսը»։

** Լեվենդ — հատուկ զինվորական թևթև վաշտեր։

Կըզըլբաշը գրավում է Ախալխայի բերդը

Քանի որ դեպքերն այդպիսի վախճան ունեցան, հնարավորություն չեղավ Ախալխային օգնություն հասցնել. կըզըլբաշն արագ կերպով գրավեց Ախալխայի բերդը և ընդհանուր կոտորածի ենթարկեց բերդում եղող իսլամ բնակչությունը... Աբազա փաշան կըզըլբաշին գաղտնի լուր էր ուղարկել, նրան շահագրգռել և դրդել էր, որ Ախալխան գրավի, որովհետև Սերդարը նրա [Աբազայի հետ] քաղցր էր խոսել և հանձնարարել էր Ախալխային օգնություն ցույց տալ: Բայց հետո [Աբազան] կըզըլբաշին դրդելու համար զղջացել էր և ցանկություն ուներ Սերասքեր լինելու: Իսկ երբ նրան չթույլատրվեց Սերդար լինել և պարզվեց, որ նրա նկատմամբ դավադրություն է կազմակերպված, այն ժամանակ [Աբազան] այդպիսի դավաճանություն կատարեց: Սակայն Աբազայի կողմից Ախալխան գրավելու կըզըլբաշների դրդումն անհավանական պետք է համարել:

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 411):

Սերդարը գնում է դեպի Էրզրում

Կուրբան բայրամից[8] հետո, Սերդարը խորհրդակցություն հրավիրեց և առաջարկեց, որ անհրաժեշտ է գնալ Էրզրումի վրա: Երբ այդ մասին համաձայնություն կայացավ, [Սերդարը] շարժվեց դեպի Էրզրում: Սակայն բանակը բոլորովին հուսալքվել էր: Զիլհիջջեի վերջերին հասան Էրզրումի մոտ գտնվող Իլիջա վայրը: Անապատի բնակլիմայությունը տրվեց Զոր փաշային: Սիվասի բեյլերբեյի Մուհամմեդ փաշան եկավ և միացավ կայսերական բանակին: Քյուչուկ-Ահմեդը հազարի չափ պինվորներով կայսերական բանակումն էր: Դիարբեքիրի պաշտոնը տրվեց Գյուրջի Մուհամմեդ փաշային, Շամինը՝ Թայլար-Մուհամմեդ փաշային, Սիվասը՝ Քյուչուկ-Ահմեդին:

Շահի դեսպանը գալիս է Ստամբուլ

Շահ-Աբբասի դեսպանը՝ Թահմասբ-կուլի-Սուլթանը Ստամբուլ եկավ հատուկ գրությամբ, որով նա [շահը] խնդրում էր Բաղդատը տալ իր որդուն: Չնայած որ Սուլթան Սյուլեյմանի ժամանակ ընդունված սահմաններով հաշտության պայմանագիրը էր կնքված, սակայն Ջելալի դեպքերի պատճառով [Շահ-Աբբասը] առիթից օգտվելով պայմանագիրը խախտել էր: Բանակ կազմելու և ուղարկելու մասին որոշ միջոցներ ձեռնարկվեցին: «Այդ կողմերի

գործերը հանձնարարված էին բացարձակ լիազոր Սերդար Խալիլ փաշային» նման պատասխանով դեսպանին ետ ուղարկեցին։ Զեքեմի իշխան Գյուրջի Թեյմուրազ խանին հրաման ուղարկվեց, որով հայտնում էին՝ «Այս տարի կրզըլբաշների վրա է ուղարկվելու Մեծ վեզիր Խալիլ փաշան իբրև Սերդար, դու էլ քո ունեցած բոլոր ուժերը բազուկիդ տո՛ւր, Վրաստանի մյուս իշխանների հետ միասին և միաբան ամեն ջանք գործ դրիք կրզըլբաշին հեռացնելու համար»։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 411)։

1037 թվականի (1627) դեպքերից.

Էրզրումի պաշարումը

Աբազա փաշան եննիչերի պինվորներին և Դիշլենկ-Հյուսեինը փաշային սպանել էր ու բանակը կողոպտել։ Այդ ձևով ապստամբական շարժումը առաջվա նման շարունակում էր։ Այս պատճառով Խալիլ փաշան հրաժարվելով Աջեմի արշավանքից, նախորդ տարվա վերջը շարժվել էր դեպի Էրզրում և իջևանել Իլիջա կոչված վայրում։ Մուհարրեմ ամսի սկզբին գալով դեպի Էրզրումի բերդը, իջևանեց նրա հարավային կողմը գտնվող դաշտում։ Աբազա փաշան, որ առաջներում Խալիլ փաշայի աշակերտը (շրադ) և պինվորն էր եղել, նրան չհարգեց, շարունակեց իր ապստամբական շարժումը [ելույթը] և բերդի դռները փակելով, թնդանոթներն ուղղեց դեպի նրա վրանները։ Աբազայի պինվորները դուրս գալով բերդից կռվում էին։ Սերդարը բերդը գնդակոծող թնդանոթներ չուներ և բացի Կարչղային սպանող Մաղրավ բեյի բերած մի թնդանոթից, «բալյեմեզ» թնդանոթներ չկային։ Միայն երբեմն զարբազաններով էին գնդակոծում։ Մարդիկ էին ուղարկված, որ Թորթումի բերդից մի քանի «բալյեմեզ» թնդանոթներ փոխադրեն։ Սկսեցին պաշարման պատրաստություններ տեսնել։ Մուհարրեմ ամսի 13-րդ օրն առավոտյան պինվորները դուրս գալով բերդից, ուղղվեցին դեպի վրանները։

Մյուս կողմից էլ պինվորները գործողությունների անցան, մի քանի մարտեր տեղի ունեցան, սակայն Աբազայի պինվորները չկարողանալով դիմադրել, նահանջեցին դեպի բերդը։

Մաղրավ բեյի գալը և մերիս* մտնելը

Սեֆեր ամսի 4-ին նախապես Կարչղայ խանին և նրա պինվորներին սպանող Մաղրավ խանը, որը Վրաստանի հայտնի և կարող

---

* *Մերիս — խրամատ։*

իշխաններից էր, որոշ պատճառներով իր եղբոր հետ հակառակություն ուներ, եկավ կայսերական բանակը։ Նրա գալը զինվորներին նոր ուժ տվեց և ոգևորություն պատճառեց։ Նա իր հետ մի թնդանոթ էր բերել։ Օլթիի բերդից էլ 2 թնդանոթ ստացվեց։ Նույն օրը, անմիջապես, խրամատներ մտան։ Զինվորները Հասան-Կալան գրավելուց հետո յոթ օկկա գնդակ արձակող մի կալենբուռնե (թնդանոթ) և որոշ քանակությամբ վառոդ բերել տվին։ Սեպեր ամսի 18-ին, նախապես «Կարա-Օղլան» անունով հռչակված «Սերդեն-Գեչդի»[9] ենիչերին, որը հետո վաշտի մեջ մտնելով սիփահի էր դարձել, իր մի քանի ընկերներով հիմարություն ունեցավ արշավելու դեպի էրզրումի պարիսպը, այստեղ հրացանով նրան խփեցին և նահատակեցին։ Երբ տեսան, որ երեք թնդանոթով մի տեղից պարիսպի գնդակոծումն արդյունք չի տալիս, սկսեցին հողը փորել։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 416)։

Հաջորդ էջերում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է այդ տարվա խիստ ձմեռը, որի հետևանքով Սերդարը ստիպված է լինում պաշարումը թողնել և վերադառնալ Թոկատ։ Ճանապարհին բանակն ենթարկվում է անպատմելի դժվարությունների։ Շատերը սառչում են, կորցնում ձեռքերն ու ոտքերը։ Նայիման ասում է՝ «Նվաստս Տրապիզոնից դեպի Թոկատ և Սվազ գնալու ժամանակ, ինքս ականատես եմ եղել, որ Սև ծովից դեպի Վրաստան և դեպի Քյուրդիստան ձգվող հսկա լեռներում երկու մզրաթից ավելի ձյուն էր տեղում։ Լեռան գագաթից դեպի ձորը կուտակված ձյունը սաստիկ սառնամանիքի պատճառով սառչում է։ Փետրվար ամսին, հողի դոլորշու տաքությունից ձյան զանգվածի ստորին մասը սկսում էր հալչել։ Ներքևում առաջացած դատարկության պատճառով, լեռան վրա կուտակված երկու մզրաք հաստության ձյան ծանրությունից զանգվածը պոկվում էր և գլորվում դեպի ձորը։ Եթե ճանապարհին հազար ձիավոր էլ պատահի, նրանցից ոչ մեկն էլ չի ազատվի, բոլորը գլորվելու և ձորն են թափվելու։ Շրջակայքի ժողովուրդը դրան «չրղ» անունն է տալիս։ Երբ Տրապիզոնից գնում էինք դեպի Քեհսար, ձորի եզերքով, այնպիսի մի «չրղ» պոկվեց, որ 20-ի չափ մարդիկ իրենց ձիերի հետ միասին գլորվեցին և ձորը թափվեցին։ Մենք այլևս առաջ գնալ չկարողացանք, և մոտակա գյուղերից մարդիկ հավաքելով, փորձեցինք այդ թշվառներին դուրս բերել ձյան տակից։ Միայն չորս հոգի կենդանի դուրս բերվեցին, մնացածները բոլորը, ձիերն էլ խեղդամահ էին եղել։ Ատո՛վ խնայի, սա մի պատահական փորձանք էր, որից չէր կարելի ազատվել»։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. II, էջ 418—419)։

Շահ Աբբասի մահը

Նայիման իր պատմության 2-րդ հատորի վերջում այս վերնագրով տալիս է մի հատված։ Շահ-Աբբասի մասին պատմագրի ունեցած դատողությունների մասին գաղափար տալու համար, այդ հատվածը թարգմանում ենք կրճատված ձևով։

«995 թ. գահնում է Խորասանի վալի իր հոր՝ կույր Խուդաբենդեի փոխարեն, նրա կենդանության ժամանակ Աջեմի Շահ է լինում և գահակալում է Կազվինում։ Հայրն անդրագետ լինելով, կրզբլբաշ էմիրները [պետական գործերը] իրենց ձեռքն էին առել և ուզում էին պետությունը բաժանել։ Աբբասը, շահ դառնալուց հետո, նրանց բոլորին կոտորեց և երկիրն իր ձեռքն առավ։ Մնացածները [էմիրները] հրաժարվեցին պետական գործերին միջամտելուց։ Մի քանի տարի [Շահ-Աբբասը] զբաղվեց Օզբեկներով և Ալ-Օսմանով, հետո իր եղբորորդուն՝ Հեյդար-Միրզային Ստամբուլ ուղարկեց և հարմար առիթի սպասեց։ Օզբեկ խանը՝ Աբդուլլահ խանի որդի Աբդել-Միամին խանի մահվանից հետո, մինչև 1030 թ. նրանց Խորասանից գրաված քաղաքները մեկ-մեկ հետ վերցրեց, իր պապերի գրիշիած բոլոր տեղերն ազատեց, հետո գալով Ռումի փադիշահի* երկրի սահմանները, օգտվելով ջելալիների ապստամբական շարժումից, խախտեց հաշտության պայմանը և գրավեց Թավրիզ, Շիրվան և Երևան քաղաքները։ Երկարատև պաշարումներից և պատերազմներից հետո այուններին կոտորեց։ Հետո գրավեց Հրնդկաստանում Գանդահարը։ Ջղալե-Օղլուի դեպքումն էլ, հաղթություն շահեց։ Էրդեբիլի արշավանքում հաղթեց Թաթար-խանին և մեծ հարստության տիրացավ։ Խաղաղություն կնքելու գործում խարեբայական միջոցներ ստեղծելով, պատգամավորներ ու նվերներ ուղարկեց. հետո գրավեց Բաղդադը։ Իսկ երբ Ռումի բանակը [Օսմանյան] հարձակման անցավ, պաշտպանվելու համար բազմատեսակ միջոցների և խորամանկությունների դիմեց, հետո կախարդական և դյութական միջոցներով բանակի մեջ խռովություններ առաջացնելով հետ մղեց։ Խորեզմի, Գիլանի և Սեհիստանի երկրներն էլ իր ձեռքն անցկացնելով, 43 տարի իշխեց իբրև շահ։ 1038 թ. Ջնմազիել-էվվելում, Մազանդարանում մեռավ ջրգողության հիվանդությունից և թաղվեց էրդեբիլի գերեզմանատան մեջ, Շեյխ-Սեֆիի թյուրբեյում (շիրիմ)։ Տարիքը 70-ը անց էր։ Նա սպանել է իր որդուն։ Շահ-Աբբասին հաջորդեց իր թոռը՝ Սեֆի-Միրզան։ Վերոհիշյալ շահը գոռոզ և բռնակալ, վերին աստիճանի արյունարբու, խորամանկ մի անձնավորություն էր։ Նրա իշխանության ժամանակ կրզբլբաշները նրան ենթարկվեցին սարսուռի նման և մոռացան բոլոր իրենց անհնազանդությունները։ Մոլեռանդության բերմամբ ի՞նչքան հազարավոր այուններ է կոտորել։ Գիտությունն ու արվեստը նրա աչքում անարժեք էին... ռայաներին պաշտպանելու գործում շատ ուշադիր էր և թույլ չէր տա, որ ժողովրդի վրա բռնություն և տանջանքներ գործ դնեն։ Իր հրամաններն անպայման գործադրել էր տալիս։ Այդ պատճառով էլ իր երկիրը բարեշեն էր և իր հարստությունն անսահման...»։

(«Թարիխի—Նադիմա», հատ. II, էջ 449—451)։

1038 թվականի (1628) դեպքերից.

Կոնիաում Մաղրավ բեյի հետ պատահած դեպքը

Պատմագիրն ասում է, որ վրաստանի քաջարի իշխաններից Մաղրավ բեյը, որի Կարշղայ խանի հետ ունեցած կռվի և դրա հետևանքով հայտնի կրզբլբաշների սպանության ժամանակ

---

* Ռումի փադիշահ — գործ է ածվում Օսմանյան փադիշահ իմաստով։

նկատի առնելով, որ Աջեմի վաճառականների՝ դեպի նեմեցների նրա ցույց տված հերոսության մասին նախապես հիշվեց, էրզրումի արշավանքի ժամանակ Սերդարին հպատակություն էր ցույց տվել և քաղաքի նվաճմանն էլ մասնակցել էր։ Երբ [Մաղրավը] Ստամբուլ եկավ, նրա կողմից կըզըլբաշին տրված հարվածը ընդունվեց իբրև ծառայություն Ալ-Օսմանին։ Նա [Մաղրավը] ընդունեց իսլամական կրոնը և ստացավ Մուհամմեդ անունը։ Պատիվների և հարգանքի արժանացավ ու նրան տրվեց Կարամանի էյալեթը։ Արդարև, նա վերին աստիճանի քաջարի տղամարդ էր։ Կազմվածքով նման էր փղի...

Մաղրավն իր նախկին մարդկանցից մեկին, բռնություն սիրող մի քահանայի, նշանակեց տուրքերի հավաքիչ (մյութեսելիմ) և մի վաշտ ազնաուրներով ուղարկեց Կոնիա։ Նրա մարդիկ աջեմների նման իրենց գլխին գունավոր թաշկինակ էին կապում։ Օսմանցիների սովորություններին և բարքերին անծանոթ այս մի խումբ վրացիները սկսեցին ժողովրդին նեղություն պատճառել, հափշտակել նրանց ունեցվածքը և նեղել բարձր աստիճանավորներին։ Նրանք մի շարք աղջիկների մազերը կտրել տալով, իբրև անմորուք պատանիներ (դուլամ), ձիու վրա նստեցրած ման էին ածում։ Նրանց կատարած բռնությունները ժողովրդի կոկորդին էր հասել։ Այն պահին, երբ հարկահավաքները Կոնիայի դաշտում էին, Կոնիա քաղաքի հանդուգն ու կատաղի մարդկանց գլխավորողը՝ Սեյիդ-Իբրահիմ-Չելեբին, որն Աքկաշ-էմիր-Օղլու անուն էր ստացել և իր անվախությամբ հայտնի մի ազնիվ սեյիդ էր, հանդիսանում էր ավագ շեյխի (նագիբի) փոխանորդը։ Սա հավաքեց մի խումբ մուսուլմանների, նրանց ոգևորեց և հարձակվեց վրացիների վրանների վրա։ Հիշյալ Սեյիդ-Իբրահիմը տուրքահավաքին բռնեց, դուրս բերեց վրանից և տարավ Կոնիայի բերդում բանտարկեց։ Մյուս վրացիները տեսնելով այս, անկարգ կերպով ցրվեցին։ Դրանից հետո Կոնիայի բնակիչները Սեյիդ-Իբրահիմի առաջնորդությամբ հավաքվեցին և խնդրագիր գրեցին, որով հայտնում էին, թե Մաղրավ բեյին ենթարկվող վրացիները, մուսուլմանների նկատմամբ բռնություններ, անիրավություններ և քաղաքում բռնաբարություններ ու անկարգություններ են կատարել։ Վիլայեթի կազմից թույլտվություն ստանալով, սեյիդներից, ուլեմաններից և աղքատներից մի խումբ դանգատավորներ գնացին Սադրազամ Խուսրեվ փաշայի մոտ և իրենց խնդիրը ներկայացնելով, գանգատվեցին կատարված բռնությունների համար և փաշայից օգնություն խնդրեցին։ Խնդրագրում հիշված բռնություններին վերաբերող փաստերից և գանգատա-

164—7

վորների բանավոր բացատրություններից, վրացիների կատարած չարագործությունները և բռնությունները Սերդարի համար պարզ դարձան։ Իսկ երբ այդ բոլոր բռնություններն ու անկարգություններն ապացուցվեցին, Մաղրավը վախից փախավ։ Նրա դեմ ուղարկեցին Անադոլուի բեյլերբեյի Զոր փաշային։ Նույն ամսի 8-ին Մաղրավ բեյի դեմ ուղարկվեց Նիկիտե սանջակի բեյը։ Սեֆեր ամսի սկզբին նրանք հասան Հալեպ և իջևանեցին Գյոք-Մեյդանում։ Հինգերորդ օրը Շամի վալի Քյուչուք-Ահմեդ փաշան եկավ և զորահանդես կազմակերպեց։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 4—8)։

Ռաֆրզիների նվաճումը Վրաստանում

1042 թ. (1632) Աջեմը Վրաստանի վրա բանակ ուղարկեց։ Թեյմուրազը՝ չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ, հեռացավ։ Կըզըլբաշ զինվորներն ամբողջ Վրաստանը նվաճեցին և ժողովրդին հպատակեցրին։ Հետո Թավրիզում հանգստանալով, պատրաստվեցին Վանի վրա շարժվելու։ Երբ այս մասին մայրաքաղաքում տեղեկություն ստացվեց, կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին սահմանների բեյերին. Մյուրթեզա փաշան շարժվելով դեպի Մարդինի մոտ գտնվող Սուլթան-Յայլան, հավաքեց էյալեթի զինվորներին և այլ զինվորական մասերի հետ պատրաստվեց գնալ դեպի Վան։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 146)։

1034 թվականի (1633) դեպքերից.

Ռաֆրզիների հարձակումը Վանի բերդի վրա և նրանց պարտությունը ղազիների կողմից

Երբ Կըզըլբաշ զինվորները Թավրիզում հավաքվեցին, խաների խան՝ Թուխտե-խանը մեծաթիվ զինվորներով շարժվեց Վանի վրա։ Մուհարրեմ ամսի վերջին, Մյուրթեզա փաշան Դիարբեքիրի բանակով Մարդինից դուրս եկավ և գնաց ուղղակի դեպի այդ կողմը (Վան)։ Էրզրումի բեյլերբեյի՝ Թեմուր-Կազըք-Խալիլ փաշային Սերդարության հրաման ուղարկվեց, որը Կարամանի, Մարաշի և Սվազի էյալեթների զինվորներով շարժվեց Էրզրումի վրայով։ Ռեբի-ուլ-էվվելում կըզըլբաշ զինվորներն եկան, Վանը պաշարեցին ու նավահանգիստը գրավեցին։ Ռեբի-ուլ-ախըրի

սկզբին Խալիլ փաշան և Մյուրթեզա փաշան տեսակցեցին և երկու բանակների միացումով ընդամենը 30 հազար զինվորներից բաղկացած բանակ կազմվեց։ Հիշյալ ամսի 10-րդ օրը նրանք հասան Վան։

Կրզըլբաշները, երկու օր առաջ այդ մասին տեղեկություն ստանալով, դուրս էին եկել իրենց խրամատներից և Կոսկուն-Կռանի կողմում մի լեռան հենվելով՝ կազմել էին իրենց զորագնդերը և սպասում էին։ Իսլամական բանակը հասավ և այդ օրը մինչև երեկո ուժեղ մարտեր տեղի ունեցան, իսկ երբ գիշերը վրա հասավ, առանց կռիվը դադարեցնելու, ջահերի լուսավորության տակ [օսմանցիները] երկու ուժեղ հարձակում գործելով՝ ստիպեցին ռաֆըզի ամբոխին երեսը ետ դարձնել [նահանջել]. հաղթական զինվորներն իրենց վրաններր վերադարձան։ Հաջորդ օրը կրզըլբաշները հեռացան, իսկ փաշաներն իջևանեցին Վանից դուրս։ Խալիլ փաշայի և Մյուրթեզա փաշայի միջև որոշ սառնություն առաջացավ Սերդարության պաշտոնի համար։ Մյուրթեզա փաշայի սրտում այդ հանդույցը մնաց ու միայն ավելի ուշ, երբ փադիշահի հետ միասին քշում էին իրենց ձիերը, այն բաց արեց։ Նրանք մի քանի օր Վանում հանգստացան և իրենց կարիքները հոգացին, հետո, սերդարները զինվորներին արձակուրդ տվին։ Երբ Մյուրթեզա փաշան Դիարբեքիր եկավ, Կրզըլբաշ Հասան-աղան իր գնդով նրա դեմ դուրս եկավ և Կրզըլ-Քյոյի առաջ ընդհարում տեղի ունեցավ, ուր վերջինս սպանվեց և փաշան քաղաք մտավ։ Փաշան քաղաքի դռները փակել տվեց և հայտնի սիփահիներից Գյուրջի-Յուսուֆի, էլհաջ-Մեհմեդի, Շահ Բենդեր-Օղլու, Մուհամմեդ-Չելեբիի սպանության համար ստացված ֆերմանի համաձայն, մունեթիկներին հայտարարել տվեց և քաղաքի կազիին ու ավագանիին հավաքելով հրամանները կարդաց։ Երեկոյան Գյուրջի Յուսուֆը, էլհաջ Մեհմեդն և Շահ-Բենդեր-Օղլուն ձերբակալվեցին և գիշերը սպանվեցին։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 165—166)։

Վրաստանի վիճակը

Սրանից առաջ էրզրումի բեյլերբեյիին, Կարսի բերդին և այլ բերդերին մթերք ու վառոդ էր ուղարկվել, և հրաման էր տրվել Իչ-էլ բերդից 500 մարդ իրրև կուլ ուղարկելու մասին։ Զիլհիջջեի 5-րդ օրը Խալիլ փաշայից նամակ ստացվեց, որից պարզ-

վում էր, որ Դադիանը և Գուրիլը միանալով՝ կըզըլբաշների կողմն են անցել։ Դադիանը իր աղջիկը կնության էր տվել Շահի կողմից Ջեքեմի և Քարթլի վրա իան նշանակված Խուսրեվ-Միրզային։ Երբ ցանկացել են հիշյալ աղջկան անցկացնել Աչըք-Բաշի երկրից, Աչըք-Բաշը և Թեյմուրազը չեն կամեցել ճանապարհ տալ։ Այդ պատճառով, մեկ կողմից՝ վերոհիշյալ Խուսրեվ իան-Բեյն իր 30 հազարից ավելի կըզըլբաշ զինվորներով, իսկ մյուս կողմից՝ Դադիանն ու Գուրիլը մեծ բանակով հարձակվել են Աչըք-Բաշի վրա։ Սրանց միջև մեծ մարտեր տեղի ունեցան։ Աստուծո հրամանով Դադիանը հաղթանակ ձեռք բերեց, Աչըք-Բաշը պարտվեց։ Թեյմուրազը և Աչըք-Բաշի որդին ապաստանեցին մի անմատչելի վայրում, իսկ Աչըք-Բաշի երկիրը ձեռքից դուրս եկավ։ Կըզըլբաշը, Դադիանը և Գուրիլը միանալով՝ 30 հազարի չափ ռաֆըզիներին ցրեցին Վրաստանի մեջ։ Երբ պարզվեց, որ Դադիանն ու Գուրիլը ուզում են ավերումներ կատարել Սև ծովի եզերքում գտնվող Կունիյեի և Տրապիզոնի սահմաններում, ցամաքից՝ բանակ, իսկ ծովից կայսերական նավատորմ ուղարկվեց։ Երբ Ջըլդրի բեյլերբեյի Սեֆեր փաշան հայտնեց, որ այդ կողմերում կարգ պահպանելու համար անհրաժեշտ է Դադիանի և Գուրիլի վիլայեթները կողոպուտի ենթարկել, սահմանի էմիրներին հրամաններ ուղարկվեցին և էրզրումի սահմանի պաշտպանության համար նշանակվեցին Անադոլուի բեյլերբեյին և ընդհանրապես Կարամանի, Սարուխանի և Կաստեմունիի սանջակները։

(«Թարիխի-Նայիմա», հատ. III, էջ 216—217)։

1045 թվականի (1635) դեպքերից.

Սուլթան Մուրադ* խանը գնում է կայսերական արշավանքի դեպի Երևան

Սուլթան Մուրադ IV Սկյուդարից մեկնում է Երևան՝ «Արևելքի արշավանքին»։ Պատմագիրը մանրամասն նկարագրում է փադիշահի և նրա բանակի շարժումն այդ հսկա տարածության վրա։ 1045 թ. Փադիշահը հասնում է էրզրում, ուր տեղի է ունենում վերին աստիճանի հանդիսավոր ընդունելություն։

Իսլամական Փադիշահի դեպի Երևան գնալը

Մուհարրեմ ամսի 24-ին որոշ ծանրություններ թողին էրզրումում... և նախօրոք 25 բայլեմեզ թնդանոթ և թուղեր ուղարկեցին.

* Սուլթան Մուրադ IV—1032—1049 թթ. (1611—1639)։

հաջորդ օրը հաջողությամբ էրզրումից դուրս գալով՝ ուղղվեցին դեպի Երևան։ Սեֆերի սկզբին իջևանեցին Կարսի մոտ, նրանց դիմավորեցին... Փադիշահը եկավ դիտեց Կարսի բերդը և վերադարձավ իր օթաղը։ Երկու օր այստեղ մնացին։ Հրաման տրվեց բեյլերբեյիներին, որ 4 հազար դամբյուղի ծղոտներ պատրաստեն 20-ական ցցով։ Հաջորդ մենզիլում Կարսի ջուրն անցնելով, իջևանեցին... Սեֆեր ամսի 5-ին հասան Մևսիհիյե անցքին։ Հաջորդ օրը ստացվեցին Գուրիլի երկրի տուրքերն ու նվերները... Սեֆեր ամսի 10-ին իջևանեցին Երևանի մոտ. ցանքսերը անասուններին կերակրելու իրավունք տրվեց։ Մյուս օրը հասան Գյոք-Կումբեթ։ Երբ կայսերական բանակը իր շքախմբով մոտեցել էր բերդին, վերջինիս պարիսպներից արձակված թնդանոթների արկերն առանց որևէ վնաս պատճառելու անցնում էին նրա պահեստային ձիերի գլխավերևից։ Պատմում են, որ ուժեղ քամին և խիստ փոշին այդ երկրում սովորական երևույթ է։ Այդ օրն էլ շատ ուժեղ փոշի և մշուշ բարձրացավ, այնպես որ աչք-աչքի չէր երևում։ Այդ ժամանակ հաղթական հնձյալների խումբը հասել էր բերդի պարսպին։ Փադիշահական առաջապահում ուղեցույցի պաշտոն ունեցողը փադիշահին դիմելով ասաց՝ «Իմ վեհափառ փադիշա՛հ, Երևանի բերդն այս հովտումն է, շատ մոտ եք եկել, բայց մշուշի պատճառով չի տեսնվում. շնորհ արե՛ք, սպասեցե՛ք, մինչև որ հետևից բանակը գա հասնի»։ Սուլթան Մուրադն ուղեցույցին հանդիմանելով ասաց՝ «Ո՛վ հիմար, ինչո՞ւ ես վախենում, առանց էջելի* մարդ կլի՞նի»։ Արդարև, փոշին որոշ չափով պակասեց և տեսան, որ եկել հասել են Երևանի բերդի տակը։ Այդ ժամանակ բերդից արձակված թնդանոթի արկերն անցան պահեստի ձիերի և սոլաքների** վրայով՝ առանց որևէ մեկին վնաս պատճառելու։ Փադիշահը ձիու սանձը բաշեց և եկավ միացավ զինվորներին։ Զանդիի ջուրը [գետը] ոտքով անցան և երբ պարսպից մի քիչ հեռու կանգնել էին, փադիշահը հրամայեց ավելի մոտ գնալ։ Հաջորդ օրը Հյունքար-Թեփեսի անունով հայտնի բլուրի վրա սարքեցին փադիշահական օթաղը։ Վեզիրներն ու այլ պետական բարձր աստիճանավորներն իջևանեցին իրենց հարմար տեղերում։ Ռազմամթերքի պահեստից զինվորներին բահ ու բրիչ, վառոդ և պատրույգ (ֆիթիլ) բաժանվեց և Ֆերհան տրվեց, որ ենիչերիներն այդ գիշեր մտնեն խրամատները։

---

* Էջել (աջալ)՝ մահվան անխուսափելի ժամը, օրհաս։

** Սոլաք — կայսերական հատուկ գորախումբ։

Սեֆեր ամսի 12-ի գիշերը լուսնկա էր և պարսպի առջև վառվող ջահերը լուսավորում էին։ Ժամը 3-ին զինվորները ծովի նման շարժվելով դեպի պարիսպները, մտան խրամատները։ Այն պահին, երբ ենիչերիները զբաղված էին պատվար կառուցելով, նրանցից մի քանի հարյուր հոգի վիրավորվեցին։ Վեհափառ փադիշահը հրամայեց, որ ամեն մեկին 30 դուրուշի արժեքով թանկագին մերհեմ* շնորհվի։ Մի շարք վիրավորների վերքերը իր ներկայությամբ, վիրաբույժներին բանալ և մաքրել տվեց։ Մինչև առավոտ [զինվորները] խրամատներում կատարեցին իրենց տրված ցուցմունքները և ամեն մի խումբը իր տեղում մնաց։

Երևանի բերդի պաշարումը և գրավումը

Գյոզջի-Թեփեի անունով հայտնի վայրում Կափուդան-Հյուսեին փաշայի և Հալեպի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշայի թևից թնդանոթներն ուղղեցին դեպի բերդը և քանդեցին էմիր-Գյոնե-Օղլուի պալատը ու մի շարք ամրակուռ շինություններ։ Երևանի բերդն ուներ մոտավորապես Էսկի-Սարայի** մեծությունը։ Երբեմն թնդանոթի արկերը բերդի մյուս կողմն էին անցնում։ Դոան առաջ Ռումելիի էյալեթը [զինվորները] և Մեծ վեզիրը վեց հատ թնդանոթ դրին։ Բերդից դեպի վրանների վայրն արձակված թնդանոթների արկից իր վրանում նահատակվեց Մեծ վեզիրի դռնապանների բեթխուդա Ալի-աղան։ Ամսի 13-ին հին Երևանի կողմից ենիչերի զինվորները և Անատոլուի էյալեթի զինվորները խրամատները մտան և այդ կողմից էլ վեց թնդանոթ դրին։ Ամսի 14-ին բերդի հյուսիսային կողմում գտնվող ջրերքի պաշտպանությունը անհրաժեշտ համարելով՝ էրզրումի բեյլերբեյի Ահմեդ փաշան և Զըլղրի բեյլերբեյի Սեֆեր փաշան ուղարկվեցին վերոհիշյալ վայրը, ուր բերին ևս երեք թնդանոթ... 16-րդ օրը Կափուդան փաշայի թևում գտնվող Շեմսի-փաշան և իր երեք աղաները միասին պարտեզ էին մտել և այնտեղ քնել, մնացել։ Կըզըլբաշները դուրս գալով բերդից՝ երեքին էլ պլխատում են ու գլուխները տանում բերդ։ 19-րդ օրը Սերդարը՝ ջուրն անցնելով հասավ Գյոզջի-Թեփեի մյուս կողմը գտնվող անցքը և գրավելով տեղի կամուրջը՝

---

* Մերհեմ — վերքեր բժշկելու հատուկ դեղ, սպեղանի։

** Էսկի-Սարայ, Օտտոմանների հայտնի պալատներից է, բառացի նշանակում է հին պալատ։

ձեռնարկեց մի պատի կառուցման՝ նպատակ ունենալով փակել բերդից դեպի գետը ձգված անցքը... Վեհաշուք փադիշահը Դիվան կազմեց և բանակի ղեկավարներին իրենց աստիճանի համապատասխան սիրաշահելով մարտի մղող խոսքեր ասաց։ [Փադիշահն] ամենից առաջ դիմելով Քյուչուք-Ահմեդ փաշային՝ ասաց. «Ո՛վ Քյուչուք-Ահմեդ, քաջության օրն այսօր է, քե՛զ տեսնեմ, նվիրական կրոնին ծառայելու և փադիշահի համար ինչպի՞սի արիություն ցույց պիտի տաս»։ Նա գետինը համբուրելով պատասխանեց՝ «Իմ փադիշա՛հ, քո ծառան՝ Ահմեդն իր բոլոր զինվորներով միասին, միշտ պատրաստ է քեզ համար իր անձն ու կյանքը զոհելու»։ Հետո [փադիշահը] դառնալով Janitolat-Զաղեին ասաց. «Ով Քուրդիստանի բեյզադե, ջանիտոլատության* ժամանակը հիմա է, քո տղամարդկությունն ապացուցելով վեզիրության խնդիրը լրացնելու համար այսօր քո հոգին պողպատի պես պետք է լինի»։ Հետո դառնալով Մյուրթեզա փաշային ասաց։ «Մյուրթեզա՛, քեզ տեսնեմ, աչքդ բաց արա՛, հիմա է ծառայության ժամանակը»։ Հետո խոսքն ուղղելով ենիչերիների աղային, ասաց. «Ո՛վ աղա, Ստամբուլում հարբած ման գալը և քաղաքացիներին ծեծելը շնորհք չէ. տղամարդկությունն այս գործում երևան կգա, երբ պիտի տեսնեմ թե իմ բոլոր ենիչերի կուլերով խրամատներում ի՛նչպես պիտի կռվեք և Երևանը գրավելու գործում ի՛նչպիսի ծառայություն պիտի մատուցեք, հիմա պետք է ցույց տաք, քեզ տեսնեմ»։

Փադիշահն այս խոսքերն ասաց բոլորի ներկայությամբ, բացարձակ կերպով և ոգեշնչեց ամենքին։ Նրանք խրամատներ մտան և բերդի գրավման համար, իրենց բոլոր ջանքերը լիովին գործի դրին։ Երեք խրամատ փոխելով հասան մինչև խանդակի եզերքը և ամեն կողմից սկսեցին թնդանոթի և հրացանի գնդակներն անձրևի նման տեղացնել։ Մի շաբաթվա ընթացքում, գիշեր-ցերեկ արձակված թնդանոթների հարվածներից քանդվեցին մի քանի աշտարակներ և պարսպի մեծ մասը։ Մասնավորապես ենիչերիների Աղայի և Ռումելիի թևում եղած պարիսպը գետնին հավասարեցրին։ Մի օր կըզըլբաշները, խրամատների վրա հարձակվելու նպատակով, դուրս եկան Ռումելիի բանակի կողմից։ Իսլամ զոդինները կազմ ու պատրաստ լինելով, մեծ կորուստներ պատճառեցին նրանց և ետ մղեցին։ Չերեջիներից մեկը մի անգամ մեծ համարձակությամբ բարձրացավ աշտարակի վրա և հափշտակեց կըզըլբաշների դրոշակներից մեկը,

---

* Janitolat՝ բառացի նշանակում է պողպատյա մարմին։

որի համար նրան սեփականություն շնորհվեց... պատմում են, որ երեվանի պաշարման կռվում, ինքը վեհաշուք փադիշահն անձամբ ատրճվրա կազմ ու պատրաստ կանգնած, քսակների բերանները բաց արած, ոսկի և արծաթ էր թափում հրապարակի վրա, գլուխ բերողներին՝ 40-ական դուրուշ, այն զինվորներին, որոնց ձիերը սպանվում էին՝ 50-ական ֆլորի, վիրավորվածներին՝ 20-ական դուրուշ, վիրավորներ բերողներին՝ 10-ական դուրուշ, Թշնամու արձակած Թնդանոթի գնդակներ բերողներին՝ 1-ական ֆլորի բախշիշ տալով, ասում էր. «Ո՛վ իմ քաջարի զայլեր, արիության ժամանակն է, իմ զավակներ». այս կերպով նրանց քաջալերում էր և իր նվերներն ու շնորհներն ապրիլյան անձրևի նման առատահոս տեղացնում։ Մինչև անգամ զանազան տեսակի խմիչքներ բաժակների մեջ լցված պատրաստ դրված էին։ Գլուխ բերողներին և զոհիներին խմացնում էին դրախտի ջրի նմանող խմիչքը և նրանց պապակը հագեցնում։ Կայսերական վիրաբույժները շարք-շարք պատրաստ էին ծառայության։ Վիրավորներին, որոնք հատուկ վրաններում պետք է բուժվեին, հանձնում էին նրանց։ Բոլոր կարիքներն ապահովում էին" կայսերական միջոցներից։

Կրզըլբաշներն ամեն ջանք գործ էին դնում՝ փակելու Թնդանոթների հարվածներից բանդված տեղերը։ Անցքերում պարկերով և կողովներով հող էին լցնում, բայց որովհետև զինվորները հարձակվում էին այդ տեղերի վրա, նրանք դիմադրության անզոր լինելով՝ պատրաստվում էին բերդը հանձնել։ Թնդանոթի հարվածներից մեծ բերդը քանդվել էր, պարսպի մի քառորդը քանդել էր Մուստաֆա փաշան, մյուս քառորդը քանդել էր Ենիչերիների Աղան։ Երբ պարսպի վրա բացվեց շատ խոշոր անցք՝ կրզըլբաշներն իրենց կյանքը փրկելու համար ստիպված եղան «էլամա՞ն» կանչել։ Սեֆեր ամսի 21-րդ օրը Թահմազ-Կուլի խանի կողմից պատգամավոր եկավ և դիմեց Քյուչուկ-Ահմեդ փաշային։ Մի շաբաթվա զինադադարից հետո, հաջորդ շաբաթվա սկզբին պետք է բերդը հանձնեին։ Ահմեդ փաշան այդ մասին հայտնեց Մեծ վեզիրին, և երբ, հայտնեցին նաև Վեհափառ փադիշահին, նա իրրև իր կայսերական զայրույթի արտահայտություն, հրամայեց այդ օրն ևեթ հարձակվել ու անպայման բերդը գրավել։ Մեծ վեզիրի խնդրանքով պատգամավորն ազատվեց։ Երբ պատգամավորը դուրս եկավ բերդից՝ զինվորների մեջ «վիրայի» (հանձնման) աղաղակներ բարձրացան։ Նրանք կռիվը դադարեցրին։ Այն ժամանակ՝ վատաբարո կրզըլբաշները, առիթից օգտվելով, շտապեցին լցնել պարսպի՝ Թնդա-

նոթաձգությունից առաջացած անցքերը, նորոգել երա ավերված տեղերը։ Զնայած դպիները զանազան տեղերից կանչում էին՝ «Այս ի՞նչ տեսակ «աման» խնդրել է, անցքերը մի փակեք, հետո ձեզ աման չի տրվի, բայց տեսնում էին, որ այդ ստոր արարածները չեն լսում և շարունակում են անցքերը նորոգել ու փակել։ Այդ անպիտանների [կղզեբնակների] բերդից անսպասելի կերպով արձակված թնդանոթներից երեք վաշտապետ և մի քանի զինվորներ նահատակվեցին։ Իսլամական զինվորները, տեսնելով այս վիճակը, ուժգնացրին պաշարումն ու մարտերը։ Հաջորդ օրը, Սեֆեր ամսի 22-րդ երկուշաբթի օրը Երևանի բեթխուդան՝ Մուրադ աղան, որը հպարտ և իր այուննիությամբ հայտնի անձնավորություն էր, իբրև պաշտոնական պատգամավոր՝ եկավ Ահմեդ փաշայի մոտ, որը նրան ներկայացրեց Մեծ վեզիրին, իսկ սա՝ Նորին Վսեմության փադիշահին։ Հաղթանակի Դիվան կազմելու ֆերման տրվեց։ Բոլոր զինվորական ղեկավարները հավաքվեցին։ Վեհափառ փադիշահը բարձրացավ իր վեհ գահի վրա և խոսքն ուղղելով ներկա պատգամավորին՝ ասաց. «Ինչո՞ւ բերդը չհանձնեցիք»։ Պատգամավորն աջեմների խառնվածքին հատուկ նրբությամբ և քաղաքավարությամբ խոսելով, մեղմ արտահայտություններով փադիշահի զայրույթը մեղմացնելու նպատակով ասաց. «Իմ փադիշահի վեհության և փառքի համբավը թող հասնի Շահի ականջը, նրա հերոսության հռչակը թող տարածվի և հասնի իրանական երկրի հողերին»։ Հետո ավելացրեց՝ «Մենք, մրջյուններս, համարձակություն ունեցանք դիմադրել ձեզ նման հսկային, փոխանակ միաբանության մասին խոսելու, բերդը հանձնելու՝ համառություն ցույց տվինք»։ Վերոհիշյալի [պատգամավորի] ողջմական լեզվով տրված պատասխանը և իմաստուն դատողությունը փադիշահին հաճելի թվաց և նա հրամայեց, որ նրան [պատգամավորին] ոսկեզօծ խալաթ տրվի, հետո, ասաց. «Հիմա եթե անկեղծորեն ցանկանում եք, պետք է այսօր ևեթ բերդը հանձնենք»։ Մեծ վեզիրը պատգամավորին իր օթաղը տարավ։ Այդ գիշեր բերդի հանձնման լուրը տարածվեց և մարտեր տեղի չունեցան։ Սակայն բոլոր զինվորները զգուշության համար կազմ ու պատրաստ մնացին։ Մուրադ-Աղան իր մարդանցից մեկին ուղարկեց բերդի ներսում գտնվող Երևանի խանի մոտ և հայտնեց՝ «Ամանը ընդունված է»։ Առավոտյան վաղ Մեծ վեզիրը ներկայացավ փադիշահին և խոսեց նրա հետ հաշտության պայմանների մասին...

Սեֆեր ամսի 23-րդ օրը Երևանի իշխող էմիր-Գյունե-Օղլին դուրս եկավ բերդից։ Իսլամական զինվորները, հագած ու զինված շար-

քերով կանգնած էին բերդի դռնից մինչև փադիշահի բարձրագույն դուռը։ Այդ ժամանակ Թահմազ-Կուլի խանը, Մազանդարանի հրացանաձիգների պարագլուխ Միրֆեթահի հետ միասին դուրս եկավ. նրանք սրերն ու պատանքն իրենց վզին առած, բոլոր ունեցվածքով և ենթականերով ներկայացան Մեծ վեզիրին։ Հետո ներկայացան աշխարհակալ վեհափառ Սուլթան Մուրադին, գետինը համբուրելու քաղաքավարական արարողությունից հետո, նրա բարձրագույն դռան առաջ, ձեռքերը կրծքերին կանգնեցին։ Փադիշահն իր շնորհքը ցույց տալով, ասաց. «Ք ո ունեցածները քեզ եմ շնորհում». նա [Թահմազ Կուլի խանը] գետինը համբուրելով, վերին աստիճանի նրբին խոսքերով իր ծառայականությունն արտահայտելով՝ ներողամտություն և ողորմություն խնդրեց։ Նրան մեկը-մյուսի վրա երեք խալաթ հագցրին, վեզիրության աստիճանով ոսկեզօծ և զարդարված թուր ու դաշույն շնորհեցին և վերանվանեցին Յուսուֆ-փաշա։ Խոսակցության ժամանակ փադիշահը հարցրեց. «Ի՞նչ է պատճառը, որ ես չորս ամիս՝ արշավանքի տանջանքները հանձն առած, պատերազմի եմ եկել, մինչդեռ ձեր շահը կնոջ նման փախստական, իր գահի ու թագի պատիվը հողին է հավատարեցրել. նա ի՞նչ շահ է»։ Այս հարցին նա [Թահմազ-Կուլի խանը] պատասխանեց. «Ի՛մ փադիշահ, քո կյանքը և իշխանությունն երկա՛ր լինի, ձեր պապերից սկսած, ձեր սուրը հաստու և ուժեղ է եղել. նա (շահը) ի՞նչ ուժ ունի, որ դուրս գա Ձեզ նման միշտ հաղթական, վեհ փադիշահի դեմ»։ Փադիշահը պատասխանեց. «Իհարկե. այսօր իմ կուլերը բերդը պիտի գրավեն». և ֆերման տվեց, որին նա պատասխանեց՝ «Գլխի՛ս վրա, կատարյալ հպատակությամբ»։ Միրֆեթահի 12 հազարի չափ հրացանաձիգները, ինչպես նաև նրա 500 հոգուց բաղկացած մարդիկ, իրենց ինչքերով և ունեցվածքով, նրա չորս կանայք, բոլորը ներման արժանացան և բերդից դուրս եկան։ Ենիչերիների Աղան իր ընկերներով բերդը գրավեց և Էմիր-Գյոնե-Օղլուի մարդկանց դուրս արեց։ Էմիր-Գյոնե-Օղլուի տված ցուցակի [դեֆթեր] համաձայն, դեֆթերդարները մտան Երևանի բերդը։ Բոլոր ներսի և դրսի ինչքերը, ինչպես նաև տեսանելի և թաքցված բոլոր հարստությունները հաշվի առան և վերցրին։ Նրանք ստացան այն անսպառելի գանձերն ու անթիվ հարստությունները, որոնք Երևանի իշխողը և նրա հայրը՝ Էմիր-Գյոնե խանը կուտակել էին 30 տարվա ընթացքում։ Նրանք մտնելով պետական գանձարանը և պահեստները, այնքան հարստություն և պաշարներ գտան, որ բանակին երկու տարի կպակասանար։ Եվ որովհետև Երևանի

Իշխողը պատվի էր արժանացել, ուստի Միր-Ֆեթահ-Օղլուն էլ այդ օրն իր 2 հազար Մազանդարանի հրացանաձիգներով ներման արժանացավ, և դուրս գալով Երևանի բերդից, մեկնեց դեպի Աջեմի շահի մայրաքաղաքը։ Բերդի նվաճման ժամանակ գործադրվող կարգը՝ այսինքն անձնատուր եղող զինվորների զինաթափումը, այս անգամ չգործադրվեց, այնպես որ կրզըլբաշները գնացին զինված վիճակում։ Մի քանի խելացիներ այսպես էին դատում. «Կրզըլբաշների պարծանք հանդիսացող այսքան ընտրյալ կտրիճների ապահով դուրս գալը և գնալը, մանավորապես նրանց զինաթափ չլինելը, հետագայում խլրտումների պատճառ կհանդիսանա, այս ստորները մի որևէ վայրում անտարակույս անկարգությունների և ապստամբությունների կձեռնարկեն։ Գոնե դրանց զինաթափ անեին»։ Բայց փադիշահը չուզեց լսել և ընդունել այդ դատողությունները։ Իսկ երբ լսվեց, որ այդ ստոր սրարածները ճանապարհին պատահած բեռնատար ձիերը գրավում և մարդկանց սպանում են, նրանց հետևից ուղարկվեցին Քյուչուք-Ահմեդ փաշան՝ Շամի էյալեթի բանակով և Մուհամմեդ փաշան՝ Կարամանի էյալեթի բանակով։ Երբ սրանք հասան, հրացանաձիգներն ապաստանեցին դժվարանցանելի լեռներում և սկսեցին կռվել։ Քյուչուք-Ահմեդ փաշան վիրավորվեց, Բեյ-Շեհիրի բեյը՝ Ռիզվան բեյը նահատակվեց և 15 հոգի վիրավորվեցին, որից հետո նրանք վերադարձան և միացան կայսերական բանակին»։

Հետո պատմագիրը նկարագրում է Երևանի գրավման և պարսիկների պարտության առթիվ Ստամբուլում, Սուլթանի պալատում տեղի ունեցած հանդիսավոր ընդունելությունը։

(«Թարիխի-Նայիմա», հատ. III, էջ 255—273)։

Պարիսպների ռուրդումը և պահակազորի նշանակումը

Սեպտեմբերի 27-րդ օրը ձեռնարկեցին բերդի քանդված տեղերի նորոգման և խրամատները կարգի բերելու աշխատանքներին։ Գլխավոր ճարտարապետի կողմից չափումներ կատարելուց հետո՝ վանդակավոր (տաթրենջի) 19280 արմունկաչափ (արշին) տեղից 8 800 արշին տրվեց Ռումելիի և Հալեպի էյալեթներին, սիփահիներին և զինակիրներին (սիլահդար), 8560 արշին Անատոլուի զինվորներին և ենիչերիներին, 1920 արշին էրզրումի, Կարսի և Կարամանի զինվորներին։ Սրանք նորոգման գործը եռանդով առաջ տարան և վերջացրին, որից հետո ենիչերիներից և այլ զինվորներից 12 հազարի չափ զին-

վորներ նշանակվեցին բերդի պահպանության և պաշտպանության համար։ Սրանց թոշակների համար գանձարանից 400 քիսե փող տրվեց. հանձնվեցին նաև անհրաժեշտ ռազմամթերք ու բալյեմեզ թնդանոթներ։

Երևանի գրավումից հետո, Սուլթան Մուրադը գնում է դեպի Թավրիզ, ճանապարհին գետն անցնում է ոտքով։ Զեյնալի և այլ ցեղեր, հազարի չափ օբաներով գաղթեցնում է՝ Երզինկայի, Թերջանի և Բասենի սանջակներում գտնված ավերակ և անմարդաբնակ վայրերը բնակեցնելու համար։ Այդ մասին հատուկ հրաման է արվում և նրանց բեյերին սանջակ ու զեամեթ է հատկացվում։ [Իսլամական բանակը] ճանապարհին պատահած բերդերը և ամրոցները քանդելով, այգիներն ու պտղատու ծառերը կտրատելով և ձեռքն անցած կրզըլբաշներին սպանելով շարունակում է ճանապարհը։ Այդպես են վարվում նաև Խոյ և այլ քաղաքներում՝ մինչև Թավրիզ հասնելը։ Փադիշահը հրամայում է քանդել և կործանել Շահի պալատը և քաղաքը։ Իսլամական զինվորները Թավրիզի «բարձրադիր շենքերը, բարեշեն ու գեղեցիկ պալատները քանդում են, քյոշկերի և տների պատուհանների ու վանդակների դռները, որոնք կապույտ ու ոսկեգույն ներկված ու գեղազարդված էին, պոկում են և իրենց վրանները տանելով՝ փայտի փոխարեն վառում են»։

Թավրիզի շենքերի և պալատների մեծ մասը քանդում են, շուկաներն այրում, բայց քաղաքի անսահման՝ ծովի նմանող այգիներն ու պարտեզներն այնքան ընդարձակ էին, որ այդքան մեծ թվով զինվորներ երեք օրվա ընթացքում ամեն ջանք գործ դնելով հանդերձ, կարողացան այրել պարտեզների միայն մի տասներորդ մասը...» Սուլթան Մուրադն այդ ավերումները կատարել տալուց հետո, Իրանի հետ հաշտություն է կնքում և վերադառնում Ստամբուլ։

Թուրք պատմագիրները ասում են՝ «Սուլթան Մուրադ IV դաժան և արյունարբու գործերին պետք է ավելացնել նաև նրա քանդելու, այրելու և ոչնչացնելու արտակարգ ձգտումը»։

(«Թարիխի-Նայիմա», հատ. III, էջ 253—268)։

Աջեմի շահը գրավում է Երևանի բերդը

Այս վերնագրի տակ Նայիման պատմում է, որ Պարսից շահը՝ հավաքելով Թավրիզի և շրջակայքի զորքերը և Իսֆահանից չորս թնդանոթ բերել տալով, պատրաստվում է հարձակվել Երևանի վրա։ Երևանի պաշտպանության և օգնության համար լայն միջոցներ են ձեռք առնվում։ Բայց որովհետև ձմեռվա սաստիկ սառնամանիքները սկսվել էին, այդ միջոցառումներն անցնում են ապարդյուն։ Շահը պաշարում է Երևանը։ Անադոլուի տարբեր վայրերում կատարվում է զորահավաք, բայց գրեթե ոչ մի արդյունք չի ստացվում։ Երևանի բերդում պաշարը վերջանում է։ Պաշարվածներն օգնություն ստանալու հույսը կորցրած, բերդը հանձնում են «վիրայով»։ Այդ տարի, ասում է պատմագիրը, ձմեռը և սառնամանիքը ծայրաստիճան ուժեղ են եղել, բոլոր ճանապարհները փակվել են, այդ պատճառով էլ սովը ուժեղ է եղել, «մի սոմար գարին 5 ղուրուշով և 20 դիրհեմ հացը մի ակչեով 12 էր ծախվում»։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ., III, էջ 281—283)։

1646 թվականի (1636) դեպքերից

Հետո պատմագիրը տալիս է մանրամասնություններ Երևանի վրա ուղարկված ուժերի մասին: Նույն թվին Դիարբեքիրի, Կարամանի, Սիվասի, Անատոլուի և մի քանի սանջակների փաշաները և բեյերն իրենց զինվորներով ուղարկվում են Կարսի պաշտպանության համար: Սրանք ձեռնարկում են Կարսի բերդի քանդված տեղերի նորոգմանը: Անատոլուի բեյլերբեյի՝ Գյուրջի-Մուհամմեդ փաշային հանձնարարվում է Ախալխայի պարսիպների նորոգման գործը:

Ռուստեմ խանը գնում է Ջոր և Գերքուլք քաղաքների վրա, իսկ Աջեմի շահը Երևանի բերդի կառուցման համար 4 հազար «սերախոր» և 10 հազար թուման փող է ուղարկում: Գենջեի Մուհամմեդ խանը և Շիրվանի Յուսուֆ խանը ուղարկում են 3 հազար կըզըլբաշ զինվորներ, Երևանի բերդը նորից նորոգվում է, շրջապատում ջուր է բաց թողնվում և բերդն ամրացվում է: Շահը բերդի իշխանությունը հանձնելով Քելբ-Ալիխանին՝ ինքը գնում է Իսֆահան:

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 287—288):

1047 թվականի (1637) դեպքերից

Շահի կողմից Մաքսուդ խան անունով պատգամավորը գալիս և հայտնում, թե շահը զղջացել է իր կատարած ոճիրների համար և ցանկանում է հաշտություն կնքել: Սուլթանը մերժում է այդ առաջարկը և պատգամավորին բանտարկում: Պատգամավորը գաղտնի երկու մարդ է ուղարկում, որոնք ճանապարհին բռնվում են: Փադիշահը խիստ զայրանում է. թեև այդ քայլի համար պետք էր պատգամավորին սպանել, բայց փադիշահը նրան խնայում է, միայն այդ մարդկանց է կախաղան բարձրացնում՝ պատգամավորի դռան առաջ, կտրում է նրանց քիթն ու ականջները, գաղտնի նամակը նրանց քթի մեջ կոխում և երեք օր այդ վիճակում թողնում կախված: Այդ բոլորը կատարում են պատգամավորին վիշտ պատճառելու համար:

(«Թարիխի-Նայիմա», հատ. III, էջ 322—323):

Կրզըլբաշների պատերազմը Քենան փաշայի դեմ մղված կռվում

Էրզրումի վալի՝ Վեզիր Քենան փաշան և Ախալցխայի իշխան՝ Սեֆեր փաշան, Բշնամու երկիրը կողոպտելու պաշտոն ունեցող Թաթարական զինվորներով գնում են Երևանի վրա։ Երևանի իշխողը՝ Քեյբ-Ալի խանը իր բազմաթիվ զինվորներով դուրս է գալիս նրանց [օսմանցիների] դեմ։ Մեծ մարտերից հետո, կրզըլբաշները պարտվում են և Քեյբ-Ալի խանը վիրավորված փախչում է դեպի բերդը. իսլամական բանակը հետապնդում է նրանց, հարյուրավոր կրզըլբաշների գլուխները թոցնում, սուլթաններից մի քանիսին և բազմաթիվ կրզըլբաշների գերի է վերցնում ու հափշտակում կռվի դաշտում թողնված սրնգափողերը։ Այս հաղթության առթիվ 400 մարդկային գլուխ և 30 գերի, ուրախությամբ նամակով միասին ուղարկում են կայսերական բանակը։ Միաժամանակ և Բաղդատ է հասնում նախապես Ջոր քաղաքը կողոպտելու համար ուղարկված բանակից վերցված մի քանի գերիների և մեծ պաշարեղենի ուղարկման ուրախալի լուրը։

Այդ ուրախառիթ լուրերը համարվում են լավ նշան...։

Այս դեպքերը տեղի են ունենում այն ժամանակ, երբ Սուլթանական բանակը զբաղված էր Բաղդատի պաշարումով, որը գտնվում էր կրզըլբաշների ձեռքում։ Բաղդատի պաշարումը և նրա հետ կապված մարտերը լինում են շատ կատաղի և երկարատև։ Պատմագիր Նայիման տալիս է այդ դեպքերի խիստ մանրամասն նկարագրությունը։ Ի վերջո Բաղդատը գրավվում է Սուլթանի կողմից, ուր տեղի է ունենում ընդհանուր և սարսափելի ջարդ, ավեր, թալան ու կողոպուտ։ Շահը պատգամավոր է ուղարկում և հաշտություն խնդրում։ Երկար բանակցություններից հետո, 1049 թ. (1639) Մուհարրեմ ամսի 14-ին կնքվում է հաշտությունը հետևյալ պայմաններով՝

ա) Բաղդատի էյալեթի մեծ մասը անցնում է Սուլթանին։

բ) Ախալցխայի, Կարսի, Վանի, Ջոր քաղաքի, Բաղդատի, Բասրայի սահմաններում գտնվող բերդերը, գավառները (նահիյե) և հողերը, լեռներն ու բլուրները, Շահի կողմից ոչ մի միջամտության և հարձակման չպետք է ենթարկվեն։

գ) Մենդելջենից մինչև Դերթենգե գտնվող բերդերը, Բիրեջիկ, Ջերդուբեյ (Ջումրուդ-Մավա էլ է կոչվում) և Ջենջիր-Կալայից դեպի արևելք գտնվող բերդերը, գյուղերը, անտառներն ու նրանց հարակից մասերը Շահի կողմից գրավվելով, նրանց սահմանների մեջ գտնվող վայրերի նկատմամբ Սուլթանի կողմից միջամտություն չպետք է լինի։

---

* Հաշտության պայմանագրի լրիվ տեքստը տե՛ս «Թարիխի Իզդիխ» ձանոթագրություններում (ձան. 3)։

գ) Ջենջիր-Կալայի (գանվում է լեռան վրա) և Երևանի սահմաններում գտնվող Կոթուր, Մակուր (Մակու) և Կարսի կողմում գտնվող Մուղազբերդ [Մանազկերտ] անունով բերդերը երկու կողմից պետք է քանդվեն։

(«Թարիխի—Նայիմա», հատ. III, էջ 430—431)։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հյումմի Չելեբի—X դարի (հիջրի) նշանավոր թուրք բանաստեղծ։

2. Ջելալի, Ջելալիական ապստամբություններ։ Այս անունով հայտնի դեպքերի մանրամասնությունները ավել ենք տարեգիր Նայիմայից կատարված թարգմանություններում։ Ինչպես Նայիման, այնպես էլ այլ թուրք պատմագիրներ ստվորաբար Ջելալիների շարժումը համարում են «ավազակային»։ Հատկանշական է հիշել, որ «Ջելալի» բառը թուրքերեն լեզվում համանիշ է դարձել ավազակ, ապստամբ և ըմբոստ բառերի*։

Այդ շարժումը Ջելալիական է կոչվել Բոզոքցի Շեյխ-Ջելալի անունով, որը 925 թ. (1519) Անատոլուում առաջին անգամ ղեկավարել է ապստամբական շարժումը։ Թուրք պատմագիրների ասելով Շեյխ-Ջելալը Բոզատի շրջակայքում աղոթասեր և քարայրաբնակ դերվիշ է եղել, որ ժողովրդին քարոզել է, թե մոտ ժամանակում մի Մեհդի** (Մեսիա) երևան պիտի գա։ Շեյխը իր աշակերտների և հետևորդների թիվը հետզհետե ավելացնելով, ի վերջո իրեն Մեհդի է հայտարարում և շուրջը հավաքելով մոտ 20 հազար մարդ, սկսում է շրջակա վայրերը գրավել և Շահ-Վելի անունով ինքնակամ իշխանություն վարել։ Շրջակա բեյլերբեյիները և այլ պետական պաշտոնյաներ ակամա ենթարկվում են Շեյխին։

Ստամբուլի կառավարությունը մեծ ուժեր է ուղարկում Շեյխ-Ջելալի դեմ, որն Իրան փախչելու համար գնում է Սվազ և Շարքի-Կարահիսարի մոտ տեղի ունեցած կռվում սպանվում է։ Նրա գլուխը կարում և Ստամբուլ են ուղարկում։

Այս դեպքի կապակցությամբ, ըստ թուրք պատմագիրների, հետագա տարիներին Անատոլուում տեղի ունեցած ապստամբական շարժումները Ջելալիական և մասնակիցները՝ Ջելալի անուն են ստացել։

Թուրք պատմագիրներից ոմանք Շեյխ-Ջելալի ապստամբությունը կապում են իրանական Շիա դավանանքի հետ։

Սակայն XVI և XVII դարերի թուրք պատմագիրներից շատերը (Փեչևին, Նայիման, Քյաթիբ-Ջելեբին և ուրիշներ) Ջելալիների ապստամբական շարժման հիմնական պատճառը համարում են այն, որ Սադրազամ Սինան Փաշան Ավստրիա-

---

* شمس الدين سامى: قاموس تركى، درسعادت ١٣١٧، ص. ٤٧٨.

** Իսլամական 12 իմամները կոչվում էին մեհդիներ, որոնց գալստյանն էին սպասում մուսուլմանները, ինչպես հրեաները սպասում էին Մեսիայի գալստյանը։

յում, Խաչ-Օվայի պատերազմում պարտության ենթարկված թուրքական բանակի զինվորներից 30 հազար մարդու իբրև դասալիք («Ֆիրարի») մահվան է դատապարտել, բոլոր վիլայեթներին խիստ հրաման է ուղարկել բռնագրավել*, անխնա սպանել, որտեղ որ նրանց ձեռք անցնեն: Սինան փաշայի այդ դաժան հրամանի հետևանքով, մահվան դատապարտված բազմաթիվ զինվորներ ցրվում են Անատոլուում և բարձրացնում Ջելալիական ապստամբություններ:

Ջելալիական ապստամբական շարժման մասին թուրք պատմագիրների տված բացատրությունները դուրկ են գիտական և պատմական արժեքից: Թուրք պատմագիրները չեն տալիս և չեն հիշում Ջելալիների տարիներ տևող ապստամբության սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական պատճառները:

Ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ փորձեր են եղել այդ ապստամբական շարժումը ուսումնասիրելու և նրա շարժիչ ուժերը լուսաբանելու ուղղությամբ: Բայց դժբախտաբար մինչև օրս չկա որևէ արժեքավոր գիտական ուսումնասիրություն: Ժամանակակից թուրք պատմաբան Իսմաիլ Համի Դանիշմենդը, իբրև այդ շարժման պատճառ հիշում է՝ ա) Անատոլուում Շիա դավանանքի պրոպագանդան, բ) վարչական և քաղաքական որոշ պայմանների պատճառով Անատոլուի՝ Ստամբուլի դեմ դուրս գալը: Դանիշմենդը այդ մասին ասում է՝ «կրոնական ձևերով առաջացած Անատոլուի ապստամբությունները, ամենից առաջ, իրապես ազգային դժբախտությունների շատ բնական մի շարք արձագանքներ են եղել». գ) ապստամբության իբրև կարևոր պատճառներից կարելի է ցույց տալ նաև «Դելշիրմե» և «Դևոնմե»* դեկավարների և պաշտոնյաների Անատոլուի շատ վայրերում կատարած տնտեսական և ֆինանսական բռնությունները: «...Օսմանյան աղբյուրներում իրարից տարբեր և տեղական բնույթի մի շարք շարժումների ձևով ցույց տրված բոլոր ապստամբությունների մեծ մասն ժամանակում երևան գալը և ինչպես պարզվում է դեպքերի ընթացքից, ապստամբների իրար օգնելը ցույց է տալիս, որ այդ շարժումները կանոնավոր կերպով և որոշ ծրագրով են առաջացել և մեկ ձեռքով կառավարվել»**:

Պատմաբան Դանիշմենդի Ջելալիական շարժման մասին հիշած պատճառները անշուշտ, ուշադրության արժանի են, սակայն անբավարար են նման մասսայական շարժումը լուսաբանելու համար:

---

* Օսմանյան պետության բազմաթիվ սադրազանքներ և վեգիրների ծագումով պատկանում էին այն տարրերին, որոնք «Դեվշիրմեի» (մանկաժողով) կարգով հավաքված էին երկրի քրիստոնյա ժողովուրդների երեխաներից: Այդպիսիները կոչվում էին «դեվշիրմե վեզիրներ և սադրազամներ»: «Դևոնմե» էին կոչվում նրանք, որոնք ծագումով պատկանում էին ոչ-իսլամ ժողովուրդներին, բայց հետո ընդունել էին իսլամական կրոնը: Դանիշմենդի և ժամանակակից թուրք պատմագրության մի շարք ներկայացուցիչների կարծիքով «Դեվշիրմե» և «Դևոնմե» ծագումով սադրազամները և վեգիրները (որոնց թիվը մեծ է) Թուրքիայի և թուրք ժողովրդի դժբախտության պատճառ են եղել:

** Ismail Hamî Danişmend, „Izahlı Osmanlı Tarihi kronolojisi", Istanbul, 1948. cilt 2. sah. 120—121.

Սովետական պատմագրությունը, մանավորապես Արևելագիտությունը անհրաժեշտ չափով չեն զբաղվել Ջելալիական շարժումը լուսաբանելու հարցով։ Թրքագետ Ա. Տվերիտինովայի «Կարա Յազըջի-Դելի Հասանի ապստամբությունը Թուրքիայում»* աշխատությունը, անտարակույս, շատ արժեքավոր գիտական ուսումնասիրություն է, սակայն չի ընդգրկում Ջելալիական ապստամբական շարժումը լրիվ կերպով։ Ա. Տվերիտինովան իր եզրակացության մեջ ասում է՝ «Կարա Յազըջի-Դելի Հասանի ապստամբությունը բուն էության գյուղացիական ապստամբություն է, թե՛ այդ շարժման մասնակից հիմնական մասսաների սոցիալական կազմով և թե՛ իր առաջ դրված խնդիրների բնույթով։ Այդ շարժումը գլխավորող փոքր ֆեոդալները և ռազմական «ծառայողների» դասից դուրս եկածները ապստամբությունը օգտագործեցին իրենց նեղ դասակարգային շահերի համար... Շարժումը ղեկավարող փոքր ֆեոդալները, հավանորեն, վախենալով մասսաների ակտիվությունից, անցան Սուլթանի կողմը և օգնեցին նրան ապստամբությունը ճնշելու»**։

Թուրքիայում Ջելալիների ապստամբական շարժման բազմակողմանի, գիտական ուսումնասիրությունը սովետահայ պատմագրության և արևելագիտության առաջ դրված կարևոր հարցերից է, մանավանդ որ այդ շարժումը սերտորեն կապված է XVI—XVII դարերի հայ ժողովրդի պատմության հետ։ Այդ շարժման մասին գրում և արտահայտվում են այդ ժամանակի հայ պատմագիրները։

3. **Էլբիստան**—Հալեպի վիլայեթում, Մարաշի սանջակում կազայի կենտրոնն է, Մարաշից 70 կմ պեսի հյուսիս-արևելք։ Այս կազան հնում ավելի մեծ է եղել, կարևորություն է ունեցել և Մարաշ քաղաքից առաջ եղել է Զյուլկադերի իշխանության կենտրոնը։

4. **Թոսկանա**, Թոսկանայի Մեծ Դքսությունը (Toscane) Իտալիայի արևմտյան մասում ընդարձակ երկրամաս է, որը հնում՝ կոչվում էր Էտրուրիա։ Հետո վերածվեց անկախ պետության, դքսության, Ֆլորանս մայրաքաղաքով։

Այս Մեծ Դքսությունը իր անկախությունը պահպանեց մինչև 1860 թ., երբ միացավ Իտալիային։

5. «**Աջեմ**» բառի ծագման և իմաստի մասին թուրք էնցիկլոպեդիստ Շ. Սամին տալիս է հետևյալ բացատրությունը։ Արաբները «Աջեմ» էին անվանում ոչ արաբ ազգություններին ու ցեղերին ընդհանրապես։ Սակայն ավելի ուշ այդ բառը դարձ է ածվում գլխավորապես Իրանի իշխանության տակ ապրող ժողովուրդների համար։ Ի վերջո «աջեմ» անունը մնաց Իրանի ժողովրդին։ Այսպես, «Աջեմիստան» դարձ էր ածվում Իրան, Պարսկաստան իմաստով, իսկ «աջեմը»՝ պարսիկ, իրանցի իմաստով։ Թուրք պատմագիրները ընդհանրապես դարձ են ածում «Աջեմի շահը»։ «Աջեմի երկիրը», «Աջեմի սահմանները» և այլն։

6. **Էմիր-ուլ-ումերա**. Ումերա էմիր (իշխող) բառից. էմիր-ուլ-ումերա բառացի նշանակում է էմիրների էմիր։ Հատուկ տիտղոս էր, որն տրվում էր միր-միրաններից ավելի ցածր աստիճան ունեցող անձանց։

7. **Ռաֆըզի**— իսլամական շիա դավանանքի սեկտերից մեկը կոչվում է ռաֆըզի, ռաֆըզիլիք։ Թուրք պատմագիրները «ռաֆըզի» անվանում են իրանցի-

---

* *А. Тверитинова,* Восстание Кара Языджи-Дели Хасана, М. Л. 1946

** *А. Тверитинова,* стр. 78.

ներին, նրանց համարելով հերետիկոս։ Ինչպես «կըզլ-բաշ», «մոլորյալ», «անկրոն» և այլ ածականները, ոաֆրդին արհամարհական, անարդական բնույթ ունի։

8. Կուրբան-բայրամի. Բայրամ նշանակում է տոն, ուրախատիք, տոնական օր, իսկ զուրբան՝ զոհ, զոհաբերություն, զոհ կտրելը։ Աստուծո մոտենալու և նրա ողորմությունը խնդրելու նպատակով այնպիսի կենդանիների զոհ բերելը, որոնց միսը կրոնական տեսակետից թույլատրված է ուտել։ Կուրբան-բայրամին իսլամական մեծ տոներից է։

9. «Սեդեն կեչտի» էին կոչվում այն զինվորական խմբերը, որոնք անսպասելի կերպով մխրճվում էին թշնամու բանակի շարքերը կամ մտնում պաշարված բերդը։ Այդ հարձակումները խիստ ահարկու էին և ընդհանրապես վերջանում էին հաղթությամբ։

Ակչե, զուրուշ. Թուրքական աղբյուրներից մեր թարգմանած նյութերում հաճախ հիշվում են Թուրքիայում զանազան դարերում գործածված դրամական միավորներ, չափեր և կշիռներ։ Իրենց տեղերում մենք տողատակ ծանոթություններում որոշ բացատրություններ ավել ենք։ Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի տալ ավելի լրիվ տեղեկություններ, որպեսզի հնարավոր լինի ճիշտ պատկերացում ունենալ, մասնավորապես դրամական միավորների մասին։

Նախապես պետք է հիշեցնենք, որ Օսմանյան կայսրության մեջ դրամական միավորները, մեզ հետաքրքրող դարաշրջանում, խիստ անկայուն են եղել և մշտական փոփոխության են ենթարկվել։ Բացի այդ, ինչպես Թուրքիայի ընդհանուր ֆինանսական հարցերը, նմանապես նաև նրա դրամական միավորները լուրջ ու գիտական ուսումնասիրության առարկա չեն եղել։ Թուրք պատմագիրները բայի կցկտուր տեղեկություններից, այդ մասին գրեթե ոչինչ չեն տալիս։

Ակչե. XVI—XVIII դարերում դրամական հիմնական միավորը եղել է ակչեն։

Ակչե՝ մոնղոլական լեզվից վերցրած բառ է, որ նշանակում է մանր, սպիտակ դրամ։ Սուլթան Օրխան-Ղազիի իշխանության շրջանում կտրված առաջին դրամը կոչվել է «ակչեի-օսմանի»։ Այդ ժամանակ կտրված չորս ակչեն (հետո երեքը) մեկ դիրհեմ արծաթի էր հավասար։ Սկզբում կտրվել են երկու ակչեանոց փողեր, հետո տաս ակչեանոց։ Գալով ակչեի իրական արժեքին, դա շատ փոփոխական և անկայուն է եղել։ Թուրք պատմագիրներից և հեղինակներից ոմանք ասում են, որ սկզբում հավասար է եղել շարիաթական դիրհեմի («դիրհեմի շիրիյե» 1/4-ի-ն, ըստ այլ հեղինակների 1/3-ին։ Ըստ Շեմսեդդին-Սամիի՝ Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում մեկ դիրհեմ արծաթը հավասար էր 3—4 ակչեի, 992 թ.՝ 10—12 ակչեի,—մինչև 1050 թ. կայուն վիճակ է ունեցել,—1065 թ. 10 ակչեի, 1131 թ. մեծ անկման հետևանքով՝ 20—21 ակչե, որից հետո կանգ է առել 20 ակչեի վրա։

Դիրհեմ. այս բառը ծագել է պարսկերեն «դրեմ» բառից, ավելի ճիշտ դիրհեմը պարսկական դրեմ բառի արաբականացված ձևն է։ Շեմսեդդին-Սամին իր բառարանում հակադրվելով մի շարք լեզվաբանների, որոնք գտնում են, թե դիրհեմը հունական ծագում ունի, պնդում է, որ հին հույների դրամական միավորները, դրանց թվում նաև հին արծաթ դրամի միավորը եղող դիրհեմը, պարսկական ծագում ունի*։ Դիրհեմը Թուրքիայում ընդունված բաշի (ծանրության) հիմ-

---

* شمس الدين سامى، قاموس تركى، درسعادت ۱۳۱۷، ایکنجی جلد، ص ۱۵۷٤.

նական միավորի, այսինքն օկկայի $^1/_{100}$-ական մասն է (մի օկկան 400 դիրհեմ է, դիրհեմը հավասար է 3.06 գրամի)։ Դիրհեմը իբրև արծաթ դրամի միավոր դոր է ածվել Արաբիայում և Օսմանյան պետության սկզբնական շրջանում՝ մինչև ակչեի երևան գալը։

Ակչեն իբրև դրամական միավոր վերջնականապես դործածությունից հանվեց 1234 թ. (1818—1819)։

Փուռե (փարա), պարսկերեն բառ է, բառացի նշանակում է մաս, հատ։ Հիջրի 818 թ. Եգիպտոսի մամլուքներից Մելիք-Մույեիդի անունով կտրված դրամական միավորը՝ Մույիդին, հետո (1945 թ.) կոչվեց փարե։

Նկատի ունենալով, որ Թուրքիայում ակչեի քանակն ու որակը անկայուն բնույթ էր ստացել, կարիք էր զգացվում ընդունել նոր և ավելի կայուն մի դրամական միավոր։ Հիջրեթի XI դարի սկզբին Թուրքիայում կտրվեց սկզբից ավելի մեծ դրամական միավոր-փարե, որն օսմանյան «ղուրուշ» միավորի ստեղծումից հետո ընդունվեց իբրև ղուրուշի մաս։ Մեկ ղուրուշը հավասար է 40 փարայի։

Ղուրուշ. բառ Շ. Սամիի «ղուրուշ» բառը գերմաներեն gro-chen, կամ լատիներեն grossi բառերի աղավաղված ձևն է*։ Սուլթան Սուլեյման 2-րդի ժամանակ (1099—1102 թթ. հիջրի=1687—1691 թթ.) տեղի ունեցած դրամական սիստեմի ռեֆորմի կապակցությամբ, 1099 թ. կտրվեցին եվրոպական դրամների նման ավելի մեծ ծավալով արծաթե դրամներ, ղուրուշը ընդունելով Թուրքական լիրայի $^1/_{100}$-րդ մասը, մեկ ղուրուշը 6 դիրհեմ քաշով։

Քիսե—բառացի նշանակում է պարկ, դրամապանակ (փարեքիսեսի)։ Օսմանյան պետության մեջ քիսեն գործ է ածվել հնուց ի վեր, բայց խիստ տարբեր և անկայուն դրամական քանակով։ Նախ, քիսեն կարող էր բովանդակել ոսկե կամ արծաթե փողեր։ Բացի այդ, քիսեի բովանդակությունը ևս մշտապես փոփոխվել է։ Թուրք պատմագիրների ասելով, սկզբնական շրջանում քիսեն բովանդակել է 30.000 ակչե կամ 10.000 ալթուն (ոսկի դրամ)։ Այդպես էր Ֆաթիհ-Սուլթան Մուհամմեդի և Սուլթան Բայազիտ 2-րդի շրջանում։ Ավելի ուշ քիսեի բովանդակությունը փոփոխվել է այս կերպով՝ 944 թ.— 20.000 ակչե, 1071 թ.՝ 40000 ակչե, 1100 թ. հետո 50.000 ակչե. հետո գործ է ածվել «Ստամբուլ-քիսեսի», «քիսեռումի», «քիսե-դիվանիե» և «քրսեի-մրսրի» անուններով տարբեր քիսեներ։ Այսպիսի մշտական փոփոխություններից հետո ի վերջո քիսեն հավասարվել է 500 ղուրուշի։

Յուք—բառացի նշանակում է բեռ, ծանրություն։ Օսմանյան պետության մեջ յուքը գործ էր ածվում նաև իբրև դրամական որոշ գումարի չափ և հավասար է 500.000 ղուրուշի։

Օկկա—(աղավաղված ձևը՝ կիյե). Թուրքիայում ընդունված և երկար ժամանակ գործածության մեջ եղող ծանրության չափը կոչվում էր օկկա։ Մեկ օկկան հավասար էր 2 կիլոգրամ 225 գրամի։ Օկկան բաժանված էր 400 դիրհեմի։

Այս դրամական և ծանրության միավորների մասին մանրամասնությունների տե՛ս Belin M. „Essai sur l'histoire economique de la Turquie", Paris. 1865, *կա նաև թուրքերեն թարգմանությունը (նոր լատինական տառերով)* Türkiye iktisâdî tarihi hakkında tetkikler. Türkçeye çeviren: Istanbul mebusu M. Ziya, Istanbul, 1931.

---

* Նույն տեղում, էջ 965։

ՌԱՇԻՊ — XVII Դ.

«ԹԱՐԻԽԻ ՌԱՇԻՊ» — تاريخ راشد

Նայիմայից հետո Թուրքիայի երրորդ պատմագիր-տարեգիրը («վակաա-նյուվիս») Ռաշիդ-Մուհամմեդ-էֆենդին Քուրք ուխմա և բանաստեղծներից է։ Ռաշիդը Մալաթիացի Մուստաֆա էֆենդիի որդին է։ Սկզբում 1104 թվականից, դատախոսությամբ է պարապել։ 1134 թ. նշանակվում է Հալեպի մևլևիության պաշտոնում։ 1141 թ. (1728) դեսպան է եղել Իրանում։ Վերադարձից հետո Ստամբուլում զապիի պաշտոն է վարել, այնուհետև որոշ ժամանակով ուղարկվել է Բուսա՝ տպրելու։ Հետո պատժություն ստանալով, վերադարձել է Ստամբուլ։ Ավելի ուշ նշանակվել է կադ-ասքեր Անատոլուում։ Ունի բանաստեղծությունների դիվան։ Ռաշիդի պատմությունը («Թարիխի Ռաշիդ») սկսվում է 1071 թ. և հասնում մինչև 1134 թ. (1660—1721)։ Իրրև արքունական տարեգիր, Ռաշիդը իր «Պատմությունը» սկսում է Նայիմայի վերջացրած թվականից։ Նա պրի է առնում և նկարագրում 63 տարվա դեպքեր։ Նրա «Պատմությունը» 6 հատոր է, բայց 6-րդ հատորը գրել է մի այլ պատմագիր՝ Չելեբի-Զադեն, իրրև «Ռաշիդի Պատմության» հավելված։*

Ռաշիդի պատմությունը ընդգրկում է XVII դարի երկրորդ կեսից մինչև XVIII դարի առաջին քառորդը։ Դա Օսմանյան պետության ներքին և արտաքին դժվարությունների շրջանն էր։ Օսմանյան կայսրությունն այդ շրջանում էլ շարունակում էր իր պատերազմական գործողությունները Եվրոպայում, բազմաթիվ պետությունների՝ Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Հունգարիայի, Վենետիկի, Լեհաստանի,

---

* Տե՛ս «Թարիխի Չելեբի-Զադե» նոր աշխատության հաջորդ գլուխը։

Ռուսաստանի, Մալթայի և Հռոմի պապի դեմ։ Ծաշիդի «Պատմության» մեծ մասը հատկացված է այդ երկարատև և անվերջ պատերազմական գործողությունների և նրանց հետ կապված դեպքերի մանրամասն նկարագրություններին։ Պետական ներքին կյանքում շարունակվում են, մասնավորապես Անատոլուում, խլրտումներն ու ենիչերիների և սիպահիների ապստամբությունները։ Սուլթան Մուրադ IV-ից հետո գահակալող օսմանյան սուլթանները բնորոշվում են իրենց մեղկությամբ, ապիկարությամբ և այլասերվածությամբ, որոնք իրենց ժամանակի մեծ մասը անց էին կացնում հարեմական զվարճություններով, որտորդությամբ և այլն։ Պետության գլխավորները՝ վեզիրները, մեծ մասամբ դառնում էին ենիչերիների ապստեցության տակ և հաճախ նշանակվում կամ հեռացվում էին ենիչերիների ցանկությամբ և թմահաճույքներով։ Բացառություն էին կազմում Քեոփրյուլուները[1], Քեոփրյուլու-Մուհամմեդ փաշան և նրա որդին՝ Քեոփրյուլու Ջադե Ֆազըլ-Ահմեդ փաշան (1066—1087), որոնք կարողացել էին գլխի ուժով պետության մեջ ժամանակավորապես որոշ հեղինակություն ձեռք բերել։

Ներքին և արտաքին խիստ կարևոր այս բոլոր հարցերի մասին պատմագիր Ծաշիդը տալիս է շոր և հաճախ ավելորդ նկարագրություններ և մանրամասնություններ՝ պաշտոնական նշանակումներ, մահամերձիններ...

Ինչպես այլ թուրք պատմագիրների, այնպես էլ Ծաշիդի «պատմության» մեջ ժողովուրդը, մասսաները չեն երևում, կարծես նրանք այդ երկրում չեն ապրում և պատմագրի ուշադրությանը չեն արժանանում։ Ծաշիդի համար ժողովուրդը գոյություն չունի։ Պատմագիրը բավականանում է միայն հիշատակելով երբեմն տեղի ունեցող երկրաշարժները, հաճախադեպ հրդեհները (մանավանդ Ստամբուլում), այլ բնական աղետներն ու պատահարները։

Ծաշիդի պատմության մեջ շատ քիչ տեղ են բռնում նաև Հայաստանի և հայերի հետ, առհասարակ Անդրկովկասի հետ կապված դեպքերը։ Նրա հինգ հատորանոց պատմության մեջ անմիջականորեն մեզ հետաքրքրող նյութերը շատ սահմանափակ են։

Մեր ձեռքի տակ եղած ու օգտագործած «Թարիխի Ծաշիդը» տպագրվել է Ստամբուլում 1282 թ. (1865), «Պետական տպարանում»։

«ԹԱՐԻԽԻ ՌԱՇԻԴ»

Պատմագիր Ռաշիդը իր պատմության I հատորում, ամբողջովին զբաղվում է Եվրոպայում 1071--1099 թթ. տեղի ունեցած պատերազմական դեպքերով. բացի պաշտոնական նշանակումներից և այլ պետական որոշումներից Հայաստանի, հայաբնակ վայրերի և Անդրկովկասի մասին գրեթե ոչինչ չի հաղորդում։ Դա մասամբ էլ բացատրվում է XVII դարի վերջի քառասունամյակի ընթացքում Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև պատերազմական գործողությունների դադարումով և երկարատև խաղաղության պահպանմամբ։ Թուրք-պարսկական հարաբերությունների մասին խոսելիս՝ պատմագիրը բավականանում է հիշելով մի քանի դեսպանությունների հանդիսավոր այցելությունները և մեծարժեք նվերների փոխանակումները։ Այսպես, Ռաշիդի II հատորում 1103 թ. դեպքերի շարքում հիշվում է, որ Սուլթան Ահմեդ II գահակալությունը շնորհավորելու համար, պարսկական շահը հատուկ պատգամավորություն է ուղարկում Ստամբուլ։

Աջեմի շահի կողմից պատգամավորի գալը

Աջեմի շահի կողմից [Սուլթանի] երջանիկ գահակալությունը շնորհավորելու համար Ստամբուլ է գալիս Գենջեի իշխողը՝ Քեշին-Ալի անունով պատգամավորը։ Սուլթանի կողմից տրված կայսերական ֆերմանով պատգամավորը ընդունվում է Էդիրնեում, Սուլթանական պատվի և նամուսի համաձայն, նրան բնակարան է հատկացվում և հոգացվում են նրա այլ կարիքները։ [Պատգամավորը] մի քանի անգամ խնջույքներով և բազմատեսակ նվերներով հարգանքի արժանանալուց հետո, Ջեմազիել-ախըր ամսի 8-րդ օրը Նորին վեհափառություն սուլթանի կողմից ընդունվելով՝ մատուցանում է [Սուլթանին] գրությունը և հանձնում իր հետ բերած նվերները՝ մեկ փիղ և Աջեմի երկրին հատուկ հինգ արագընթաց ձի, 45 պարսկական ուղտ, ականազարդ վահան, թուր և այլ թանկագին նվերներ։

Կայսերական նամակի հանձնումը Աջեմի պատգամավորներին Փադիշահի ներկայությամբ

Սրանից առաջ Սուլթանի գահակալությունը շնորհավորելու համար եկած Աջեմի պատգամավոր Քեշին-Ալի խանը, նորից իր երկիրը վերադառնալու համար դիմում էր ներկայացրել։ Սուլթանի կողմից Աջեմի շահի անունով գրված նամակը փադիշահի ներկայությամբ հանձնելու հնագույն սովորության համաձայն, Էդիրնեում, Դունջու գետի ափին Թերազ-Կասրի կոչված վայրում մի հյուղակ

կառուցեցին և նվիրական Ռամազան ամսի 13-րդ օրը [պատպամավորին] իր բնակարանից առանձին թափորով այդտեղ բերին. նա սաղրազամի առաջնորդությամբ ներկայացավ Վեհափառ փադիշահին: Նախ, Նորին Վսեմություն սաղրազամը պատվո խաչաթի արժանացավ, հետո վերոհիշյալ պատգամավորին սամույրի մուշտակով պարգևատրեցին: Բացի այդ, կայսերական դանձարանից իբրև ճանապարհածախս 12500 դուրուշ, իր մարդկանց համար 5500 դուրուշ ընդամենը 25 հազար դուրուշ նվեր տրվեց և իրենց երկիրը վերադառնալու արտոնության համար ֆերմանն շնորհվեց:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 181—199):

Էրզրումի վալի Էսիրի-Խալիլ փաշայի սպանությունը

Սրանից առաջ Ջիդերդելենի պատերազմում քյաֆիրների ձեռքը գերի ընկած Խալիլ փաշան, երբ գերությունից ազատվեց, նրան՝ կայսերական ֆերմանով իբրև օժանդակություն [ողորմություն] շնորհվեց էրզրումի էյալեթը և հանձնարարվեց, որ Աստուծո ծառաների [ժողովրդի] հետ գթությամբ վերաբերվի: Սակայն Խալիլ փաշան վերոհիշյալ էյալեթի ժողովրդի բազմաթիվ աղքատների նկատմամբ բռնություն և անիրավություններ էր կատարում, որի պատճառով, նրա [փաշայի] այդ վարքից և գործողություններից դժգոհություն արտահայտող հավաքական խնդրագիր ստացվեց. [բացի այդ] արփալըքի կարգով էրզրումի տերը հանդիսացող նախկին Շեյխ-ուլ-Իսլամ Ֆեյզուլլահ-էֆենդին նույնպես մանրամասնորեն հաղորդել էր վերոհիշյալ վեզիրի (Խալիլ փաշայի) բռնությունների ու անիրավությունների մասին: Նրան [վալիին] պատժելու համար ֆերմանն տրվեց և մահվան դատապարտվեց:

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 191):

* * *

Սուլթան Ահմեդ II դահակալությունը շնորհավորելու համար Աջեմի շահի կողմից ուղարկված պատգամավորի հանդիսավոր և փառավոր ընդունելության մասին վերևում հիշատակվեց: Հայտնի է, որ սուլթան Ահմեդ II փադիշահությունը շատ կարճ տևեց, միայն չորս տարի: Նրան հաջորդող սուլթան Մուստաֆա II դահակալությունը շնորհավորելու համար, Պարսից շահը 1108 թ. նորից պատգամավորություն է ուղարկում, որը նույնքան մեծ շուքով և հանդիսավորությամբ ընդունվում է սուլթանի կողմից: Պատգամավորը՝ Խորասանի նախկին իշխող՝

էրու-էլ-Մուսում խանը շահի շնորհավորական գրության հետ իրեն նվեր էր բերում մի փիղ և մի քանի պարսկական ուղտեր՝ ամեն մեկի վրից մետաքսյա նիհալի* կախված, իսկ սուլթանի կողմից Աջեմի պատգամավորին և նրա մարդկանց տրվում են բազմաթիվ և ամենաթանկագին նվերներ, հատկապես շահի համար վերին աստիճանի թանկագին ոսկյա ու արծաթյա, հազվագյուտ թանկագին քարերով զարդարված իրեր։ Պատմագիր Ռաշիդը այդ բոլոր մանրամասնությունները հիշելուց հետո, ավելացնում է, որ Աջեմի պատգամավորի գալու և վերադառնալու կապակցությամբ կատարված ծախքերը՝ տրված նվերների արժեքի հետ միասին, չհաշված կայսերական ախոռից տրված թանկագին զարդերով պճնված ձիերի արժեքը, հասնում էր 261 և կես քիսե** ակչե դումարի։ Պատմագիրը այդ դումարի մասին տեղեկացել է պետական գանձարանին մոտ կանգնած մարդկանցից։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 389—390)։

Պատմագիր Ռաշիդն ի միջի այլոց երբեմն հիշում է այնպիսի պետական միջոցառումներ (հարկեր, մաքսեր և այլն), որոնք երկրի տնտեսական կյանքի մասին որոշ պատկերացում են տալիս։ Այդպիսի միջոցառումներից է սուրճի վրա դրված հարկը։

Սուրճի վրա դրված հարկի ավելացումը

Ամեն տարի Եմենից դեպի Ջիդդեի նավահանգիստը մոտ 40 հազար հակ սուրճ է գալիս, որի կեսը գնում է դեպի Եգիպտոս և նրա հարակից երկրները, 15—20 հազար հակը վաճառվում է փադիշահական երկրի սահմաններում։ Դրա [սուրճի] գործածությունը ժողովրդի այլ ծախքերի մեջ ավելի կարևոր տեղ է բռնում և սուրճի ծախքերի համար Օսմանյան պետությունից ամեն տարի չորս հազար քիսե ակչեից ավելի դումար է դուրս գնում։ Ժողովրդի մեջ նրա գործածությունը ոչ մի կերպ հնարավոր չէ արգելել։ Նկատի ունենալով այդ և միաժամանակ պետությանը մեծ եկամուտ ապահովելու հանգամանքները, հանգուցյալ Խուդավենդիկյար-Սուլթան-Սյուլեյման խանի սուլթանության ժամանակ Ֆերման էր տրված Ստամբուլի և նրան հարակից մաքսատներում սուրճ ներմուծողներից «Ռեսմի բիդաթ»*** վերցնելու մասին, ամեն մի օկկայի**** հա-

---

* Նիհալի, մետաքսից կամ ասեղնագործված կաշվից շինված շրջանակաձև զարդ, որը կախում էին ուղտերի վրից։

** Քիսե — մեկ քիսեն (500 դուրուշ) 60,000 ակչեի հավասար լինելով, վերոհիշյալ 261,5 քիսեն հասնում է 15 միլիոն 690 հազար ակչե դումարի։

*** Ռեսմ՝ տուրք, հարկ, բիդաթ, նորմուժություն. ռեսմի-բիդաթ՝ ներմուծության հարկ, ապօրեն հարկ։

**** Օկկա կամ գբյե — 1 կիլոգրամ 225 գրամ։

մար մուսուլմաններից՝ 8 ակչե, քյաֆիրներից՝ 10 սաղ (ողջ) ակչե*, էդիրնեի քաղաքում ներմուծողներից առհասարակ 50-ական ողջ ակչե։ Այս հաշվով սուրճի օկկան երկու, երկու և կես դուրուշով բարձրացել էր։ Նկատի ունենալով, որ որոշ գումարի հարկի նշանակումը և գնի վրա առաջացրած տարբերությունը հնարավորություն է տալիս այդ հավելումին, հատուկ ֆերմանով որոշվեց՝ Ստամբուլում և նրան ենթակա մարզատներում, ինչպես նաև Օսմանյան պետության որոշ մարզատներում ներմուծվող սուրճից,— որոշ ապրանքների նման,—նախապես սահմանված մաքսային հարկը առնելուց հետո, մի առանձին վայրում ամեն մի օկկայից «սուրճի ներմուծության» անունով հինգական փարա ևս առնել, վերոհիշյալ հարկը գանձելու և հավաքելու համար առանձին էմին և քարտուղար նշանակել. քյաֆիր վաճառականներից իրենց երկրներն ուղարկած սուրճից բացի, մի շարք իսլամական քաղաքներում բերած սուրճից վերևը հիշված կարգով տուրք առնել։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 425—426)։

1114 թվականի (1702 թ.) դեպքերից.

Վրաստանի արշավանքի առաջանալը և իսլամական պինվորների նշանակումը

Վրաստանի երկրի բնակիչներից Դադիանի, Գուրիլի և Աբաղայի ավազակները մի քանի տարուց ի վեր իրենց հարկերը վճարել հրաժարվելուց բացի, իսլամական որոշ սահմանների վրա հարձակումներ էին կատարում և բռնություններ գործ դնում։ Երբ այդ մասին տեղեկություն ստացվեց, էրզրումի էյալեթը շնորհվեց նախապես Բաբա-Դադի կողմերում նշանակված վեզիր Քեոսեջ-Խալիլ փաշային, որը միաժամանակ Վրաստանի վրա ուղարկվելու պատրաստվող իսլամական բանակի սերասքեր նշանակվեց...

Այդ բանակի համար նշանակվում են բազմաթիվ էյալեթների և սանջակների բազմատեսակ պինվորական մասերը, դրանց թվում նաև Վրաստանի թուրքական պինվորական մասերը։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 580—581)

Օսմանյան պետության մեջ տեղական արտադրությունը զարգացնելու և արտահանման ներմուծումը կրճատելու նպատակով, միջոցներ են ձեռք առնվում Բրուսայում մանածագործություն հիմնելու ուղղությամբ։ Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է Ռաշիդի հետագա հատվածը։

---

* Սաղ ակչե — ողջ դրամ, ոսկյա կամ արծաթյա փող։

Ասվի՝ (դրապ) և գործվածքների սկիզբը օսմանյան երկրում

Նորին Վսեմություն պետության ղեկավարը Սելանիկից ասվի գործող հրեաներին էմիրնե կանչելով, նրանց հայտնեց՝ «Քրիստոնյա ազգություններն ասվի գործելու համար անհրաժեշտ նյութերը օսմանյան երկրից են գնում, մինչդեռ մեր երկրում, ասվիի արտադրություն գոյություն չունի, որը կարելի է բացատրել միայն անհոգությամբ։ Եթե դուք կարողանաք ասվեգործությունը [մեր երկրում] կազմակերպել, ձեր վարպետներին սպասածից ավելի նվերներ ու պարգևներ կտրվեն։ Սրանից հետո օտար երկրներից ասվի չգնելու համար անհրաժեշտ միջոցներ պիտի ձեռք առնվեն»։ Ասվեգործություն սկսելու համար, Բրուսայից էլ մետաքս ու կերպաս գործողներ հրավիրվեցին, նրանց էլ հայտնեցին, որ մինչև հիմա օտար երկրներից ստացված զանազան տեսակի գործվածքները, սրանից հետո Բրուսայում պետք է գործել։ Այս ուղղությամբ աշխատելու համար նրանց ցանկության համաձայն հրամաններ տրվեցին և կարգեր հաստատվեցին։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. II, էջ 587—588)։

1115 թվականի (1703) դեպքերից.

Վրաստանի արշավանքից վերադառնալուց հետո էմիրների Ռիզեում հանգստանալու մասին

Սրանից առաջ Վրաստանի վրա արշավանք սկսելու համար նշանակված բեյերը, իրենց ծառայության գործում սպասված աստիճանի հաջողություն չունենալով և ձմեռվա վրա հասնելու պատճառով, փոթորիկներից վախենալով, իրենց Ջրրկաթյանները բերին Ռիզեի նավահանգիստը և մինչև գարուն այդ նավահանգստում հանգստանալու և այդտեղ բնակվելու մասին տեղեկություն տվին։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. III, էջ 92)։

Վրաստանի արշավանքի առաջանալը

Երբ Վսեմաշուք փադիշահին հայտնվեց և ղեկուցվեց, որ Վրաստանի կողմերում Աչըք-բաշի, Դադիանի և Գուրիլի վիլայեթներում բնակիչներից որոշ ավազակներ ապստամբության դրոշ են բարձրացրել, հիշյալ ամսի 12-րդ օրը, Տրապիզոնի վալիի և այդ կողմերի մյուս վալիների վրա սերասքեր նշանակված խալիլ փա-

շային ուղղված բարձր ֆերմանով հրամայվեց, որ ապստամբների ձեռքում եղած բերդերը դրավելուց հետո ավերվեն և կործանվեն, Բաղդադջիկ և Բաթում կոչված վայրերում ըստ կարիքի մի քանի բերդեր կառուցվեն և ամեն մեկում բավականաչափ բերդապահներ նշանակվեն և բնակեցվեն։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. III, էջ 130—131)։

1117 թվականին (1705) Սուլթան Ահմեդ III-ի դահակալությունը շնորհավորելու համար պարսկական շահի կողմից նորից հատուկ պատգամավորություն է գալիս Ստամբուլ՝ Նախիջևանի իշխան Մյուրթազա-Կուլի խանի գլխավորությամբ։ Նույն հանդիսավոր և շքեղ ընդունելությունը կրկնվում է, միայն այս անգամ պատմագիրը թանկարժեք և մեծագումար նվերների մասին չի խոսում։

Եվրոպայից օսմանյան երկրի միջոցով Իրանի հետ կատարված տրանզիտային առևտրական հարաբերությունների մասին պատմագիր Ռաշիդը V հատորի, 1131 թ. (1718) դեպքերի շարքում, տալիս է հետևյալ տեղեկությունը։

Աջեմի շահի մոտ պատգամավոր է ուղարկվում

Սրանից առաջ, թե կռվի և պատերազմի, թե խաղաղության և հաշտության ժամանակ, առևտրական կարգով երթևեկող պարսիկ վաճառականները Բելգրադի վրայով անցնելու արտոնություն և իրավունք չէին վայելում։ Այդ պատճառով, նրանք ստիպված լինելով այլ հեռավոր վայրերով երթևեկել, շատ մեծ ծախքերի և բազմաթիվ դժվարությունների էին ենթարկվում։ Բացի այդ, ճանապարհին ոչնչանում էին ապրանքները, մարդկային կորուստներ տալիս և վաստակ ձեռք բերելու փոխարեն վնասներ էին կրում։ Այդ պատճառով, շահերը [վաճառականները], այդ աստիճան մեծ վտանգների չէին ուզում ենթարկվել, որի հետևանքով պարսիկ վաճառականները շատ հազվադյուտ էին երթևեկում դեպի նեմեցների երկիրը [Ավստրիա]. հետևաբար, երկիրը զրկվում էր վաճառականների կանոնավոր երթևեկությունից, ստացված օգուտներից և պարսկական ապրանքների մեծ սուլ [կարիք] էր զգացվում։ Նախորդ տարում, Փռժարոֆչա* [Փաստարոֆչա] կոչված վայրում տեղի ունեցող հաշտության պայմանների վերաբերյալ բանակցության ժամանակ նույնիսկ առաջարկված էր վերոհիշյալ հոդվածը։ Աջեմի շահի, նեմեցների կայսրի [Հաուսը] և Օսմանյան պետության միջև գոյություն ունեցող վեճերն ու թշնամությունը վերանալուց հետո,

---

* Փաստարոֆչայի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է Թուրքիայի և Ավստրիայի միջև 1130 թ. (1717)։

նկատի առնելով, որ Աջեմի վաճառականների՝ դեպի նեմեցների երկիրը գնալու ամենակարճ, ապահով և հարմար ճանապարհը Բելգրադով անցնող ճանապարհն է և Օսմանյան պետության համար այդ հանգամանքը ոչ մի անհարմարություն չի ներկայացնում, ինչպես նաև այն, որ երթևեկող վաճառականների ապրանքների վրա դրվող մաքսային տուրքերից Օսմանյան պետությունը մեծ եկամուտ և օգուտ ձեռք կբերի, և որ այդ իրավունքի տրվելը ոչ մի կերպ չի կարող անպատեհություններ առաջացնել, այս կերպով հաշտության պայմանագիրը բարենպատ կերպով վերջացել էր։ Հետագայում վերոհիշյալ հոդվածը կյանքում իրականացնելու և դրա հետ կապված այլ պայմանները ստուգելու նպատակով Իրանի երկրից [կառավարությունից], հարկերի այժմյան հաշվապետը՝ Դերի էֆենդին պատգամավոր նշանակվեց ու վերոհիշյալ հոդվածի մասին հատուկ փաղիշահական գրություն հանձնվեց նրան, ինչպես նաև բերանացի հանձնարարվեց, որ այդ մասին տեղեկություններ ձեռք բերի։

(«Թարիխի Ռաշիդ», հատ. V, էջ 163—164)։

1134 թ. (1721) Դերի-Մուհամմեդ էֆենդին Իրանից վերադառնում է Սթամբուլ և Իրանի շահի հետ իր ունեցած բանակցությունների մասին խիստ ընդարձակ գրավոր զեկուցում է ներկայացնում Սուլթանին։ Այդ «զեկուցումը», որը Ռաշիդի պատմության մեջ բռնում է մոտ 30 էջ (արաբական տառերով), զեկուցումից ավելի, խիստ մանրամասն օրագրություն և նկարագրություն է, որի մեջ պատգամավոր Մուհամմեդ—Դերի էֆենդին ավելորդ մանրամասնություններով նկարագրում է Իրանում իր ճանապարհորդությունը, Իրանի վեզիրների և շահի ընդունելությունները, իրենց բոլոր խոսակցությունները, խնջույքները և այլն։

Այդ զեկուցումից մենք քաղվածաբար կտանք մի քանի կետեր, որոնք որոշ նշանակություն ունեն Թուրքիայի և Պարսկաստանի այդ շրջանի քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունների պարզաբանման և բնորոշման տեսակետից։

Երբ Դերի էֆենդին տեսակցություն է ունենում Իրանի Մեծ-վեզիր Իթիմատուլ-Դեվլեի հետ, այս վերջինը հատկացնում է, թե Երևանի խանի տված տեղեկություններից պարզվում է, որ թուրքերը պատրաստվում են Իրանի վրա հարձակվելու և սահմանամերձ վայրերը գրավելու... Դերի էֆենդին պատասխանում է՝ «...Դրախտաբնակ հանգուցյալ Ղազի Սուլթան Մուրադ խանի կայսերական դաշնագրից սկսած մինչև հիմա, լրիվ 85 տարվա ընթացքում գահակալած 7 փադիշահներից ոչ մեկը հաշտությանն ու խաղաղությանն հակառակ՝ ձեզ վրա հարձակվելու ոչ մի վատ դիտավորություն չի ունեցել։ Այնպիսի իմաստուն և կատարյալ, կրոնասեր, առաքինի և հեռատես Սուլթան, ինչպիսին է Սուլթան Ահմեդը, որն իր կայսերական բնավորության բերումով ձգտում է ապահովել երկու կողմերի հանգստությունն ու ազգաբնակության, խնդճերի բարօրությունը, ռայաներ և աշխարհի ապահովն փադիշահը կարո՞ղ է մի այդպիսի ստոր քայլ կատարել...»։

Պատգամավորությունը շահի կողմից ընդունվում է միայն 16-րդ օրը, պարսկական արքունիքին հատուկ շուքով և արարողություններով։ Պատգամավոր Դերբի էֆենդին սուլթանի գրությունը մատուցում է շահին։ Մի շաբաթ հետո նորից Մեծ-վեզիրի հետ տեսակցություն է տեղի ունենում, երբ Դերբի էֆենդին ներկայացնում է օսմանյան Մեծ վեզիրի նամակը։ Երկրորդ անգամ շահը պատգամավորին ընդունելով հայտնում է, որ սուլթանի կողմից ուղարկված գրության բովանդակության համաձայն նա ֆերմաններ է տվել իր երկրին։

Պատգամավոր Դերբի էֆենդին խիստ մեծ մանրամասնություններով տալիս է Իրանի շահի հարցերը Օսմանյան սուլթանի գոքծերի, զբաղումների և առհասարակ նրա ապրելակերպի մասին։ Շահի այդ հարցերին պատգամավորը պատասխանում է ներկայացնելով սուլթանին՝ իբրև «պետական մեծ ղեկավար», «գիտության և արվեստի սիրահար», «օրինաստեր և կրոնատեր» մի անձնավորության։

Մի ուրիշ անգամ, Դերբի էֆենդին նորից է ընդունվում շահի կողմից։ Այդ ընդունելության ժամանակ, Պարսկաստանի խաներից մի քանիսին էլ մեծ հանդիսավորությամբ խալաթներ են հագցնում և աստիճաններ տալիս։ «Արևելքի և հյուսիսի միջև գտնվող Դաղստանի մուսուլման և բյաֆիր ժողովուրդների 94 ցեղերից ամեն տարի, ամեն ցեղից մի պատգամավոր է գալիս, նրանցից ամեն մեկը երկու հատ գառան մորթի և երկու հատ յուֆտա (սաֆիան) է բերում և ստանում իրենց հատկացված ռոճիկը (սալյանե) ու գնում»։

«Այդ ընդունելությունը, ասում է Դերբի էֆենդին, զուգադիպում է իր ընդունելության օրվան։ «Այդ 94 տարօրինակ մարդիկ իրենց արտակարգ հագուստներով և նվերներով (փեշքեշ), ծիծաղելի և տարօրինակ շարժ ու ձևով եկան և այնպես, ինչպես բյաֆիրները կուռքերին են երկրպագում, շահի առաջ երկրպագեցին և թողնելով իրենց նվերները՝ գնացին։ Մի երկու օզբեկ և մոսկով (ռուս) պատգամավորներ էլ կային։ Սրանք էլ այդ ընդունելությանը մասնակցեցին, բայց առանց շահին մուտենալու, հեռվից գետինը համբուրեցին և իրենց թղթերը ստանալով գնացին։ Ճաշից հետո շահն ինձ իր մոտ հրավիրեց և ասաց «Ք ո տեսածները մեր ռայաներից են, շատ աղքատ դրության մեջ լինելով, մեր պապերից Շահ-Աբբասը նրանց վրա գթալով, տարեկան որոշ գումար ռոճիկ է հատկացրել։ Նրանք ամեն տարի գալով հայտնում են իրենց հպատակությունը, մենք տալիս ենք հատկացված սալյանեն ու ծանոթանում նրանց վիճակի հետ։ Հետո ևս ստույգ տեղեկություն ստացա, որ սրանք թաթարների նման մի ժողովուրդ են, մինչև Շահ-Աբբասի ժամանակ, թաթարների նման, մշտապես արշավանքներ էին կազմակերպում և կողոպտում երկիրը, թալանում շրջակայքում եղած գյուղերն ու ավանները, մեծ քանակությամբ տղրանք ու գերի տանում։ Շահ-Աբբասի գահակալության ժամանակ, բարեկամության անվան տակ, սրանք հպատակված են և ամեն մի ցեղին [աշիրեթ] որոշ գումար ռոճիկ է հատկացված։ Նրանք գալիս են շահի արքունական Դիվանում խալաթներ հագնում։ Նրանք խոստումներ են տվել Երկրի ու ռայաների նկատմամբ ոչ մի կերպ բռնություններ չկատարել...»։

Դերբի էֆենդիի այլ նկարագրություններից ուշադրության արժանի է Պարսկաստանի մասին արված տեղեկությունները։ «...Սրանց երկիրը, որը 60 կոնաք երկարություն և 50 կոնաք լայնություն ունի, խիստ բարեշեն և հարուստ է. ամեն մի գյուղ ունի 300, 500 և 1000 տուն։ Նրանք ունեն բաղնիքներ և ամեն մի երկու-երեք գյուղից հետո շուկա և բազար կա, իսկ երկու-երեք ավանից և գյուղաքաղաքից (կասաբա) հետո՝ մի մեծ քաղաք։ Թե բաղաքներում, թե գյուղաքաղաք-

ներում ու գյուղերում մեծ թվով վաճառականներ կան։ Սակայն երկրագործ ռանչպարները քիչ են, այդ պատճառով էլ ցորենը, գարին և առհասարակ պննդամթերքները չեն բավականացնում և մեր երկրի համեմատությամբ երկու անգամ թանկ են վաճառվում։ Սակայն հագուստեղենը համեմատաբար ավելի էժան է։ Ժողովրդի մեծ մասը կարողության տեր է, ապրանքները քիչ են։ Նրանց հագած հագուստները երկրի տեղական ապրանքներից են, այնպես որ հագուստեղենի մասին նրանք այլ երկրների դիմելու կարիք չունեն։ Բրդեղենը (շալ) առատ է, ինչպես նաև ֆրանսիական կոշտ կերպասը, բայց այդպիսիք գործածողները հազվագյուտ են։ Տան կահավորանքը նույնպես ամբողջովին իրենց արտադրություններից է։ Ամբողջ երկրում միայն երեք բերդ կա, մեկը Հնդկաստանի սահմանի վրա՝ Գանգահարը՝ Միր-Ավխի հայրենիքը, մյուսը Աժոտարխանի կողմն է, իսկ երրորդը՝ Էրզրումի մոտ, Երևանի բերդն է։ Մնացած վիլայեթները, Սկյուտարի նման, բոլորը բաց են։ Բերդերից բացի, սովորական քաղաքներում և գյուղաքաղաքներում թրնդանոթները խիստ հազվագյուտ են և առհասարակ պնդանոթի և նման ռազմական զենքերին ուշադրություն չեն նվիրում։ Սակայն ազեղաձգության և հրացանաձգության արհեստում վարպետ են և նրանց զինվորներն այդ երկուսին էլ մեծ սեր ունեն։ Վերոհիշյալ Միր-Ավխը 1118 թ., դուրս գալով Գանգահարի շրջանից, Գյուրջի-Աբդուլլահ խանի ձեռքից Գանգահարը մի կերպ խլելով ու գրավելով, բաղաք մտավ և այնտեղ գահակալեց ու մի քանի կոնաք տարածության վրա քաղաքի շրջակայքը գրավեց և այս կերպով շահի դեմ ապստամբեց։ Միր-Ավխին պատժելու և նրա նվաճումները ոչնչացնելու համար շահի կողմից ուղարկված կըզըլբաշական բանակը պարսության մատնվեց և ջարդվեց։ Վեց տարվա ընթացքում Միր-Ավխը այս կերպով իշխանություն վարեց, իր անունով փող կտրեց և խութբեն կարդալ տվեց ...վեց տարի հետո Միր-Ավխը մահացավ և նրան հաջորդեց իր եղբայրը, որը սակայն պետական անձնավորություն չլինելով, գահազուրկ եղավ և վեց ամիս հետո Միր-Ավխի որդին Միր-Մուհամմեդը իշխանության գլուխն անցավ և մինչև հիմա իր հոր նման կըզըլբաշների հետ ամեն տարի կռվի և պատերազմի մեջ լինելով, Գանգահարից մոտ 20 կոնաք դեպի այս կողմը հասնում և Մեշհեդի և Քերմանի կողմերը արշավանքներ է կատարում։ Սրանք իսկական աղվանական ցեղից են, բայց աջեմները նրանց «բուրուջ» են անվանում։ Իսլամական կրոնին են պատկանում, ընդհանրապես նահապետական կերպով են կառավարում։ Նրանց զինվորների ձիերը և ջորիները քիչ են, 2—3 մարդ մի ուղտի վրա են հեծնում, ոչխարի աղիքները ջրով լեցնում, իբրև գոտի մեջքերից կապում, ծարավելիս աղիքի ծայրը բաց անում, ջուրը խմում են և հետո նորից մեջքերից կապում ...Սրանք օզբեկ խաների հետ բարեկամություն են ստեղծել, որոնք նմանապես կըզըլբաշների վրա արշավանքներ կազմակերպելով, գրավել են մի շարք քաղաքներ ...Մեր դուրս գալու ժամանակ, Մեշհեդի բնակչությունից դիմում էր առացված, որով նրանք հայտնում էին՝ «եթե մեզ չպաշտպանեք, վիլայեթը նրանց կհանձնենք»։ Արևելքի և հյուսիսի միջև գտնվող Դաղստանի և Դերբենդի շրջանները, որտեղ լեզգի ցեղերն են ապրում և որոնք իսլամական կրոնին են պատկանում, մոտ են Աջեմի Շիրվան, Շամախի, Գենջե, Ղարաբաղ շրջաններին։ Այդ վայրերում ներկայումս փողը և խութբեն Ալ-Օսմանի փադիշահների անունով է։ Այդ շրջաններում ապրում են մի շարք աշիրեթներ և ցեղեր, նրանց բաշբուղները, Իբրահիմ Սուլթանը և Հաջի-Դավուդ բեյը, վերջին ժամանակները, մի քանի տարի է, որ հարձակվում են կըզըլբաշների գյուղերի,

քաղաքների վրա և կողոպտում, ավերում։ Այս նվիրական տարում գրավեցին սահմանի վրա գտնվող Շամախի քաղաքը, որը Իրանի պարծանքն էր, արշավեցին Դենջեի վրա ...Աջեմների երկրում այուննի դավանանքին պատկանող իսլամների թիվը խիստ մեծ է, բոլոր քաղաքներում և գյուղաքաղաքներում նրանք մեծ թիվ են կազմում, սակայն վախենալով չեն ցույց տալիս...» Հետո Դերի էֆենդին նկարագրում է այն տաք և արտառուշ բնդունելությունը, որը ցույց են ավել այդ շրջանների այուննիները օսմանյան պատգամավորությանը։

Իր զեկուցման վերջում Դերի էֆենդին գրում է՝ «...Վերջապես ներկայումս Աջեմի երկրի գրեթե մեկ երրորդը մուսուլմաններ են, մասնավորապես Երիվանի, Շամախիի, Գենջեի և Ղարաբաղի շրջանները, բոլորը այուննիներ են, հազիվ մեկ հինգերորդը՝ կըզըլբաշներ։ Կըզըլբաշների երկիրը ընդհանրապես բարեշեն է և լավ կառուցված, ավերակները շատ քիչ են։ Ես գաղտնի և բացահայտ կերպով նրանց վիճակը ուսումնասիրեցի,— երկիրը շատ բարեշեն է, սակայն պետական զեկավարներ չկան, կարծես թե պետական զեկավարների սով է այդ երկրում։ Այդ կողմից նրանց օրենքներն ու կարգերը խախտված են, շրջապատից նրանց վրա հարձակվում են, պաշտպանվելու կարողություն չունեն, իրենց հավաքած գինվորները փախչում ու ցրվում են։ Սակայն եթե պետության զեկավարներին խոսեցնես, մեծախոսությունից, չեն հրաժարվում, ասում են Միր-Ալիխի որդին մեր ոայաններից է, սակայն մեր շահի հետ որոշ վեճեր ունի, անտարակույս շուտով շահի առաջ գլուխ կխոնարհի, իսկ շահը նրա մեղքերին թողություն կտա... Բայց իրականության մեջ այդպես չէ, նա [Միր-Ալիխի որդին] Աջեմների ուժեղ թշնամին է։ Արշավանքի գնացող սերասքերներն անգամ հուսահատած և անտարբեր կերպով են գնում. նրանց երեսը բնավ չի ժպտում, բոլորը համակարծիք են, որ Շեյխի որդու, այսինքն շահի բախտը շրջվել և իշխանությունը վերջացել է։ Այս մասին նրանք բացահայտ կերպով խոսում են...»։

(«Թարիխի Ռաշիդի», հատ. V, էջ 372—398)։

Պատմագիր Ռաշիդը նույնպիսի ավելորդ մանրամասնությամբ տալիս է Աջեմի շահի կողմից ուղարկված պատգամավոր Մյուրթեզա-Կուլի-Խանի Ստամբուլ գալը, սուլթանի կողմից մի քանի անգամ խիստ հանդիսավոր ընդունելությունը, խնջույքները, խոսակցությունը և այլն։ Կարծես Պարսկաստանի և Թուրքիայի արքունիքները մրցում էին ճոխության, փառքի և շքեղությունների ցուցադրության գործում։

Պատմագիր Ռաշիդն անձամբ մասնակցել և ներկա է գտնվել այդ պալատական արարողություններին և այդ պատճառով էլ դրանք նկարագրում է ամենամանրամասն կերպով։

Սուլթան Ահմեդը շահին ուղարկած իր նամակում նորից կրկնում է առևտրական կապերի և կրոնական-դավանական մի քանի խնդիրների վերաբերյալ Թուրքիայի համաձայնությունը և բարենպաստ վերաբերմունքը։ Պատմագիրը հայտնում է, որ Աջեմի բազմաթիվ թանկարժեք նվերներից բացի, գեսպանին առանձնապես 36 քիսե, նրա բեխխուշային 6 քիսե, այսինքն՝ ընդամենը 42 քիսե ակչե է տրվում իբրև «ճանապարհածախս»։

(«Թարիխի Ռաշիդի», հատ. V, էջ 399—423)։

IV

ԻՍՄԱՅԻԼ-ԱՍԼՄ ԷՖԵՆԴԻ ՉԵԼԵԲԻ-ՉԱԴԵ

تاریخ چلبی زاده — «ԹԱՐԻԽԻ ՉԵԼԵԲԻ-ՉԱԴԵ»

Ռաշիդի պատմության («Թարիխի Ռաշիդ») 6-րդ հատորը գրել է պատմագիր Չելեբի-Զադե էֆենդին, որի պատմությունը կոչվում է «Թարիխի Չելեբի-Զադե»:

*Իր առաջաբանում պատմագիրը գրում է՝ «...Նվաստիս, Քյուչուք Չելեբեի-Զադե անունով հայտնի Իսմայել Ասըմին,... 1135 թ. Ռամազան ամսի 28-րդ օրը վերոհիշյալ պաշտոնում [պատմագրության] ծառայելու, և Շահնամե-գրող [Ռաշիդի] քաղցրախոս գրչի վերջացրած տեղից պատմություն գրելու մասին ֆերման շնորհված լինելով, 1134 թ. Զիլգադդե ամսի անցքերից գրել սկսեցի»**:

Այսպես, ուրեմն, պատմագիրը իր պատմությունը սկսում է 1134 թ. և հասցնում մինչև 1141 թ., այսինքն՝ 7 տարվա անցքեր է տալիս:

Չելեբի-Ասըմը վարել է նաև Շեյխ-ուլ-Իսլամի պաշտոնը:

Մեռել է 1173 թ. (1759):

1135 թվականի (1722) դեպքերից.

Թիֆլիս և Գորի բերդերի գրավումը

Ինչպես նախապես հայտնված էր, Թիֆլիսի գրավման և նվաճման համար նշանակված սերասքեր՝ էրզրումի վալին, վեզիր Սիլահդար-Իբրահիմ փաշան, էրզրումից շարժվելով բնակություն էր հաստատել Կարսի ձմեռանոցում, գրավոր կերպով առաջարկել և դրդել

* «Թարիխի Չելեբի-Զադե», էջ 7:

ձեր Թիֆլիսի խանին՝ Վախթանին [Վախթանգին] հպատակություն ցույց տալու Օսմանյան պետությանը, միաժամանակ ցույց տվել ապստամբության ծայր աստիճան վտանգավորությունն ու սոսկալի հետևանքները։ Սակայն վերոհիշյալը [Վախթանգը] իր անկապ պատասխան-նամակներում, երբեմն հպատակության և հնազանդության հակամետություն էր ցույց տալիս, երբեմն էլ որոշ պայմաններ էր առաջարկում։ Նախապես Օսմանյան պետության կողմից Շիրվանի խանությունը նվեր ստացած Հաջի-Դովուդ խանին, կայսերական գրություն ու խալաթ ուղարկվեց և նշանակվեց կայսերական կառավարության կողմից։ Ամեուվա ցրտերի պատճառով վերոհիշյալ վեզիրի [Սիլահդար Իբրահիմ փաշայի] հետ միասին Կարսում բնակություն էր հաստատել արքունական Դերգահի Կափուջի-Բաշիներից Միր-Ալեմ-Դերվիշ-Մուհամմեդ աղան։ Սրանք շարժվեցին դեպի Թիֆլիս։ Այդ ժամանակ Մահմուդ-խան-Աֆղանը՝ հարձակվելով Իսֆահանի վրա, Շահ-Հյուսեինին իր ընտանիքով և զավակներով գերել էր և եկել դեպի Կազվին։ Ադրբեջանի երկրում շահության ձգտող գահաժառանգ Թահմասբի կողմից բավական երկար ժամանակից ի վեր, օջաքլըքի կարգով, Կախեթի վիլայեթին տիրացած Մուհամմեդ-Կուլի խանին հանձնարարվել էր Թիֆլիսը գրավել և նվաճել։ Երկու կողմի զինվորները իրար հանդիպեցին, աջեմի զինվորները պարտվեցին, Մուհամմեդ-Կուլի խանը պատերազմի դաշտից փախավ և իր կյանքը փրկեց։ Միայն իր փողի օգնությամբ, վեջար (?) և Թալալի ցեղերից իրեն հպատակ լեզգի ժողովրդից օգնություն ստանալով, նրանց հետ միասին բազմաթիվ զինվորներով անսպասելի կերպով Թիֆլիսի վրա հարձակվեց և գրավեց։ Վախթանգը ստիպված եղավ արագավազ ձի հեծնել և փախչել իր կառավարության սահմաններում գտնվող Գորիի բերդը։ Նա արթուն և ուշադիր հետևում էր դեպքերին և իր նպատակին հասնելու համար ամեն ջանք գործ էր դնում։ Սակայն Վախթանգի հույսերը խորտակվեցին և նրա նախաձեռնությունները անհետևանք մնացին։ Թիֆլիսն անցավ Աջեմների ձեռքը և Մուհամմեդ-Կուլի խանը ապահովեց իր իշխանության անկախությունը։ Վախթանգը ստիպված եղավ վերոհիշյալ սերասքերին հպատակություն հայտնել և Օսմանյան պետության մոտ ապաստան փնտրել։ Երբ սերասքերը Կարսից շարժվելով, Ջըլդրի էյալեթին ենթակա Ախալքալաքի սանջակի գյուղերից Փոքս գյուղում մի քանի օր բնակություն էր հաստատել, վերոհիշյալի [Վախթանգի] եղբայրը Իսա-խանը եկավ, հպատակություն հայտնեց և օգնություն խնդրեց։ Իսկ երբ այդ վայ-

րից շարժվեցին՝ որպին՝ Շահնեվազը եկավ ու նմանապես հպատակություն ցույց տվեց և իր հոր [Վախթանգի] կողմից խնդրեց, որ իր իշխանության տակ գտնվող և Օսմանյան պետության նվիրելու մտադրված Գորիի բերդը գրավելու համար որոշ քանակությամբ ուժեր ուղարկվեն։ Վերոհիշյալ սերասքերն իր աղաներից Ալի-Աղան, մի դրոշակ «սերդէն կեչտի»[3] զինվորներով ուղարկեց դեպի վերոհիշյալ բերդը (Գորի)։ Ճանապարհին Վախթանգից գրություն ստացվեց, որով նա հայտնում էր՝ «Մուհամմեդ-Կուլի խանը՝ տեղեկանալով, որ ես Օսմանյան պետությանը հնազանդություն և հպատակություն եմ հայտնել և Գորիի բերդն անպայման պիտի հանձնեմ, հիշյալ բերդը իսլամական տիրապետության տակն ընկնելուց առաջ նվաճելու և գրավելու նպատակով, իր եղբորը բավականաչափ զինվորներով դեպի այդ կողմն է ուղարկել։ Բերդի պաշտպանությունը թույլ է, եթե ձեզնից առաջ նրանք [Մուհամմեդ-Կուլի խանի զինվորները] հասնեն, անտարակույս բերդը կգրավեն»։

Վերոհիշյալները [Սերասքերի կողմից ուղարկված զորքերը] իրենց ձիերի սանձը քաշելով, խիստ շտապ կերպով, կես գիշերին հասան բերդի պարիսպներին, նրանց հետ եկած Վախթանգի ներկայացուցիչը դրության մասին բացատրություն տվեց և պահապանները բերդի դռները բաց արին և Աստուծո կամքով հիշյալ բերդը այս կերպով սուլթանական երկրին միացվեց։ Դրանից հետո վերոհիշյալ Դերվիշ-Մուհամմեդ-Աղան գնալով դեպի Թիֆլիս, Մուհամմեդ-Կուլի-խանի հետ մի քանի անգամ տեսակցություն ունեցավ, իսկ Մուհարրեմ* ամսին նրան [խանին] համոզեց և դրդեց, որ նվիրական իսլամական կրոնի պաշտպանին և ամբողջ աշխարհի վեհափառ խալիֆային ի սրտե հավատարիմ և հպատակ լինի։

Որովհետև Թիֆլիսի իշխողը՝ Վախթանգը նախապես անգիտակցաբար և անհեռատես կերպով Մոսկովի ցարին հպատակություն էր հայտնել և իրեն քրիստոնեության կողմնակից ցույց տվել, անհրաժեշտ եղավ Ստամբուլում աշխարհի ապավեն փադիշահի կողմից հաղթական զինվորներ նշանակել և ուղարկել Թիֆլիսն ազատելու և գրավելու համար։ Վախթանգը հատուկ գրությամբ դիմելով սերդարին, հայտնեց, որ նա իր այդ անմիտ գործի համար զղջացել է և Օսմանյան պետության հպատակություն ցույց տալով որոշել է

---

* Մուհարրեմ ամիսը, իսլամական նվիրական ամիսներից լինելով, ըստ ավանդական սովորության, այդ ամսվա ընթացքում պատերազմական գործողություններին և թշնամություններին զազար է տրվում։

Թիֆլիսի բերդը հանձնել փադիշահի ներկայացուցչին (փոխանորդին)։ Բացի այդ, նա հայտնեց, որ վերոհիշյալ երկիրը [Թիֆլիսը], իրապես աշխարհի ապավեն վեհաշուք փադիշահի սեփական և բարեշեն երկրներից է եղել, որ ռաֆըզիների չարագործ պետությունը, բարձրյալն Աստուծո կամքով, մոտ է կործանման և անհետացման, որ վերոհիշյալ բերդն իզուր պաշտպանելու մտադրություն և նպատակ չունի։ Նրանի հայտնած մտքերը և առաջադրած սկզբունքները պարզ կերպով արտահայտվում էին։ Նա որոշել էր հիշյալ Աղայի անկեղծ խոսքերով և ցուցմունքներով շարժվել, որպեսզի կարողանա ապահովություն և երջանկություն ձեռք բերել։ Այդ նպատակով նա վերոհիշյալ Աղայի միջնորդությամբ շտապեց Թիֆլիսի բերդի բանալիները հանձնել։ Հրամանատարը (սիփահալար) դեռ Թիֆլիսից մեկ և կես օթևան հեռու գտնված ժամանակ, վախթանգը նրան դիմավորելու գնաց և հայտնեց, որ սերասքերն առանց կռվի և պատերազմի կարող է տիրանալ այդ երկրին (Թիֆլիսին)։ Շեվվալ ամսի 6-րդ՝ ուրբաթ օրը, վերոհիշյալ քաղաքի գրավման ավետիսը (մյուժդեն) և բանալիները կայսրության դերգահը հասան։ Այսպիսով մի մեծ երկրի, առանց պատերազմի և սպանության, աշխարհակալ փադիշահի մեծ բախտավորության և Նորին Վսեմություն սադրազամի խելացի և ճիշտ նախապատրաստության շնորհիվ Սուլթանական երկրին միանալու դեպքը, բոլոր իսլամներին մեծ ուրախություն և գոհունակություն պատճառեց։ Հաջորդ շաբաթ օրը Նորին Վսեմություն աշխարհակալ փադիշահն, արքայական հանդիսավորությամբ և մեծ շուքով էդիրնեի դռնով բաղաքից անցավ և վեզիրական խնջույքի վայրը՝ Սեյիդ—Աբատը իր արքայական շուքով և լույսով բախտավոր և նվիրական դարձրեց։ Այդ սրտագրավ վայրում Բարձր Վեզիրը և Շեյխ-ուլ-իսլամ Աբդուլահ էֆենդին և ծովակալ վեզիր-Մուստաֆա փաշան շնորհավորեցին այդ մեծ նվաճումն ու հաղթանակը։ Այս հսկա և փառավոր հաղթանակը բոլորին՝ ավագանիին և ժողովրդին («ավամ») ծանուցելու, ինչպես նաև Սեյիդ-Աբադում կառուցված փառավոր պալատը մոմերով և կանթեղներով լուսավորելու մասին ֆերման շնորհվեց... Այդ գիշեր փայլուն և լուսավոր աստղերի պես փայլփլող անթիվ մոմերի և կանթեղների լուսավորությունը, դեպի երկինք արձակված լուսատարած փամփուշտների (ֆիշենգ) սրտառուչ տեսարանը, դիտողների սիրտը հրճվանքով և գոհունակությամբ լցրեց...

(«Թարիխի Ջելեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 45—49)։

Վաղուց ի վեր Աջեմի երկրի վրա իշխող Շահ-Հյուսեին-Սեֆեվիի սոսկալի բռնությունների և դաժանության, ինչպես նաև ռաֆըզիական անհավատության պատճառով նրա պետության հզորությունն ու բախտավորությունը դեպի անկում էր գնում և ամբողջ Իրանական երկիրը խռովության էր մատնված: Մասնավորապես Գանդահարում անկախության հետամուտ Միր-Ալիսի որդին՝ Մահմուդ-Խան-Աֆղանի հորեղբորորդին Միր-Կասըմը Հերաթ քաղաքը գրավել էր և վերոհիշյալ Մահմուդ-խանը, Շահ-Հյուսեինի կողմից իր վրա կռվի ուղարկված կըզըլբաշ զինվորների մեծ մասը սրից անցկացրել և սրից ազատված ռաֆըզիներին հետապնդելով հասել էր Սպահան և պաշարել էր այդ քաղաքը: Այս պատճառով, շահի ծանր դրության մեջ լինելու մասին էրզրումի վալին՝ Վեզիր-Սիլահդար-Իբրահիմ փաշան տեղեկություն էր ուղարկել Ստամբուլ, միաժամանակ ուղարկել էր նաև Թավրիզի, Ջրանսիացի և Աջեմ վաճառականների այն նամակների պատճենները, որոնցով վերոհիշյալներն էրզրումում և Իզմիրում գտնվող իրենց մարդկանց և շահընկերներին հայտնում էին Սպահանի պաշարումն ու Իրանի ծայր աստիճան խռովության մեջ լինելը: Փադիշահի ներկայությամբ պետության ավագանիի վեզիրների ժողով գումարվեց, խորհրդակցություն տեղի ունեցավ: Նկատի առնվեց, որ Աջեմի շահը օրըստօրե կորցընում է իր ուժը, թուլանում է, եթե նրա մայրաքաղաքը Սպահանը ուրիշների ձեռքն անցնի, նա ուժ և կարողություն չի ունենա թշնամու դեմ կռվելու, որով իր երկրի այլ մասերն էլ կարող են օտարների հարձակմանը ենթարկվել: Օսմանյան փադիշահական երկրին սահմանակից մի երկրի, օտարների տիրապետության տակ ընկնելուց առաջ, գրավումը նպատակահարմար լինելով, միաժամանակ նկատի առնելով, որ Սուլթանական երկրին սահմանակից վայրերում ապրող ռայաների և մուսուլմանների աննպամբերքը և ինչքը, նրանց ընտանիքն ու երեխաները կողոպուտից ու թալանից պաշտպանելը բարենպատակ մի գործ է, և երբ հաստատվեց, որ Մահմուդ-խանը որոշել է տիրանալ Սպահան մայրաքաղաքին, որոշվեց վերոհիշյալ պայմանների բերումով շրջակայքում գտնվող երկրների և քաղաքների գրավմանը ձեռնարկել 1134 թ. Շաբան ամսին, սահմաններում գտնվող վեզիրներից Բաղդատի վալի Հյուսեին փաշային, Բասրայի վալի Հասան-փաշա-Ջադե-Ահմեդ փաշային, Վանի վալի Քեոփրյուլու-Զադե Աբդուլլահ փաշային, էրզրումի վալի, Իբրահիմ

փաշային, Կարսի, Զըղրի և Շեհրի-Զորի բեյլերբեյիներին անհրաժեշտ գրավոր հրահանգներ և ցուցմունքներ տրվեցին։ Երկար տարիներից ի վեր երջանկաբախտ Բաղդատի էյալեթի վալին, Վեզիր-Հասան փաշան, որը մշտապես հետևում և ծանոթանում էր Աջեմի երկրի դրության հետ, գրել և հայտնել էր, որ Մահմուդ-խանը հաստատ որոշել է Սպահանին տիրանալ, սակայն հայտնի չէ, թե տիրանալուց հետո ի՞նչ վերաբերմունք պիտի ունենա և ինչպե՞ս պիտի շարժվի։ Մինչև չպարզվի, թե նա [Մահմուդ խանը] ինչպիսի վերաբերմունք պիտի ցույց տա, մինչև որ մենք լրիվ կերպով չծանոթանանք նրա բնավորության և ձգտումներին, անհրաժեշտ է ձեռքերը հեռու պահել Աջեմի երկրից։ Հետևաբար այդ մասին տրված որոշումը պետք է հետաձգել և սպասել։ Վերոհիշյալ վեզիրի այդ մասին արտահայտած կարծիքն ու մտքերը համապատասխանում էին Վսեմաշուք փադիշահի և Նորին Մեծության սադրազամի կարծիքին։ Այդ պատճառով վերոհիշյալ ժողովի [դիվանի] որոշումն անհետևանք թողնվեց (փոփոխվեց) և նրա գործադրությունը հետաձգվեց և որոշվեց այսպես. մինչև սուլթանական դերգահից նոր որոշում ու նշանակում տրվելը, Աջեմի երկրի վրա չհարձակվել. այդ մասին վերևը հիշված մեծ վեզիրներին և բեյլերբեյիներին կայսերական ֆերման հաղորդվեց։ Հետո, ավելի ուշ, Բաղդատի վալին, վերոհիշյալ վեզիրը, սուլթանական երջանիկ դերգահին հայտնեց, որ Մահմուդ-խան-Աֆղանը հարձակվելով Սպահանի վրա, Շահ-Հյուսեինին իր ընտանիքի և երեխաների հետ միասին գերել է, ռաֆըզի և տգետ կըզըլբաշների ապիկարությունն ու թուլությունը պարզապես երևում է։ Եթե Աջեմի երկրին և քաղաքներին սահմանակից մեծ վեզիրները Աջեմի երկիրը նվաճելու և գրավելու համար հրաման է նշանակում ստանան, Բարձրյալն Աստուծո օգնությամբ, Իրանյան երկրի մեծ մասը Օսմանյան փադիշահական երկրին միացնելու մասին կասկած անգամ լինել չի կարող։ Նախապես դիմում կատարվեց բոլոր դժվարությունները լուծող նվիրական Մյուֆթի Աբդուլլահ էֆենդիին՝ այսպիսի հարցով,— վերոհիշյալ ցեղը [աջեմները] Օսմանյան պետության հետ հաշտության պայմանագիր ունի, բացի այդ նրանք արտաքուստ իրենց իսլամ են համարում, այդ պայմաններում նրանց դեմ կռվի և պատերազմի ձեռնարկելու համար շարիաթի կողմից թույլտվություն կա՞։ Հայտնվեց, որ նախապես կնքված հաշտությունից կարելի է հրաժարվել, իսլամական ժողովուրդների և նշանավոր իսլամական շեյխերի ընդհանուր ցուցմունքների և կարծիքի հիման վրա վերո-

հիշյալ ցեղի [աջեմների] հավատքը սուտ է, նրանց անհավատ և ուրացող լինելը պարզ և հայտնի է։ Այս մասին տրված երկու նվիրական ֆեթվայով[1] գոյություն ունեցող կաակածները փարատվեցին և վերոհիշյալ վայրենի ցեղի դեմ ըստ արժանվույն պատերազմի թույլտվությունը և որոշումը հաղորդվեց բոլոր խելացի և դատողության տեր մարդկանց։

Նվիրական ֆեթվայի օրինակը

Ռաֆըզիների երկրին տիրապետող ռաֆըզի շահի անունով և արտոնությամբ, ռաֆըզիներից հայտնի մի ժողովուրդ, եթե իսլամական երկրում իսլամական մի այլ ժողովրդի դեմ բացահայտ կերպով կռիվ մղի, հիշյալ շահը, իսլամների իմամը և Սուլթանների Սուլթանը՝ օսմանյան փադիշահի հետ կնքած խաղաղության պայմանագիրը խախտած կլինի՞ թե ոչ։

Պ ա տ ա ս խ ա ն։

Կլինի. մասնավորապես հիշյալ անիծվածի [շահի] ավազանու ոչնչացումն անհրաժեշտ է։ Իսկապես տեղի ունեցող հաշտությունը, Աստուծո շնորհին սպասելու համար, հարմար տեսնված դինադադարի կնքում է. երբ իսլամական ժողովուրդը ուժ և կարողություն ունենա իսլամներին թույլատրվում է նրանց (ռաֆըզիների) նկատմամբ գործադրել ինչ որ անհրաժեշտ է։

(«Թարիխի Զևլեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 61—65)։

Սիլահդար Իբրահիմ փաշայի սերասքերությունից հեռացումը և Առիֆի-Ահմեդ փաշայի նշանակումը

Ինչպես վերևում նկարագրվեց, երբ աստվածային հաղթանակի բանալին և իսլամական սուլթանի նվաճմանը ենթարկված Թիֆլիսը կայսերական երկրին միացվեց, հիշյալ երկրի բոլոր գործերը կարգի բերելու պարտականությունը հանձնվեց սերասքեր և էրզրումի վալի՝ Վեզիր-Սիլահդար-Իբրահիմ փաշային։ Բարձրյալն Աստուծո կարգադրությամբ և Վեհաշուք փադիշահի բախտավորությամբ նվաճված և գրավված այդպիսի մեծ մի երկրում արդարությունը գործադրելու, բռնությունից ու հափշտակություններից խուսափելու, երկրի գործերը վարելու և ռայաների ու ժողովրդի սիրտը գրավելու պարտականությունը, անհրաժեշտորեն ընկնում էր

ախիահասալարի [զորապետ, սերասքեր] պաշտոնը վարողների վրա։ Սակայն վերոհիշյալ վեզիրը, էրզրումի «Սերդեն կեչտի»* աղաներից Ուզուն-Մուստաֆա-Աղա անունով անձնավորության միջնորդությամբ, վախթանգի կողմից իբրև կաշառք տրված մեծաքանակ հարստությամբ շլացած, Թիֆլիսի կառավարությունը օջաքլըքի կարգով շտապել էր տալ վերոհիշյալ Վախթանգի Շահնեվազ անունով որդուն (որը դեռ նոր իսլամական կրոնն ընդունելով, Իբրահիմ անունն էր ստացել), պետությանը տարեկան 40 հազար ղուրուշ տուրք տալու պայմանով։ Հիշյալի թելադրանքով Թիֆլիս մտնելու հաջորդ օրը, դեռ ինվորներին չբնակեցրած և կարգի չբերած՝ իրենց կամքով հպատակություն ցույց տված մի քանի հարյուր Աջեմ վաճառականներին քաղաքից արտաքսեց, նվիրական Ռամազանին քաղաքի կենտրոնում մի շարք խայտառակ և ստոր անձինք խեղճերի ընտանիքների և երեխաների վրա հարձակվելով, նրանց ունեցածը թալանեցին և հափշտակեցին, անգամ բազմաթիվ հարուստ վաճառականների հացի փողն կարոտ թողին։ Նա քաղաքի բանալիները հանձնեց Մուհամմեդ-Կուլի խանին, որը քաղաքը գրավեց առանց կռվի։ Նա խոստացել էր, որ Օսմանյան կառավարության կողմից Թիֆլիսի կառավարումը իրեն հանձնվելու դեպքում կաշխատի Գենջեն, Երևանը և մի քանի այլ Իրանական քաղաքներ, առանց կռվի և սպանության, Օսմանյան պետությանը միացնել, և արշավանքի ծախքերի համար իր հարստությունից իբրև օժանդակություն 300 քիսե ակչե կհատկացնի։ Սակայն նա իր խոստումն ու պարտավորությունը չհարգեց։ Հիշյալ խանը [Մուհամմեդ-Կուլի խանը] որոշ ժամանակից ի վեր Երևանի էյալեթում վալի լինելով, իր ուշիմության և հեռատեսության պատճառով աջեմի խաների շրջանում մեծ պատիվ և հեղինակություն էր վայելում։ Նա իր մատուցած ծառայության փոխարեն Օսմանյան պետության կողմից էլ հարգանքի ու նվերների էր արժանացել և կարող էր ուրիշներին էլ այդ ուղղությամբ իր կողմը գրավել։ Սակայն վերոհիշյալ սերասքերն իր պաշտպանության և հովանավորության տակ վերցրած Շահնեվազի իշխանության մեջ մնալը և ամրապնդվելը կապել էր խանի փախուստի հետ։ Այդ պատճառով էլ հիշյալ խանին ինչպես հասարակ մի մարդու զրկել էր հաճույքի և զրույցի մեջլիսներից, իր շրջանից հեռու էր պահում և դատապարտել էր հասարակ ու բաց մի նեղ վրանում ապրելու։ Մի այդպիսի հարգելի հյուրին,

---

* Սերդեն-կեչտի, տես «Թարիխ-Նայիմայի» ծանոթագրություն 9։

իր պատվին և աստիճանին համապատասխան շուքով և փառքով շրջապատելու փոխարեն, նրան անպատվել էր: Հիշյալ խանը՝ իր համար անսպասելի, նման ստոր և թշնամական վերաբերմունքից զզված լինելով, ստիպված էր գիշերով շտապ փախչել Կախեթի կողմերը, որը շահի կողմից տրված էր իրեն իբրև «օջաքլըք»[5]: Վերոհիշյալ վեզիրը, Մուհամմեդ-Կուլի խանի կենդանության օրոք, իրեն նրա կալվածների և հարստության ժառանգ համարելով, իր ագահության և ցանկության պատճառով, այն պահին, երբ Գենջեի, Երևանի խանները և ժողովուրդը հակաճետ և պատրաստ էին Օսմանյան պետության պաշտպանության տակ մտնելու և հպատակություն ու հնազանդություն ցույց տալու, իր այդ ընթացքով թե խաներին ու վալիներին, թե ժողովրդին և վաճառականներին երկյուղ և սարսափ էր պատճառում:

Աստուծո օգնությամբ առանց կռվի և արյունահեղության Թիֆլիսը հաջող կերպով գրավելուց հետո, վեզիրը իր տրամադրության տակ գտնվող մեծաթիվ զինվորներով կարող էր շարժվել Աջեմի երկրի այս կամ այն մասի վրա, քանի որ [Աջեմի] ժողովուրդը անկարող էր դիմադրություն ցույց տալ և կռվել: Սակայն նա [վեզիրը] երկիրը ընդարձակելու համար իրեն տրված ծառայությունը բոլորովին մտքից հանել էր և դեռևիկ ագահության բերումով՝ միայն հարստություն ձեռք բերելու համար, 132 օր Թիֆլիսում բոլորովին զուր և դատարկ ապրել, ժողովրդի դրությունը վատացրել, զինվորական մասերին մեծ նեղություն պատճառել, արշավանքի և կռվի ժամանակը իզուր տեղ կորցնելով, զինվորների [սիփահիների] հաղթանակով ամրապնդված բազկին և հերոսությանը թուլություն և անհուսություն էր պատճառել... Նման պատճառներով նրա [վեզիրի] հեռացումը [պաշտոնազրկումը] անհրաժեշտ նկատվելով, Դիարբեքիրի վալին՝ Վեզիր-Արիֆի-Ահմեդ փաշան սերասքերի բարձր պաշտոնին նշանակվեց...

(«Թարիխի Ջելեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 68—72):

1136 թ. (1723) դեպքերից

Իրանում Սեֆեվիների իշխանությունը վերջացել էր և երկիրը չորս կողմից ենթարկված էր թշնամիների հարձակումներին: Մահմուդ-խան-Աֆղանը Շահ-Հյուսեինին ընտանիքով հանդերձ գերել և տիրացել էր մայրաքաղաք Սպահանին: Արքայորդի Թահմասբը շահ դառնալու նպատակով Ադրբեջանում անկախության էր ձգտում, սակայն անհրաժեշտ զինվորական ուժեր չունենալու պատճառով դիմել էր Օսմանյան պետությանը: Բայց որովհետև օսմանցիները չէին ուզում Թահ-

մասբին ընդառաջ գնալ, այդ պատճառով նրա ուղարկած պատգամավորը 1136 թ. էրզրումում թողնվեց և նրան Ստամբուլ գալու իրավունք չտրվեց։

Հետո Թահմասբը ներկայացուցիչ է ուղարկում Ստամբուլ, Սուլթանին ուղղված հատուկ գրությամբ, որին պատասխանում է սադրազամը և հայտնում, որ նկատի ունենալով Շահ-Հյուսեինի գերի ընկնելը, Սպահանի գրավումը, Իրանի ներքին և արտաքին վերին աստիճանի ծանր դրությունը, մանավորապես այն, որ Մոսկովի ցարը՝ գրավելով Դերբենդի բերդը՝ առաջ է շարժվում դեպի Գիլան և կարող է ձեռքը երկարել դեպի Իրան և վերջապես նկատի առնելով արքայորդի Թահմասբի դիմադրություն ցույց տալու և կռվելու անկարողությունն ու վտանգի մոտեցումը Օսմանյան պետության սահմաններին՝ միաձայն որոշվեց նախքան թշնամու ձեռն անցնելը, գրավել նախապես օսմանյան երջանկահիշատակ սուլթանների կողմից նվաճված Երևանի, Թավրիզի, ինչպես նաև Ադրբեջանի որոշ բերդերն ու բաղդատի սահմանակից վայրերը։

Սերասքեր Իբրահիմ փաշայի Գենջե գնալը և վերադարձը

Թիֆլիսի շրջանի սերասքեր՝ էրզրումի վալի Սիլահդար-Իբրահիմ փաշան, Կարսի բեյլերբեյի Կարա-Մուստաֆա փաշայի, Ջուլդըրի վալի Իսահակ փաշայի և այլ զինվորական մասերի հետ միասին Թիֆլիսից դուրս գալով՝ շարժվեց դեպի Գենջե և հիշյալ ամսի 9-րդ օրը Գենջեի մոտ մի շարք կրզբլբաշ զինվորների հետ կռվելուց և նրանց ոչնչացնելուց հետո, գնաց և Սուլթան-Սելիմ անունով բլրի մոտ վրաններ հիմնեց։ Հաջորդ օրն առավոտյան հաղթական սիփահիներով արագ կերպով շարժվելով, առյուծանման քաջերը ուժեղ հարձակումով քաղաքը մտան և հասնելով մինչև կտավավաճառների շուկան՝ ամբողջովին գրավեցին։ Երբ այս հաղթանակով ոգևորված և ուրախացած էին, [լսեցին] չոգադարի հագուստով մի անիծյալ անկրոնի՝ «Մուհամմեդ-Կուլի խանը բարձր մի վայրից բանակի վրա հարձակվեց և կողոպտեց» աղաղակը, որ թալանով և կողոպուտով զբաղված սիփահիներին զարմանք պատճառեց, շփոթեցրեց և զինվորների զեկավարների հաղթական բազուկները թուլացրեց ու դողացրեց. նրանք [զինվորները] թողնելով ենդանոթները, հեղեղի նման դիմեցին դեպի բանակատեղը։ Երբ սերասքերը տեսավ այդ, իր տեղից շարժվեց և հազար դժվարություններով զինվորներին նորից ուղղեց դեպի քաղաքն ու ենդանոթներն ազատեց։ Հաջորդ օրը, երբ նա ձեռնարկեց հայկական թաղամասը գրավելու, հայ ժողովուրդը (արամենե) հպատակություն հայտնեց։ Նա [սերասքերը] այդ թաղամասում բնակություն հաստատեց և 17 օր շարունակ, երբեմն բանակցություններով և դիտողություններով, երբեմն էլ կռվով և պատերազմով զբաղվելով, հավատ ընծայեց վստաբախտ աջեմների

Կեղծ պայմաններին և խոսքերին և հարմար առիթը փախցրեց։ Ի վերջո բանակի ղեկավարների համաձայնությամբ շարժվելու որոշում տրվեց։ Նույն՝ օրը առավոտյան քաղաքի բնակչության երևելիներից մի քանի մարդ եկան կամուրջի գլուխը և վեզիրի մարդկանց հետ խոսել սկսեցին։ Վերոհիշյալ սերասքերի փոխարեն, սերասքեր նշանակված վսեմ Վեզիր-Ահմեդ փաշան Գենջեի էյալեթը Մուհամմեդ-Կուլի-Խանին հանձնեց։ Երբ նա հայտնեց, որ եկել և ստանձնել է կառավարության գործերը, Գենջեից դուրս եկան և մեկնեցին դեպի Թիֆլիս։ Հպատակություն և հնազանդություն հայտնած հայերից (արամենե ցեղից) 3000-ի չափ ռայաների բերին և Թիֆլիսում բնակեցրին։

(«Թարիխի Զելեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 74—75)։

Սոմխեթի բնակչության հպատակությունը

Թիֆլիսի էյալեթին ենթակա Սոմխեթի գավառում (նահիյե) բնակվող հայերը (արամենե ցեղը), հպատակություն և հնազանդություն հայտնելով և ընդհանրապես օրինական տուրքերը ընդունելով, խնդրում էին, որ իրենց համար մի իշխող նշանակվի։ Հիշյալ գավառը ընդունելով իբրև լիվա, այնտեղ մարդահամար կատարվեց և նրանց հարկերն առանձնապես «ջիբայեթ»* լինելու պայմանով, Երևանի սերասքեր, վեզիր Ահմեդ փաշայի առաջարկությամբ, օջաքըլըքի կարգով իբրև սանջակ տրվեց և շնորհվեց Վախթանգի եղբորորը՝ Իսա խանի որդուն, որն իսլամական կրոնը ընդունելով Աբդուլլահ բեյ էր կոչվում։

(հատ. VI, էջ 138)

* * *

Պատմագիր Զելեբի-Զադեն 1136 թ. դեկտեմբերի շարքում խիստ մանրամասնորեն կանգ է առնում Թուրքիայի և Ռուսաստանի** միջև 1136 թ. (1724) կնքված հաշտության պայմանագրի վրա, տալով այդ առթիվ տեղի ունեցող բանակցությունները ամենայն մանրամասնությամբ։ Այդ պայմանագրության կնքումը տեղի ունեցավ Ֆրանսիայի միջնորդությամբ։ Ռուսաստանը՝ օգտվելով Իրանում տեղի ունեցող խռովություններից, սկսել էր նվաճումներ կատարել Դերբենդի և Բաքվի շրջաններում, իսկ օսմանցիները նվաճումներ էին՝ կատարում Հայաստանում,

---

* Ջիբայեթ-էվկաֆի եկամուտների և առհասարակ բոլոր տեսակի եկամուտների դանձումը։

* Թուրք պատմագիրները Ռուսաստան իմաստով գործ են ածում «Մոսկով» բառը։

վրաստանում և առհասարակ կովկասում։ Այդ պայմաններում պատերազմի բռնկումը անխուսափելի էր։ Սակայն կողմերը նախընտրեցին հաշտություն կնքել։ Այդ պայմանագրով երկու կողմերը Իրանից գրավված վայրերը պահում էին,—Դերբենդը, Բաքուն և Դաղստանի մի մասը մնում էր Ռուսաստանի տիրապետության տակ, Շիրվանի խանությունը (Շամախի կենտրոնով)՝ Օսմանյան գերիշխանության տակ։ Պատմագիրը տալիս է նաև պայմանագիրն ամբողջությամբ և այդ առթիվ Սուլթանի կողմից տրված հատուկ ֆերմանը (սուլթանական «հրդնամե»)։ Սակայն, ինչպես հայտնի է, այս պայմանագրության պայմանները Իրանի կողմից չընդունվեցին, այդ պատճառով էլ պատերազմական գործողությունները միայն ժամանակավորապես դադարեցին։

Թիֆլիսի վալի վեզիր Ռեջեբ փաշայից ուրախարիր լուրերի ստացվելը

Թիֆլիսի և Գենջեի միջև գտնվող և Օսմանյան պետության հնազանդություն և հպատակություն հայտնած կազաք ցեղից (աշիրեթ) Գենջեի ղինվորները և Շեմս-էլ-Դինլին, մտնելով մեր հողը, 30-ի չափ գյուղեր այրել, անասուններն ու բեռնակիր կենդանիները քշել ու տարել, կալերն ու հարդը կողոպտել և ցրել էին։ Այդ մասին հայտնել էին Թիֆլիսի վալի վեզիր-Ռեջեբ փաշային, թե եթե նա շտապ կերպով միջոցներ ձեռք չառնի, կասկած չկա, որ նրանք Ակչե-Կալայի վրա կհարձակվեն։ Այդ պատճառով վերոհիշյալ վեզիրը շտապ կերպով օգնություն ուղարկեց՝ Սվազի և Ջըլդրի ղինվորներին, եննիչերի հեծելազորից 25000-ի չափ ընտրյալ ղինվորների, ինչպես նաև Ջորստմի վալի Ալի փաշային և նրա քեթխուդաներին, Լորիի բեյ՝ Գոջ-Ալի բեյին և Ալի-Ջենահիին։ Վերոհիշյալները խիստ արագ կերպով, 18 ժամվա ընթացքում, մոտեցան Թիֆլիսին։ Անհավատ և անկրոն ռաֆըզիները, Թիֆլիսի կողմից ղինվորների գալը անհավանական և անհնար համարելով, անտարբեր և անհոգ քնել էին. [օսմանցիները] պատուհաս անձրևի նման նրանց վրա թափվեցին, հետիոտն ղինվորներին հենց առաջին կռվում փախուստի մատնեցին, իսկ իրենց հիմար եռանդի բերումով կռվի և դիմադրության համառություն ցույց տվող հեծելազորից շատերին օսմանյան հատու սրով ոչնչացրին։ Բռնված կըզըլբաշ գերիների տված ցուցմունքներից պարզվեց, որ Երևանի ժողովուրդը Գենջեից Շեմս-էլ-Դինլիից և Մուհամմեդ-Կուլի խանից օգնություն են խնդրել, որ Մուհամմեդ-Կուլի խանը իր հավաքած լեզգի և վրացի ղինվորներով կենտրոնացել է Ակչա-Կալայում և մտադիր է Երևանին օգնության գնալ։ Բացի այդ, ձեռք բերվեցին Երևանից Գենջեցիին

և Մուհամմեդ-Կուլի խանին ուղղված նամակները, որով ապացուցվեց գերիների բանավոր բացատրությունների ճշտությունը։ Այդ ժամանակ Գորիի բերդի հրամանատարը Յուսուֆ-փաշա-Ջադեհասան փաշան էր. բերդապահներից Մուհամմեդ-Կուլի-խան անունով անհավատն ու անկրոնը, քյաֆիրների սուտ հավատքը ընդունելով, վրացի քահանաների (փափաս) կողմից Կոստանդին անունն էր ստացել և անցել էր կառավարության կողմը։ Նա հագել էր վրաստանի խանության հագուստը, էրիսթավներից, թավադներից և ազնավուրներից ներկա եղողները նրան հպատակություն էին ցույց տվել։ Զորս կողմերում գտնվող վրացի անիծյալները եկել հավաքվել էին հիշյալի մոտ, 10 հազարից ավելի սև վահանավոր (կարակալքան) մարդկանցով և էրիսթավներով Ակչա-Կալայում կրկըլբաշ սիփահիների հետ միացել և մտադիր էին Երևանին օգնության գնալ։ Երբ պարզվեց, որ նրանք պատրաստվում էին Գորիի բերդը գրավել, բերդի վարոշում ապրող հայերից (արամենե) ծերերը եկան և հայտնեցին. «Ներկայումս բերդը օսմանցիների ձեռքումն է, մեր կարողությունից դուրս է նրա գրավումը, սակայն երբ դուք օսմանցիների դեմ կռվեք, երկու կողմի կռվում չեզոք մնալու պայմանով մենք պատրաստ ենք պատանդ տալ»։ Այս խոստումով նրանք իրենց պատանդները հանձնել էին։ Այդ մասին երեք գրություն էր ստացվել։ Վերոհիշյալ վեզիրը բոլոր զինվորների վրա Զըլդրի բեյլերբեյի Իսահակ փաշային բաշբուղ նշանակեց և Աստուծո ապավինելով շարժվեց դեպի Թշնամին։ Երբ մոլորյալ Թշնամու զինվորները տեղեկացան, որ իրենց վրա հարձակում է նախապատրաստվում, անցան Գորիի դետը և մի ժամ տարածության վրա, Շահնավազի փախուստի ժամանակ, նրա կենտրոնատեղը եղող Ադենի ձոր կոչված վայրում բարձր լեռներում դասավորեցին հեծելազորն ու հետիոտն զինվորները, իսկ դիմացի և հետևի լեռնանցքներում հրացանաձիգներ նշանակեցին ու այդպիսով բոլոր ճանապարհները փակեցին։ Այն պահին, երբ Թշնամին որսի էր ապաստամ, մեր զինվորները վագրի նման շարժվեցին դեպի լեռները. ձիավորները դուրս եկան Թշնամու հեծելազորի դեմ, իսկ Աֆղան հրացանաձիգների և այլ հետիոտների կռվում մեր ճարպիկ կտրիճները Թշնամու հեծյալ և հետիոտն զինվորների միջև մի անմատչելի պարիսպ կազմեցին։ Որոշ ժամանակ անց, կռվից հետո, Թշնամու հեծելազորը չկարողանալով դիմանալ իսլամական զինվորների հարձակմանը, միացավ հետիոտների հետ և փորձեց դիմադրություն ցույց տալ։ Սակայն Աֆղան հրացանաձիգները նրանց ճանապարհ չտվին, նրանք

սահիպված եղան ետ նահանջել։ Իսլամական բանակի դեմ ամրության վերածած լեռնանցքները, նրանց համար դերեզմոն գարձան ողջ մնացած հետիոտն զինվորների մի մասը սրո ճարակ դարձավ, մի մասն էլ Գորիի ջրում (գետում) խեղդվեց։ Այս կռվում մոտ 3000 անիծվածներ ոչնչացվեցին։ Այս հաղթանակի ուրախտռիթ լուրը և նրան հաջորդող, Սեֆեր ամսի սկզբին, վերոհիշյալ վեզերի կողմից հաղորդված Երևանի գրավման ավետիսը, բոլոր հավատացյալների սրտերը ուրախությամբ և գոհունակությամբ լցրին։

(«Թարիխի Ջելեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 195—197)։

Երևանի բերդի և Օրդուբադ ու Նախիջևան բաղաքների գրավումը

Աստուծո կամքով Երևանը Օսմանյան սուլթանական երկրին միացնելը Նորին Վսեմություն փադիշահի ցանկությունն էր. այդ կողմը արշավելու համար նշանակվեցին Դիարբեքիր էյալեթի զեամեթ և թիմարի տերերը, հիշյալ էյալեթի լիվաների մութասարրիֆները, Անադոլուի վալի Վեզիր Օսման փաշան, Կարսի բեյլերբեյին և այդ էյալեթի լիվաների բեյերը՝ իրենց կանոնավոր կափու-խալքի զինվորներով. Կարսի էյալեթի զեամեթ և թիմարի տերերը, աջ ու ձախ զինվորները, Սվազի բեյլերբեյի Ռիզվան-Զադե-Սեյիդ-Մուհամմեդ փաշան՝ կանոնավոր կափու-խալքի զինվորներով և էյալեթի զեամեթ և թիմարի տերերով, Մարաշի էյալեթի զեամեթ և թիմարի տերերը, Խուդավենդիկյար սանջակի նախկին մութասարրիֆ Էբուբեքիր փաշան և Մամալի-Օղլու-Օմեր փաշան, Զորումի սանջակի մութասարրիֆ Ալի փաշան, Ակսարայ սանջակի մութասարրիֆ Արսլան փաշա-Զադե-Մուհամմեդ փաշան՝ կափու-խալքի զինվորներով, Բայազետ սանջակի Մահմուդ բեյը՝ կափու-խալքի զինվորներով, և ցեղերի ու աշիրեթների գլխավորները, ինչպես նաև 1000 մարդ սիփահի և զինակիր (սիլահդար)** և 27 հազար ենիչերի և ենիչերի «սերդեն կեչտի» զինվորներ, 2500 ջեբեջի, թընդանոթաձիգ և թնդանոթի կառապան, ընդամենը 60 հազարից ավելի հաղթական զինվորներ։ Վսեմափայլ վեզիր Արիֆի-Ահմեդ փա-*

---

* *Կափու խալքը կամ կափու-կուլի զինվորները համարվում էին օսմանյան բանակի փադիշահական (արքունական) զորամասերը՝ հեծյալ և հետիոտն։ Ենիչերիական զորամասը կափու-կուլիի զորամասերից առաջինն էր։*

** *Սիլահդար — վեզիրների և այլ պետական բարձրաստիճանավորների զինակիրները։*

չան, որը առաջ Դիարբեքիրի վալին էր եղել և ներկայումս Թիֆլիսի պաշտպանության պաշտոնում էր գտնվում, զինվորների վրա Սերասքեր նշանակվեց։ Վերոհիշյալ վեզիրը Թիֆլիսից շարժվելով, բանակի հետ միասին Արփա-Չայիրի կոչված վայրում կանգ առավ և բնակություն հաստատեց։ Այդ ժամանակ կայսերական զինվորներից Քևմանի-Մուստաֆա-Աղայի միջոցով ստացված ֆերմանով Սուլթանը հրամայել էր անմիջապես մեկնել դեպի նշանակված վայրը և մի օր առաջ Երևանի բերդը գրավել։ Սուլթանական ֆերմանով Էրզրումի բերդից 10 հատ «բալյեմեզ» թնդանոթ, 30 հատ «շահի»[6] թնդանոթ և նրանց մոտ ծառայության նշանակված պատերազմների մեջ կոփված թնդանոթաձիգները, նվիրական շեվվալ ամսի 2-րդ օրը, Աստուծո տպավինելով, այդ տեղից շարժվեցին և 7 մերհելե անցնելով՝ ուղղվեցին դեպի Երևան։ Երբ հասան Քարբան-Սարայ կոչված մենզիլը, մի փորձառու անձնավորության միջոցով Երևան ուղարկեցին ողորմած Սուլթանի՝ Երևանի բնակչության անձի և ինչքի ապահովությունը երաշխավորող, բանակի կազիասքերի կողմից կնքված գրության ու հաստատված կայսերական «Խաթթի-Հյումայունի» օրինակը (պատճենը), ինչպես նաև իրենց կողմից գրված նամակը։ Շրջակայքում և մոտ վայրերում գտնվող բոյբեյինները*, Երևանի բերդի դրոշակակիր Մուհամմեդ-Ջաման բեյը, խալիֆա** համարվող Ուչ-Քիլիսեի*** վարդապետները (փափաս) եկան և հպատակություն հայտնեցին. բոլորն էլ մեծ պատվով և խոստումներով ընդունվեցին։

Հիշյալ ամսի 13-րդ օրը Բայազետի սանջակի մութասարրիֆ Մահմուդ փաշան, Թուփրաք-Կալայի բեյ Խալիլ բեյը և Քուրդիստանի բեյերը միացան բանակին և իսլամական զինվորները մեծ ուժով եկան ամրացան Երևանի բերդի առաջադիր մասերում։ Բոլոր զինվորների, մասնագետների ու ղեկավարների խորհրդակցության դրվեց այն հարցը, թե ո՞ր կողմից է ավելի հարմար բերդի պաշարումը։ Պարզվեց, որ եթե հանգուցյալ դրախտաբնակ Ղազի-Սուլթան Մուրադ խանի անցած կողմից սկսվի [պաշարումը], բանակին օժանդակություն ու պաշար հասցնելու ճանապարհները կտրելու դործում Զանգի ջուրը [գետը] ուժեղ միջոց կլինի, հետևաբար նպատակահարմար նկատվեց պաշարումն սկսել գետի մյուս կողմից։

---

* Բոյբեյլի — ցեղի (աշիրեթի) ատորաբաժանման (օյմաքի) պետը։

** Խալիֆա, ուզում է ասել կաթողիկոս։

*** Ուչ-Քիլիսե՝ բառացի նշանակում է երեք եկեղեցի, էջմիածնի վանքը։

Զեռնարկեցին հիշյալ գետի մյուս կողմում խրամատներ փորելուն և նույն գիշեր խրամատների մեջ մտնելով՝ թնդանոթի և խումբարեի* համար ամրություններ պատրաստեցին։ Հաջորդ շաբթաշաբթի օրը սկսեցին մարտը, որի հետևանքով բազմաթիվ կրզըլբաշներ սպանվեցին և իսլամական զինվորների ավագանիից Թուրնաջի-Բաշի-Աբդուլլահ-Աղայի արծվային հոգին դեպի երկինք բարձրացավ, որով նա արժանացավ նահատակության փառքի նվիրական աստիճանին։ Հիշյալ քաղաքը (Երևանը), մեկը մյուսից 35 քայլաչափ տարածությամբ երկու ամրակուռ և հաստատուն պարիսպներով էր շրջապատված, ուստի նրա պաշարումը անպայմանորեն կապված էր վարոշի** գրավման հետ։ Սակայն վարոշի երկու կողմի քարքարոտ լինելը և դիմացից խիստ ուժեղ թափով հոսող Զանգի գետը, վարոշի նվաճումն ու գրավումը դժվարացնում էին։ Հիշյալ ամսի 5-րդ հինգշաբթի օրը Քուրդիստանի հետևակ զինվորները և սերասքերի Աֆղանական դրոշակները (զորամաս) և հրացանաձիգները կոկորդիլոսի նման հիշյալ գետն անցան, մյուս կողմից էլ ենիչերիների և «սերտեն կեչտի» դրոշակների որոշ մասը, ժողովրդի անցած կամուրջից անցան, մի մասն էլ՝ «Թող ջուրը քեզ տանի՝ բայց մի անցնի նամերդի*** կամուրջից», ասացվածքի (առածի) համաձայն, զինվորական կարգով կոկորդիլոսի նման գետից անցան, երկու ժամվա ընթացքում 10 հազարի չափ կրզըլբաշների սրա ճարակ դարձրին և ամբողջ վարոշը նրանց կեղտոտ մարմիններից ազատեցին և մաքրեցին։ Բացի այդ, ժողովրդից 10 հազարից ավելի ընտանիք և երեխաների գերի վերցրին և. հաղթական զինվորները բազմատեսակ ավարի տիրացան։ Հաղթական բանակի գեպի Երևան գնալը և իսլամական բանակի շարժման ուղղությունը որոշվելուց հետո, վարոշի պարիսպների մոտ գտնվող և նրանց կից տները ամբողջովին հողին հավասարվեցին և շուրջանակի պարսիպների շրջակայքը ազատ հրապարակի վերածվեց։ Այս կերպով հաղթական բանակը կարողացավ վարոշը գրավել։ Վարոշը իբրև հիմք ընդունելով և վերոհիշյալ վայրերում խրամատներ փորելով, այսպես դասավորվեցին՝ Ստամբուլի դռան դիմաց Սերասքեր փաշան, նրա ձախ կողմում՝ Անադոլուի վալի Վեզիր-

---

* Խումբարե կամ կումբարե — երկաթից պատրաստված և մեջը լեցուն թնդանոթի մեծ գնդակ (ռումբ)։

** Վարոշ (հունգարերեն) — ծայրամաս, քաղաքի արվարձանը, շրջակայքը։

*** Նամերդ — տմարդի, խարդ։

Օսման փաշան, նրա մոտ՝ Կարսի վալի Էրու-Բեքիր փաշան և աջ կողմում՝ ենիչերիները։ Բերդի հարավային կողմը քարքարոտ լինելու պատճառով մոտակայքում խրամատներ փորելը անհնար էր։ Ջանգի գետի մյուս կողմում Կարահիսարի-Շարքիի վալի Օմեր փաշան խրամատներ փորելու ձեռնարկեց։ Սերասքերի խրամատներում 4 հատ «բալյեմեզ» թնդանոթ և 10 հատ «շահի» թնդանոթ դրվեց, իսկ Անադոլուի խրամատներում՝ 3 թնդանոթ և 6 հավան*, ենիչերիների խրամատներում՝ 2 հատ «բալյեմեզ» և 3 հատ «շահի» թնդանոթ, Օմեր-փաշայի խրամատներում 2 հատ «հավան» դրվեց և այս ձևով ձեռնարկվեց պաշարման ապահովումը։

Հաջորդ օրը բերդի ներսից մի քանի մարդիկ դուրս գալով, պաշտպանություն և ժամանակ խնդրեցին։ Սերասքեր փաշան փոդիշահական գրությունը (հրովարտակը) ուղարկել էր, սակայն որովհետև անհավատ ռաֆըզիներն իրենց խոստման և պայմանին հակառակ էին վարվել և ենիչերիների թևին միանգամից երկու հազարի չափ հրացաններ էին արձակել, փոդիշահական բանակն էլ սկսել էր կռվել, թնդանոթ և խումբարա արձակել։ Հիշյալ ամսի 17-րդ օրը Անադոլուի վալին՝ Օսման-փաշան էլ իր կափու-խալքի և էյալեթի զինվորներով բանակին միացավ։ Այս հանգամանքը բերդի ներսում գտնվող սատանայական մարդկանց (զինվորներին) մեծ հուզում և սարսափ պատճառեց և ամսի 20-րդ օրը նորից մարդիկ եկան «աման» խնդրեցին. սակայն նրանց խոսքերի բացարձակ սուտ լինելը նույն օրն իսկ պարզվեց։ Հաջորդ օրը Երևանի ժողովրդի պատվավոր անձերից Ջաֆեր բեյը, Ալի-Կուլի բեյը և երեք այլ անձեր եկան և սերասքերի հետ խոսեցին։ Նրանք հաղթական բանակի Թիֆլիսում իրենց խոստման և պայմանադրին հակառակ ընթացքը իբրև օրինակ հիշելով՝ հայտնեցին, որ ժողովուրդը վախենում է։ Բերդի հանձնման իբրև սկզբնական պայման առաջարկեցին ենիչերիների խրամատներից դուրս գալը։ Սերասքերը հայտնելով, որ բերդի ազատագրումից առաջ ենիչերիների շարժումն ու արձակումը կայսերական օրենքին հակառակ է, մերժման պատասխան տվեց։ Նրանք [քաղաքից ուղարկվածները] իրենցից մի քանի կարևոր անձիք թողնելով բանակցության համար՝ դեպի քաղաք շտապեցին։ Սակայն դրանց բանակցությունն էլ երկարատև չեղավ և առաջվա պես կռիվները վերսկսվեցին...

---

* Հավան — խումբարա արձակելու հատուկ կարճ թնդանոթ։

Հիշյալ ամսի 25-րդ օրը նրանց խնդրանքով «ամանի» գրություն ուղարկվեց և հետո Երևանի ավագանիից Նաղիր-Մուհամմեդ Մեհդի բեյը, Իմամ-Կուլի բեյը, Մուհամմեդ-Զաման բեյը, Միրզա Մուհամմեդ-Ռիզան և Աբդուլ-Քերիմ բեյը, նախապես եննիչերինների աղայի փոխանորդի, հետո ուղղակի աղայի միջնորդությամբ, արժանացան փաշայի ընդունելությանը: Սրանք էլ եննիչերինների խրամատներից դուրս գալու մասին առաջարկություն արին, իրենցից շատերի եղբայրներն ու որդիները Շահզադե Թահմասբի մոտ պատանդ լինելով, մինչև նրանց որևէ կերպով ազատվելու լուր ստացվելը, իրենց ժամանակ տրվելու մասին անտեղի առաջարկ և խնդրանք ներկայացրին: Այս պատճառով նրանց հետ ուղարկեցին և վերադարձրին դեպի քաղաք: Սերասքերի կարգադրությամբ նորից մի քանի օր կրակը սկսվեց... Կատաղի կռիվներ տեղի ունեցան: Զիլգադե ամսվա սկիզբը Դաշ-քեոփրյուի դիմաց գտնվող «Թելավոր ամրություն» («Թելլի թաբիյե») անունով մեծ ամրության ներքևում փորված և պատրաստված անցքը (լաղըմ) առավոտ վաղ կրակի տվին, բայց որովհետև կրակը պահեստի վրա չազդեց, ամրության խորտակման ազդեցությունը անզգալի եղավ: «Լաղըմը պայթեց» ասելով հարձակման անցած եննիչերիներից 50—60 հոգի վիրավորվեցին և նահատակվեցին: Հիշյալ ամսի 8-րդ օրը տեղեկություն ստացվեց, որ Շահզադեի կողմից Երևանի խան նշանակված Մուստաֆա-Կուլի խանը բազմաթիվ կըզըլբաշ զինվորներով շարժվում է Երևանի ուղղությամբ: Բայազետի սանջակի մութասարրիֆը՝ Մահմուդ փաշան և Ալաշկերտի բեյը՝Խալիլ բեյը և Քուրդիստանի մյուս բեյերը դուրս եկան նրանց (կըզըլբաշներին) դիմավորելու և Աստուծո օգնությամբ նրանց ոչնչացնելու համար բանակի գլխավորներին զինվորների հետ միասին ուղարկեցին դեպի Նախիջևան: Նույն ամսի 20-րդ օրը նորից լաղըմը պատրաստ էր և ընդհանուր համաձայնությամբ որոշվեց հարձակման անցնել: Լաղըմին կրակ տրվեց, բայց լաղըմի փորողների անփութության պատճառով, այս անգամ էլ նրա ազդեցությունը չնչին եղավ: «Լաղըմը պայթեց» ասելով հարձակման անցած զորագնդերը և Օսման փաշայի կողմից արձակված թնդանոթներով պարսպի վրա բացված անցքով առաջացող ալայ-բեյերի զորամասերից 260-ի չափ կտրիճներ նահատակվեցին, որով ստիպված եղան նորից դեպի խրամատները վերադառնալ: Հաջորդ օրը լուր ստացվեց, որ Բարձրյալն Աստուծո կամքով Նախիջևանը մեկ հարվածով գրավվել է: Օսմանյան սիփահիները շատ ուրախացան, իսկ Երևանի բնակչությունը

գրավման վախից սրտաբեկ եղավ։ Պաշարումը և պատերազմական գործողությունները մոտավորապես մի ամիս շարունակվեցին։ Սերասքերից ստացված հրամանագրում հայտնվում էր, որ ենիչերիների՝ վարոշում երկար ժամանակ զրկված դրության դատապարտված լինելը և երկարատև պաշարումին տոկալը դժվարին գործ է, [զինվորների] մի մասը կորցրել են իրենց հաստատակամությունն ու վճռականությունը և փախուստի դիմելու դիտավորություն են ցույց տալիս, բացի այդ, շատ գործածվելու հետևանքով թնդանոթների ֆալիյենները* բացվում են, ըստ երևույթին պաշարումը երկարատև լինելու պատճառով, ռազմամթերքն ու վառոդը կարող են չբավականանալ, իսկ նորից հայթայթելը անհնար է։ Թեև նման հուսահատական խոսքերը կարող էին այն տպավորությունը թողնել, որ նպատակի իրականացումը մեծ դժվարությունների հետ է կապվում, սակայն կարող և Պլատոնի նման ուշիմ, վսեմ Սերդարը, պատմական և աշխարհագրական բազմաթիվ գրքերի ընթերցումով ծանոթացել էր շրջապատի մելիքների և տարբեր երկրների գործերի և դեպքերի հետ...**։

Այդ ժամանակ լուրեր էին տարածվել, որ Շահզադե Թահմասբի՝ արքայական գահում հաստատ չլինելու պատճառով, Իրանի երկրում խռովությունները ծայր աստիճանի են հասել։ Այդ պատճառով՝ Սերասքերը, որ նախապես հակամետ չէր գործը հեշտ և թեթև համարելու, այժմ մշտապես հետամուտ էր փող և ռազմամթերք ձեռք բերելուն և հաղթական բանակին նոր օգնական ուժեր ապահովելուն։ Նախապես դեպի Թավրիզ ուղարկվելու համար նախատեսված զինվորներին՝ նկատի ունենալով կարևորության և առաջնության աստիճանը, հրամայվում է իբրև օժանդակ ուժ ուղարկել Երևանը գրավելու համար նշանակված բանակին միանալու. 3000 ընտրյալ եգիպտական կտրիճ զինվորներ, Ջիլհիջջե ամսի 4-րդ շաբաթշաբթի օրը հասան և բանակին միացան։ Այս օժանդակ ուժերի տեղ հասնելը, պաշարման երկարատև օրերի և պատերազմական դժվարությունների պատճառով մեծ տանջանքների ենթարկված իսլամական զինվորներին նոր կյանք և մեծ ուժ տվեց... Եգիպտական զինվորները Անադոլուի զինվորների իրամատները մտնելով՝ հերոսաբար կռվել սկսեցին, դիշեր-ցերեկ թնդանոթի և հրացանի պատ-

---

* Ֆալիյե — հին ձևի, բերանից լցվող թնդանոթների բերանը։

** Այստեղ պատմագիրը հիշում է Երևանի շուրջը տեղի ունեցած բազմաթիվ պատերազմները օսմանցիների և պարսիկների միջև։

բաստությամբ զբաղվեցին։ Այդ ժամանակ՝ երկու տեղից փորված և լրացված լաղումների մասին կըզըլբաշները դիտեին, ուստի ստիպված այդ խրամատները քանդեցին և զեկավարները այլ միջոցներ գտնելու համար խորհրդակցություն հրավիրեցին։ Այդ օրը, Զիլհիջջե ամսի 6-րդ օրը, եղանակը խիստ վատ էր, և կռվի ու պատերազմի պատճառով իսլամական զինվորների ենթակա եղած հիվանդությունները և դժվարությունները կառավարության լավ հայտնի և պարզորոշ լինելով, փադիշահական հատուկ գրությամբ նրանց կորով և եռանդ տալու անհրաժեշտություն զգացվեց։ Ստացվեց Վսեմ Սադրազամի չոքադարներից* Բոսֆոր-Հասան-աղայի միջոցով ուղարկված սրտառուչ և ոգևորիչ կայսերական գրությունը և բոլորի ներկայությամբ կարդացվեց։ Ընդհանուր համաձայնությամբ գրի առնված խնդրագրում հայտնում էին. «Վսեմ փադիշահին ի սրտե աղոթք և գովասանք, մենք բոլորս, Նորին Վսեմություն փադիշահի սիրուն, պատրաստ ենք մեր գլուխն ու հոգին տալու. մինչև Երևանը չգրավենք, մի քայլ անգամ ետ չենք շարժվի։ Այս ասելով սկսեցին հողը փորել։ Հիշյալ ամսի 18-րդ օրը Նախիջևանի գրավումով մեծ պատիվ և հռչակ վաստակած Մահմուդ փաշան սերասքերի բայրաքներից, 15 բայրաք զինվորներով Օսման բեյի հետ միասին, Նախիջևանից 20 ժամով դեպի ներս գտնվող Օրդուբադ քաղաքի դիմաց բնակվող և 8 հազար կըզըլբաշ զինվորներով, Երևանին օգնության գնալու նպատակով վրանաբնակ եղող Սիփահսալար Մանսուր խանի, Մուստաֆա-Կուլի խանի և Նախիջևանից փախած անհավատ խանի վրա հարձակվեց։ Մանսուր խանը մոլորյալ սիփահիներով նրան դիմավորեց և մի ժամի չափ կըզըլբաշ զինվորներով մարտեր մղելուց հետո, Աստուծո կամքով, Մանսուրը պարտվեց... Վերոհիշյալ փաշան փախչողներին հետապնդելով՝ քաղաք մտավ։ Քաղաքի բնակիչները կըզըլբաշներին օգնություն ցույց չտվին և դիմելով դեպի հաղթողները՝ հպատակություն հայտնեցին։ Երջանիկ փադիշահի բախտավորության շնորհիվ հիշյալ քաղաքի նվաճման ու գրավման ուրախառիթ լուրը հաղթողներին մեծ հրճվանք և ուրախություն, իսկ պարսպում պաշարվածներին հուսահատություն պատճառեց։ [Պատմագիրը մանրամասնորեն պատմում է Ստամբուլից ուղարկված

---

* Զոքադար — մեծ վեզիրի կամ բարձրաստիճան վեզիրների հրամաններն և կարգադրությունները դործադրող հատուկ պաշտոնյա։

բաղմաթիվ «մասնագետ» և «վարպետ» լաղումջիների, խումբարաջիների և ֆիթիլջիների, ֆալիյեջիների[8] և այլնի մասին]։

...Հիշյալ ամսի 26-րդ օրը եգիպտացիներից 300-ի չափ քաջեր կառուցված ամրության անցքից բերդի վրա բարձրանալով՝ դրոշակ կախեցին և կըզըլբաշ զինվորներին հոգնած և քնած վիճակում գտնելով, սպանեցին երկու աշտարակի պահապաններին։ Իսկ երբ հաղթական զինվորներից մի քանի բայրաք «Սերդեն կեչտի» ենիչերիներ նկատեցին նրանց 3-րդ աշտարակը հասնելը, բարձրաձայն մաղթանքով դեպի բերդը բարձրացան։ Նկատելով նրանց, անիծյալ կըզըլբաշ զինվորները, հարձակվեցին եգիպտացի զինվորների վրա. վերջիններս, այդ բանին անտեղյակ, կըզըլբաշներին դեմառդեմ եկան. կըզըլբաշներից 300-ի չափ զինվորներ սպանվեցին, իսկ եգիպտացի զինվորներից 200 հոգի վիրավորվեցին և նահատակվեցին։ Ամսի 27-րդ օրը Գենջեի շրջանում հավաքված 20 հազար կըզըլբաշ զինվորներ, իրենց դեմ դուրս գալու համար նշանակված Արաբ-Ալի-Աղայի 800-ի չափ քաջարի զինվորների վրա կատարած անսպասելի գիշերային հարձակումով, նրանց երկու սուլթաններին և բանակը ցրեցին։ Այս ցավառիթ դեպքը թուլացրեց կրոնասեր զինվորների հավատքը և ձգձգելով պատերազմը ու ավելի սաստկացնելով դժվարությունները՝ հաղթական զինվորների ամրակուռ բազուկներին խիստ մեծ թուլություն պատճառեց։ Այս պատճառով փադիշահական ֆերմանով հրաման տրվեց Թիֆլիսում գտնվող էրզրումի վալի Վեզիր Հաջի-Մուստաֆա փաշային, որ նախապես ծառայել էր Շիրվանի և Շամախիի շրջանում, անմիջապես իր էյալեթի զինվորներով շարժվել դեպի Երևան։ Վերոհիշյալ վեզիրը մեծ արագությամբ շարժվեց և ամսի 29-րդ օրը իր բանակը հաստատեց կայսերական բանակի շրջակայքում։ Սրանով նա բանակի զինվորների ուժը երկու անգամ ավելացրեց և ուժեղացրեց։ Հիշյալ վեզիրը Սերասքեր փաշայի և ենիչերիների միջև գտնվող խրամատներում ամրանալով, կատարյալ հաստատակամությամբ կռվի և մարտի անցավ։

1135 թ. (1722) նվիրական Մուհարրեմ ամսի 2-րդ օրը, Երևանի ավագանիից Նազր-Մուհամմեդ-Մեհդի բեյը, Մեջնուն բեյ-օղլին և Մուհամմեդ-Ջաման բեյը, ինչպես նաև «Քյասիբների աղան» կայսերական բանակում ենիչերիների աղա Մուհամմեդ-աղայի մոտ գալով, հիշյալ աղայի հետ միասին՝ վերոհիշյալ Հաջի-Մուստաֆա փաշային ներկայացան, հպատակություն հայտնելով «աման» խնդրեցին և բերդը հանձնելու համար 20 օր ժամանակ ուզեցին։

վեզիրը պատասխանեց՝ «Ձեր անձի, ինչքերի և ընտանիքի ապահովությունը բոլորս երաշխավորում ենք, սակայն երեք օրից ավելի ժամանակ տալը կայսերական ընդունված կարգերին հակառակ լինելով, 20 օր տալը անկարելի է։ Միայն կարող ենք սերասքեր փաշայից 5 օրվա ժամանակ խնդրել։ Ըստ հնագույն կարգերի, միայն բերդի վրա սպիտակ դրոշակ բարձրացնելուց հետո բանակցության դուռը բաց կթողնենք»։ Այս միջոցառական պատասխանի վրա հաջորդ օրը նրանք դիմեցին Սերասքեր-փաշային, նա ևս նույն պայմանները առաջարկեց. վերոհիշյալ վեզիրը և ենիչերիների աղան խնդրեցին, որ երկուսական օր ևս ավելացվի։ Սերասքերը՝ «7 օր ժամանակ կտանք, ավելին իրավունք չկա» ասելով խոսակցությանը վերջ տվեց։ Կռիվը նորից սկսվեց։ Ամսի 4-րդ օրը Շեյխ-ուլ-Իսլամ կոչված Հյուսեին էֆենդին, իբրև բոլորի ներկայացուցիչ, առաջարկեց. «Շեհզադեի մոտ գտնվող մեր պատանդները ազատելու համար գոնե 15 օր ժամանակ պետք է տալ»։ Սերասքեր փաշան՝ «7 օրից մի վայրկյան անգամ ավելի իրավունք տալու հնարավորություն չկա» վերջնական պատասխանով նրան հետ վերադարձրեց։

Փադիշահական բանակը՝ եգիպտական զինվորների և էրզրումի վալիի էյալեթի զինվորների գալուց հետո մեծ ուժ և կորով էր ստացել։ Իսկ Երևանի բնակչությունը Շեհզադեից և Գենջեից իրենց սպատած օգնական զինվորների և պաշարի գալուց հուսահատած լինելով, հիշյալ ամսի 8-րդ օրը նորից, պատգամավոր ուղարկեցին հիշյալ Հյուսեին էֆենդիին, Մեջնուն բեյ-օղլիին, Նազիր-Մեհդի բեյին, Մահմուդ-Ջաման բեյին և «Քյասիբների աղային»։ Սրանք Սերասքեր փաշայի և Հաջի-Մուստաֆա փաշայի հետ բանակցեցին և հաշտության պայմանները որոշեցին։ Հաջորդ օրը Սերասքեր փաշան իր ներկայությամբ դիվան կազմեց (հրավիրեց) և կայսերական կառավարության կողմից ստացված փադիշահական ողորմագրի հետևյալ բովանդակությունը ծանուցեց.— Երևանի ժողովրդին անձի, ինչքի և ընտանիքի ու երեխաների ապահովություն է տրվում, բանակի զինվորներին և այլոց թույլ չի տրվում գրավել այգիները, պարտեզները, խանութները, խաները, բաղնիքներն ու ջրաղացները, շահի [իշխանության] ժամանակ վճարված տուրքերից ավելի տուրքեր չպիտի պահանջվեն, Երևանի բնակչությունից ուրիշ վայր գաղթելու և տեղափոխվելու ցանկություն ունեցողներին արգելք ցույց չպիտի տրվի, տեղափոխվելու ցանկություն ունեցողներին իրենց ինչքերը փոխադրելու համար բավականաչափ բեռնակիր կենդանի պիտի տրամադրվի, Ջե-

քարլի, Կաշարլի, Բիյաթլի և քաղաքից դուրս ապրող այլ ցեղերին (աշիրեթ) իրենցից բեյեր պիտի նշանակվեն, եթե նրանք որևէ ոճրագործության տեղիք տան, արժանի պատիժը պիտի ստանան, իսկ հավատարմության և շիտակության ցույց տվողները իրենց տեղում պիտի մնան և պաշտպանության համար մարդահամար տեղի պիտի ունենա։ Մուհարրեմ ամսի 14-րդ օրը կարդացվեց և բոլորին հայտնվեց հիշյալների [պատգամավորների] կողմից՝ բերդը իր թնդանոթի և ռազմամթերքի պահեստներով («թոփխանե» և «ջեբխանե») միասին հանձնելու, մինչև խոստացված օր իրրև պատանդ ենիչերիների Աղայի փոխանորդի մոտ ապրելու մասին դրի առնված հանձնառությունն ու պայմանագիրը։ Բանակի զեկավարներն ու սպաները իրենց համաձայնությունը և հավանությունը հայտնեցին. վերոհիշյալ պայմանագրի կետերին երաշխավորություն համարվող պայմանագիրը ստորագրեցին և վերոհիշյալ ամագանին (Երևանի) իրրև պատանդ ենիչերիների Աղային հանձնեցին, որոնք ուղարկվեցին ենիչերիների իրամատը։ Հետո Երևանի խանը՝ Հաջի-Ալի-Կուլի խանը հատկապես իր կողմից Գենջեի և Թիֆլիսի բնակիչներից իրրև հյուր բերդում գտնվողների կողմից խնդրանք և դիմում ներկայացվեց, որով նրանք ամսի 14-րդ օրը Սերասքեր փաշայի հետ տեսակցություն էին խնդրում։ Սերասքեր փաշայի կողմից հատուկ սարքով զարդարված նժույգ ուղարկվեց [խանին]։ Հիշյալ խանը բերդից դուրս գալով, Սերասքեր փաշայի հետ մի քիչ խոսակցելուց հետո, վերադարձավ վարշում հատկապես իրեն համար պատրաստված պալատը։ Հաջորդ օրը՝ Մուհարրեմ ամսի 15-րդ երեքշաբթի օրը, վաղ առավոտյան Երևանի ամագանիից 29 անձինք եկան։ Մեծ վեզիրի և իսլամական դիվոնների պարագլուխների ներկայությամբ, նրանցից Մուհամմեդ-Կասըմ բեյը բերդի բանալիները հանձնեց Սերասքեր փաշային։ Փաշան Մուհամմեդ-Կասըմ բեյին և հիշյալ Հյուսեին էֆենդիին սամույրե մուշտակ, իսկ մյուսներին էլ խալաթներ հագցնելով, պատիվ և հարգանք տվեց։ Սերասքեր փաշան Կափու-խալքի և ենիչերի դիվոններին նշանակեց Ստամբուլի կողմը եղած դռան մոտ բնակվելու։ Հաջի-Մուստաֆա փաշան, Օսման փաշան և ենիչերիների Աղայի փոխանորդը՝ Մուհամմեդ-Աղան իրենց Կափու-խալքի և էյալեթի դիվոններով Թավրիզի դռան մոտ բնակվելու, որոնք հետամուտ եղան պայմանագրի կետերի պահպանմանը։ Այդ բախտավոր օրում, ըստ հնագույն պաշտոնական կարգի, բանակի դիֆթերդարի միջոցով բոլոր ռազմամթերքը հանձնվեց ռազմամթերքի պետի փոխանորդին, 79 հատ

Թնդանոթ՝ Թնդանոթապետի փոխանորդին։ Երեք օր, երեք գիշեր քաղաքի բնակիչների իրերն ու ինչքերը կատարյալ ապահովությամբ և առանց կողոպտվելու վտանգի՝ փոխադրեցին դեպի վարուշ։ Ամսի 18-րդ՝ ուրբաթ օրը, հաղթական բանակի բոլոր վեզիրները և զեկավարները մեծ բախտավորությամբ մտան բերդի ներքին մասը և հանդուցյալ զոզի Սուլթան Մուրադ խանի նվիրական ջամիյում, կրոնական ծիսակատարություն կատարելուց հետո, գնացին դեպի խանի պալատը։ Զորամասերին խրամատներից դուրս գալու հրաման տրվեց և վերոհիշյալ Հյուսեին էֆենդուն սամույրե մուշտակ, իսկ մյուս պատգամավորներին էլ խալաթ և այլ պատիվներ տրվեցին... Հետո փառավոր հանդիսավորությամբ գնացին դեպի բանակը և բերդից արձակված ուրախարիթ Թնդանոթի որոտը երկինք բարձրացավ։ Նույն օրն ևեթ կայսերական զինակիր Մուստաֆա աղան 6 արծաթյա բանալիները վերցրած մեկնեց դեպի Երջանիկ Ասիթանե...*

Այդ երջանիկ տարվա բախտավոր Սեֆեր ամսի սկզբին Երևան քաղաքի սուլթանական երկրի կազմի մեջ մտնելու ուրախարիթ լուրը ստացվեց վեհ Սերդարի շրջադարձներից...** միջոցով։ Սարդարամը անմիջապես այս փառավոր հաղթանակը շտապեց անձամբ հայտնելու Նորին Վսեմություն փադիշահին...

Հետո պատմագիրը մանրամասնորեն հիշում է Սարդարամի կողմից Երևանի պաշարման և գրավման համար կատարված աշխատանքները՝ օգնական ուժեր ուղարկելու, ռազմամթերք և պաշար հասցնելու, մասնավորապես եգիպտական գինվորներ ուղարկելու ուղղությամբ։ Այդ բոլորը փադիշահին հայտնի լինելով, վերջինիս Սարդարամին պարգևատրում է թաղկագին խալաթով և այլ նվերներով... Երբ Երևանի բանալիները բերող կայսերական զինակիր Մուստաֆա-Աղան հասնում է Սկյուդար, նրան դիմավորում են խիստ մեծ հանդիսավորությամբ։ Հաջորդ օրը Սուլթանական պալատում տեղի է ունենում մեծ և փառավոր ընդունելություն, երբ Երևանի բանալիները հանձնում են փադիշահին։ Հետևյալ օրը Ստամբուլում, հատկապես ծովեզերքում և նավահորմում, տեղի է ունենում մեծ և փառավոր լուսավառություն։ Պատմագրի ասելով՝ այդ փառավոր և խիստ մեծ հանդիսավորության և լուսավառության կապակցությամբ Ստամբուլում «գործերը դադարեցին և առևտուրը կանգ առավ, որով որոշ մարդիկ վնաս կրեցին...»։ Պատմագրի ասելով նման չունեցող այս լուսավորությունը և հանդիսավորությունը 10 օր է տևել։

---

* Պետության մայրաքաղաքը, կենտրոնը՝ Ստամբուլը, կոչվում էր նաև Երջանիկ Ասիթանե։

** Բնագրում բայ է թողնված, հավանաբար ձեռագրում չի կարդացվել։

Փադիշահը հանդիսավորությունից հետո հատուկ կայսերական գրությամբ («Խաթթի-Հյումայուն») իր գոհունակությունն է հայտնում Սերասքերին՝ նրա մատուցած խիստ արժեքավոր և կարևոր ծառայության համար։

Տալիս ենք այդ գրության օրինակը։

Կայսերական գրության («Խաթթի-Հյումայուն») պատճենը

«Դու որ Արևելքում իմ Սերասքերը Ահմեդ փաշան ես։ Բարձրյալն Աստուծո օգնությամբ Երևանը գրավվեց և իմ հաղթական բանակին որս դարձավ։ Այս մեծ ավետիսը իմ սրտին խիստ ուրախություն պատճառեց, որի համար բարիքների պարգևողին բազմատեսակ փառք ու գովասանք եմ մատուցել։ Փա՜ռք, հազար փա՜ռք։ Այս բարձր հաղթանակը իմ նվիրական էության գոհունակություն է պատճառել և բարձր մտքին ուրախություն է դրոշմել։ Մեծ Արարիչ Աստծուց խնդրում եմ, որ սրանից հետո էլ նման բազմաթիվ մեծ հաղթանակներ ձեռք բերեք և միշտ կրոնի ու պետության թշնամիներին կրակի մատնեք։ Քեզ և այդ հաղթական արշավանքում կրոնի և իմ պետության սիրուն քարի և հողի վրա պահակած իմ զազի և մյուջահիտ բոլոր կուլերին, բարձրերին, մեծերին և փոքրերին իմ տված հացն ու շնորհքը հալա՛լ լինի։ Դուք բոլորդ հասնեք ձեր ցանկություններին և փափագին։*

Իմ կայսերական ցանկության համաձայն, իմ Արքայական ծառայականության և հավանության համաձայն, ջանք և ուշադրություն գործ դրեք. բոլորդ էլ իմ բարեմաղթ աղոթքին և արքայական պատվին արժանացաք։ Ի սեր իմ կայսրության, հոգով ու սրտով աշխատող բոլոր իմ կուլերի մասին իմ շնորհքն ու ողորմությունը անսպառ է։ Ներկայումս իմ կայսերական բարձր համակրանքով, քեզ՝ հատու սրովդ թշնամուն ոչնչացնողիդ, իմ հատուկ մուշտակներից (քյուրք) ամբողջովին գործածված մի մուշտակով վարձատրելու արժանի համարեցի և իմ կոզբեկչի-բաշի ծառայիս միջոցով ուղարկեցի ու շնորհեցի։ Քո սրամադրության տակ գտնվող էրզրումի վալուն՝ իմ վեզիր Մուստաֆա փաշային և Երևանի պաշտպան Օսման փաշային նմանապես մեկական մուշտակ, և այլ ծառայություններ մատուցողներին մեկական պարծանքի խալաթ ուղարկեցի։ Դուք բոլորդ ձեր նվիրական պարտականությունը կատարեցիք կրոնին, իմ պետությանն ու իմ Մուլթանական պատվին

---

* Նվիրական պատերազմին (ջիհադ) մասնակցողներ։

և նամուսին ըստ արժանվույն ծառայելով և օգնելով. [այժմ] գրավված նվիրական բերդի նորոգության և կարգավորման համար էլ պետք է միասիրտ և միաբան աշխատանք և ջանք գործ դնեք»։

(«Թարիխի Չիլեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 222—223)։

Կազախի լիվաճ տրվում է Միր-Ալի բեյին

Կազախի ցեղից Միր-Ալի բեյը մի գործարար և կրոնասեր անձնավորություն էր. փադիշահական խալիֆայությանը հպատակություն և հնազանդություն ցույց տալու համար, Երևանի սերասքեր Ահմեդ փաշան, Կազախի սանջակից ցրված ոայաներին իրենց նախկին տեղերը վերադարձնելու և բնակեցնելու, այդ շրջանը բարեշինելու պայմանով, վերոհիշյալ լիվան նրան էր հանձնել։ Ներկայումս Թիֆլիսի պաշտպան Վեզիր Ռեջեբ փաշայի միջնորդությամբ, վերոհիշյալ պայմաններով, երջանիկ Ասիթանեի կողմից [Կազախի] սանջակը բեյության տիտղոսով հիշյալ Միր-Ալի բեյին շնորհվեց։

(«Թարիխի Չելեբի Զադե», հատ. VI, էջ 248)։

Բեկթաշյաններից* Երևանի Սերասքեր Ահմեդ փաշայի նկատմամբ կատարած լրբություններ

Նախապես Երևանի համար նշանակված եննիչերիական զինվորների աղայի փոխանորդը՝ Շահեն-Մուհամմեդ Աղան, Թավրիզի գրավման ուղարկված բեկթաշյանների խմբին աղա էր նշանակվել։ Այն օրը, երբ նա պետք է մեկներ Թավրիզ, եննիչերիների մեջ գրգիռ և խռովություն է առաջացնում ասելով՝ «եննիչերիներին հատկացված ռոճիկից բացի, Երևանի գրավման ժամանակ Աջեմների կողմից եննիչերի զինվորներին բաժանելու համար Սերասքեր փաշան մեծ գումար է ստացել»։ Այս խոսքերով գրգռում է նրանց ագահությունը, խաբում, խռովության և ապստամբության է մղում։ Վաղ առավոտյան նրանք հարձակվում են Սերասքեր փաշայի պալատի վրա, մտնում նրա ննջարանը, այնտեղ գտնված իրերը թալանում... Սերասքերին երեք տեղից վիրավորում և հետո պալատից տանում են տեղական աղայի բնակարանը և ստիպում, որ իրենց պահանջած գումարը

---

* Բեկթաշի՝ իսլամական կրոնական թարիգաթ (միաբանություն), որի հիմնադիրն է եղել Հաջի Բեկթաշ-Վելին։ Այդ միաբանության պատկանող դերվիշները և անդամները կոչվում էին «բեկթաշյաններ»։

անմիջապես վճարելու համար Երևանի դեֆթերդարին հրամանագիր տա։ Սերասքերը այդ օրը մնում է բանտարկված և ենթարկվում նրանց [խոռվարարների] բռնություններին և լրբություններին։ Շիրվանի շրջանում որոշ պետական գործեր կարգի բերելու համար նշանակված և գործի բերումով Երևանում գտնվող փադիշահական դերգահի Կափու-բաշիներից Միր-Ալիմ-Մուհամմեդ-Աղան [իմանալով այդ դեպքի մասին], անմիջապես գալիս է և [խոռվարարների] Երևանի գանձարանից վերցրած 100 քիսե ակչեն ուղարկում Աղաների-Կափուն, ասելով, որ այնտեղ սպանների միջոցով պիտի բաժանվի։ Այսպիսով նա ավազակներին ուղարկում է դեպի այդ կողմը ու նրանց զբաղեցնում... Վիրավոր Սերասքերը այդ գիշեր իր մի խումբ մարդկանցով շտապ գնում է դեպի Ուչ-Քիլիսե*։ Հաջորդ օրը վերոհիշյալ աղան [խոռվարարների] խմբերի սպաներին ըստ պատշաճի հանդիմանում է և նրանց սիրտը գրավելով, Բեկթաշյանների խմբի մեջ իբրև նվեր բաժանված 100 քիսեից 95-ը հավաքում է և խոռվության պատճառ եղող երկու ավազակներին, իրենց սպանների միջոցով պախատել է տալիս։ Նա ամեն ջանք գործադրում է խոռվությանը վերջ տալու համար։ Օջաքների աղաներն ու գլխավորները այդ անկարգության համար դղջում են ու բոլորը միասին գնում, կատարյալ պատվով ու քաղաքավարությամբ վերոհիշյալին [Սերասքերին] տանում և վերահաստատում են իր պաշտոնին։

(«Թարիխ Զելեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 251—252)։

1138 թվականի դեպքերից

(1725). Լոռիի և Գենջեի գրավումը

Դժբախտ Աջեմի քաղաքներից... Գենջեի գրավումը աշխարհակալ և բախտավոր փադիշահի ցանկություն էր. (այդ նպատակով նշանակվեցին) Զըլդրի վալի Իսհակ փաշան, Կարահիսարի-Շարբիի մութասարրիֆ Օմեր Ալի փաշան...** հազարի չափ ենիչերիներ և նրանց սպաները, բավականաչափ ջեբեջիներ և թնդանոթաձիգներ... Ախալսխայի, Ազդուրի ու Խերթվիսի բերդերի կամավոր աղաները և զինվորները, ընդամենը 40 հազարից ավելի հաղթական զինվորներ... Սրանց վրա սերասքեր նշանակվեց էրզրումի վալի Վեզիր Հաջի-Մուստաֆա փաշան, որը Երևանից դուրս գա-

---

* Ուչ-Քիլիսե (կամ քիլիսե) — Էջմիածին։

** Գատմագիրը հիշում է ըստ սովորականի բազմաթիվ փաշաների և այլոց անուննները՝ իրենց զինվորներով հանդերձ։

ով՝ Արփա-Չայիր կոչված վայրում դինվորներ հավաքելու և ընդհանրապես ռազմամթերքը և պաշարը լրացնելու համար որոշ ժամանակ սպասեց։ Հետո այդ տեղից, Աստուծո ապավինելով, շարժվեց դեպի նպատակակետը։ Սակայն բանակի ճանապարհի մոտակայքում գտնվող Լորիի ապահովության տեսակետից, ռաֆըզի բնակչությամբ հայտնի ամրակուռ բերդը իր եղած վիճակում թողնել անցնելը աննպատակահարմար համարելով, վերոհիշյալ բերդը պաշարեց։ 3—4 օր թնդանոթով և հրացանով քաջաբար կռվելուց հետո, Բարձրյալն Աստուծո ողորմությամբ, հիշյալ տարվա Զիլգադդե ամսի 4-րդ ուրբաթ օրը [բերդի] բնակիչները գիտենալով, որ չպիտի կարողանան տոկալ հաղթական դինվորների ուժեղ հարվածներին, հպատակություն հայտնեցին, որով բերդը նվաճվեց և կայսերական երկրին միացվեց... Հետո այդտեղից շարժվեցին դեպի նպատակակետը։ Երբ բանակը Գենջե հասավ, ձեռնարկեցին երեք կողմից խրամատներ պատրաստելուն. բնակչությանը կոչ արին իսլամական փադիշահին հնազանդություն ցույց տալ։ Բայց որովհետև [բնակիչները] մերժեցին և կռվի ձեռնարկեցին, այդ օրը մինչև երեկո և երեկոյից մինչև առավոտ ջահերի լույսով կռիվները շարունակվեցին ...Հաջորդ օրը՝ առավոտյան վաղ, վսեմ վեզիրը իր հաղթական դինվորներով հարձակում սկսեց։ Իսլամական բանակի փառապանծ դրոշակը քաղաքում ծածանվեց, առյուծանման ղազիները անհավատ ռաֆըզիների արյունով քաղաքի փողոցներն ու շուկաները ներկեցին և այդ անհավատների շարիաթի սրով թափված արյունը Ջիհուն գետի նման հոսեցրին...

Հետո պատմագիրը երկարորեն խոսում է վերոհիշյալ սերասքերի մեծ հաղթանակների, Թիֆլիսի, Համադանի, Թավրիզի և Երևանի նման իրանական մեծ քաղաքների գրավման համար ցույց տված ռազմական կարողության մասին։ Նկարագրում է Գենջեի գրավման առթիվ Ստամբուլում տեղի ունեցած մեծ տոնակատարությունը և լուսավառությունը։ Այս առթիվ սերասքերը և այլ պետական մեծ նվերների և շնորհների[1]։

(«Թարիխի Ջելեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 293—296)։

Երևանի մի քանի գավառների (նահիյե) բնակչությանը իրենց նախկին հայրենիքում բնակեցվելը

Երևանի գավառներից [Սուրմալու] Սերմելի և այլ գավառներից մեծ ու փոքր 80, Շորագյալ, Աբարան և այլ գավառներից 226 գյուղերի բնակիչները, նրանց երեխաներն ու ընտանիքը պաշտպանե-

լու, ինչքերն ու ապրանքները պահպանելու նպատակով, նախապես, երբ հաղթական բանակը ձեռնարկել էր Երևանի երկիրը գրավելու, իրեն հյուր [ժամանակավորապես] փոխադրվել էին Բայազետ և Քուրդիստանի այլ վիլայեթները, Կարսի էյալեթի գյուղերն ու գյուղաքաղաքները։ Աշխարհակալ փադիշահի շնորհիվ, երբ Երևանի էյալեթը գրավվեց, նրանք [տեղափոխվածները] ցանկություն հայտնեցին իրենց հայրենիքը վերադառնալ։ Սակայն [տեղական] մեծամեծները (այան) և նրանց ընդունողները (մյութեսելլիմ) իրավունք չէին տալիս նրանց վերադառնալու, հայրենիքում նրանց թողած տներն ու ջրաղացները քանդում և ավերում էին։ Վերոհիշյալ գյուղերի քեթխուդաները, Երևանի վալի՝ Վեզիր-Ռեջեբ փաշայի ներկայությամբ հրավիրված օրինական (շերիի) Մեջլիսում բողոք հայտնեցին և խնդրեցին, որ ապահով կերպով իրենց հայրենիքը վերադարձվեն։ Վերոհիշյալ վեզիրը այդ մասին հայտնեց Երևանի կազիին՝ Աբդուլլահ էֆենդիին, որը պատասխանեց. «Դեռ նոր գրավված Երևանի մեծ էյալեթի բարեշինությունն ու զարգացումը պետական նշանակություն ունեցող կարևոր խնդիր է»։ Վերոհիշյալ ռայաներին, իրենց վերաբնակեցված տեղերից ընտանիքով և երեխաներով, անասուններով և ինչքերով միասին՝ ապահով իրենց նախկին հայրենիքը տեղափոխելու, և այդ առթիվ ոչ մի արգելք չհարուցանելու մասին կայսերական ֆերմանով փադիշահական դերգահի կափուջի-բաշիներից աղաներ Կարս և քուրդիստան ուղարկեցին։

(«Թարիխ Զելեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 302—303)։

Օսմանյան երկրում ֆրանսիացի վարդապետների երթևեկության արգելումը

Ֆրանսիացի վարդապետների* ցեղից որոշ սատանայական անձիք, վատթար նպատակներով, Օսմանյան փադիշահական երկրում մեծ և փոքր քաղաքներ շրջելով, այս ու այն կողմ երթևեկելով, հույն և հայ քրիստոնյա ռայաների մեջ ֆրանսիական (էֆրենջի) սնոտի դավանանքն ու անմիտ ծիսակատարությունն էին քարոզում, նույնիսկ որոշ մարդկանց սրտում իրենց կախարդական քարոզնե-

* Ֆրանսիացի, ուզում է ասել կաթոլիկ։

րը «ֆիրենգի ախտի»* նման տարածելով (վարակելով), նրանց հեռացնում էին իրենց հին կրոնից և ընդունել տալիս ֆրանսիական կրոնը (էֆրենջի)։ Այսպիսով, նրանք խռովություն և ապականություն էին առաջացնում, սպանություն և խարդախություն սերմանում։ Մի շարք քրիստոնյա ռայաներ այս մասին կառավարությանը պանգատ ներկայացրած լինելով, Ռումելիի և Անադոլուի շրջաններին հրահանգ և հրաման ուղարկվեց, որով արգելվում էր ֆրանսիական վարդապետներին, նախապես տրված կայսերական պայմանագրով որոշված վայրերից բացի այլ վայրերում ապրելը և ռայաների միջև խռովություն տարածելու նպատակով ճանապարհորդությունը կատարելը։ Հակառակ վարվողները տեղում ձերբակալվում ու բանտարկվում են և այդ մասին հայտնվում է կառավարությանը։

(«Թարիխի Ջելեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 314—315)։

Մուղանի խան՝ Սեֆի-Կուլի խանի հպատակությունը

Գենջեի և Շիրվանի սերասքեր էլջազ-Մուստաֆա փաշան հայտնում և զեկուցում էր, որ Մուղանի խան Սեֆի-Կուլի խանը Օսմանյան պետության հպատակություն հայտնելով, պաշտպանություն էր խնդրել։ Սերասքերը խնդրում էր նրան խանության պաշտոնում պահել։ Ջեմազիյել-ախըրի 18-րդ օրը, իր ծառայության մեջ հավատարմությունը ուժեղացնելու պայմանով Մուղանի խանությունը վերոհիշյալ Սեֆի-Կուլի խանին շնորհվեց։

(«Թարիխի Ջելեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 339)։

1139 թվականի (1726) դեպքերից.

Գենջեի Սերասքեր Հաջի-Մուստաֆա փաշայի Շամախի գնալը, Շիրվանում կարգը հաստատելուց հետո նրա վերադարձը և Սղնախի հայերի ոչնչացումը

Էրզրումի էյալեթի և Գենջեի շրջանի սերասքերը և Շիրվանի գործերի կարգավորման համար նշանակված վեզիր Հաջի Մուստաֆա փաշան, Կայսերական Բարձր հրամանի համաձայն, Մոս-

---

* Ֆրենգի (ֆրենգի) ախտ — սիֆիլիս։ Այդ հիվանդությունը թուրքերեն լեզվով կոչվում է «ֆրանսիական ախտ» (կամ եվրոպական), այն պատճառով, որ Թուրքիայում մուաք էր գործել Ֆրանսիայից կամ Եվրոպայից (Շեմսեդդին-Սամի, «Կամուսի-Թուրքի», էջ 993)։

կովի սահմանը որոշողների Գենջե գալուց 14 օր հետո, Գենջեից դաշտից դուրս եկել և իր... զինվորներով* նախորդ տարվա Զիլզադե ամսի 29-րդ օրը ուղղվել էր դեպի Շիրվան։ Զիլհիջջե ամսի 17-ին հասել էր Շամախի։ Երբ ժողովուրդը նորից լսեց և տեղեկացավ սահմանի որոշման մասին, Շամախիի ուլեմաները և ծերերը [ոսիտակամորուքները] հավաքվեցին ջամիյում և «Ինչո՞ւ Մոսկովը այսքան մոտենում է մեզ, ինչո՞ւ մեր կրոնակից եղբայրները պիտի մնան քյաֆիրների մեջ» խոսքերով (իմաստով) դիմում ներկայացրին Օսմանյան պետության և իրենց ուլեմաներից մի քանի մարդ ուղարկելով սերասքերի մոտ՝ հայտնեցին. «Մոսկովի հետ մենք պիտի կռվենք և պատերազմենք»։ Վերոհիշյալ սերասքերը նրանց հուզումը հանգստացնող իմաստալից պատասխան տվեց...։

*Հետո պատմագիրը հիշում է սահմանների որոշման համար կողմերից առանձնացված պատգամավորների կազմը։ Պատգամավորներն սահմանները որոշում են հետևյալ կերպ. Շամախի քաղաքից դեպի արևելք ուղիղ գծով գնում են դեպի Կասպից ծովը (Խազեր), Շամախիից մինչև ծովը գնում են 11 ժամ 25 րոպեում, համաձայն կայսերական պայմանագրի՝ դրա $^1/_3$-ը պատկանում է Օսմանյան պետությանը, իսկ $^2/_3$-ը, Մոսկովին։ Հետո գնում են Մարուր անունով գյուղի մոտ, սահմանի կենտրոն հանդիսացող բլուրը, հաջորդ օրը ուղղվում են դեպի Թեմուր-Կափուն։ Այդտեղ 8-րդ կոնաքում մնում մի քանի օր, հետո ծովեզերքից դեպի ցամաք և այնտեղից դեպի Շամախի և Կասպից ծովի միջև գտնվող կենտրոնական կետը և որոշում են սահմանները։ Ժողովրդի կողմից որոշ հակառակություն է ցույց տրվում, բայց հետո կենտրոնից մինչև Արաս գետի գետաբերանը ձգվող սահմանների որոշման հարցում համաձայնություն է կայանում։ Հետո Սերասքերը բավականաչափ զինվորներ է թողնում Շամախիում և ինքը վերադառնում է։ Երբ նա անցնում է Քուր գետից և որոշ գործեր կարգի բերելու համար գնում է դեպի Բարդա (Բերդա) նրան դիմավորում է Շիրվանի խանը՝ Հաջի-Դավիդը և հայտնում է՝

«Տասնհինգ տարուց ի վեր ապստամբության վիճակում գտնվող և իրենց շրջանների կըզըլբաշական գյուղերը ավերող Սղնախի [Սղնախի] հայերը, Գենջեի նվաճումից հետո, չնայած որ հպատակություն էին ցույց տվել և Օսմանյան կառավարության շնորհիվ խաղաղություն և ապահովություն ձեռք բերել, նորից ավազակություն էին սկսել և իրենց շրջանին մոտ գտնվող որոշ վայրերին վնասներ հասցրել։ Երբ վերոհիշյալը [Սերասքերը] Շամախիումն էր գտնվում, նրանք [սղնախցիները] հազարի չափ հեծելազորով եկել էին Սղնախի վրա, անհնազանդություն ցույց

---

* Պատմագիրը հիշում է բազմաթիվ զինվորական խմբերի՝ իրենց պետերով միասին։

տվել և բռնություններ էին գործում։ Այս բանը օրինակ հանդիսացավ Սղնախում մնացած ժողովրդի համար. երկիրը ավերվում և ռայաների վիճակը ծանրանում էր։ Սղնախցիների պարագլուխը, Ավան անունով մի հայ, թնդանոթով և խումբարայով եկել և Սղնախի վրա ամրացել էր։ Հաղթական բանակը իր զեկավարով Սղնախի գնդակի տակ գտնվող Շուշի գյուղը եկավ և հանկարծակի հարձակումով մինչև երեկո մի քանի թնդանոթով գնդակոծեց Սղնախներին։ Այդ գիշերը սղնախցին իր ուրամադրության տակ գտնվող հայերի հետ միասին փախավ։ Հաջորդ օրը իսլամական զինվորները գրավեցին նրանց ինչքերն ու ապրանքները և փախստականներից ձեռք ընկած 400 անկրոն հայերի սպանեցին։ Ջմեռվա վերահաս ցրտերի պատճառով [սերասքերը] սղնախցիներին պատժելուց հետո, շարժվեց դեպի Գենջե և ձեռնարկեց նրա պաշտպանությունը ամրապնդելու գործին։ Հիշյալ սղնախցիների ոչնչացումից հետո այդ շրջանի լեռներում գտնվող նրանց կողմնակիցներից Կարա-Ջորլի քուրդերը, Շահսեվենցիները և ուրիշներ անձնատուր եղան։ Իրենց աշիրեթների մեջ ապրելու և սրանից հետո հայերի (արամեներ) հետ չկապվելու պայմանով, սրանց համար հրամանագիրներ գրվեցին և Կարա-Ջորլի աշիրեթի երկրում գրանցում (մարդահամար) տեղի ունեցավ, կայսերական խասերը և միրլիվայի խասերը առանձնացվեցին, ստացված արդյունքի (եկամուտի) կեսը իրենց իբրև ապրուստի միջոց, իսկ կեսը Գենջեի գանձարանին հանձնելու պայմանով, իբրև սանջակ տրվեց Սեկբան-օղլու-Մուհամմեդ բեյին. նրա շրջակայքում գտնվող էրսբարի (?) սանջակը նույն պայմանով տրվեց Իբրահիմ բեյին...

(«Թարիխի Ջելեբի-Ջադե», հատ. VI, էջ 420—424)։

Կախեթի էյալեթը տրվում է Մուհամմեդ-Կուլի խանին Միրմիրանի ատիճանով

[Պատմագիրը Թիֆլիսի իշխան Վախթանգի հետ կապված և նախապես մանրամասնորեն նկարագրված դեպքերը համառոտակի կրկնում և հետո շարունակում է]՝

Մուհամմեդ-Կուլի խանը վեզիրի [Սիլահդար-Իբրահիմ փաշայի] իր նկատմամբ ունեցած անսպասելի անարգական վերաբերմունքից մեծապես վշտացած, Թիֆլիսի իշխանությունը հանձնում է Վախթանգի որդուն՝ Շահնեվազին, որը դեռ նոր իսլամությունը ընդունելով Իրահիմ անունն էր ստացել և փախել Կախեթի կողմերը։

վերոհիշյալ Սերասքերի և այդ կողմերում գտնվող մի քանի մեծ վեզիրների հակառակության պատճառով, որոշ ժամանակ ապրում է իր ժողովրդի և ցեղի շրջանում: Հետո դիմելով Թիֆլիսի պաշտպան վեզիր-Խոհակ փաշային, հիշյալ երկրի օրինական տուրքերը (ջիզիյե) վճարելու, լեզգիների ոչնչացման հետամուտ լինելու և վստահված գրավները տալու պայմանով, հիշյալ էյալեթի իրեն շնորհվելու մասին քանիցս խնդիր էր ներկայացրել: Հիշյալ վեզիրը այս մասին դիմում է կայսերական Բարձր Դերգահին, հայտնելով, որ նրա [խանի] ցանկությունը համապատասխանում է պետության շահերին: Վերոհիշյալ երկրի օրինական տուրքերը լրիվ կերպով վճարելու և էյալեթը լեզգիների հարձակումից և վնասներից պաշտպանելու և իր անձն ու հարստությունը պահելու, ինչպես նաև վստահված գրավները տալու պայմանով, հիշյալ ամսի 7-րդ օրը, Կախեթի էյալեթը միրմիրանության աստիճանով, իբրև օջաքլըք, շնորհվեց վերոհիշյալ Մուհամմեդ-Կուլի խանին:

(«Թարիխի Ջևլերի Ջադե», հատ VI, էջ 459—460):

Երջանիկ Ասիրաեներում ավազաճիի կողմից աջեմ գերիների գնման ու վաճառման արգելումը

Աջեմի ցեղը (թայֆա), բացի կրոնական [դավանական] տարբերությունից և բարքերի անհամապատասխանությունից, հրեաների նման՝ իսլամական հավատացյալների նկատմամբ թշնամական և վնասակար վերաբերմունք ունեցող մի համառ ազգություն է: Տզամարդ և կին ավազանիից նրանք, ովքեր աջեմ գերիներին [ստրուկներին] տիրանալու ցանկություն են ունեցել, դրամապես (նյութապես) և մարմնապես մեծ վնասների են ենթակա եղել: Այդ բանը հաստատված լինելով, սրանից հետո Երջանիկ Ասիրաեներում ավազանիի կողմից արբունքի հասակը անցկացրած աջեմ գերիների գնումն ու վաճառումը ֆերմանով արգելվեց: Անգիտակցաբար աջեմ գերիների տիրացած մարդկանց կրած դրամական վնասները նկատի առնելով, Անապոլուի երկրում նրանց (աջեմ գերիների) վաճառման արտոնություն տրվեց: Հիշյալ ամսի վերջը Անապոլուի երկրամասում, Սև ծովի ափում գտնվող կազանների (գալաո) կազիներին և սպաներին, նավահանգիստների պետերին, Կոջա-Կուլի սանջակի մութասարրիֆին և Սկյուդարի կազիին և վերոհիշյալ լիվաների կազիներին [հետևյալ] հրամանը ուղարկվեց. այսուհետև

Ստամբուլում աջեմ գերիների գնումն ու վաճառումը բոլորովին արգելված լինելով՝ նրանց ծովով կամ ցամաքով երջանիկ Ասիթանե փոխադրելը չի թույլատրվում։

(«Թարիխի Զեյլեբի-Զադե», հատ. VI, էջ 602—603)։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. **Քեոփրյուլու փաշաները.** Ինչպես ցույց են տալիս թուրք պատմագիրները, Սուլթան-Մուհամմեդ IV իշխանության շրջանում Թուրքիայի արտաքին և ներքին դրությունը շարունակվում էր վատթարանալ։ Շարունակվում էր պատերազմը վենետիկցիների հետ, որոնք փակել էին Դանաք-Կալեի նեղուցը, խորտակել օսմանյան նավատորմը և մայրաքաղաքը սովի վտանգին հասցրել։ Թե՛ մայրաքաղաքը և թե՛ էյալեթները վերին աստիճանի խառնակ դրության մեջ էին, ապրատամբական շարժումները մեծ չափերի էին հասել։ Պետության գանձարանը դատարկ էր։ Ստամբուլում «Մեյդան-ազալարի» անունով զորքաների խումբը շարունակում էր իր անձնատձակությունները։ Սադրազամ Բոյնու-Յարալը-Մուհամմեդ փաշան, անկարող լինելով զսպելու այդ ավազակային անկարգությունները, պաշտոնազուրկ եղավ և 1066 թ. սադրազամ նշանակվեց հայտնի Քեոփրյուլուների դերդաստանից Մուհամմեդ փաշան, որը 90 տարեկան էր։

Թուրք պատմագիրները Մուհամմեդ փաշայի սադրազամ նշանակվելու կապակցությամբ հիշում են հետևյալ հետաքրքիր դեպքը։ Փաշան սադրազամության պաշտոնը ստանձնելու համար շորս պայման է ներկայացնում սուլթանին.

1. Փադիշահը անհապաղ պետք է ընդունի Սադրազամի կողմից ներկայացված բոլոր խնդիրները.
2. Սադրազամը պաշտոնների պիտի նշանակի իր հավանած և վստահած մարդկանց.
3. Սադրազամը անկախ պիտի գործի, վեզիրներն ու նեդիմները չպիտի միջամտեն նրա գործերին.
4. Սադրազամի մասին ներկայացված ամբաստանությունները Սուլթանի կողմից ուշադրության չպիտի արժանանան։

Սուլթան Մուհամմեդ IV ընդունում է Քեոփրյուլուի այդ պայմանները։

Քեոփրյուլու փաշային հաջողվում է հրով և սրով կարճ ժամանակում վերջ տալ ներքին անկարգություններին։ Իր սադրազամության հինգ տարվա ընթացքում նա գլխատել և սպանել է տալիս 36.000 մարդ։ Նրա զոհերից է եղել նաև Կ. Պոլսի հունական պատրիարք Փարթենիոսը, որին Մուհամմեդ-փաշան հրապարակով կախաղան է բարձրացնում պետության դեմ դավաճանության ամբաստանությամբ։

Քեոփրյուլուն վենետիկցիների դեմ ռազմական միջոցներ է ձեռք առնում և նրանց գրաված կղզիներից Բողջան և Լեմնոսը նա է վերցնում։ Նա Ղրիմի խան Մուհամմեդ-Կիրային 200 հազար թաթար զինվորներով ուղարկում է Էրդիլի-բեյի վրա ու նրան պարտության մատնում։

Հետո Անադոլուում Աբազա-Հասան-փաշայի սկսած ապստամբական շարժումը լիկվիդացիայի է ենթարկում։ Ռուսները հարձակվում են Ղրիմի վրա. Թուրք պատմագիրների ասելով Քեոփրյուլուին հաջողվում է պարտության մատնել նաև ռուսներին և 120 հազար զինվոր սպանել։ Մուհամմեդ-փաշան անձամբ ղեկավարել է այդ պատերազմները։ Նա մեռել է 1072 թ., Էդիրնեում։ Մեռնելուց առաջ իրեն իբրև հաջորդ առաջարկում է իր որդուն, Շամի վալի Ֆազըլ-Ահմեդ փաշային։ Քեոփրյուլուն եղել է անգրագետ։ Ֆազըլ-Ահմեդ փաշան էլ շարունակում է իր հոր վարած քաղաքականությունը, այսինքն կախաղանի, գլխատման և սպանության միջոցով սարսափեցնելու և զսպելու քաղաքականությունը։ Պատմագիր Ահմեդ-Ռասիմը իրավամբ ասում է՝ «Արդարև այդ քաղաքականությունը երբեք չի բաժանվել մեզանից»։

Ավստրիացիների դեմ մղած պատերազմում Քեոփրյուլու փաշան իբրև սերդարի-էքրեմ, գնում է Բելգրադ։ Պատերազմը վերջանում է օսմանցիների կատարյալ հաղթանակով։ Ահա այդ ժամանակներում փադիշահը՝ Մուհամմեդ IV Ռումելիում որսորդությամբ էր զբաղված, պատմագիրները ասում են, որ Սուլթանը 20—30 հազար կենդանիներ էր որսացել։

Ավստրիան 1075 թ. ստիպված է լինում հաշտություն կնքել։ 1077 թ. Ֆազըլ-Ահմեդ փաշան ձեռնարկում է Կրետե կղզու գրավմանը։ 25 տարուց ի վեր օսմանյան բանակը գրավելիս Կանդիան գրավվում է 1080 թ.։ Հետո Լեհաստանի դեմ սկսած պատերազմը չվերջացած, 1087 թ. Քեոփրյուլուն մեռնում է։

Ահա, համառոտակի, Քեոփրյուլու փաշաների «համբավի» պատմությունը։

2. Խուրըն (խութբե կարդալ)—ութերեք օրվա և բայրամի օրերի նամազում խաթիբի կարդացած աղոթքը, որի մեջ հիշվում են ղուրանից որոշ այեթներ և որոշ կրոնական խրատականներ, միաժամանակ հիշվում է Նորին Վսեմության խալիֆայի անունը և աղոթք նրա մասին։ «Իր անունով խութբե կարդալ տալը» և փող կտրելը համարվոր է սուլթանության և անկախության։ Խաթիբ՝ խութբե կարդացող կրոնական բարձր պաշտոնի տեր անձնավորություն։ Բառացի նշանակում է հռետոր, ճառախոս։

3. Դրոշակ (բայրաք)—բառացի նշանակում է դրոշակ։ Սակայն հնում գործ էր ածվում նաև իբրև զինվորական տերմին՝ բատալիոն-գումարտակ իմաստով, ինչպես մի դրոշակ (բայրակ) զինվոր, հնիշերի կամ մի դրոշակ սերդին-կնշանի զինվոր։

4. Նվիրական ֆեթվա («ֆեթվայի-շերիֆ»)։ Տե՛ս Փեչեվիի ծանոթագրության 8-րդ կետը։

5. Օջաքլըք մի քանի գյուղերի կամ ավանների օրինական տասնորդի եկամուտը, որն հատկացվում էր բերդապահներին, քաղաքների տեղական զինվորներին, օրավարձի փոխարեն՝ իբրև հատկացում։ Հաճախ օջաքլըքը չէր սահմանափակվում միայն տասնորդի եկամուտով, նա վերաբերում էր նաև ջիզիյեի, մետաքսի և մաքսային տուրքերին։

6. «Շահի»—(բնդանոթ) օսմանցիների պատրաստած և գործածած հին բրնդանոթների մի տեսակը։

7. Լաղըմջի, խումբարաջի, ֆիրիլջի և ֆալիյեջի։—Հայտնի է, որ «ջի» կամ «ջի» մասնիկը Թուրքերեն գոյականների վերջում արհեստի, մասնագիտության, զբաղմունքի իմաստն է տալիս (օրինակ՝ տեմիր, տեմիրջի-երկաթ, երկաթագործ)։

Լաղըմ—գետի տակ փորված, վրան փակ, ջրերի հոսելու համար բացված անցք. տեքստում գործածվում է ռազմական իմաստով այսինքն՝ ամրությունը կամ պարիսպը պայթեցնելու համար փորված անցք, որը լցնում էին վառոդով և հետո կրակ տալիս ու պայթեցնում։ Լաղըմջիները այդ գործում մասնագիտացած զինվորներ էին։

Խումբարաջի — «հավան» անունով թնդանոթներով թշնամու վրա «խումբարա» (մեջը սպանիչ նյութերով լցված երկաթյա մեծ գնդակ) արձակող և այդ գործում մասնագիտացած զինվորներ։

Ֆիթիլջի—պատրույգավոր հրացաններ և թնդանոթներ (պատրույգը այրելու միջոցով) արձակող զինվորներ։

Ֆալիյեջի—ֆալիյե նշանակում է թնդանոթի հրանցք։ Ֆալիյեջի էին կոչվում թնդանոթների հրանցքը՝ անգործածելի դարձնելու համար, զանազան մեխերով լցնող և փակող զինվորները։ Օրինակ, երբ պատերազմական դեպքերի կապակցությամբ բանակը ստիպված էր լինում իր թնդանոթները թողնել թշնամիներին, ֆալիյեջիները նախապես լցնում էին թնդանոթների հրանցքը (ֆալիյեն), այդ թնդանոթները անգործածելի դարձնելու նպատակով։

8. **Երջանիկ Ասիթանե** («Ասիթանեի-սեադեթ»), հնում թուրքերը իրենց մայրաքաղաքը՝ Ստամբուլը, անվանում էին «Դեր-սեադեթ» (երջանկության վայր)։ Ավելի հաճախ գործ էր ածվում Դեր-սեադեթ անունը, որն պահպանվեց մինչև վերջին ժամանակները՝ Քեմալիստական Թուրքիայի շրջանը։ Ներկայումս այդ անունները չեն գործածվում, ընդունված է Istanbul ձևը։

ՍՈՒԲՀԻ, XVIII ԴԱՐ

Իբրև պատմագիր-տարեգիր հայտնի է Շեհրի-Սուբհի-էֆենդի անունով Փադիշահական Դիվանի՝ պետի՝ Խալիլ-Ֆեհմի-էֆենդիի որդին է։ Շնորհիվ իր բարձր ծագման և կրթության, վարել է մի շարք բարձրաստիճան պետական պաշտոններ։ Ի վերջո, իր հոր նման, վարել է փադիշահական Դիվանապետի պաշտոնը։ Տարեգիր է նշանակվել 1152 թ. (1739)։ Մահացել է 1183 թ. (1769)։*

Սուբհիի «Պատմությունը» գրված է իր և այլ երկու պատմագիր-տարեգիրների՝ Սամի և Շաքիր բեյերի կողմից։ Այդ պատճառով էլ պատմությունը կոչվում է «Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիր» և ընդգրկում է 1143 թ. մինչև 1156 թ. դեպքերը (1730—1743)։

ՍԱՄԻ

*Սամին՝ Մուստաֆա բեյ կամ Արիա-էմինի Ջատե անուններով հայտնի թուրք բանաստեղծներից է, որը Սուլթան Մահմուդ I ժամանակ** տարեգիր է նշանակվել։ Մեռել է 1146 թ.։ Ունի տպագրված բանաստեղծությունների դիվան։ Նրա գրած փոքրածավալ «Պատմությունը» փոխանցվել է Սուբհիին։*

ՇԱՔԻՐ

Շաքիր բեյը կամ Հյուսեին բեյը տարեգիր է նշանակվել 1146 թ. (Սամիից հետո)։ Մեռել է 1150 թ.։ Շաքիր բեյի փոքրածավալ «Պատմությունը» նմանապես փոխանցվել է Սուբհիին։

---

* Շեհրի — բառացի նշանակում է քաղաքացի։ Այս տիտղոսը տրվում էր հատկապես Ստամբուլի բարձրաստիճան անձերին, ցույց տալու համար նրանց ազնվական ծագումը։

** Սուլթան Մահմուդ I, 1144—1160 թթ. (1731—1755)։

* * *

Ինչպես ասացինք, վերոհիշյալ երեք տարեգիրների պատմությունները միացված և տպագրված են երկու ստվար հատորում։ Սուբհին իր «Պատմության» առաջաբանում ասում է, որ ինքը Սամիի և Շաքիրի «Պատմությունները» կարգի է բերել և լրացրել։

Մեր ձեռքի տակ եղած «Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիրը» տպագրվել է Ստամբուլում 1198 թ. (1783), թուրքական տպագրության արվեստի սկզբնական շրջանում (XVIII դարի երկրորդ կեսին) և այդ պատճառով էլ տեխնիկապես շատ պրիմիտիվ է։ Տարեգիրների լեզուն վերին աստիճանի խրթին է, պատմելու և շարադրելու ձևը բարդ, առանց վերնագրերի և բաժանումների։

«Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիրից» թարգմանում ենք մի շարք նյութեր, մեծ մասամբ կրճատված ձևով։

* * *

Սուբհին իր «Պատմության» սկզբում, առանձին հոդվածով մանրամասնորեն խոսում է թուրքական տպագրության արվեստի երկրորդ անգամ նորից վերահաստատվելու և այդ գործում իր ունեցած ակտիվ մասնակցության մասին։

Սուբհին ասում է, թե մի շարք գրքեր տպագրելուց հետո, այդ գործի նախաձեռնողները՝ Իբրահիմ-էֆենդին և նրա գործակիցները երբ մահանում են, Թուրքիայում տպագրության գործը կանգ է առնում։ Այդ ժամանակ Օսմանյան կառավարությունը մի շարք կարևոր հարցերով զբաղված լինելով, այդ գործը մի այլ անձնավորության հանձնարարելու ժամանակ չունեցավ և «մինչև օրս էլ այդ աշխատանքը [տպագրության գործը] բարձիթող վիճակումն է գտնվում... Գրքերի սակավության և կորուստի պատճառով, ներկայումս գրքերը շատ թանկ արժեն...» Տպագրության գործը վերականգնելու համար ինքը՝ վակաա-նյուվիս Սուբհին և փադիշահական Դիվանի պետ՝ Ռաշիդ-Մուհամմեդ-էֆենդին դիմում են ներկայացնում սուլթանին և արտոնություն ու միջոցներ ստանալով, Ստամբուլում տպարան են հիմնում, վերականգնում բավական ժամանակից ի վեր ընդհատված տպագրական գործը։ «Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիր»-ը տպագրվել է Սուբհիի մահվանից 15 տարի հետո։

«ԹԱՐԻԽԻ ՍՈՒԲՀԻ, ՍԱՄԻ ՎԵ ՇԱՔԻՐ»,

تاریخ صبحی، سامی و شاکر

1143 թվականի դեպքերից

Պատմագիր-տարեգիր Սուբհին գրում է պալատական խրթին և փարթամ լեզվով. ածականների, տիտղոսների, բանաստեղծական մեջբերումների[2] շռայլությունը հաճախ նսեմացնում են պատմական դեպքերի նշանակությունը։ «Թարիխի Սուբհիի» մեր ձեռքի տակ եղած հրատարակությունը պրիմիտիվ բնույթ ունի, կան բազմաթիվ մեջբերումներ զուրանից։ Նկատի առնելով այդ բոլոր հանգամանքները, մենք ավելորդ համարեցինք Սուբհիի մի շարք նյութերի նույնությամբ թարգմանությունը և հաճախ բավականացանք տալով միայն պատմագրի երկարապատում նյութերի բովանդակությունը։

Սուբհին իբրև պատմագիր շարունակում է իրենից առաջ տարեգիր եղող Չելեբի-Զադեի պատմությունը 1143 թ.։ Սուբհիի պատմության ընդգրկած շրջանի սկզբնական տարիները բնորոշվում են իրանյան-օսմանյան պատերազմական գործողություններով, որոնք սկսել էին 1136 թ. և դադարել միայն ժամանակավորապես։ Այդ պատերազմական գործողությունների մասին տեղեկություններ տրված են Չելեբի-Զադեի պատմության մեջ (տե՛ս «Չելեբի-Զադեի պատմության» վերջին նյութերը)։

Այս շրջանում տեղի են ունեցել հետևյալ կարևոր դեպքերը.

Իրանը խառնակ դրության մեջ էր։ Սեֆեվի դինաստիայի վերջին շահը՝ Շահ-Հյուսեինը անկարող էր զսպել երկրում սկսած խռովությունները։ Կանդահարում Աֆղանստանի վալին՝ Միր-Վիսին անկախություն էր հայտարարել, սակայն սպանվել էր քրոջ որդու՝ Միր-Մահմուդի ձեռքով։ Միր-Մահմուդը, գրավելով Իսֆահանը [Սպահան], Շահ-Հյուսեինին բանտարկել էր։ Բայց հետո սա էլ խեղդվել էր իր քրոջ որդու՝ Միր-Էշրեֆի ձեռքով։

Ռուսները, Շահ-Հյուսեինի որդի Թահմասբին Իրանի գահը բարձրացնելու պատրվակով, գրավել էին Իրանի հյուսիսային մի քանի վիլայեթներ։ Օսմանցիները, ի պատասխան ռուսական առաջխաղացման, մտել էին Հայաստան ու Վրաստան. Դաղստանի ցեղերից սյուննի դավանանքին պատկանողները Օսմանյան կառավարությանը հպատակություն էին ցույց տվել. նրանցից Դավուդ-խանը նշանակվել էր Շիրվանի խան։

Օսմանցիները, գրավելով Թիֆլիսը, Դադիաններից Շահնեվազին խան էին նշանակել։ Այդ միջոցին ռուսական բանակը գրավեց Դերբենդի և Բաքվի բերդերը։ Երկու կողմից հարաբերությունները այն աստիճան լարվեցին, որ պատերազմը հավանական էր համարվում։ Միայն Ստամբուլի ֆրանսիական դեսպանի ազդու միջամտությամբ կարելի եղավ պատերազմից խուսափել և երկու կողմից գրավված վայրերը պահպանելու պայմանով, 1137 թ. (1724) պայմանագիր կընքվեց։ Սակայն, որովհետև այս պայմանագիրը Իրանի կողմից չընդունվեց, օսմանյան բանակը առաջ շարժվեց և գրավեց Երևանը, Թավրիզը և Համադանը։ Շահ-Հյուսեինի որդին Թահմասբը, իր շահությունը ճանաչել տալու նպատակով, պատրաստ էր այդ գրավված վիլայեթները օսմանցիներին թողնելու։ Այն պահին, երբ այդ առթիվ բանակցություններ էին տարվում, Միր-Էշրեֆը հարձակվեց Օսմանյան

զանակի վրա և նրան պարտության մատնեց։ Միր-Էշրեֆի հաշտության առաջարկը մերժվեց։ Հաջորդ տարում Շահ-Թահմասբը խորասանում Նադիր-Կուլիի հետ միացած շարժվեց Միր-Էշրեֆի վրա և նրան պարտության մատնեց։ Թահմասբը վերադարձավ Սպահան և հետո իր դեսպանին Ստամբուլ ուղարկելով պահանջեց ետ վերադարձնել գրավված վիլայեթները, ինքն էլ շարժվեց Թավրիզի վրա։

Ահա այսպիսի կարևոր դեպքերի ժամանակ Ստամբուլում «խռովություն է ծագում», («Ֆիթնե»[3] ըստ թուրք պատմագիրների), որի հետևանքով Սուլթան Ահմեդ III ստիպված է լինում գահից հրաժարվել և նրա փոխարեն գահ է բարձրանում Սուլթան-Մահմուդ I (1143—1730), որը շատ մեծ դժվարություններով կարողանում է ճնշել խռովությունը և ոչնչացնել նրա ղեկավարներին։ Ներքին կարգն ու կանոնը որոշ չափով վերականգնելուց հետո, Սուլթան Մահմուդը զբաղվում է նաև Իրանի հարցերով։ Սուլթան-Մահմուդի հրամանով Իրանի խաներից գերի ընկած Ռյուքաբդար-Հյուսեին-խանը մահվան է դատապարտվում, Իրանի պատգամավորները՝ Ռիզա-Կուլի-խանն ու Վելի-Մահմուդ-խանը կալանավորվում են և Սուլթանի գահակալությունը շնորհավորելու համար շահի կողմից ուղարկված Վելի-Մուհամմեդ խանը իր մարդկանց հետ միասին աքսորվում է Բոզջա կղզին[4] (1144 թ.)։

Այս բոլոր դեպքերը պատճառ եղան Իրանի հետ նոր պատերազմի բռնկմանը։ Պատերազմը հայտարարվեց 1144 թ. (1731)։ Շահ-Հյուսեինի որդին՝ Սեֆեվի Թահմասբ-Շահի բանակը Թավրիզից շարժվեց և Երևանը գրավելու նպատակով անցավ Արաքս գետը։ Բաղդատի վալի Ահմեդ-Փաշան նախապես կիրմանշահի և հետո Արդալանի վիլայեթները գրավում և Համադանի մոտ պարտության է մատնում Շահ-Հյուսեինին։ Այս պատերազմը շատ կատաղի է լինում. երկու կողմից էլ մեծ ուժեր և ռազմական միջոցներ են գործադրվում։ Պատերազմի վայրն է եղել Գուրիջանի դաշտը (գյուղը)։ Իրանյան բանակը խորտակվում է և շահը իր 500 մարդկանցով փախուստի է դիմում... Սպանվածների մեջ կային մի շարք նշանավոր խաներ։ Օսմանցիները մեծ քանակությամբ պատերազմական ավար են ձեռք բերում, գրավում նաև Համադանը։ Բաղդատի սերասքերը այս մեծ հաղթանակի համար փադիշահական ֆերմանով մեծ նվերներ է ստանում։ Թավրիզի օսմանյան սերասքերը գրավում է նաև Ուրմիան և Թավրիզը։ Օսմանցիները անխնա կողոպտում և թալանում են Իրանի քաղաքները։ Շահը ստիպված է լինում հաշտություն խնդրել։ Բանակցությունները տեղի են ունենում Բաղդատի վալի Ահմեդ-փաշայի և Իրանի պատգամավոր Մուհամմեդ-Ռիզա-Կուլի-խանի միջև։ Համաձայնություն կայանում է հետևյալ պայմաններով՝ Ադրբեջանի և Իրանի նախկին սահմանները պահպանվում են, Կովկասում՝ Գենջեի, Թիֆլիսի, Երևանի, Կախեթի, Քարթլի, Շիրվանի, Շամախիի և Դաղստանի էյալեթները, իրենց հարակից բոլոր մասերով պատկանում են Օսմանյան պետությանը, Թավրիզի, Արդալանի, Կիրմանշահի, Համադանի, Լորիստանի էյալեթները պատկանում են Իրանին։

Սակայն Ինջիլիի պալատում[5] պետության բոլոր դեկավարների մասնակցությամբ տեղի ունեցած մեջլիսում Սուլթան-Մահմուդը չի համաձայնում Թավրիզը Իրանին վերադարձնելու պայմանին, որով համաձայնագիրը մերժվում է։ Պատմագիր Սուրհին ամենամանր մանրամասնություններով նկարագրում է այդ մեծ խորհրդակցությունը (Մեջլիսը)։ Վերսկսում են պատերազմական գործողությունները... Փադիշահը, սադրազամին և Շեյխ-ուլ-Իսլամին պաշտոնազուրկ է անում

և Թավրիզի սերասքերը՝ Հեքիմ-Ջադէ-Ալի-փաշային ամբրազամ նշանակում։ Որոշ ժամանակ հետո Շահ-Թահմասբի պետական հավատարմատարը՝ Թահմասբ-Կուլի-խանը հարձակվում է Բաղդատի սահմանի՝ Դերնեի վրա։

Այդ ժամանակ հրապարակ է գալիս Նադիր-Շահը[6], որը Թահմասբ-խանին գահազուրկ է անում, նրա անչափահաս որդուն՝ Աբբաս-Միրզային գահ բարձրացնում և մեծ բանակով Բաղդատը պաշարում է։ Օսմանյան բանակը շարժվում է դեպի Բաղդատ. կռիվը խիստ կատաղի է լինում։ Սուբհիի վկայությամբ պարսիկների կորուստը հասնում է 30—40 հազար մարդու։ Հաղթանակի առթիվ Ստամբուլում մեծ հանդեսներ են կատարվում...

1146 թ. Էրզրումի վալին՝ Բուխալ-Օսման փաշան, Անադոլուի Բարձր-Սերդարի պաշտոնով, Նադիր-Շահի վրա է հարձակվում և նրան պարտության մատնում։ Նադիր-Շահը վիրավորված փախչում է դեպի Թավրիզ։ Օսմանյան բանակը մտնում է Թավրիզ և քաղաքը հիմնահատակ քանդում և ավերում... Այդ «մեծ հաղթանակի» համար Սուլթան-Մահմուդը «Ղազի»[7] տիտղոսն է ստանում...

Բաղդատի գրավումից հետո վալին՝ Ահմեդ փաշան, սերասքեր Օսման փաշային լավ վերաբերմունք ցույց չի տալիս, որի համար փաշան քիչ զորքով հետ է դառնում։ Նադիր-Շահը, վիրավոր դրության մեջ փաշային հետևից հասնում է Գերքոքի մոտ, ջարդում օսմանյան բանակը և Օսման փաշային էլ նահատակում։ 1147 թ. Իրանի ճակատի սերասքեր նշանակված Քյոփրյուլու-Աբդուլլահ փաշան էլ Երևանի մոտ պարտության մատնվում և նահատակվում է։ Դրանից հետո Նադիր-Շահը գրավում է Գենջեն, Երևանը և Թիֆլիսը, Վրաստանը ոտնատակ անում... Այս կերպով Իրանից գրավված բոլոր վայրերը Նադիր-Շահը նո՛ր է վերցնում...

Սրանք են «Սուբհիի պատմության» I հատորի մեզ հետաքրքրող գլխավոր հարցերը։

Այժմ թարգմանաբար տալիս ենք մի շարք հատվածներ [Սուբհիից]։

Բաղդատի վալի սիփահսալար Ահմեդ փաշայի՝ սերասքերի պաշտոնով Թավրիզի շրջանի, Գենջեի ու Երևանի պաշտպանության պաշտոնում վերահաստատվելը

Աջեմի շահի կողմից Երջանիկ Ասիթանե ուղարկված դեսպան-պատգամավոր Ռիզա-Կուլի խանի և նախապես ժամանած դեսպան Վելի-Մուհամմեդ-խանի հայտարարության և խնդրանքի հիման վրա ընդունված և երկու կողմից գրի առնված համաձայնագիրը շահին էր ուղարկված։ Վերջինս գրավոր կերպով հայտնում է, որ համաձայնագիրը ստացել և հաշտության պայմանագիրը ընդունել է։

---

* Սիփահսալար — սիփահ՝ զինվոր, սալար՝ պետ — հրամանատար. Սիփահսալարի կոչումը համապատասխանում էր սերասքերի կոչումին։

Մինչ այդ Օսմանյան երկրի պաշտպանությունը ապահովելու և շահի բանակի կողմից հարձակում տեղի ունենալու դեպքում այն ետ մղելու համար անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկվեցին։ Բաղդատի վալի և այդ շրջանի սիփահսալար Ահմեդ փաշան, ինչպես նաև Կարամանի վալի և Թավրիզի շրջանի սերասքեր Արիֆի-Ահմեդ փաշան վերահաստատվեցին իրենց պաշտոններում. միաժամանակ Ահմեդ փաշային գրավոր կերպով հայտնվեց, որ անհրաժեշտ է լուրջ միջոցներ ձեռք առնել Գենջեի և շրջակայքի պաշտպանության համար. Արիֆի-Ահմեդ փաշային հրամայվեց, որ իր մոտ ծառայող կանոնավոր զինվորներով Ղարաբաղում ձմեռի և Գենջեի, Երևանի և Թիֆլիսի բերդերը ռաֆըզինների հարձակումից պաշտպանելու համար անհրաժեշտ քանակությամբ զինվորներ պահի և ինքն էլ պաշտպանության համար դրսից շարժվելու պատրաստ լինի։ Այդ մասին տրված հրամանը գրի առնվեց։

(«Թարիխի Սուբհի, Սամի վե Շաքիր», հատ. I, էջ 13)։

Ռյուստեմբեգ* Հյուսեին խանի մահապատիժը Ալայ պալատի առաջ

Աջեմի Շահը իր սատանայական զինվորներով, Բարձրյալ Աստուծո ապավինած, Երևանը գրավելու նպատակով՝ Թավրիզից առաջ շարժվեց։ Երևանի սերասքերը՝ Վեզիր-Ալի փաշան, կռվի և պատերազմի ընթացքում գերի ընկած, Սեֆեվիների պետության նշանավոր խաներից և Շահի կողմից Երևանի խանության թեկնածու նշանակված Ռյուքաբդար-Հյուսեին խանին, դրության մասին տեղեկություններ ձեռք բերելու համար, նախապես դեպի այդ կողմերը ուղարկված Աբդի փաշա-Ջադե-Ալի բեյի միջոցով երջանիկ Ասիթանե[8] ուղարկեց։ Մի քանի օրվա ընթացքում, թշնամու նպատակն ու շարժումները պարզելու նպատակով նրան [Հյուսեին խանին] հարցաքննում են... հետո Փադիշահի ֆերմանով, Զիլգադե ամսի 18-րդ օրը, Ալայ պալատի առաջ մահվան դատապարտում։

Աջեմի դեսպաններ՝ կալանավորումը և բանտարկությունը

Ռեյիս-ուլ-Քյութթաբ[9] Իսմայիլ-էֆենդին, Դեֆթեր-էմինի Մուհամմեդ էֆենդիի և Սադր-Ալիի-Մեքթուբջի Խալիլ-Օսման էֆենդիի հետ միասին, մի երկու անդամ խորհրդակցություն ունեցավ հաշտության և խաղաղության մասին բավական ժամանակից ի վեր

---

* Ռյուքաբդար — մեծ մարդկանց ձիու սանձանդակը բռնող աղան։

երջանիկ Ասիթանեում գտնվող Աջեմի դեսպանները Ռիզա-Կուլի խանի և Վելի-Մուհամմեդ խանի հետ։ Նրանք [խաները] անհիմն կերպով կարծում էին, որ դժբախտության մատնված շահը կկարողանա իր պետության մեջ հաջողություններ ձեռք բերել։ Նախապես, Ռիզա-Կուլի խանը, իր ունեցած լայն արտոնություններով ընդունել էր հաշտության պայմանները և Վելի-Մուհամմեդ խանի հետ միասին մուրհակ ներկայացնելուց հետո, դրժել էր իր խոստումն ու պայմանները, անիմաստ խոսքերով ու անհիմն պայմաններով այնպիսի առաջարկներ էր ներկայացրել, որոնք ոչ մի կերպ չէին կարող ընդունվել Օսմանյան կառավարության կողմից։ Այս մասին մեծ վեզիրների և բարձր ուլեմաների միջև տեղի ունեցած խորհրդակցությունից հետո, վերոհիշյալներին [խաներին] ուղարկեցին Բաղդատի սերասքեր Ահմեդ փաշայի մոտ։ Նկատի ունենալով, որ Ահմեդ փաշան լրիվ կերպով իրազեկ է Աջեմի «մոլորյալ» շահի[10] ուժեղությանը կամ թուլությանը և նրա նպատակներին, նրան [փաշային] առաջարկվեց, որ բանակցություններ վարի վերոհիշյալ խաների հետ՝ Օսմանյան պետության համար նպաստավոր պայմաններով։ Սիփահիների Աղա Մուստաֆա բեյին [դեսպանների] հետ միասին սերասքերի մոտ ուղարկելու համար ֆերման տրվեց և պատգամավորների ճանապարհածախսը և այլ կարիքները կառավարության կողմից ապահովվեցին։ Նվիրական Ռամազան ամսի սկզբին նրանք Սկյուդարից մեկնեցին դեպի Բաղդատ։ Սակայն դեռ Դիարբեքիր չհասած, լուր ստացվեց, որ մոլորյալ շահը Թավրիզից առաջ է շարժվել, Երևանը գրավելու նպատակով անցել է Արաքս գետը և հարձակվելով Օսմանյան պետության սահմանների վրա, թշնամական գործողություններ է սկսել։ Ջնայած այդ բոլորին, շահը, Նորին Վսեմություն փադիշահի գահակալությունը շնորհավորելու համար պատգամավորություն ուղարկելու պատրվակով, իր հիմար կարծիքով և խարդախ մտքերով, Օսմանյան պետության վեքիլներին խաբելու և իր հոռի նպատակը թաքցնելու նպատակով, արտաքուստ ուզում էր ցույց տալ, որ ինքը զբաղված է սահմանի գործերը կարգավորելով։ Սատանայական շահի իրական նպատակը պարզ լինելով, գահակալության շնորհավորանքի պատրվակով ուղարկված պատգամավորները Վելի-Մուհամմեդ-Կուլի խանը իր մի քանի պատվավոր մարդկանց հետ միասին կալանավորվեցին ու ուղարկվեցին Բողջա կղզին։ Իսկ երջանիկ Ասիթանեից մեկնած պատգամավորներին էլ կալանավորեցին Մարդինի բանտում, այդ մասին տրված փադիշահական ֆերմանի համաձայն։

(«Թարիխի Սուրհի», հատ. I, էջ 24)։

1144 թ. (1731) դեպքերից

Աշխարհակալ Վեհափառ փադիշահի կողմից Շիրվանի վիլայեթի իշխողին՝ Սեմերխայ խանին սամույրե խալաթ և կայսերական նվերներ ուղարկելը

Դաղստանի վիլայեթում ապրող իսլամական ազնիվ ցեղերի և հավատացյալ ժողովրդի իշխողը՝ ազնվական ծագումով Սեմերխայ խանը, իր կրոնական եռանդի և բնածին նկարագրի բերումով, չէր կարողանում տանել անկրոն Շահի կողմից սրանից առաջ ուղարկված և բավական ժամանակից ի վեր Շամախի քաղաքում բնակվող Աջեմի դեսպանի անվայել ընթացքը...

...Սեմերխայ խանը իր մարդկանց գլուխն անցած՝ սկսում է Աջեմների նկատմամբ թշնամական քայլեր անել. նա որոշված տուրքերը Գենջեի պաշտպան՝ Վեզիր-Իբրահիմ փաշային ուղարկում և հայտնում է, որ ինքը պատրաստ է Օսմանյան պետության սահմանները պաշտպանել: Վեզիրը նրան շնորհակալություն է հայտնում և այդ մասին զեկույցում է Նորին Վսեմություն փադիշահին: Փադիշահի կողմից Շիրվանի էյալեթը իր բոլոր եկամուտներով, «յուր թլուքի և օջաքլըքի»[11] կարգով, նրան է տալիս [Սեմիրխայ խանին] և շնորհավորում՝ խանության բարձր աստիճանով: Կայսերական հատուկ գրությամբ խանին սամույրե խալաթ է ուղարկում: Հետո Երևանի սերասքեր Վեզիր-Ալի փաշան դիմում է փադիշահին և հայտնում, որ վերոհիշյալ խանը իր 30 հազար կտրիճներով հարձակվել է Աջեմների վրա և կարողացել է նրանց կատարած ոճրագործությունները դադարեցնել և չարագործներին պատժել. հետևաբար խնդրում է փադիշահից դրամական միջոցներով օգնել, խանին Փադիշահի կարգադրությամբ վերոհիշյալ սերասքերի միջոցով Սեմերխայ խանին 150 քիսե—30 հազար ոսկի է ուղարկվում...

(«Թարիխի Սուրհի», հատ I, էջ 24—25):

Կաճաղց անվայել հագուստների արգելումը և պոռնիկների մահապատիժը

Սրանից առաջ պատիժների գործադրության մեջ առաջացած թուլության և կառավարական օրենքների և կանոնների անհաստատ լինելու պատճառով, բարձր դասի մի շարք ցանկասերներ և կանայք իրենց անվայել բարքի համար անպատիժ էին մնացել և անարգել գործել էին անպարկեշտ կենցաղ վարել: Այսպես, Ստամբուլ քաղաքի

կանացից շատերը, բարձրաստիճան ավագանուն հատուկ քառակուսի և գեղազարդ փաթթոցներից («դեսթար») ավելի երկար «եմենիներ»* էին կապում իրենց գլխարկներին և ֆեսին, երեսի նուրբ բողի և շղարշի տակից նրանց դեմքը երևում էր. երկու արշին երկարությամբ անդուս օձիքով և մուշտակավոր եղերքով կերպասից նեղ ֆերաջեններ էին հագնում: [Նրանք] փողոցներում, շուկաներում և այլ բազմամարդ վայրերում և ըրուսավայրերում, իրենց սովորական աշխատանքով զբաղված բազմաթիվ մուսուլմանների, զվվելի սատանաների նման, մոլորեցնում և խաբելով իրենց անձնական կրքին էին ենթարկում: Բացի այդ, ժողովրդի մեջ մի շարք անկարգությունների առաջացման պատճառ էին դառնում: Այդպիսի տարօրինակ և անպատշաճ հագուստով կանանց տնից դուրս գալը արգելելու համար հրաման և ֆերման տրվեց, որից հետո «Շեյխան-էմնիեսի» անունով հայտնի դարձած ստոր արարած պոռնիկը Բաղչե-Կափուլում**, Սերգե-Իսքելիսի անուն վայրում, ժողովրդի աչքի առաջ, խեղդամահ արվեց և դեռ կիսամեռ դրության մեջ ծուռ նետվեց: Բացի այդ, մի քանի հայտնի և խոովարար «միջնորդներ» և անվանի պոռնիկներ նմանապես մահվան դատապարտվեցին և ոչնչացվեցին***:

(«Թարիխի-Սուբհի», հատ. I, էջ 34):

* * *

«Ուրմիայի բերդի գրավումը» վերնագրի տակ պատմագիր Սուբհին խիստ մանրամասնորեն նկարագրում է այն կռիվները, որոնք տեղի ունեցան Ուրմիայի դաշտում Ադրբեջանի մայրաքաղաք Թավրիզը գրավելու համար ուղարկված օսմանյան բանակի և պարսիկների միջև: Օսմանցիները ոչնչացնում են պարսկական բանակը և հետո պաշարում Ուրմիայի բերդը, որի շուրջը տեղի են ունենում խիստ կատաղի մարտեր: Բերդի պաշարումը շատ երկար է տևում, բայց ի վերջո գրավվում է օսմանցիների կողմից: Օսմանյան բանակը պատրաստվում է շարժվելու Թավրիզի վրա: Թավրիզն էլ գրավվում է: Պարսիկները առաջարկում են հաշտություն կնքել... Այդ հաշտության պայմանագրի մասին խոսել ենք վերևի «ծանոթության» մեջ: Պատմագիր Սուբհին ամբողջ էջեր է հատկացնում այդ հաշտության պայմանագրի առթիվ Փադիշահի ներկայությամբ տեղի ունեցած մեծ խորհրդակցության նկարագրությանը, հիշելով նրա մասնակիցների բոլոր ելույթները մանրամասնորեն: Ինչպես վերևում հիշվեց, այդ խորհրդակցությունը անհետևանք մնաց:

---

* Եմենի — նուրբ և գունագույն շղարշ, որը կանայք իրենց գլխին էին կապում կամ գործ ածում իբրև թաշկինակ:

** Բաղչե-կափու — Ստամբուլում թաղամաս է, մեծ շուկայով:

*** Այս հատվածը թարգմանում ենք իբրև բնորոշ երևույթ այդ ժամանակի Ստամբուլի համար:

Մեծ վեզիր հաճգուցյալ Իբրահիմ փաշայից, Կափուդան-Մուստաֆա փաշայից, Մուհամմեդ-Քեխուդայից և ուրիշներից գրավված փողի գումարը և նրանց բողած իրերի և կալվածքների արժեքը

Թուրքիայում մահացած վեզիրների և այլ բարձրաստիճան պետական անձերի ամբողջ հարստությունը, ընդունված կարգով, արքունիքն էր գրավում։ Սուբհին վերտհիշյալ մեծ վերնագրով արձանագրում է վերև հիշված անձանց հարստության գրավումը արքունիքի կողմից։

...Նախկին սադրազամ՝ հանգուցյալ Իբրահիմ փաշայից գրավվեց 2400 քիսե և 61 ղուրուշ, Կափուդան-Մուստաֆա փաշայից՝ 23309 քիսե և 336 ½ ղուրուշ, Իբրահիմ փաշայի մարդկանցից և ավազակներից առնված 1327 քիսե և 192 ½ ղուրուշը և Աջեմ-օղլուներից գրավված ապրանքները կայսերական ներքին պալատի («էնդերուն[12]») գանձարանին հանձնվեցին։ Բացի Արտաքին գանձարանի գրաված 1509 քիսե և 85 ½ ղուրուշից, կայսերական արքունիքում մինչև 44 թվականի [1144 թ.] Ռամազան ամսի վերջը ընդամենը վաճառված ապրանքների արժեքից ստացվեց 1013 քիսե և 280 ղուրուշ։ Որով, վերոհիշյալ բոլոր կետերով ստացվեց 29,529 քիսե և 340 ղուրուշի գումար։

Թահմասբ-Կուլի խանին պատժելու համար խորհրդակցական Մեջլիսի գումարումը

Իրանի շահ Թահմասբ-Շահի պետության վստահելի անձնավորությունը՝ Թահմասի-Կուլի խանը իր կըզըլբաշ զինվորներով հարձակվել էր Բաղդատի վրա և անապատելի կերպով գրավել Դէրննեն։ Սեիհահալար Ահմեդ փաշան այդ մասին հայտնեց Ստամբուլ։ Փադիշահի մոտ տեղի ունեցավ մեծ խորհրդակցություն, որից հետո սկսվեց ռազմական ուժերի զորահավաքը՝ ամենալայն չափերով։

Պատմագիր Սուբհին ամենայն մանրամասնությամբ հիշում է գրեթե բովանդակ Օսմանյան պետության մեջ բոլոր տեսակի զինվորական մասերի զորահավաքը... հիշում է մեկ առ մեկ բոլոր էյալեթների վեհամեթ և թիմարների զինվորների զորահավաքը... Ի միջի այլոց, Թիֆլիսի էյալեթի արձանագրված 125 զեամեթի և թիմարի տերերի զինվորներին, 53 գյուղերի և սանջակների վեհամեթներին... Զըլդրի էյալեթում և կազաներում (գավառ) ապրող և հյուր, ուլուֆեով կամ առանց ուլուֆեի ենիչերիներին և կուլ-օղլիներին[13]։

(«Թարիխի Սուբհի», հատ. I, էջ 50).

1146 և 1147 թթ. դեպքերից

Թավրիզի բերդի ավերումը.

Իրանի [Ճակատի] սիփահսալար Մեծ-վեզիր-Օսման փաշան Աջեմների պարտությունից հետո իր տրամադրության տակ գտնվող վեզիրներից Թեմուր-Մուհամմեդ փաշայի և էյալեթի քրդական աշիրեթներից ու ցեղերից 5000-ից ավելի քաջամարտիկ զինվորներով հետապնդեց Թահմասբ-Կուլի խանին, պատահած փախստականներին սպանելով կամ գերի վերցնելով, հասավ Թավրիզի բերդը։ Բերդում գտնվողները դիմադրություն ցույց տալու անկարող լինելով [օսմանցիները] առանց դժվարության բերդը գրավեցին։ Սերասքերը և մյուս փառապանծ վեզիրները, նկատի առնելով, որ հիշյալ բերդը [Թավրիզը] անպետք է Օսմանյան պետության համար, նրա ավերումը անհրաժեշտ համարեցին և այդ մասին դիմեցին Նորին Վսեմության [փադիշահին]։ Փադիշահական ֆերմանը հատուկ սուրհանդակներով ուղարկվեց, որով Երևանի պաշտպան Վեզիր-Իբրահիմ փաշային հանձնարարվում էր Թավրիզը քանդել և ավերել, բոլոր շենքերից, տաճիքներից և պատերից հետք անգամ չթողնելու պայմանով։

(«Թարիխի-Սուրհի», հատ. I, էջ 57)։

* * *

Հետո պատմագիր Սուրհին մեծադղորդ խոսքերով ու ածականների շռայլությամբ հիշում է փադիշահի «Ղազի» տիտղոսը ստանալու արարողությունները՝ Թավրիզում բարը-բարի վրա չթողնելու և քաղաքը հիմնահատակ ավերելու «Մեծ հաղթանակի» կապակցությամբ։

Դրան հաջորդում է կերբոբում օսմանցիների՝ Թոփալ-Օսման փաշայի պարտության և փաշայի նահատակության լուրը, Երևանի մոտ Քյոփրյուլու-Աբդուլլահ փաշայի պարտությունը և նահատակումը, Գենջեի, Թիֆլիսի և Երևանի գրավումը Աջեմների կողմից։

«ԹԱՐԻԽԻ ՍՈՒԲՀԻ, ՍԱՄԻ ՎԵ ՇԱՔԻՐ»

ՀԱՏՈՐ II

Սուբհիի «Պատմության» II հատորը ընդգրկում է 1148—1156 թթ. դեպքերը։ Այդ դեպքերից մեզ հետաքրքրող հարցերը կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերում։

Նադիր-Շահը իր մեծ հաջողություններից հետո, Մուղանում հրավիրում է ընդհանուր Մեջլիս և ստանում այդ Մեջլիսի համաձայնությունը Սեֆեվիների ար-

բայական գերդաստանին շահության իրավունքից զրկելու և շիա դավանանքից հրաժարվելու մասին։ Իսկ 1148 թ. (1735) Նադիրը իրեն շահ է հայտարարում։ Նույն թվականին, Նադիրի դիմումի վրա հաշտության պայմանների բանակցության համար Իրան է մեկնում Գենջ-Ալի փաշան և Մուղանում տեսակցում Նադիր-Շահի հետ։ Գենջ-Ալի փաշան հայտնում է, որ Օսմանյան կառավարությունը սահմանների հարցին իբրև հիմք առաջարկում է Սուլթան-Մուրադ IV ժամանակ Սեֆեվիների հետ կնքված խաղաղության պայմանագիրը, որի համար բանակցություններ տեղի պիտի ունենան Ստամբուլում։ Կրոնական-դավանական և հաջիների ուխտագնացության հարցերի շուրջը, նախնական կարգով, ընդունվում են որոշ պայմաններ, որոնցից ամենակարևորն է «Ջաֆերի դավանանքի՝ իբրև հինգերորդ դավանանք» ընդունելը։ Իրանի պատգամավորությունը մեկնում է Ստամբուլ։ Ուլեմաններից հատուկ մի հանձնաժողով է հրավիրվում դավանական հարցերը քննելու համար։ Ջաֆերի դավանանքի հարցը մերժվում է, իսկ մյուս պայմանները որոշ փոփոխության են ենթարկվում։ 1149 թ. հատուկ փաղիշահական գրությամբ Նադիրի շահությունը ճանաչվում է և կրոնական-դավանական հարցերի մասին էլ համաձայնության հիմք ստեղծվում։ Թուրք պատմագիրները գովաբանում են այդ համաձայնությունը, իբրև «երկու մեծ իսլամական պետությունների դավանական կռվից հրաժարվելու ճիշտ քաղաքականություն», մի կռիվ, որ դարեր է տևել և անհաշիվ արյունահեղությունների և անսահման ավերածությունների պատճառ հանդիսացել...

Նադիր-Շահի այդ զիջողական քաղաքականությունը պատմագիրները բացատրում են նրա աշխարհակալական ցանկություններով և դեպի Հնդկաստան ունեցած ձգտումով։ Արդարև, Նադիր-Շահը իր բանակատեղը Օսմանյան պետության սահմաններից փոխադրում է դեպի Հնդկաստանի սահմանը։

* * *

Սուբհիի պատմության II հատորում շատ կարևոր տեղ են բռնում այն դեպքերը, որոնք կապված են Ռուսաստանի հետ։

Սուբհին ասում է, որ 1123 թ. (1711), սկսած, Ռուսաստանի հետ կնքված Փրուտի դաշնագրից հետո, երկու պետությունների միջև խաղաղության պայմանները պահպանվել էին։ Սակայն 1134 թ. (1721) սկսած ռուսների քաղաքականությունը փոխվում է։ Ռուսները ձգտում էին Հյուսիսային Կովկասում ապրող չերքես և նողայ ցեղերը իրենց հովանավորության տակն առնել։ Օսմանցիները Ղրիմի թաթարական բանակին առաջարկում են օգնել օսմանյան բանակին՝ Իրանի դեմ ղրված կռվում (Գերբոքում Օսման փաշայի պարտությունից հետո)։ Կալղայխանը բանակով շարժվում է և Հյուս. Կովկասում Կալմըքի և Կաբարթայի պարագլուխներին իրեն հպատակեցնում։ Ռուսների հետ ունեցած ընդհարման մեջ նրանց պարտության է մատնում։ Սակայն Ստամբուլից Կալղայ-խանին առաջարկում են ետ դառնալ, քանի որ Օսմանյան կառավարությունը չէր փափագում պատերազմ սկսել Ռուսաստանի դեմ, չնայած որ ռուսները գրավել էին Ուկրաինան և Պոդոլիան, բերդեր էին կառուցել Օսմանյան երկրի սահմանների մոտ և Օսմանյան պետական սահմանը Շիրվանը համարելով, չէին ճանաչում Դաղստանի ժողովուրդների վրա Օսմանյան պետության իրավունքները։ Բացի այդ, կապ հաստատելով Իրանի հետ, Վրաստանի խաներից՝ Վախտանգի որդու Շահնավարի միջոցով

Վրաստանում խռովություններ էին առաջացնում և այլն։ Զբավականանալով վերոհիշյալ քայլերով, ռուսները 1148 թ. հարձակվեցին Էոզի և Ազաք բերդերի վրա։ Վերջապես 1149 թ. (1736—1737) Ռուսաստանին պատերազմ է հայտարարվում։

Պատմագիր Սուրհին այս պատերազմական գործողությունները նկարագրում է ամենամեծ մանրամասնություններով։ Նրա ասելով, ռուսների գլխավոր հարվածը ուղղված էր Ազաքի բերդի դեմ «Փրուտի խայտառակ պարտության արատը մաքրելու համար»։ Ռուսները անակնկալ կերպով հարձակվում են Ազաքի վրա և գրավում այդ կարևոր բերդը, մտնում Ղրիմ, նրա մայրաքաղաքը՝ Բաղչե-Սարայ, թալանում և այրում նրա պալատները։ Օսմանցիները այս պատերազմին բոլորովին անպատրաստ էին։ Պատմագիրների ասելով, Սադրազամը՝ «սիլահտարությունից մի անգամից սադրազամության բարձրացած անփորձ և պետության վիճակից անտեղյակ» էլսեյտ-Մուհամմեդ փաշան, անկարող էր պետության գործերը ղեկավարել՝ այդ խիստ դժվարին պայմաններում, ռուսական պատերազմին ավելացավ նաև Ավստրիականը... Մոտ չորս տարի տևող այդ պատերազմները ավարտվեցին 1152 թ., (1739) Բելգրադի խաղաղության դաշնագրով՝ Թուրքիայի—Ռուսաստանի և Թուրքիայի-Ավստրիայի միջև։ Բելգրադի խաղաղության պայմանագրից կարևոր ենք համարում հիշել միայն մի քանի կետեր։ Ավստրիայի (Թուրք պատմագիրները «Նեմսե» են անվանում) հետ կնքված պայմանագրում Օսմանյան կայսրությունը («իմփերաթորլուքը») որոշվում և սահմանվում է հետևյալ կերպ. «...Նվիրական Մեքքեի և լուսավոր Մեդինեի, նվիրական Երուսաղեմի («Կուտսի-շերիֆ»), երեք մեծ և նվիրական քաղաքների՝ Սառամբուլի, Էդիրնեի և Բրուսայի... Շամի, Բաղդադի, Հալեպի, Արաբական և Աջեմի Իրաքի, Բասրայի, Լհասայի, Դիլեմի, Ռակայի, Մուսուլի, Շեհրի-Զորի, Դիարբեքիրի, Զյուլկադրիյեի, Վրաստանի (Գյուրջիստանի) և Էրզրումի, Սվազի, Ադանայի, Կարամանի, Վանի վիլայեթների, Մաղրեբի, Հաբեշի, Թունիսի, Թարաբլուսի-Շամի, Կիպրոսի, Հռոդոսի, Կրեղեի, Մորայի, Աք-Դենիզի (Միջերկրական) և Սև ծովի կղզիների ու ծովեզերքների, Անադոլուի երկրի, Ռումիլիի երկրի և մանավորապես թաթար երկրների, Կրիչաքի-դաշտի և թաթար էյալեթին վերաբերող շրջաններում գտնվող բոլոր Սղնակների և Քեֆեի վիլայեթի ու նրա շուրջը գտնվող բոլոր օյմաքների ու կրչված վայրերի, Բոսնիայի երկրի, Սերբիական կառավարության և նրանում գտնվող բերդերի, ամրոցների ու քաղաքների, Արնաուդլուքի (Ալբանիա) և ամբողջ էֆլաքի ու Բողդանի... Բացի այդ, հիշատակության կարիք չեղող բազմաթիվ քաղաքների և վայրերի Աշխարհակալ Փադիշահը...»։

Ռուսաստանի հետ կնքված հաշտության դաշնագրի 15 հոդվածներից հիշում ենք մի քանի հոդվածներ.

1. Ազաք [Ազով] բերդը ամբողջապես պիտի քանդվի, 1113 թ. (1701) որոշված սահմաններով երկու կողմի տիրապետությունից դուրս պիտի մնա և երկու պետության միջև, ամայի տարածություն պիտի լինի։ Դրա փոխարեն ռուսները Թեն [Դոն] գետի վրա Չերկասքի կողմում, օսմանցիները Կուբանի սահմանի Ազաքի ուղղությամբ մեկական բերդ կառուցելու իրավունք են ստանում. ռուսները [իրավունք ունեն] Թեյղան բերդը վերաշինել և Ազաքի ու Սև ծովերում նավեր ունենալ։

2. Մեծ ու Փոքր Կաբարթայ կոչված Կովկասյան էյալեթները ազատ պիտի մնան, այսինքն ո՛չ Օսմանյան պետությանը և ո՛չ էլ Ռուսաստանին չպիտի հպատակվեն։

3. Ռուսական վարդապետներին (հոգևորական) Երուսաղեմ և այլ ուխտավայրեր գնալու հնարավորություն է տրվում. նրանցից ջիզիյեի[15] տուրք չպիտի առնվի։

4. Մոսկովի ցարուհուն «իմփերաթոր» տիտղոսը պիտի տրվի... Սուբհին նշում է, որ այդ դաշնագրի կնքման գործում կարևոր դեր կատարեց Ստամբուլի ֆրանսիական դեսպանը՝ Վիլ-Նովին, որը հատուկ փադիշահական հարգանքի արժանացավ։ Դեսպանը կարողացավ իր երկրի՝ Ֆրանսիայի առևտրական և այլ շահերը ապահովող հատուկ պայմանագիր կնքել Օսմանյան կառավարության հետ։

Հետո պատմագիր Սուբհին վերադառնում է Իրանի դեպքերին։

Այդ ժամանակ Ստամբուլ է գալիս Նադիր-Շահի պատգամավորությունը հաշտության պայմանագրի մասին բանակցություն վարելու համար։ Այդ պատգամավորությունը կազմված էր 3000 մարդուց՝ Հաջի-խանի ղեկավարությամբ և իր հետն էր բերել 10 փիղ և շատ մեծ քանակությամբ ամենաթանկագին նվերներ։ Տարեգրի ասելով, «Նադիր-Շահի նմանը չտեսնված շքեղությամբ և փարթամությամբ պատգամավորության ուղարկումը կասկած արթնացրեց Օսմանյան կառավարության ղեկավար շրջաններում»։ Նույնքան շքեղությամբ և մեծ հանդիսավորությամբ ընդունվեց Իրանի պատգամավորությունը Ճանապարհին և Ստամբուլում։ Տարեգիր Սուբհին ամբողջ էջեր է հատկացնում նկարագրելու համար Իրանի պատգամավորության ընդունելությունը սադրազամի և փադիշահի կողմից։ Իբր թե պատգամավորության գլխավորը՝ Հաջի-խանը, իրեն ցույց տրված շքեղ հարգանքի և մասնավորապես փադիշահի վսեմության և շքեղության ազդեցության տակ, անկարող է լինում շահի կողմից իրեն տրված հանձնարարությունը փադիշահին հայտնել և «Շահըմ» (իմ Շահը) բառից ավելի ոչինչ չի կարողացել արտասանել...

Նադիր-Շահի իսկական նպատակի մասին կասկածները ավելի ուժեղացան այն բանից հետո, երբ պատգամավորությունը կոնկրետ առաջարկներ և նախատես կայացած համաձայնությունը հաստատող գրություն չներկայացրեց։ Այնուամենայնիվ Օսմանյան կառավարությունը հատուկ պատգամավորություն ուղարկեց Իրան։ Շուտով լուր ստացվեց, որ Նադիր-Շահը, դժգոհ այն բանից, որ Ջաֆերի դավանանքի հարցը կրկին մերժվում է Օսմանյան կառավարության կողմից, սկսել է ռազմական պատրաստություններ՝ Երևանի և Գենջեի շրջաններում, միաժամանակ բոնություններ է գործադրում Դաղստանի աշիրեթներից լեզգիների նկատմամբ։

Նադիր-Շահը մի քանի պայմաններ առաջարկեց, հայտնելով, որ դրանց մերժման դեպքում պատերազմ պիտի հայտարարի։ Այդ պայմանները հետևյալներն էին՝ ազատ առևտրի արտոնություն տալ, ճանաչել Ջաֆերի դավանանքը, Նվիրակյան Մեքեյում Ջաֆերիներին նամազի համար հատուկ տեղ հատկացնել և այլն։

Սադրազամ Ահմեդ փաշայի հրավիրած Մեջլիսը որոշեց պատերազմ հայտարարել Իրանին։ Բայց այդ պահին Ստամբուլում նորից անկարգություններ ծայր առան։ Կառավարությունը խիստ միջոցներ ձեռք առավ։

Նադիր-Շահը սկսեց լուրջ պատերազմական գործողություններ, շարժվեց դեպի Իրաք, Քերքուքը գրավեց և Բաղդատը պաշարեց։ Օսմանյան կառավարությունը Նադիր-Շահին «քաղաքական հարված» տալու նպատակով, իրեն՝ Իրանի գահին ժառանգ հայտարարող Հյուսեին-Շահի որդի Սեֆի-Միրզային Իրանի շահ հայտարարեց և նրան ամեն կերպ օժանդակություններ տվեց։ Օսմանցիները պատրաստվեցին բանակ ուղարկել Իրաք, իսկ Նադիր-Շահը 250 թնդանոթով, 30 խում-

բարա-Հավան և այլ ռազմամթերքի հսկայական պաշարով շարժվից Մուսուլի բանակի մի մասն էլ ուղարկեց Բասրա։ Սակայն Մուսուլի պաշարումը անհնտեանք մնաց, Նադիր-Շահը մեծ կորուստներով ետ քաշվեց։ Նադիրը նորից կողմնակից էր հաշտության կնքելու՝ Ջաֆերի դավանանքը ընդունվելու պայմանով։ Իրանի գահի թեկնածու՝ Սեֆի-Միրզան մեծ բանակով Էրզրումից շարժվեց դեպի Իրանի սահմանը։ Նադիր-Շահը շարժվեց դեպի Էրզրում և մոտ երկու ամիս զբաղվեց Կարսի շրջակայքում, բայց չկարողացավ Կարսը գրավել։ 1158 թ. նրա հարձակումը ետ մղվեց օսմանցիների կողմից։ Սերասքեր Եգեն-Մուհամմեդ փաշան, Կարսի և Երևանի միջև պաշարեց Նադիր-Շահի բանակը, բայց ծանր կերպով հիվանդացավ, օսմանյան բանակում Լեվենդի զորամասը[16] ապստամբություն բարձրացրեց և մի գիշեր նրանք՝ «Աչիմները հարձակվեցին» գոչելով՝ բանակում շփոթություն առաջացրին։ Նադիր-Շահը այս առիթից օգտվելով հարձակվեց օսմանցիների վրա և նրանց բանակը խորտակեց։ Եգեն-Մուհամմեդ փաշան վշտից մեռավ։ Նոր սերասքեր նշանակված Հեքիմ-Ջադե-Ալի փաշան արագ կերպով նոր ռազմական ուժեր հավաքելու ձեռնարկեց։ Պատմագրի ասելով, Նադիր-Շահը Իրանում իր նախկին հեղինակությունը կորցնելու վրա էր։ Նա, հաշվի առնելով, որ պատերազմի շարունակությունը նրան նոր դժվարությունների առաջ կարող է կազնեցնել, հրաժարվեց Ջաֆիրի դավանանքի մասին իր առաջարկից և նորից հաշտության սրամադրություն ցույց տվեց։ Օսմանցիներն էլ կողմնակից էին խաղաղության դաշնագիր կնքելուն։

1159 թ. (1746) Կերդենում* խաղաղության դաշնագիր կնքվեց Իրանի և Թուրքիայի միջև՝ Սուլթան-Մուրադ IV-ի ժամանակ գոյություն ունեցող սահմանները իբրև հիմք ընդունելու պայմանով։

Ինչպես հայտնի է, Իրանի այդ դաժան և արկածախնդիր Շահը, հաջորդ տարին 1160 թ. (1747) իր վրանում սպանվեց երկու սպանների ձեռքով։

Նադիր-Շահից հետո Իրանի գահը անցավ նրա քրոջ որդի Ալի-Կուլի-խանին, որը գահակալելուց հետո ստացավ Ադիլ-Շահ անունը։ Սա ոչնչացրեց Նադիր-Շահի սերունդը ամբողջությամբ։ Սակայն Իրանի գահին նոր ժառանգներ էլ երևան եկան։ «Երկիրը ներքին խռովությունների կրակի մեջ այրվում էր»։ Այդ խռովությունների հետևանքով Կաջար ցեղի պետը՝ Մուհամմեդ-Հյուսեին խանը ընկճեց իր հակառակորդներին և հիմնեց Իրանի արքայական նոր դինաստիա՝ Կաջարների դինաստիան։

Թուրք պատմագիրները շեշտում են, որ չնայած Իրանի թուլությանը, Օսմանյան կառավարությունը բոլորովին չմիջամտեց Իրանի ներքին գործերին։

Տարեգիր Սուբհին, ինչպես վերև հիշել ենք, իր «Պատմությունը» հասցնում է մինչև 1156 թ., որից հետո տարեգիր է եղել Շեհրի-Իզզի-Էֆենդին[17] (1157—1165)։

1148 թվականի դեպքերից

Մոսկով ցեղի ընթացքը, նրա շարժումների հիշատակումն ու մանրամասնությունները

Այս վերնագրով հատվածում տարեգիր Սուբհին մանրամասնորեն խոսում է 1123 թ. հետո օսմանցիների՝ Մոսկովների հետ ունեցած լավ հարաբերությունների մասին, երկու կողմից խաղաղության պայմանների պահպանման մասին։ Սակայն,

* Կերդեն՝ Կազվինի ու Թեհրանի միջև քաղաք։

ասում է պատմագիրը, ավելի ուշ, Մոսկովների ցարուհին իր երկրի սահմանների ընդարձակելու նպատակով, խախտում է հաշտության պայմանները։ Այսպես՝ Իրանի պաշտպանության անվան տակ, միջամտում է նրա ներքին գործերին, Հյուսիսային Կովկասում միջամտում չերքեզ ցեղի գործերին, մեծ բանակով գրավում Ուկրաինան և Պոդոլիան, Օսմանյան պետության սահմանների մոտ բերդեր է կառուցում ու իր «ցեղից» բերդակալներ նշանակում, Ազաքից քիչ հեռու, Չերքես-Կերման բերդը ավերում, նավեր կառուցում, իսլամական կրոնին պատկանող և Օսմանյան պետության հովանավորությունը ընդունած դաղստանցիներին և Շամխալի իսլամներին՝ «նախապես իմ հպատակներն են եղել» ասելով, որոշ գումարներ է հատկացնում իբրև «ռոճիկ» («դօնլուք»), Սերխայ-խանի իշխանության տակ գտնվող Դաղստանի ժողովրդին կողոպտում, Իրանի շահի հետ թղթակցում, նրան մեր դեմ գրգռում և այլն, և այլն...։

«...Նախապես կայսերական պայմանագրով Վրաստանի երկրի ամբողջովին Օսմանյան պետության տիրապետության ենթարկումը որոշված և սահմանված էր և այդ երկրի բոլոր սահմանները պաշտպանվում էին Օսմանյան պետության իշխողների կողմից։ Սրանից առաջ Մոսկովների կողմը փախած Թիֆլիսի խանը՝ Վախտանգը և նրա որդին՝ Շահսուվարը, որոնք պիտի բնակվեին Օսմանյան պետության սահմաններից հեռու վայրերում և Մոսկովի քաղաքներից էլ հեռու տեղերում, վերջերս մտել էին Մոսկովի զինվորների շարքերը և համաձայնագրին հակառակ, մեր սահմաններին մոտ էին եկել. նրանք Շահնեվազին որոշ քանակությամբ զինվորներով ուղարկել էին հիշյալ երկիրը [Վրաստանը]՝ վրացիներին գրգռելու և իրենց կողմը քաշելու համար։ Բացի այդ, Կուբանի և Ազաքի կողմերում, Նողայ և Չերքես ցեղերից 20-ից ավելի մարդիկ գերի վերցրել և 15 մարդ սպանել էին։ Միաժամանակ Ակսակ-Իվան անունով կազաք վաճառականի կառքերի վրա հարձակվել և 20 քիսեի արժեքով ապրանքները և իրերը հափշտակել էին. Կուբանի սերասքերը՝ Արսլան-Կիրայ-Սուլթանը պահանջել էր այդ վնասների հատուցումը. նրանք [Մոսկովները] ուրացել և մերժել էին... նման բազմաթիվ ձևերով խախտել էին խաղաղության փադիշահական պայմանները...

Պատմագիրը ասում է, որ Օսմանյան պետությունը զբաղված լինելով Իրանի պատերազմով, չէր ցանկանում Մոսկովների դեմ թշնամական քայլեր անել։ Այնուամենայնիվ, պետության սահմանների պաշտպանության համար անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկվեցին...։

(«Թարիխի Սուբհի», հատոր II, էջ 74—75)։

Խաբման Օրլիմը Ստամբուլ է ուղարկում Մոսկովի և Աջեմի միջև կնքված դաշնագրի պատճենը

Այդ ժամանակ Խաբման Օրլիմից ստացվում է լատիներեն լեզվով գրություն, որին կցված է լինում Մոսկովի [Ռուսաստանի] Իրանի հետ կնքած դաշնագրի պատճենը՝ 6 հոդվածից բաղկացած։ Ստորին թարգմանում ենք վերոհիշյալ դաշնագիրը։

«Մոսկովի պետությունը Աջեմի Շահի հետ խաղաղությունը և բարեկամությունը ամրապնդելու պատրաստակամ լինելով, երկու պետությունները, ստորև գրի առնված հոդվածներով, հավիտենական լինելու պայմանով, որոշում են՝

Հոդված 1. Խազերի ծովեզերքում Աջեմի երկրից Մոսկովների կողմից պատերազմի ժամանակ գրավված բոլոր վայրերն ու բերդերը, ինչպես նաև կամավոր կերպով Մոսկովի պետության հովանավորության տակ մտած վայրերը, գրավումից առաջ իրենց ունեցած վիճակով, պիտի վերադարձվեն Աջեմի պետությանը և վերոհիշյալ վայրերի համար թե՛ Մոսկովի ցարուհու և թե՛ նրա հաջորդների կողմից, հետ այսու, ոչ մի պահանջ չներկայացնելու մասին Մոսկովները խոստում են տալիս։

Հոդված 2. Աջեմի երկրի մետաքսը ամրողջությամբ, նախապես նշանակված գնից (նարխ) ավելի բարձր չլինելու պայմանով, Մոսկովին պիտի վաճառվի և սրանից հետո այլ ազգություններին չտալու մասին Աջեմի Շահը և իր հաջորդները խոստանում և երաշխավորում են։

Հոդված 3. Հիշված առևտրի կարգավորման համար Մոսկովի կողմից Խազերի ծովեզերքում կառուցված բերդը, Աջեմի Շահը Մոսկովին պիտի վերադարձնի և բացի այդ, Սամարղանդի մոտ, Կուր գետի Խազերի ծովը թափված վայրի մոտ, ուրիշ բերդ կառուցելու համար Մոսկովին մի տեղ պիտի հատկացվի։ Վերև հիշված բերդերը Մոսկոլուն պիտի պաշտպանի, Խազերի ծովում Մոսկոլուն նավեր պիտի ունենա և այդ կերպով առևտուրը պիտի շարունակի։*

Հետևաբար, Մոսկովի ցարուհին խոստանում է, որ վերոհիշյալ բերդերում 500-ական հետիոտն զինվոր պիտի պահի և ընդամենը 1000 զինվոր պիտի ունենա։ Վերոհիշյալ մետաքսը ապահով կերպով Աժդերհան [Աստրախան] փոխադրելու համար Մոսկոլուին թույլ է տրվում պատերազմական նավեր ունենալ Խազերի ծովում։

---

* *Մոսկոլու՝ գործ է ածվում ռուս, ռուսներ իմաստով։*

Հոդված 4. Հունական դավանանքին պատկանող վաճառականներին իրավունք է տրվում իրենց պաշտամունքները կատարել, Աջեմի երկրում, մասնավորապես Մոսկովի կոմիսարներ նշանակված վայրերում, նրանց թույլատրվում է առևտրական շենքեր դնել և իրենց ապրած վայրերում եկեղեցիներ ունենալ՝ Սթոքհոլմ և Դանեսկա քաղաքներում Մոսկովուի ունեցած եկեղեցիների նման։ Իրանի Շահը խոստանում է Աջեմի մայրաքաղաք Սպահանում իր պետության հաշվով մի մեծ տուն կառուցել, որպես ապաստարան՝ ռամի ցեղի մարդկանց։

Հոդված 5. Խալերի ծովի սահմաններում ուշադրությամբ պիտի հետևել, որ այլ ապրանքների պատրվակով մետաքս չարտահանվի։ Առանց Սպահան քաղաքի Մոսկովի կոմիսարի արտոնագրի, այլ երկրների մետաքս գնելու թույլատվություն չպիտի տրվի։

Հոդված 6. Երկու կողմից որոշվում է՝ մինչև որ Օսմանլու [օսմանցի] և թաթար ցեղերը դուրս չհանվեն Վրաստանի, Աջեմիատանի և Մոսկովի սահմաններից, պատերազմական գործողությունները չպիտի դադարեն։

Աջեմն ու Մոսկովը անհրաժեշտ են համարել այդ մասին դաշտանի մի հոդված ևս կազմել և կցել սույն խաղաղության դաշնագրին։

(«Թարիխի Սուբհի», հատ. II, էջ 76)։

1149 թվականի (1736) դեպքերից

Այս տարեթվի դեպքերից պատմագիրը կարևոր տեղ է տալիս Դաղստանի դեպքերին և Ազովի բերդի դեմ ռուսական բանակի ձեռնարկած գործողություններին, որոնք նկարագրում է մեծ մանրամասնություններով։ Հետո վերադառնում է Իրանի դեպքերին, որոնց մասին վերը համառոտակի հիշել ենք։ Սուբհին առանձնապես ծանրանում է Իրանի հետ կատարված հաշտության պայմանների շուրջը տեղի ունեցած բանակցությունների վրա։ Այդ առթիվ տալիս է փադիշահական գրությունը, որը պատգամավոր Վեզիր-Մուստաֆա փաշայի միջոցով ուղարկվեց Աջեմի Շահին, այդ գրությունը վերաբերում է գլխավորապես օսմանցիների և Իրանի կրոնական-դավանական վիճերին։

1150 թ., ինչպես նաև հաջորդ տարիների դեպքերից Սուբհիի «Պատմության» մեջ շատ մեծ տեղ են բռնում Թուրքիայի, Ռուսաստանի և Ավստրիայի միջև տեղի ունեցած պատերազմական դեպքերը, որոնք տրվում են մանրամասն կերպով։ Նա 1154—1156 թթ. դեպքերի շարքում մեծ տեղ է հատկացնում Իրանի հետ վարած հաշտության պայմանների բանակցությունների, պատգամավորների երթևեկության, նվերների ուղարկմանը և այլն, որոնց մասին համառոտակի խոսեցինք վերևում։

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Դիվան—*ատյան, հատուկ վայր, ուր հավաքվում էին Թուրքիայի պետության ղեկավարները Մեծ Մեջլիսի, Բարձր Մեջլիսի։ Այս Մեջլիսը գումարվում էր Բաբը-Ալիում Մեծ վեզիրի (Սադրազամի) նախագահությամբ, որին մասնակցում էին վեզիրները, երկու կազեսքերները, որոնք նստում էին Սադրազամի աջ կողմը, երեք գեֆթերդարները և նշանջիները, որոնք նստում էին Սադրազամի ձախ կողմը։ Դիվանի սրահում, Մեծ վեզիրի բազկաթոռի վերևի կողմում, դեպի փադիշահական պալատը բացվող վանդակավոր պատուհանից Սուլթանը կարող էր հետևել Դիվանի աշխատանքին։*

Դիվանում քննության առնվելիք հարցերը Սադրազամին ներկայացնում էին թևզբերեջինները, որոնց առջև կանգնած էր պետության բարտուղարի պաշտոնը կատարող Ռեյիս-էֆենդին (կամ Ռեյիս-ուլ-Քյութթաբը)։

Բացի սովորական Դիվաններից, հրավիրվում էին նաև արտակարգ Դիվաններ, օտար պետությունների դեսպաններին ընդունելու, գինվորներին հանգիստավոր կերպով պարգևներ և ռոճիկ տալու համար և այլն։

Դիվանը կոչվում էր «Փադիշահական Դիվան», որովհետև որոշումները ընդունվում էին փադիշահի անունով։ Փադիշահական Դիվանի գլխավոր քարտուղարը կոչվում էր «Ամեդիի-Դիվանի-Հյումայուն» (Փադիշահական Դիվանի Պետ)։

2. Բանաստեղծական մեջբերումներ—*Թուրք պատմագիրներից շատերը պատմական անձերի և դեպքերի հիշատակության ժամանակ, բացի Ղուրանից և այլ գրքերից կատարված մեջբերումներից, հաճախ բանաստեղծական մեջբերումներ են անում նաև տարբեր բանաստեղծների ստեղծագործություններից (դիվաններից)։ Մի քանի պատմագիրներ այդ սովորությունը չափազանցության են հասցընում, ինչպես պատմագիր Սուբհին։ Այս հանգամանքը դժվարացնում և բարդացնում է պատմական դեպքերի ուսումնասիրությունը, մանավանդ, որ բերված բանաստեղծությունները հաճախ կապ չունեն տվյալ պատմական հարցի կամ անձնավորության հետ։ Պատմագիրը այդ մեջբերումներով ուզում է ցույց տալ իր «հմտությունը» և ծանոթությունը մեծ գրաղնեղի երկերի հետ։ Պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ Թուրք պատմագիր-տարեգիրներից շատերը միաժամանակ բանաստեղծներ են եղել և ունեցել են իրենց «դիվանները» և այլ բանաստեղծական երկասիրությունները։*

3. Ֆիրճե—*բառացի նշանակում է խոռվություն, խառնակություն, շփոթ։ Թուրք պատմագիրները առհասարակ «ֆիթնե» բառով են բնորոշում մի շարք խոշոր շարժումներ, որոնց հետևանքով տեղի են ունեցել պետական հեղաշրջումներ, սուլթանների գահազրկություններ և մինչև անգամ սպանություններ։*

Ինչպես մի շարք կարևոր պետական քաղաքական հարցերում, ինչպիսին են Ջելալիական ապստամբական շարժումները, Աբազա փաշայի ապստամբությունը և այլն, «ֆիթնեի» հարցումն էլ Թուրք պատմագիրներն առհասարակ բավականանում են նման կարևոր պետական քաղաքական հարցերի սոսկ նկարագրությամբ և փաստերի հիշատակությամբ, առանց վերլուծելու և երևան հանելու այդ երևույթների պատճառները։

Տարակույս չկա, որ Թուրք պատմագիրների «ֆիթնե» անվանած դեպքերը սոսկ խռովություններ չեն, այլ Թուրքիայի ֆեոդալական-բռնապետական ռեժիմի թուլացման և քայքայման պրոցեսի արդյունք։ Սուլթանները և վեզիրները անսահ-

մանափակ, հաճախ բմահաճ հրամաններ էին տալիս և կարգադրություններ անում, վեզիրները և փաշաները, մինչև անգամ հոգևորական պետերը, կաշառակերության և այլ միջոցներով հսկա հարստություններ էին կուտակում։ Շռայլությունն ու զեխությունը պետական ընկավար շրջաններում ծայր աստիճանի էին հասել։ Նման երևույթների հետևանքով, բնականաբար, խախտվել էր նաև բանակի, գլխավորապես ենիչերիական զորամասերի նախկին խստագույն կարգապահությունը։ Ահա այդպիսի պայմաններում տեղի ունեցան ենիչերիների ապստամբությունը և անկարգությունները 1143 թ. (1730), որի հետևանքով Սուլթան Ահմեդ III գահընկեց եղավ։ Նման «փիթնե»-ի դեպքեր կրկնվել են շատ անգամներ։

4. Բոզջա-կղզին—էգեյան ծովի կղզիներից (արշիպելագոսից) Թենեդոս կղզին թուրքերը անվանում էին «Բոզջա» (գորշավուն), Բոզջա են կոչվում նաև այն վայրերը, որոնք անմշակ և մացառուտ են։

5. Ինջիլի պալատը (քյոշկը)—Ստամբուլում Սուլթանի ամառային պալատներից էր։ «Ինջիլի» բառացի նշանակում է մարգարիտներով զարդարված։

6. Նադիր-Շահը ըստ թուրք պատմագիր Ահմեդ Ռասիմի, Խորասանի Աֆշարի ցեղի հովվի ընտանիքից է և զբաղվել է հովվությամբ։ Հետո մի շարք բնկերներով, ճանապարհներում կարավաններ կողոպտելով է զբաղվել։ Ավելի ուշ, Նադիրը Աֆղանստանից փախած մարդկանցով իր խումբը ուժեղացնելով (մոտ 6000 մարդ) գրավել է Խորասանը։ Հետո Շահ-Թահմասբին գահընկեց արել, որի հետևանքով վեզիրներն ու էմիրները Նադիրին առաջարկեցին Իրանի գահը, բայց նա մերժեց և միայն 1149 թ., Աբբաս III մահից հետո տիրացավ Իրանի գահին՝ Նադիր-Շահ անունով։ Դրանից հետո սկսվում են Նադիր-Շահի աշխարհակալությունները։ Նա գրավում է Աֆղանստանը, Բելուջիստանը և 1152 թ. մտնում Հնդկաստան և գերի վերցնում Մուհամմեդ-Շահին։ Հնդկաստանից վերադառնալով, շարժվում է դեպի Միջին-Ասիա և գրավում Բուխարան։ Նադիրը գաղանորեն սպանել է տալիս իր որդուն և էմիրներից շատերին։ Նա 1160 թ. վրանում հանկարծակի կերպով սպանվեց իր երկու սպաների ձեռքով*։ Թուրք պատմագիրները շատ վառ գույներով են նկարագրում Նադիր-Շահի «դաժանությունները» և «գազանությունները»։ Պատմագիր Սուբհին մանրամասնորեն նկարագրում է Նադիր-Շահի և Թուրքիայի միջև տեղի ունեցած պատերազմական գործողությունները և դիվանագիտական հարաբերությունները։

7. Ղազի՛—«ղեզա» բառից է ծագում, որը նշանակում է հանուն կրոնի (իսլամական) պատերազմ և հաղթանակ թշնամու կրոնի դեմ։ Կոչվում է նաև «ջիհադ» (սուրբ, նվիրական պատերազմ)։ Ղեզային կամ ջիհադին մասնակցող իսլամները կոչվում էին «ղազի»։ Ղազի տիտղոսը տրվում էր առանձնապես նման պատերազմներում հաղթանակող փոդիշահներին (սուլթաններին), օրինակ Մուհամմեդ II ստացավ «ղազի» տիտղոսը Ստամբուլը բյուզանդացիներից գրավելու համար (միաժամանակ «ֆաթիհ» տիտղոսը)։ Սուլթան Մահմուդ I «ղազի» տիտղոսը ստանում է նրա համար, որ 1146 թ. Թոփալ-Ահմեդ-փաշան Նադիր Շահին պարտության մատնելուց հետո, Սուլթանի հրամանով, Թավրիզը հիմնահատակ կործանում և քարը քարի վրա չի թողնում...

8. Ասիթանե (պետրակերեն)—շեմք, կենտրոն, մայրաքաղաք, կառավարական կենտրոն։ Նախապես Ստամբուլը կոչվում էր նաև Ասիթանե։ Հաճախ Ասիթանե բա-

---

* احمد راسم: عثمانلی تاریخی، ایکنجی جلد، صحیفه ۲۹—۳۰

ին ավելացնում էին «սաադեթ» (երջանկություն, բախտավորություն—որով ստացվում էր «Ասիթանեի-սաադեթ»։ Այս ձևից բացի, ավելի հաճախ գործածվում էր «Դեր-սաադեթ» (Դերսաադեթ) տերմինը, որը նշանակում է երջանկության վայր։ Ուրեմն Ստամբուլը կոչվում էր նաև Դերսաադեթ։

9. **Ռեիս-ուլ-Քյութթար** *(կամ Ռեիս-էֆենդի)—տե՛ս պատմագիր Վասըֆի ծանոթ.1։*

10. «Մոլորյալ» Շահը—Թուրք պատմագիրները դավանական ֆանատիկության բերումով (քանի որ նրանց կարծիքով իրանացիները իբրև «շիա» դավանանքին պատկանողներ՝ համարվում են «մոլորված», «անկրոն»), Իրանի շահերի մասին խոսելիս, գրեթե միշտ, ավելացնում են «մոլորյալ» («քեմրահ») ածականը—«Շահի-քեմրահ»—«Մոլորյալ Շահը»։

11. **Յուրթլուք և օջաքլըք**—*Թուրքիայի ֆեոդալական հողատիրական սիստեմում, պետության սահմաններին մոտ գտնվող շրջանների կառավարությունը, եկամուտն ու հարկերը տրվում էին հատուկ մարդկանց, որոնք պարտավոր էին՝ ա) պետության սահմանները պաշտպանել, բ) օսմանյան բանակի դեպի սահմանները շարժվելիս՝ կովի գնալ Սերասքերի տրամադրության տակ։ Նման հողամասերը կոչվում էին «յուրթլուք և օջաքլըք»։ Այդ հողերը ժառանգական կարգով անցնում էին սերնդից-սերունդ։ Տվյալ դեպքում Շիրվանի էյալեթը իբրև սահմանային երկրամաս, իր բոլոր եկամուտներով, «յուրթլուքի և օջաքլըքի» կարգով փադիշահի կողմից շնորհվում է Սեմերխայ-խանին։*

12. **Էնդերուն**—*բառացի նշանակում է ներքին։ Սուլթանական պալատի ներքին մասը, այսինքն հարեմը կոչվում էր «Էնդերուն» («Էնդերունի-հումայուն»)։ Էնդերունը ուներ իր առանձին գանձարանը (խազինե)։ Սուլթանական արքունիքը, բացի էնդերունի գանձարանից, ուներ նաև «Արտաքին գանձարան» (Թաշրա-խազինեսի»)։*

13. **Կուլ-օղլիներ**—*կոչվում էին զերիներից և ստրուկներից կազմված զինվորական մասերը։ Կուլ-օղլիները մի տարի մի օրևից բերդում պահպանության ծառայությունը կատարելուց հետո մտնում էին հետիոտների կամ հեծելազորների օջաքների։*

14. **Ջաֆերի դավանանքը**—*Իմամ-Ջաֆերի կողմից հաստատված շիաների դավանանքը։*

15. **Ջիզիյե** *(ավելի լավ՝ Ջիզիյեի-շերիյե)—Օսմանյան պետության մեջ ոչ-մուսուլմաններից առնված գլխահարկը։ Հետագայում XVIII դարի վերջերից, այդ տուրքը կոչվեց նաև, «խարաջ»*, որը գանձվում էր ոչ-մուսուլմաններից իբրև զինվորական ծառայությանը փոխարինող տուրք («բեդելի-սաքերի»)։ Սկզբում քրիստոնյա հպատակներից ջիզիյեն գանձվում էր այս կարգով՝ բարձր դասից (հարուստներից) 30 ակչե, միջակներից՝ 20 ակչե, աղքատներից՝ 10 ակչե։ Սուլթան-Մուրադ III-ի ժամանակ խմիչքների վրա ևս տուրք նշանակվեց, բայց ռայաների խնդրանքով այդ նոր տուրքը ավելացվեց ջիզիյեի վրա, որով գլխահարկը բարձրացավ 45,30 և 15 ակչեի։ Պատմագիրների ասելով, այդ դարաշրջանին՝ մի ակչեն հավասար էր 30—40 փարայի, այսինքն մոտ մեկ դուրուշի (կամ լիրայի*

---

* *Տե՛ս* А. Ф. Миллер, Мустафа паша Байрактар, Москва, 1948, стр. 501.

$^{1}/_{100}$-րդ մասի)։ Դարձյալ Թուրք պատմագիրների վկայությամբ չիզիյեի այդ գումարը շուտ-շուտ փոփոխության է ենթարկվել՝ օսմանյան փողային սիստեմի անկայունության և տատանումների կապակցությամբ։ Այսպես, Քեոփրյուլու-Մուստաֆա փաշայի սադրազամության ժամանակ, նորից երեք կատեգորիայով 48,24 և 12 տիրհեմ արծաթ էր առնվում, հետո 4,2 և 1 ոսկի (ալթուն) առնելու մասին հատուկ օրենք հրատարակվեց։ 1272 թ. (1855)—«չիզիյե» տերմինը փոխարինվեց «Քեդելի-ասքերի» (զինվորական ծառայության փոխարեն) տերմինով, քանի որ քրիստոնյաները Օսմանյան պետության մեջ ազատվում էին զինվորական ծառայությունից, ուրեմն փոխարենը վճարում էին այդ տուրքը։ Այդ ժամանակ, նույն կատեգորիաներով, 60, 30 և 15 ղուրուշ էր առնվում։ Տուրքը գանձվում էր միայն տղամարդկանցից։ Տուրքից ազատվում էին հոգևորականները, պետական ծառայության մեջ գտնվողների ընտանիքները և ծերունիները։ Այդ տուրքը վերացավ միայն 1908 թ. հայտարարված Օսմանյան Սահմանադրությամբ, երբ քրիստոնյաները նույնպես կանչվեցին զինվորական ծառայության։

16. Լևենդի զորամասը—Լևենդ էին կոչվում օսմանյան նավատորմում ծառայող հրացանաձիգները, որոնց շարքում կային նաև որոշ քանակությամբ քրիստոնյա հայեր։ Սրանք տարբերվելու համար ունեին իրենց հատուկ տարազը։ Ըստ Շ. Սամիի, «Լևենդ» բառը իտալերեն levantino բառի աղավաղված ձևն է, որը նշանակում է արևելքցի*։ Լևենդ էին կոչվում նաև վենետիկցիների վարձկան և թեթևաշարժ զորամասերը։

17. Տարեգիր Շեհրի-Իզզի-Էֆենդի, *Օսմանյան պետության արքունական տարեգիրներից է, որը այդ պաշտոնին նշանակվել է 1156 թ.։ Սրա պատմությունը կոչվում է «Թարիխի—Իզզի» և ընդգրկում է 1157—1165 թթ. դեպքերը**։

---

* شمسی الدین سامی: قاموس ترکی، درسعادت ۱۳۱۷، صحیفه ۱۲٤۸.

** *Տե՛ս «Թարիխի Իզզի»՝ հաջորդ գլուխը։*

ՍՅՈՒԼԵՅՄԱՆ-ԻԶԶԻ, XVIII ԴԱՐ

«ԹԱՐԻԽԻ ԻԶԶԻ» — تاریخ عزی

Պատմագիր Սուբհիից հետո պատմագիր-տարեգիր Սյուլեյման Իզզին գրել է. «Թարիխի Իզզի» երկհատորյակը, որը բովանդակում է 1157—1165 թթ. դեպքերը (1744—1751)։ Խոջա-Շեհրի-Իզզի էֆենդին, ինչպես անվանվել է պաշտոնապես, տարեգիր (վակաանյուվիս) է նշանակվել 1158 թ.։ Մեռել է 1166 թ.։

Ինչպես առհասարակ մյուս պատմագիրների, այնպես էլ Իզզիի մասին կենսագրական տեղեկություններ գրեթե չկան։

Իզզին իր «Թարիխի Իզզիի» առաջաբանում ի միջի այլոց գրում է, որ Նորին Վսեմություն փադիշահի ցանկության համաձայն այդ ժամանակի Ռեիս-ուլ-Քյութթաբը՝ Ելհաջ-Մուստաֆա-էֆենդին գրելու ընդունակ, մասնավորապես պատմական դեպքերը պատմագիրներից պահանջված կանոններով արձանագրելու կարող և փադիշահական հատուկ ֆերմանի համաձայն Օսմանյան կայսրության մեջ պատմագրության պաշտոնին արժանի, Դիվանի խոջաներից ընդունակ մարդկանց ցուցակը կազմելիս, իրեն էլ ներկայացրել էր այդ ցուցակում՝ Վանեմ Սադրազամին։ «Նվաստիս այդ պաշտոնին արժանի համարելով, 1158 թ. խալաթ հագցրին»։*

*Իզզին առանձին գովաստանքով և հարգանքով է խոսում իր նախորդի, պատմագիր Սուբհիի մասին, որը երկար տարիներ ծառայել է այդ բարձր պաշտոնում, վարելով միաժամանակ «Բեքլիքջիի»** պաշտոնը։*

Իզզին իր պատմության սկզբում «Տպագրության արվեստի վերահաստատման մասին» վերնագրով հատվածում գրում է, որ

---

* *Սուլթան Մահմուդ I, 1143—1168 թթ. (1730—1754)։*

** *Բեքլիքջի — կայսերական Դիվանի գրասենյակի պետը։*

«Նորագույն գիտությունների տպագրության արվեստը Օսմանյան կայսրության մեջ հիմնել էր հանգուցյալ Իբրահիմ-էֆենդին, որի մահից հետո նրա աշակերտը՝ Կազի-Իբրահիմ էֆենդին հիշյալ արհեստի պահպանման համար որոշ ջանքեր էր գործ դրել: Նորին վսեմություն, դրախտաբնակ Սուլթան Մուստաֆա խանի սուլթանության ժամանակ առաջացած պատերազմների պատճառով՝ տպագրության արվեստը լքյալ դրության էր ենթարկվել և մինչև վերջին ժամանակներս բոլորովին քայքայվել էր»: Հետո պատմում է, որ ինքը՝ Իզզին, Սադրազամի մեքթուբջին՝ Մուհամմեդ-Ռաշիդը և վակաա-նյուվիս Ահմեդ-Վասըֆը՝ նկատի առնելով հասարակության համար այնքան օգտակար, բազմաթիվ գրքեր ապահովող տպագրության վերահաստատման անհրաժեշտությունը, միասնաբար աշխատեցինք և մեզ հաջողվեց այդ կարևոր արվեստը վերականգնել, որի մասին մանրամասն տեղեկություններ է տվել պատմագիր Սուբհին իր «Թարիխի Սուբհիում»: Վերականգնված տպարանում հրատարակվում է նաև Սուբհիի «Թարիխի Սուբհին» որից հետո՝ Իզզիի «Թարիխի Իզզին»:

Երկրորդ հատորի վերջում Իզզին գրում է. «Նվաստս՝ Սյուլեյման-Իզզին, իմ պաշտոնում մեծ աշխատանք և ջանք գործ դնելով՝ 1157 թ. (1744) Մուհարրեմ ամսից մինչև 1160 թ. (1747) Զիլհիջջե ամսի կարևոր դեպքերը արձանագրեցի առաջին հատորում, իսկ 1161 թ. (1748) սկզբից մինչև 1185 թ. (1771) վերջի դեպքերը՝ երկրորդ հատորում: Աստուծո կամքով և Նորին վսեմություն փադիշահի ցանկությամբ, ինշալլահ, սրանից հետո իմ կազմելիք երրորդ հատորում գրի եմ առնելու 1166 թ. (1752) Մուհարրեմ ամսից սկսվող դեպքերը»:

Սյուլեյման-Իզզին մահանում է 1166 թ. և նրա այս վերջին ցանկությունը մնում է անկատար:

Իզզին երկու հատորում տվել է լրիվ 9 տարվա պատմություն: Նա, իբրև պատմագիր, վերին աստիճանի ճոռոմաբան է, երկարապատում, ավելորդ կրկնությունների և մանրամասնությունների սիրահար: Լեզուն ծայր աստիճանի խրթին է:

«Թարիխի Իզզիում», պատմական դեպքերի շարքում կարևոր տեղ են բռնում նաև անթիվ նշանակումները, հեռացումները, պարգևատրումները և այլն: Պատմական դեպքերի մեջ կարևոր են Իրանի Նադիր-Շահի իշխանության և նրանից հետո տեղի ունեցող անիշխանության շրջանի դեպքերի մանրամասն նկարագրությունը, ձեռնարկված պաշտոնական գրությունների, կնքված դաշնագրերի

լրիվ տեքստերը, որոնք անտարակույս, զուրկ չեն պատմական արժեքից։

Նկատի ունենալով, որ այդ շրջանի թուրք-իրանական պատերազմները և նրանց հետ կապված իրադարձությունները սերտ կապ ունեն նաև Հայաստանի, հայերի և առհասարակ Անդրկովկասի հետ, մենք բավականին լայն չափով տալիս ենք այդ դեպքերը։ Սակայն ավելորդ համարելով Իզզիի տված նյութերի նույնությամբ թարգմանությունը, հաճախ տալիս ենք դեպքերի համառոտ բովանդակությունը։

Մեր ձեռքի տակ եղած «Թարիխի Իզզին» տպագրված է Ստամբուլում 1199 թ. (1784—1785)։

«ԹԱՐԻԽԻ ԻԶԶԻ»

1157 թվականի (1774) դեպքերից

Նախորդ պատմագիր-տարեգիր Սուբհիի պատմության վերջին մասում, դարձյալ ծանոթության ձևով, խոսել ենք Իրանի Նադիր-Շահի Օսմանյան երկրի նկատմամբ ցույց տված թշնամական գործողությունների և երկարատև պատերազմների մասին։ Այդ գործողությունների մասին մանրամասն խոսում է նաև Իզզին՝ 1157 թ. դեպքերին վերաբերող գլխում։ Իզզին ասում է, որ Նադիր-Շահը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ երբեմն թշնամական, երբեմն էլ կեղծ բարեկամական ընթացքը շարունակում էր. նա իրեն հատուկ հպարտությամբ և չարամբտությամբ Դաղստանի սյուննի դավանանքին պատկանող լեզգի ցեղի նկատմամբ անասելի բռնություններ էր գործադրում։ Այդ լեռնցիները քաջաբար դիմադրում էին Նադիր-Շահին և քանիցս նրան պարտության են մատնել։ Իզզիի ասելով, Օսմանյան կառավարությունը, նկատի առնելով «Շահի խարդախություններն ու խորամանկությունները», անհրաժեշտ է գտնում սահմանների ամրացումը և ռազմամթերքներով ապահովելը. Էրզրումի, Կարսի, Երևանի, Դիարբեքիրի և Բաղդատի բերդերը ըստ պահանջի ամրացվեցին և սերասքեր փաշաներին անհրաժեշտ հրահանգներ տրվեցին։ Մինչև 1156 թ. Շահը, երբեմն Դաղստանի կողմերում, երբեմն էլ Շիրվանի և Մտանի (Մուղանի) կողմերում թափառելուց հետո, անըսպասելի կերպով հարձակվում է Մուսուլի և Քերքյոքի վրա, սակայն պարտվում և ստիպված է լինում իր երկիրը վերադառնալ։ Նույն թվականին Կարսի շրջանի սերասքեր, նախկին սադրազամ Ելհաջ-Մուստաֆա փաշայի հաղորդագրությունից պարզվում է, որ Շահը Ջեմազիյել-ախըրի* 14-ին բազմաթիվ զինվորներով անցել է իսլամական երկրի սահմանը՝ Արփա-Չայը, ավերել այդ շրջանի բերդերը և կանգ առել Կարսի մոտ։ Սերասքերը իր բանակով դուրս է եկել Շահի դեմ ու իսլամական հերոսությամբ կռվել է։ Այդ կռիվները տևել են 10 օր, փոփոխակի հաջողություններով։ Իրանցիները ծանր կորուստի ենթարկվելով՝ նորից հաշ-

* Ջեմազիյել-ախըր՝ Իսլամական լուսնային ամիսներից է։

թության առաջարկ են անում։ Սերասքերը մերժում է իրանցիների առաջարկը։ Շահը կրկնում է իր առաջարկը։ Օսմանյան բանակի որոշ ղեկավարների պնդմամբ, Սերասքերը համաձայնում է ներկայացուցիչներ ուղարկել իրանցիների հետ բանակցելու համար։ Նադիր-Շահը միայն մի անգամ ընդունում է օսմանյան պատգամավորների ղեկավար Ահմեդ էֆենդիին, իրավունք չի տալիս պատգամավորներին վերադառնալու և Ահմեդ էֆենդիին էրզրումի ճանապարհով Ստամբուլ է ուղարկում։ Վերջինս ճանապարհից գրություն է ուղարկում փադիշահին։ Փադիշահը հասկանալով Նադիր-Շահի խորամանկությունն ու չարամտությունը, հրամայում է Սերասքերին ապահովել բանակի միասնությունը, չհավատալ Թշնամու խարդախություններին, և հիշյալ Ահմեդ էֆենդիին Սամսոնում բանտարկելու մասին հրովարտակ է ուղարկում։

Կարսի շրջանի զորամասերում լուրեր են տարածվում, որ իբր թե Ահմեդ էֆենդին Ստամբուլ է գնացել հաշտության պայմանագիրը հաստատել տալու համար։ «Լեվենդ»-ի զորամասը խռովություններ է առաջացնում, այդ զորամասի զինվորները փախչում են, որով օսմանյան բանակում անկարգություն և խառնաշփոթություն է սկսվում։ Խիստ միջոցներ են ձեռք առնվում բանակի կարգն ու մարտունակությունը վերահաստատելու համար։ Կարսի վարոշը ավելի է ամրացվում, Թշնամին նույնպես պատրաստվում է և շուտով կռիվները վերսկսվում են։ 70—80 օր տեղ մարտերը շատ կատաղի բնույթ ունեին։ Թշնամին, պատմագրի ասելով, ահեղ կորուստներ է կրում և ոչ մի հաջողություն ձեռք չի բերում։*

(«Թարիխի Իզդի», հատ. I, էջ 7—12)։

1158 թ. (1745) դեպքերից

Պատմագիր Իզզին, խոսելով Նադիր-Շահի նախորդ տարում կատարած չարագործությունների մասին, շարունակում է պատմել հաջորդ դեպքերը։

Փադիշահական հատուկ հրամանով կարգադրվում է. «Օսմանյան պետության Հավատարիմ» Ղրիմի թաթար զինվորների մի մասն ուղարկել Իրանի ռազմաճակատ։ Այդ նպատակով փադիշահական ֆերման է շնորհվում Ղրիմի խան (կամ Սուլթան) Սելիմ-Կիրային և բուն հնազույն սովորության ուղարկվում՝ 40 հազար զուրուշ «սեքբան ակչեսի»ն և Ղրիմի սերբերդենների համար 40 ձեռք թանկագին խալաթներ։ Ղրիմի թաթար զինվորները նավերով պիտի փոխադրվեին Կիրասունի և Ունիայի նավահանգիստները և այնտեղից՝ դեպի ռազմաճակատ։ Սակայն ծովի փոխադրական պայմանները աննպաստ լինելով, նպատակահարմար է համարվում բանակը փոխադրել ցամաքային ճանապարհով։ Սելիմ-Կիրայի տրամադրության տակ, Կասըմ-Կիրայը (Սուլթանը) 10 հազար թաթար զինվորներով շարժվում է։ Ճանապարհին բանակը երկու մասի է բաժանվում, որոնցից մեկը՝ Կասըմ-Կիրայի ղեկավարությամբ հասնում է Ստամբուլ։ Սուլթան Կասըմ-Կիրային, ըստ սովորության, թանկագին քուրք և 2000 զուրուշ փադիշահական նվեր է տալիս։ Հետո մնացած թաթար զինվորները Նասրեդդին-Սելիմ-Կիրայի ղեկավարությամբ գալիս, նույն կերպով նվերների են արժանանում և բոլորը միասին ուղարկվում են Կարս, Սերասքերի տրամադրության տակ։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 26).

---

* *Լեվենդի զորամասը, տե՛ս պատմագիր Սուբհիի ծանոթագրություն 16։*

Կայսերական սահմանապահներից ստացված լուրերը

Տարբեր ժամանակներում օսմանյան սահմանապահներից ստացված լուրերից պարզվում էր, որ «...Իրանի ժողովուրդը բռնակալ Նադիր-Շահից դժվելով երես էր դարձրել: Իրանի խաներից Մեքրիի իշխողը՝ Մուհամմեդ-Կուլի խանը և նրա եղբայրը՝ Իմամ-Կուլի բեյը, երկու հազարից ավելի ընտանիքով (խանե) փախել և ապաստանել էին Քյոյ սանջակում: Թավրիզի իշխանը՝ Մուհամմեդ-Կասըմ-խան-Աֆշարը, Խոյի խանը՝ Մյուրթեզա-Կուլի խանը և Դեներելիի բեյը՝ Մուհամմեդ-Թահիրը բոլոր Դեներելի աշիրեթով, Մուհամմեդ-Ալի բեյը, Քերենմոլի Մելիք-Ադան, Ակչե-Կոյունլիի Նուհ-բեյը, Հեկերլուի Հաջի-Ադան, Թուլուլուի Իսմայիլ-Ադան, Թայենլուի Ալի-Ռիզա-բեյը Թութեքլուի աշիրեթներով եկել և ապաստանել էին Վանի կողմերում: Այս աշիրեթներից յուրաքանչյուրը հարմար վայրում բնակեցվեց՝ և նրանց վերոհիշյալ սերքերդենները խալաթներով պարգևատրվեցին և հատուկ ուշադրության արժանացան: Վանի պաշտպանը հատուկ հրամանով հայտնեց նրանց նկատմամբ պետության հովանավորությունը. զանազան կողմերից Աջեմ ռեիսները և սպիտակամորուքները՝ իրենց աշիրեթներով, քոչերով և տներով, խումբ-խումբ գաղթելով՝ իջևանեցին Վանի, Կարսի, Մուսուլի և այլ շրջաններում և ապաստան գտան Օսմանյան պետության հովանու ներքո: Վանի, Կարսի, Մուսուլի և այլ սահմանների պետերը այդ մասին գրեցին և հայտնեցին Ստամբուլ: Բշնամու ուժը կոտրելու և երկիրը ավերելու համար նրանք ձմեռվա ընթացքում, Վանի և Կարսի կողմերում չեթեների միջոցով հարձակվում էին իրենց երկրի՝ Իրանի վրա և մեծ բանակությամբ ավարներով վերադառնում:

Սրանից առաջ Ղրիմից գալով՝ օսմանյան բանակին միացած 10 հազար թաթար զինվորները, Էրզրումից՝ կայսերական բանակի առջևից շարժվելով, Բայազետի սանջակի կողմից մտան Բշնամու երկիրը և Երևանի հողում Ագրը-Դաղ անունով վայրից արագությամբ անցնելով, կոտրեցին Բշնամու դիմադրությունը և ոչնչացնելով նրա ուժերը, գրավեցին Մակուի բերդը և մեծաքանակ ավարներով վերադարձան: Նրանց բարբառը, քաջագն Նուրեդդին-Սելիմ-Կիրայ-Սուլթանը այդ մասին հատուկ գրությամբ հայտնեց և ծանուցեց Իրանի սահմանի սերեսքեր Եղեն-Մուհամմեդ փաշային: Սերասքերը այդ ուրախարեր գրությունը Ստամբուլ ուղարկեց: Ինքը իր տրամադրության տակ եղած քաջարի և զգի զինվորներով, Ջև-

մազիյել-աթըր ամսի 22-ին դուրս եկավ էրզրումից և Կարսում որոշ ռազմական կարիքներ ապահովելով և այնտեղ մի քանի օր հանգստանալուց հետո, Աստծուն ապավինելով, շարժվեց դեպի վատագույն թշնամու դանված վայրը, որի մասին պաշտոնապես դրավոր կերպով հայտնել էր: Դիարբեքիրի վալին, վեզիր Զեթիջի-Աբդուլլահ փաշան ևս Մուսուլի կողմից մտավ թշնամու երկիրը...»:

Զարաբաստիկ Շահի դրությունը խիստ ծանրանում է, երբ փորձերը ապարդյուն են անցնում, ի վերջո Նադիր-Շահը կռիվներից մեկում վիրավորվում է և շտապում փախուստի դիմել, իր ունեցած ամբողջ հարստությունն ու ինչքերը թողնելով օսմանցի զապիներին:

Այս մեծագույն և փառավոր հաջողության և հաղթանակի համար, փադիշահական հատուկ ֆերմանով, ջամիներում և մեսջիդներում աղոթքներ և արարողություններ են տեղի ունենում:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 26—27):

* * *

Նույն թվականի դեպքերի շարքում, պատմագիրը նորից վերադառնում է Նադիր-Շահին:

Ինչպես նախապես հիշված էր* Իրանի և Թուրքիայի միջև կրոնական բնույթի վիճելի հարցերից էին Ջաֆերի դավանանքը իբրև հինգերորդ դավանանք ճանաչելու և Նվիրական Մեքքեում Ջաֆիրիների համար ևս նամազի վայր (նամազգյահ) տալու հարցերը: Օսմանյան կառավարությունը մերժել էր այդ երկու կետերը, քանի որ ուլեմաների եզրակացությամբ շարիաթը այդ մասին թույլատվություն չէր տալիս:

Այս անգամ Նադիր-Շահը հատուկ պատգամավորների միջոցով գրություն ուղարկելով Սերասքերին, հայտնել էր, որ նա հրաժարվում է իր նախկին պահանջներից (վերոհիշյալ երկու կետերից) ու խոստանում է սրանից հետո հրաժարվել օսմանյան երկրի նկատմամբ թշնամական գործունեությունից: Բացի այդ, Նադիր-Շահը պատգամավորների միջոցով իր կնիքով կնքված երկու գրություն էր ուղարկել փադիշահին:

Փադիշահի հրամանով գումարվում է Պետական խորհուրդ (Էնջյումեննի-Շուրա)[2], որը քննում է Նադիր-Շահի առաջարկները, որոնցով նա հրաժարվում էր կրոնական բնույթի նախկին երկու պահանջներից և պատրաստակամություն հայտնում հաշտություն կնքելու, միաժամանակ ներկայացնելով նոր պայմաններ, որոնք հետևյալ կերպ էին ձևակերպված՝ «Սկզբից ի վեր Օսմանյան պետության մասը կազմող Ադրբեջանի սահմանում, վանում և շրջակայքում եղող Քուրդիստանը, ինչպես նաև Իրաքի երկրի մասը կազմող Բաղդատի և Բասրայի շրջաննե-

---

* Տե՛ս «Թարիխի Սուրխե», նախորդ պատմագիրը:

քը իրեն պետք է տալ»։ Այս տարօրինակ և իրար հակասող պայմանները բովանդակող գրությունից պարզ երևում էր, որ Նադիր-Շահը նորից փորձում է Օսմանյան կառավարությանը խաբել և նրան վնասներ պատճառել։

Նադիր-Շահի առաջարկները մերժվում են և փադիշահական հրամանով կարգադրվում է հաջորդ տարվանից Կարսի և Դիարբեքիրի զորամասերը պատերազմի պատրաստել, միաժամանակ հրամաններ են տրվում սերասքեր վեզիր էլ հաջ-Ահմեդ փաշային՝ անհրաժեշտ պարեն և ռազմամթերք ապահովելու մասին։ Միրմիրաններին, սպաներին և զինվորներին տեղեկություն է տրվում դրության մասին և կարգադրվում այժմվանից կազմ և պատրաստ լինել։ Կարգադրվում է նաև Ղրիմի խանին առաջիկա տարվա համար նորից 10 հազար թաթար զինվորներով պատրաստվել, որի մասին հատուկ փադիշահական գրություն է ուղարկվում Սելիմ-Կիրայ խանին։ Նույն կարգով 40.000 դուրուշ «սեքբան ակչեսի», խալաթներ և նվերներ են հատկացնում։ Խանին հրամայվում է հարմար ճանապարհներով (ծովով կամ ցամաքով) միանալ օսմանյան բանակին։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 34—35)։

Իրանի դեսպանի Երջանիկ Ասիրաճե գալը

Նադիր-Շահի հատուկ դեսպանի՝ Ֆեթհալի բեյի 4—5 ամիս առաջ Բաղդատ գալու մասին Բաղդատի վալին՝ Վեզիր-Ահմեդ փաշան հայտնել էր։ Դեսպանի գալու մասին ֆերման շնորհվեց։ Դեսպանին դիմավորում են խիստ մեծ պատվով և հանդիսավորությամբ։ Ստամբուլում նրան հատուկ պալատ է հատկացվում, ըստ սովորության մի քանի օր հետո փադիշահը հրամայում է ընդունել։ Տեսակցության ժամանակն էլ նույն ձևի պատիվներ և նվերներ են շռայլվում։ Դեսպանը մեծ հանդիսավորություններից հետո ներկայացնում է Նադիր-Շահի կողմից ուղարկված գրությունը։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 40)։

1159 թ. (1746) դեպքերից
Խորհրդակցություն Ասեֆի պալատում Իրանի գործերի մասին

Նադիր-Շահը իր գրության մեջ Օսմանյան պետության փադիշահին և իսլամական խալիֆային շռայլ ածականներով և փարթամ արտահայտություններով փառաբանություններ անելուց հետո, հայտնում է, որ հանուն իսլամական միության, և ավելորդ արյունհեղությունների տեղիք չտալու նպատակով, ինքը հրաժարվում է Ջաֆերի դավանանքի մասին իր ներկայացրած պահանջից. նա պնդում է, որ երկու իսլամական պետություններէ միջև խաղաղու-

թյունն ու բարեկամությունը պետք է հավիտենական լինի։ Հետո Իրաքի և Ադրբեջանի նկատմամբ իր պահանջների մասին ասում է. «Իրաքի և Ադրբեջանի երկրները վաղ ժամանակից ի վեր թուրքմեն փադիշահներին են պատկանել, և հետո Շահ-Իսմայիլի իշխանության օրոք կիսով չափ մտել են Օսմանյան պետության սեփականության մեջ։ Հիշյալ երկու երկրները—Իրաքն ու Ադրբեջանը, հանուն միության, եթե դրանցից մեկը այս հավատարիմ եղբոր* նվիրվի և շնորհվի, մյուսը Օսմանյան պետության համար հալալ լինի»։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 41)։

Իրանի դեսպան Ֆաթհալի-Թուրքմանի թաքրիրը

Սադրազամին ուղղված գրության մեջ, դեսպանը, մանրամասն խոսում է անցյալ դեպքերի պատճառների մասին, և հայտնելով Շահի՝ հաշտության և խաղաղության ցանկությունը, ասում է՝ «Քյաֆիր թշնամիների առաջ ծաղրի առարկա չլինելու համար պետք է, որ երկու իսլամ երկրները վերջ տան թշնամությանը և ապրեն հաշտ ու համերաշխ»։

Նորից հրավիրվում է Էնջյումենի-Շուրան պետության բոլոր ղեկավարների մասնակցությամբ։ Մանրամասնորեն քննության են առնվում Շահի և նրա դեսպանի գրությունում արծարծված մտքերը։ Դավանական վեճը, որը հանդիսացել էր թշնամության և կռիվների գլխավոր պատճառը, վերացվում է։ Իսկ ինչ վերաբերում է սահմանների փոփոխության մասին Իրանի առաջարկին, միաձայն ընդունվում է, որ հաշտությունը կիրականանա միմիայն նախկին սահմանների պահպանման պայմանով։ Որոշվում է այդ իմաստով փադիշահական պատասխան գրություն ուղարկել Ֆաթհալի-Թուրքմանի միջոցով։

Նորից նույնանման մեծ ու շքեղ հանդիսավորություններով Իրանի դեսպանը ընդունվում է փադիշահի կողմից, որին հանձնում է պատասխան գրությունը։

Պատմագիրն ասում է. Իրանի դեսպանին, բացի բազմաթիվ և թանկագին նվերներից ու նախապես տրված հինգ քիսե դրամից, դարձյալ 30 քիսե, իսկ նրա մարդկանց՝ 6 քիսե է նվիրվում։

Օսմանյան պետության կողմից Իրանի դեսպանի հետ ուղարկվում է, իբրև դեսպան, Դիվանի խոջաներից նախապես Իրանում դեսպան եղած Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդին՝ հատուկ գրություններով։ Սահմանների հարցի մասին շեշտվում է, որ Սուլթան Մուրադ IV-ի ժամանակ կնքված դաշնագրով որոշված սահմանները[3] պետք է մնան անփոփոխ։

---

* «Հավատարիմ եղբայրը»՝ ինքն է, Նադիր-Շահը։

Սադրազամի և Մեշեյխեթի[4] կողմից էլ առանձին գրություն— պատասխաններ են ուղարկվում: Սադրազամի գրության մեջ շեշտվում է, որ պետության բոլոր բարձրաստիճան մարդկանց խորհրդակցության մեջ ընդունված որոշումը հաստատված է Նորին Վսեմություն փադիշահի կողմից:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 50—51):

* * *

Ինչպես նախորդ հատվածներում նշել ենք, հրաման էր ուղարկված Ղրիմի թաթար զինվորների կրկին անգամ զինման և օսմանյան բանակի տրամադրության տակ առնվելու մասին: Սակայն նկատի առնելով Իրանի հետ տեղի ունեցող բանակցությունները, նպատակահարմար է համարվում հետաձգել զինվորների ուղարկումը:

Հաշտության և խաղաղության լուրի ստացումը Իրանից զուգադիպում է կայսերական ճավատորմի Ստամբուլ վերադառնալու տոնակատարությանը

Ինչպես նախապես հիշվեց, Իրանի շահի հաշտության առաջարկին փադիշահական կառավարությունը համաձայնություն էր հայտնել և այդ մասին դեսպան և գրություն էր ուղարկել, առաջարկելով իբրև հիմնական պայման Սուլթան Մուրադ IV-ի օրոք ընդունված սահմանների անփոփոխ պահպանումը: Դեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդին փադիշահական կառավարության կողմից լիազորված էր հաշտության պայմանագրի մասին բանակցելու և համաձայնության գալու: Մի շարք ձևականություններից և երկու պետությունների ներկայացուցիչների միջև, տասը օրվա ընթացքում 6—7 անգամ տեղի ունեցած բանակցություններից հետո, ի վերջո համաձայնություն կայացավ, դաշնագիրը կազմվեց և կնքվեց: Համաձայնություն կայացավ նաև Բաղդատում կատարվելիք առևտրի մասին:

Իրանի հետ կնքված հաշտության պայմանագրի Ստամբուլ հասնելուն զուգադիպում է օսմանյան նավատորմի ապահով և հաղթական վերադարձը Ստամբուլ: Այդ կապակցությամբ մեծ հանդիսավորություններ են տեղի ունենում:

Իրան են ուղարկվում մեծամեծ նվերներ:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 73—75):

Իրան ուղարկված դեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդիի վերադարձը Ստամբուլ

Պատմագիրը ասում է, որ հիշյալ Նազիֆ-էֆենդին իր ստանձնած պաշտոնը կարճ ժամանակում մեծ հաջողությամբ կատարում և Ստամբուլ է վերադառնում։ Սադրազամը և փադիշահը դեսպանին մեծ պատվով ընդունում են, որը ներկայացնում է Նադիր-Շահի նամակը։ Դեսպան Նազիֆ-Մուստաֆա էֆենդիի այս հաջողությունը հազվադեպ երևույթ է, որի համար նա արժանանում է կայսերական մեծ շնորհների։

Սադրազամին ուղղված փադիշահի ֆերմանը Իրանի հետ կնքված հաշտության մասին

«Դո՛ւ, որ իմ մեծ վեզիրն ու բացարձակ փոխանորդն ես, հայտնում եմ քեզ, որ իմ Բարձր պետության և Իրանի միջև, իմ կայսերական հրամանին համապատասխան, կնքվելիք հաշտությունը, գոհությո՛ւն Աստուծո, շարիաթի օրենքի և իմ փադիշահական ցանկությանը համապատասխան է կնքված։ Այդ նպատակի համար ուղարկված դեսպան Նազիֆ-էֆենդին իր ծառայությունը վերջացրած լինելով, վերադարձել է Ստամբուլ և Շահի կողմից իմ մեծությանն ուղղված գրությունը մատուցել է, որի բովանդակությանը ծանոթանալով հրամայում եմ, մեր քաղաքների և շենների ապահովությանն ու բարեշինությանը նպաստող այդ մեծ ու բարի գործի բովանդակությանը բոլորին ծանոթացնել, որ ինձ համար բարի աղոթքներ անեն»։

(«Թարիխ Իզզի», հատ. I, էջ 50)։

Կայսերական պալատում էնջյումենի խորհրդակցության գումարումը

Սադրազամի, վեզիրների և բոլոր բարձրաստիճանավորների մասնակցությամբ գումարված ժողովը գոհունակությամբ լսում է Իրանի հետ կնքված հաշտության և խաղաղության պայմանագրի մասին, որը հավանության է արժանացել Նորին Վսեմության փադիշահի կողմից։ Խորհրդակցությունում կարդացվում է դեսպան էֆենդիի միջոցով ուղարկված Նադիր-Շահի գրությունը։

Ինչպես առհասարակ ընդունված էր, Շահի գրության հետ միաժամանակ, Իրանի գահաժառանգ Շահրուխ-Միրզան հատուկ գրություն է ուղարկում Սադրազամին, իսկ Իրանի հոգևորական պետը Մոլլա-Ալին իր կողմից գրություն է ուղարկում Իսլամական Մեշեխեթին։

Պատմագիր Իզզին տալիս է բոլոր այդ գրությունների թարգմանությունները։*

---

* *Բնորոշ է հիշել, որ հիշյալ Մոլլա-Ալիի գրության կարևոր մասը կազմում են Ղուրանից լերված բազմաթիվ այեթները և այլ իսլամական աղոթքները (հարկավ արաբերեն լեզվով)։*

1159 թվականին (1746) կնքված հաշտության դաշնագրի պատճեն

Օսմանյան պետության և Իրանի միջև 1159 թ. հաշտության դաշնագրի երկու պատճենները պատմագիր Իզզին ըստ սովորության տալիս է առանձին-առանձին, Սուլթանի և Շահի անունով գրի առնված երկար նախաբաններից հետո։ Այդ նախաբաններում համառոտակի հիշվում են հաշտության կնքումից առաջ տեղի ունեցած բանակցությունների պայմանները։

I

Հիջրի 1159 թ. Շաբան ամսի 17-րդ օրը Սուլթան Մահմուդ-խան IV սուլթանության ժամանակ, էլհաջ-Մուհամմեդ փաշայի սադրազամության օրով, Բաղդատի վալի էլհաջ Ահմեդ փաշայի և Իրանի շահի՝ Նադիր-Շահի ժամանակ Իրանի ավագանիներից Հասան-Ալի խանի միջև կնքված և նույն թվականի Զիլհիջջե ամսի կեսին Նորին Վսեմության (Սուլթանի) կողմից հաստատված է։

«Հիմմ». *Դրախտաբնակ Սուլթան Մուրադ-խան IV երջանիկ ժամանակում տեղի ունեցած խաղաղության [պայմանագիրը] երկու պետությունների միջև համարվում է պահպանված և վերոհիշյալ խաղաղության դաշնագրում հիշված սահմանները նույնությամբ պահպանվելով պիտի հարգվեն և նրանց հիմքերը չպիտի փոփոխվեն կամ խախտվեն։*

«Պայման» (շարք)

Նահանգությունից հետո սուրբ և թշնամությունը վերացված լինելով, այն բոլորը, ինչ որ երկու կողմերի փառքին արժանի է և երկու պետության խաղաղության և բարգավաճման համապատասխան է, բոլոր այդ կետերը (հոդվածները) պիտի պահպանվեն, զգուշանալով խաղաղության և ապահովության շահերին հակառակ բոլոր տեսակի գործերից։

Առաջին հոդված. *Իրանի հաջիները Բաղդատի և Շամի կողմերով պետք է ուղևորվեն դեպի Նվիրական Քյաբեն. ճանապարհի վրա գտնված վալիները և հաքիմները և միր-էլ-հեջաջները, հիշյալների անարգել ու ապահով ուղևորությունը ապահովելով, պետք է ուշադրություն դարձնեն նրանց վիճակին և պահպանեն նրանց։*

Երկրորդ հոդված. *Այս երկու պետությունների բարեկամությունը ամրապնդելու և նրանց միությունը ապահովելու համար, երեք տարին մի անգամ մի անձնավորություն Իրանում կայսերական պետության կողմից և իրանից էլ մի անձնավորություն իմ Բարձր*

Ասիթանեում պետք է նշանակվի և նրանց ծախքերը երկու կողմից պիտի տրվեն։

Երրորդ հոդված. Երկու կողմի գերիները պետք է ազատվեն, չպիտի վաճառվեն և այն գերիները, որոնք ցանկանում են իրենց հայրենիքը վերադառնալ, երկուսաեք արդելքի չպիտի ենթարկվեն։

Հ ա վ ե լ վ ա ծ

Նորին Վսեմություն Սուլթան Մուրադ-խան IV ժամանակ դոյություն ունեցող սահմանները հաստատված լինելով, սահմանների պահպանողները բարեկամության հակառակ եղող ընթացքից պետք է զգուշանան։ Բացի այդ, Իրանի ժողովուրդը Սեֆևիների ժամանակ երևան եկած անվայել գործերից բոլորովին պետք է հրաժարվի և դավանանքի կարգում, այսինքն դավանանքին պատկանողներին, Աշխիդյան խալիֆաներին,— Բարձրյալն Աստված թող նրանցից գոհ լինի,—հարգանքով և մեծարանքով պիտի հիշատակեն։ Սրանից հետո Իրանի ժողովրդից Նվիրական Քյաբե և Լուսավոր Մեդինե և այլ իսլամական քաղաքներ գնացող-եկողներին, ցույց պիտի տալ, ումմ հաջիներին, ուխտավորներին և այլ իսլամական քաղաքների բնակիչներին ցույց տրվող վերաբերմունքը։ Նրանցից «դուրմա» (կանգ առնել) շարիաթին և օրենքին հակառակ ոչինչ չպիտի պահանջել։ Նմանապես նվիրական վայրերի ուխտավորներից, եթե նրանց ձեռքում առևտրական ապրանքներ չկան, Բաղդատի հաքիմները և մյուբաշիրները նրանցից [ուխտավորներից] տուրք չպիտի պահանջեն, իսկ եթե նրանց ձեռքում առևտրական ապրանքներ կան, հաշվով սահմանված մաքսերը ըստ ընդունված հնագույն կարգի պետք է առնվեն և ավելին չպիտի պահանջեն։ Նմանապես այն կողմից [Իրանի կողմից] իմ պետության վաճառականներին և բնակիչներին նույն վերաբերմունքը պետք է ցույց տալ։ Հաշտության կնքման թվականից հետո, Իրանից դեպի Օսմանյան երկիր և այս կողմից դեպի Իրան փախչողներին հովանավորություն չպիտի ցույց տալ և պահանջված դեպքում պիտի հանձնել պահանջող կողմի վեքիլներին։ Բարձրյալն Աստուծո շնորհիվ, վերոհիշյալ պայմանները երկուստեք հարգվելու դեպքում, սույն բարեկամությունն ու անկեղծությունը այս երկու մեծ պետությունների, նրանց ազնվատոհմ խաների, նրանց հաջորդների ու ժառանգորդների միջև անխափան և հաստատ կմնա»։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 93)։

Փադիշահի կողմից Նադիր-Շահին ուղարկված մեծամահակ և թանկարժեք նվերները

Այդ դարի պետական սովորույթներին ու բարքերին ծանոթանալու տեսակետից հետաքրքրիր է հիշել Սուլթանի կողմից Նադիր-Շահին ուղարկված մեծաքանակ և թանկարժեք նվերների մասին։

Փադիշահի հատուկ հրամանով պատրաստված այդ նվերները, մեծ հանդիսավորությամբ, Սադրազամի և պետական ու կրոնական բարձրաստիճան մարդկանց մասնակցությամբ ցուցակագրվում են, Սադրազամի կողմից կնքվում և պարկերում ու սնդուկներում տեղավորվում։ Իզզին իր պատմության մեջ ամբողջ էջեր է հատկացնում և այդ մասին խոսում ամենամեծ մանրամասնությամբ, հիշելով նաև նվերների լրիվ ցուցակը։ Նվերների մեջ կային բազմաթիվ գոհարեղեններ, ոսկեմանդներ, լալեր, յաղութներ, ապարանջաններ և ամեն տեսակի զարդեղեն, ոսկեզօծ և արծաթապատ սրեր, դաշույններ և այլ զենքեր, աշխարհի ամեն կողմից ստացված թանկագին հագուստեղեն և այլն և այլն։ Պատմագիրը «չի մոռացել» հիշել նաև այդ զարդերից շատերի արժեքը 5—10, 20—30 հազար դուրուշներով, ընդամենը մոտ 400 հազար դուրուշ արժեքով, որն այն ժամանակի համար հսկայական գումար էր ներկայացնում։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 94—98)։

1160 թվականի (1747) դեպքերից

Սաֆեվի Շահ-Հյուսեինի որդին՝ շեհզադե Միրզա-Սաեֆին ապաստանել էր Օսմանյան երկրում և Օսմանյան կառավարության հովանավորությանն արժանանալով, Ստամբուլում և այլ վայրերում ապրում էր հանգիստ ու ապահով։

1156 թ. դեպքերի շարքում հիշված էր, որ հիշյալ Շեհզադե Միրզան, հակառակ իրեն ցույց տրված շնորհներին, փորձում է գաղտնական ընթացք բռնել Օսմանյան պետության դեմ, որի համար իր մարդկանց հետ միասին բանտարկվում է սկզբում Կարահիսար-Շարքիում և հետո Սամսոնում։ Նույն պատճառով Սամսոնում բանտարկված էր նաև Իրանի խաներից՝ Միրզա-Էսամը։

Պատմագրի ասելով Նադիր-Շահի դեպի Հնդկաստան կատարած արշավանքը Օսմանյան կառավարությանը կասկածանքի տեղի էր տվել։ Հակառակ բազմաթիվ դրույթյուններին, հավաստիացումներին՝ Նադիր-Շահի նկատմամբ վստահություն գոյություն չուներ, ուստի նորից սահմանների ու բանակի ամրապնդման համար փադիշահական հրամաններ են ուղարկվում և հրահանգներ տրվում՝ զգույշ և արթուն մնալու։

Իրանից անկարգությունների, բշնամության մասին լուրերի ստացումը

Ռեջեբ ամսի սկզբին Էրզրումի վալի Վեզիր-Իբրահիմ փաշայից Ստամբուլում ստացված դրությունից պարզվում էր, որ Գենջեի, Թիֆլիսի և Երևանի կողմերում Աջեմի այաններն և ժողովրդի միջև Իրանին հատուկ թշնամություններ, անկարգություններ և կռիվներ են ծագել, որոնք գնալով ավելանում և ընդարձակվում են։ Այսպես, Երևանի ժողովուրդը Նադիր-Շահի կողմից իրեն արված պանազան առաջարկներին հավանություն չի տվել և մերժել է, դուրս գալով հնազանդության սահմանից՝ ապստամբություն է բարձրացրել, իրենից սերքերդն նշանակել և ամրացնելով Երևանի բերդը, կռվի պատրաստվել։ Երբ Շահը իմանում է այդ բոլորը, որոշում է բերդը [Երևանի] նորից գրավել և բոլորովին ոչնչացնել ժողովրդին։ Հայտնի էմիր-Ասլան խանին մեծ քանակությամբ զինվոր տալով, Շահը ուղարկում է իր այդ նպատակը իրականացնելու։ Հիշյալ խանը Երևանը պաշարում է։ Քաջարի ժողովուրդը, Երևանի համար կյանքը զոհելու պատրաստ, սկսում է կռվել և պատերազմել։ Ներկայումս այդ դրությունը շարունակվում է։ Գենջեի, Թիֆլիսի, Թավրիզի և ընդհանրապես այդ շրջանների ժողովուրդների միջև տարաձայնություններ են առաջացել, խռովություններ ծագել և Նադիր-Շահի պետության խորտակումը նախատեսելով, նրանք դուրս են եկել հնազանդությունից, ապստամբվել։ Այդ բոլորը, որոնք հաղորդվում են Ստամբուլ՝ պետության կենտրոնին, ստացվել են Էրզրումի և Կարսի կողմերում երթևեկող վաճառականներից։

Այս հաղորդումների ստացվելուց քիչ հետո, ինչպես ստորև մանրամասն պիտի հիշվի, Նադիր-Շահի պետության կործանումը հայտնի է դառնում։

(«Թարիխի Իզդի», հատ I, էջ 128)։

* * *

Պատմագիր Սյուլեյման-Իզդին, խոսելով Նադիր-Շահի մահվան մասին, այն հաղորդումն է հայտնում, որ Օսմանյան պետության և իսլամական կրոնին թշնամի Նեմչեի (Ավստրիա) և Մոսկովի ցարուհու «մահվան ճիրաններում ոչնչանալուց հետո, երրորդ թշնամին—Նադիր-Շահն էլ չկարողացավ ազատվել այդ չարաբաստիկ վախճանից»։ Հետո երկարապատում խոսում է Նադիր-Շահի Օսմանյան պետության և իսլամական կրոնին պատճառած բազմաթիվ չարիքների մասին։*

---

*Տե՛ս «Թարիխի Սուբհիի» 6-րդ ծանոթագրությունը։

Նադիր-Շահի մահվան մասին հայտնում է Իրանի դեսպանը՝ Ելհաջ-Մուհամմեդ փաշան, Բաղդատի վալի՝ վեզիր Ահմեդ փաշայի միջոցով։ Հիշելով Նադիր-Շահի բազմաթիվ չարագործությունները նաև Իրանի ժողովրդի նկատմամբ, դեսպանը ասում է, որ Նադիրը շահական (արքայական) ծերդաստանից չէր և իրապես շահ չէր, Իրանի ժողովուրդը նրան չէր հարգում և չէր ցանկանում հնազանդվել նրան։ Նադիրը Իրանի հայոնի այաններին տարբեր առիթներով և պատրվակներով սպանել և ոչնչացրել էր։ Նույն վերաբերմունքն ուներ նաև դեպի բանակի ղեկավարները, որի համար բանակումն էլ նրա դեմ խոր ատելություն և թշնամություն էր առաջացել։

Նադիր-Շահի սպանությունից հետո Իրանում գոյություն ունեցող անկարգությունները և խռովությունները ավելի են սաստկանում։ Նույն վիճակին է ենթարկվում նաև բանակը։

Նադիրից հետո Իրանի շահական գահի շուրջ սկսում են տարիներ տևող կռիվներ ու արյունահեղություններ, որոնց մասին տարեգրական կարգով խոսում է պատմագիր Իզզին։

Երբ Ստամբուլում ստացվում է Իրանի դեսպանի պաշտոնական գրությունը, փադիշահը ֆերմանով հրամայում է Սադրազամին, որ բոլոր սահմանապահ զինվորների պետերին, վալիներին, փաշաներին և բոլոր բարձրաստիճանավորներին կտրուկ հրամաններ տրվեն՝ Իրանի հետ նախապես կնքված դաշնագրի պայմանները ոչ մի կերպով չխախտելու մասին, միաժամանակ աչալուրջ հետևել Իրանում կատարվող դեպքերի ընթացքին։

Փադիշահական պալատում գումարված էնջյումենի-Շուրայի նիստում շեշտվում է փադիշահի վերոհիշյալ հրամանն ու ցանկությունը, և միաձայն որոշվում է խիստ չեզոքություն պահպանել Իրանի դեպքերի նկատմամբ։ Սահմանների հրամանատարներին հրահանգ է տրվում Իրանից Օսմանյան երկրում ապաստանող փախստականներին ընդունել, տեղավորել հարմար վայրերում՝ ապահովել նրանց անհրաժեշտ կարիքները։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. I, էջ 177)։

1161 թ. (1748) դեպքերից

Իրանի դեսպան Մուհամմեդ-Աբդուլ խանի Ստամբուլ գալը

Պատմագիր Իզզին, հիշելով, որ Նադիր-Շահի սպանության հետևանքով Իրանում առաջացած դեպքերը նկարագրված են իր «Պատմության» I հատորում, II հատորում, կանգ է առնում նրա եղբոր որդու՝ Ալի-Կուլի խանի, Ալի-Շահ անունով Իրանի գահը բարձրանալու հետ կապված դեպքերի վրա։ Ալի-Շահին հաջողվում է երկրի տարբեր մասերում ծայր առած ապստամբությունները ճնշել։ Ալի-Շահը հայտարարում է, որ իր նախորդի օրով կնքված դաշնագրերը անփոփոխ պիտի պահպանվեն։ Նա Ստամբուլ է ուղարկում Մուհամմեդ-Աբդուլ-Քերիմ խանին՝ իբրև դեսպան, որն ընդունվում է ընդհանրապես դեսպաններին հատուկ մեծ հանդիսավորություններով և պատիվներով։ Որոշ ժամանակ հետո դեսպանը ընդունվում է Վսեմաշուք փադիշահի կողմից, ներկայացնելով Իրանից բերած գրությունը։

Ալի-Շահը իր նամակում, որը կազմված է Արևելքի արքունիքներին հատուկ փարթամ, հարուստ ու պատկերավոր ոճով, արտահայտություններով ու մակդիրներով, հավատիացնում է Օսմանյան փադիշահին, որ ինքը անշեղ կերպով պիտի պահպանի երկու իսլամական երկրների միջև ստեղծված բարեկամության և միության կապերը, հավատարիմ մնալով նախկինում կնքված դաշնագրերին։

Նույն ձևով և բովանդակությամբ գրություններ են ստացվում նաև Սադրազամի անունով Ալի-Շահի եղբայր և նրա Պետական Հավատարմատար (Էթիմատ-ուլ-Դեվլե) Իբրահիմ-Միրզա խանի կողմից։

Իրանի դեսպանը որոշ ժամանակ Ստամբուլում մնալուց հետո, նույն պաշտոնական արարողություններով ընդունվում է Փադիշահի կողմից և ստանալով Սուլթանի պատասխան գրությունը, վերադառնում է Իրան։

Սուլթանը իր պատասխանում շնորհավորելով նոր շահի գահակալությունը, միաժամանակ հայտնում է Օսմանյան կառավարության հաստատակամությունը գոյություն ունեցող դաշնագրերի անշեղ պահպանման և կատարման մասին, դրան ավելացնելով, որ Իրանի կողմից որևէ մեկի ոտնձգությունը Օսմանյան սահմաններին նկատմամբ պիտի պատժվի ամենախիստ կերպով։

Առհասարակ, հաճաձայն ընդունված կարգի, փադիշահից բացի, դեսպանի միջոցով պատասխան գրություն են ուղարկում Սադրազամը և Իսլամական Մնշեխները։

* * *

Իրանում նորից խառնակություններ են տեղի ունենում, որի մասին տեղեկություններն են ստացվում Բաղդադից, Էրզրումից և Ջլդըրից։ Ալի-Շահի եղբայր Իբրահիմ-Միրզան ապստամբություն է բարձրացնում, Շահը նրան պարտության է մատնում։ Իբրահիմ-Միրզան փախչում է և աֆղան ու ուզբեկ զինվորներ հավաքելով՝ Ադրբեջանում անկախություն է հայտարարում, հետո այլ ապստամբ ուժերին իր հետ միացնելով, մեծ բանակով գալիս է Շահի վրա։ Սուլթանիյեի ու Զենջանի միջև գտնվող դաշտում մեծ և կատաղի մարտեր են տեղի ունենում։ Շահի բանակի կարևոր մասը, դավաճանաբար, Միրզայի կողմն է անցնում, որի հետևանքով Շահը պարտվում է և մի խումբ մարդկանցով փախչում։ Միրզան գրավելով Շահի ռազմամթերքն ու թնդանոթները, զինվորներ է ուղարկում Շահին հետապնդելու։ Շահին բռնում և աչքերին միլ քաշելով՝ սպանում են։

Սրանից հետո թշնամություն է առաջանում Միրզայի և իր զինակից Էմիր-Ասլան խանի միջև։ Կատաղի կռիվներից հետո վերջինիս զինվորները Միրզայի կողմն են անցնում։ Միրզան իր բոլոր հակառակորդներին Թավրիզում մահվան է դատապարտում և իրեն հայտարարում է Իրանի շահ։ Որոշ ժամանակ հետո Սնֆնվի-Շահ-Հյուսեինի գերդաստանից Շահրուխ-Միրզան, որն համարվում էր Նադիր-Շահի գահաժառանգը և կարողացել էր տիրանալ նրա հարստություններին, Խորասանի և այլ վայրերի ցեղերից մոտ 60 հազար զինվոր իր շուրջը հավաքելով՝ փորձում է Իրանի գահին տիրանալ։ Այսպիսով, Իրանը ամբողջությամբ խռովությունների և կռիվների աստարենգ է դարձնում։

Նման իրադրության մեջ Բաղդադի վալի Էլհաջ-Ահմեդ փաշան ծածկաբար, Նադիր-Շահի ժամանակ դեսպան եղող և այդ ժամանակ Բաղդադում ապրող Մուսթաֆա-Խանի կողմից մի գրություն է ուղարկում Ստամբուլ, որով հայտնում

էր, թե Իբրահիմ-Միրզան իր եղբայր Ալի-Շահին պարտության ենթարկելով՝ ներկայումս Իրանի իրական իշխողն է հանդիսանում և պատրաստ է Օսմանյան կառավարության հետ կնքված դաշնագրերը հարգել։ Այդ մասին Իբրահիմ-Միրզան իրեն լիազորել և դեսպան է նշանակել։ Նա խնդրում էր Օսմանյան կառավարության բարյացակամ վերաբերմունքը և հայտնում, որ ինքը պատրաստ է դեսպանի պաշտոնով Ստամբուլ գալ։

Օսմանյան կառավարությունը, նկատի ունենալով Իրանում շարունակվող դրության անորոշությունը, հրահանգ է ուղարկում Բաղդատ, որ Իրանի դեսպանին առայժմ պետք է Բաղդատում պահել, անհրաժեշտ նյութական օգնություններ և հարգանքներ տալ նրան և սպասել նոր հրահանգի։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 184—186)։

1162 թվականի (1752) դեպքերից

Իրանի դեպքերի մասին սահմաններից ստացված տեղեկությունները.

Տարբեր թվականներով Կարսի, Ջլդրի և Էրզրումի վալիներից Ստամբուլ ուղարկված տեղեկություններից պարզվում էր, որ Նադիր-Շահի գլխավոր մունետիկը եղող Ջևշաիր աշիրեթի պետը՝ Սարիչելի-Փենահ անունով անձը, շրջակա աշիրեթներից 10 հազար զինվոր հավաքելով, մտադիր է հեռացնել Թիֆլիսի Թահմուրաս [Թեյմուրազ] խանին, գրավել Թիֆլիսի բերդը և իրեն սերքերդե հայտարարել։ Թեյմուրազ խանը տեղեկանալով այդ մասին, անմիջապես սկսում է պատրաստվել, Կախեթի խանը եղող իր որդուն Հերակլ խանին ուղարկում է Ջարնալեի [Ջարթալե] կողմերը, այդտեղի լեզգի բեյերին նվերներ ուղարկում և նրանցից մեկին էլ իր աղջիկը կնության տալով, լեզգի բեյերին իրեն է ենթարկում։ Բացի այդ՝ Թեմուր-Կափուի (Դերբենդ) կողմը Մոսկովին դիմում ուղարկում և օգնություն է խնդրում։ Թեյմուրազ խանը այս միջոցներով իր գործերը կարգի է բերում։

Այդ ժամանակ Նադիր-Շահին սպանող՝ նշանավոր Կաջար-էֆշար աշիրեթից Նեհիլ-Մուհամմեդ խանը, ապահով չինելով Շահրուխ Շահից և վախենալով, որ նա հոր վրեժը իրենից կառնի, իր բնակավայրից՝ Քերնեյից, խառնակ ցեղերից մարդիկ հավաքելով, Երևանի բերդը գրավելու նպատակով, շարժվում է դեպի այդ կողմը։ Նրա ազգականներից, Շահի ներկայացուցիչը Երևանում՝ Հասան-Ալի բեյը, իր զինվորներով, դուրս է գալիս Երևանից և Ոկուխանլու կոչված վայրում տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ վերոհիշյալ Մուհամմեդ խանն ևս գալիս միանում է նրան։ Երևանի

թանակը պարտվում և Հասան-Ալի բեյը բռնվում ու բանտարկվում է։ Հաղթողները պաշարում են Երևանը։ Երևանի խան՝ Հյուսեին խանը և պահապան Աբդուլլահ խանը գաղտնի մարդիկ են ուղարկում Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանին և նրան 100 հազար ղուրուշ խոստանալով՝ օգնություն են խնդրում։ Թեյմուրազ խանի որդին Հերակլ խանը, մոտ երկու հազար վրացի զինվորներով Թիֆլիսից շարժվում և շտապ կերպով գալիս է դեպի Երևան և հիշյալ Մուհամմեդ խանի դեմ Երևանի տակ կռվի բռնվում։ Մուհամմեդ խանը չկարողանալով դիմադրություն ցույց տալ, իր մեկ-երկու մարդկանցով փախչում է։ Նրա զինվորների մեծ մասը սրի են անցկացվում, նրանց բոլոր ինչքերը կողոպտվում և թալանվում են։ Հերակլ խանը հետապնդում է փախուստի դիմող խանին, նրա բնակավայր Քերնեյում մտնում նրա բնակարանը, ավերում և նրա բոլոր դրամներն ու ինչքերը կողոպտելով՝ վերադառնում է։ Այդ ժամանակ բռնված և բանտարկված Շահի ներկայացուցիչ Հասան-Ալի բեյը ազատվում է։ Այսպիսով, Երևանը այդ փորձանքից ազատվում է թեև, սակայն հիշյալ Թեյմուրազ խանը փորձում է մտնել Երևանի բերդը։ Երևանի Հյուսեին խանը և Երևանի պահապան Աբդուլլահ խանը շտապում են հայտնել, որ առանց Իրանի շահի՝ Շահրուխ խանի հրամանի չի կարելի Երևան մտնել։ Այս կտրուկ մերժողական պատասխանը ստանալով, Թեյմուրազ խանը կանգ է առնում Երևանի և Ուչ-Քիլիսեի միջև Բարդակչի կոչված վայրում և Բեզդեվարի և Արփա-Չայի շրջակայքում Իրեմլու և Թաշենլեր աշիրեթների ժողովրդին կողոպտում և թալանում է։ Աշիրեթների պետերը՝ Հաքվերդի և Նաջաֆ-Ալի խանները դիմադրություն ցույց չտալով՝ փախչում և թաքնվում են։ Թեյմուրազ խանը այդ շրջաններում տեր և տիրական է դառնում, սկսում է Երևանից իբրև սալյանե* գանձել նախապես իրեն խոստացված 100 հազար ղուրուշը։ Այդ ժամանակ Թավրիզի խանը Թեյմուրազին գրություն է ուղարկում և հայտնում՝ «Դու ինչպե՞ս ես համարձակվում այդպիսի վերաբերմունք ցույց տալ, մինչև Շահի կողմից ես նշանակված»։

Թեյմուրազ խանը պատասխանում է՝ «Երկու պետությունների սահմանների վրա ավազակներ են երևացել, թշնամության և խաղաղությունների տեղի չտալու և Իրանի Շահի համաձայնությունը ստանալու համար եմ անում»։ Այս գրությունը ուղարկում է իր մարդկանց միջոցով և առաջվա նման շարունակում է դրամ հավա-

---

* Սալյանե — տաբեկան մի անվագ առնված հարկ։

քել և իր իշխանությունը ցույց տալ, ռայաներին և բերայաներին տուգանել:

Այդ ժամանակ, նախապես Երևան եկած և զինվորներ հավաքելով Թիֆլիսին վնասներ պատճառելու նպատակ հետապնդող Սարիչելի-Փենահ անունով անձը, տեղեկանալով Թեյմուրազ խանի այս աստիճան ուժեղանալու և բռնություններ գործադրելու մասին, վախենում է նրանից և իր սկզբնական նպատակից հրաժարվելով, Թեյմուրազ խանին հպատակվելու նպատակով...* հրացաններ և այլ նվերներ է ուղարկում նրան և ինքն էլ անձամբ նրա մոտն է ապաստանում: Ներկայումս Երևանի, Թիֆլիսի, Գենջեի և Շամախիի բնակիչները և իրենց սերքերդենները լիովին ենթարկվել և հպատակվել են Թեյմուրազ խանին և ամեն դեպքում կատարում են նրա հրամանները

Հետո պատմագիրը շարունակում է խոսել Իրանում տեղի ունեցող խառնակությունների, անվերջ կռիվների, շահության բազմաթիվ թեկնածուների և այդ կռիվների հետևանքով տեղի ունեցած ավերումների և կոտորածների մասին:

Օսմանյան պետությունը, տեղեկանալով այդ բոլորի մասին, շարունակում է պահպանել իր նախկին քաղաքականությունը— կնքված դաշնագրերին հավատարիմ մնալու քաղաքականությունը: Այդ մասին նորից խիստ հրամաններ են տրվում, միաժամանակ հիշեցնելով, որ Իրանից Օսմանյան երկրում ապաստան փնտրող ժողովրդին սիրով պետք է ընդունել՝ հարմար ժամանակ նորից իրենց երկիրը վերադարձնելու պայմանով, ժամանակավորապես նրանց բնակավայրեր հատկացնել:

Հետո պատմագիրը առանձին գոհունակությամբ և կարևորությամբ նշում է, որ «վերջին մի քանի տարիներում Ռումելիում և Անադոլուում, առանց զինվորական շարժումների, սիրող հանգստությունը և իսլամական երկու երկրների միջև բարեկամության և հաշտության ապահովումը, նորին վսեմություն փադիշահի** և նրա պետական ղեկավարների իմաստուն և հատուկ քաղաքականության շնորհիվ է ձեռք բերվել»:

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 210—212):

1163 թվականի (1749) դեպքերից
Իրանի մասին Բաղդատից ստացված լուրերը

Պատմագիրը այս հատվածում մանրամասնորեն պատմում է մի շարք դեպքեր, կապված Իրանի անիշխանական և խառնակ դրության հետ Այսպես, Իրանի նախկին դեսպան Մուստաֆա խանը դիմում է Օսմանյան կառավարությանը և առանձնապես ծանրանալով մուկովների (ռուսների) դեպի Գիլան առաջանալու

---

* Անընթեռնելի է:

** Սուլթան Մահմուդ խան՝ 1143—1168 թթ. (1730—1754):

հավանականության վրա, խնդրում է Օսմանյան կառավարության համաձայնությունը և օժանդակությունը, որպեսզի ինքը իր կողմնակից և իրեն հավատարիմ ուժերով գրավի Իրանի մեծ մասը և այդ կերպով արգելք լինի Մոսկովների առաջխաղացմանը։ Դեսպանի ասելով՝ իրանում արքայական ներուժը մերջացած լինելով, մնացածները անկարող են երկրում խաղաղության և պետական կարգ ու կանոնը վերահաստատել։

Օսմանյան կառավարությունը, նկատի ունենալով, որ դեսպանի առաջարկն ու ցանկությունները նրա անձնական փառասիրության և բախտախնդրության արդյունքն են, որ Իրանի ներքին գործերին Օսմանյան կառավարության միջամտությունը հակասում է գոյություն ունեցող համաձայնություններին և դաշնագրերին, մերժում է դեսպան Մուստաֆա խանի առաջարկը։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 228—230)։

* * *

Իրանի ահմանակից Կարսի, Էրզրումի, Ջլդրի և Բաղդատի վալիներից ստացված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Իրանի խառնակ դրությունը շարունակվում է։ 1160 թ. Նադիր-Շահի սպանությունից մինչև 1163 թ. վերջը, երեք տարվա ընթացքում 6—7 անձնավորություն շահական գահը ձեռք բերելու հետամուտ լինելով, անդադար կռիվներով շարունակում էին իրար ոչնչացնել, ժողովրդին կոտորել, կողոպտել, և երկիրը քարուքանդ անել։ Պատմագիրը հեգնանքով է խոսում շահության բոլոր այդ թեկնածու սրկածախնդիրների մասին, տալով նրանց բնութագիրը և իշխանությունը վերականգնելու նրանց անկարողությունը։ Իրանի շահության թեկնածուների շարքում հիշում է նաև Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանին, որը՝ «օգտվելով ժամանակից և ստեղծված դրությունից, իր վրացի զինվորներով հարձակվեց Աջեմի ցեղերի վրա, Երևանը, Գենջեն, Թիֆլիսը և դրանց շրջակայքը իր իշխանությանը ենթարկեց և այդ ժամանակ լեզգի ցեղի հետ իր ունեցած մոտիկության շնորհիվ լեզգիներին էլ իր կողմ շահելով և նրանց օգնությամբ ուժ ու համբավ ձեռք բերելով, հայտարարեց թե՝ «Շահը ես եմ, ուրիշը չկա»։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 235—238)։

1164 թվականի (1750) դեպքերից

Իրաճի մասին Բաղդատից ստացված լուրերը

Բաղդատի և Բասրայի վալի վեզիր Սյուլեյման փաշայի Դերսեադեթ հաղորդած տեղեկություններից պարզվում էր, որ Ազատ խանը Թավրիզն, Ուրմիայի բերդերը գրավելով, ներկայումս գտնվում է Ուրմիայում և մի քանի ամիս առաջ Երևանի բերդը գրավելու նպատակով որոշ քանակությամբ զինվորներով Մուսա խանին ուղարկել է Երևանը պաշարելու։ Երբ վերջինս հասնում է Նա-

խիջևան, լսելով որ Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանը մեծ քանակությամբ դինվորներով գալիս է դեպի Նախիջևան, այլևս առաջ չի գնում։ Թեյմուրազ խանը Ազատ խանից օգնություն է խնդրում, սա էլ Ահմեդ խանին մեծ քանակությամբ դինվորներով ուղարկում է վերահիշյալ Մուսա խանի տրամադրության տակ։ Այս կերպով բանակները միանալով ուժեղանում են։ Սակայն Թեյմուրազ խանի ժողովուրդը [բանակը] փոքրաթիվ լինելով, անկարող է դրամ կուվելու, ուստի նա առանց հարձակում գործելու, գրավոր կերպով դիմում է Ազատ խանին և նրա օգնությունը խնդրում։ Ազատ խանը Երևանը գրավելու նպատակով առաջ է շարժվում և Երևանի մոտ միանում վերոհիշյալ Թեյմուրազ խանին, որն իր դինվորներով այդ շրջանին մոտ էր գտնվում։ Նա անսպասելի կերպով հայտնվում է այդտեղ. երկու կողմի առաջապահ դինվորների ընդհարումից հետո Թեյմուրազ խանը խարդախության դիմելով, ցույց է տալիս, թե ինքը պարտվել է և ետ է քաշվում։ Ազատ խանը այսպիսի անսպասելի հաղթությամբ հպարտացած և ինքնավստահ, իր բանակը տեղից շարժում է և փոխադրում ուրիշ վայր և երբ նա դրաղված էր բանակը կարդի բերելով, Թեյմուրազ խանը իր բանակը բաժանելով վեց մասի, տարբեր կողմերից հարձակվում է Ազատ խանի վրա և նրան պարտության մատնում։ Ազատ խանը ստիպված է լինում փախչել, նրան հետապնդում են վեց կոնաք տարածության վրա, նրա դինվորների մեծ մասին սրի են անցկացնում, մնացածներին բռնում և շղթայում են։ Ազատ խանը ապաստանում է իր ծննդավայրում՝ Ուրմիայի բերդում։ Նրա 12 հազարանոց բանակից միայն 4000 դինվոր է մեծ դժվարություններով հասնում հիշյալ բերդը։ Ահա այսպիսի վախճան է ունենում Ազատ խանի անկախություն ձեռք բերելու փորձը։

(«Պարիսի Իզվի», հատ. II, էջ 243)։

Բաղդասից հաղորդված Իրանյան լուրերը.

Բաղդատի և Բասրայի վեզիր Սյուլեյման փաշան Ռամազանամսի 11-ին հաղորդում էր.

Այդ ժամանակ Խորասանից, Իսֆահանից և Իրանի այլ վայրերից Բաղդատ եկած հաջիներից և ուխտավորներից և Իսֆահանից երևելիներից Միրզա-Աբդուլ-Մուհմի ձեռքով Իսֆահանի ուլեմաները և այաները մի դրություն են ուղարկել Բաղդատում ապրող դեսպան Մուստաֆա խանին. դրությունից պարզվում է, որ

Իրանում խառնակ դրությունը շարունակվում է, որ բնակիչները սպրում են ամենածանր պայմաններում, որի համար դիմելով դեսպանին՝ խնդրում են Օսմանյան կառավարությանը, Սեֆեվիների դերդաստանից մեկին շահ նշանակելու գործում օժանդակություն ցույց տալ։ Նաև այդ դիմումը ուղարկել էր Երջանիկ Ասիթանե, խնդրելով վաեմ Սադրազամից ներկայացնել այն Նորին Վսեմություն փադիշահին։ Փադիշահը ծանոթանում է հիշյալ դիմումի բովանդակությանը և նրա հրամանով Սադրազամը դեսպանին խրատական իմաստով պատասխան է ուղարկում և հայտնում է, որ անտարակույս՝ Իրանի ժողովրդի դրությունը խիստ ծանր է և ժողովրդի անվերջ տառապանքներն ու տանջանքները Օսմանյան կառավարությանը ևս խոր ցավ և կսկիծ են պատճառում, սակայն վաեմ խանին ևս հայտնի է, որ Օսմանյան կառավարությունը Իրանի հետ կապված դաշնագրերին միշտ հավատարիմ է եղել և շարունակում է մնալ, եթե հիշյալ խնդրագրի համաձայն Օսմանյան կառավարությունը որևէ քայլի դիմի, դրանով իսկ խախտած կլինի իր պարտավորությունները։

Հետո նույն Սյուլեյման փաշայի կողմից հայտնվում է նաև հետևյալը.

Նադիր-Շահից առաջ, Սեֆեվի Շահ-Հյուսեինի իշխանության ժամանակ, Հյուսեին-Միրզա անունով մի անձ, պնդելով, թե ինքը Թահմազ Շահի որդին է, Օսմանյան կառավարությանը ապավինելու համար Բաղդատ է գալիս, բայց նրա շնհզադեության մասին ապացույցներ չլինելու պատճառով, իբրև շնհզադե չի ընդունվում։ Հետո այդ անձը իր ցանկությամբ գնում է Նվիրական Մեշհեդը։ Այնտեղ բնակվող Իրանի հայտնի խաներից և կրոնավորներից շատ երևելիներ հայտնում են, որ այդ անձը իրապես Շահ-Թահմասի որդին է, որ իրենք տեսել և ճանաչում են նրան, հետո, Նադիր-Շահը Թահմաս-Շահին գահընկեց անելու ժամանակ փախցնում են Մոսկովի կողմերը։ Այս հանգամանքը հաստատում է նաև Բաղդատում ապրող դեսպան Մուստաֆա խանը։

Այս հանելուկային անձի մասին ևս Սուլթանական կառավարությունը, նույն հիմունքներով, իր բացասական պատասխանն է տալիս և Նորին Վսեմություն փադիշահի հանձնարարությամբ Սադրազամը, հատուկ դրությամբ, հանգամանորեն բացատրում է Իրանի ներքին գործերին վերաբերյալ նման հարցում Օսմանյան կառավարության միջամտելու անպատեհությունները։

Միաժամանակ փադիշահի հրամանով հիշյալ «Շեհզադեին» հազար ոսկի և այլ բազմաթիվ նվերներ տալով ետ են ուղարկում Իրան։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 255—256)։

* * *

«Թարիխի Իզզիի» առաջին հատորում հիշված էր Իրանի հետ հաշտության և խաղաղության դաշնագրի կնքման կապակցությամբ, Նադիր-Շահին ուղարկված մեծաքանակ նվերների մասին։ Այդ նվերները տանում էր Կեսարացի-Ահմեդ փաշան։ Ահմեդ փաշան դեռևս այդ նվերները Շահին չմատուցած, Նադիր-Շահը սպանվում է, որով փաշան ստիպված է լինում նվերներով միասին Բաղդատ վերադառնալ։ Որոշ ժամանակ հետո Ահմեդ փաշան ևս մահանում է և նվերները պաշտոնական ձևականություններով պահվում են Բաղդատում, ապագա Շահին նվիրելու նպատակով։ Բայց որովհետև Իրանում երկար ժամանակ Շահ չի դահակալում, Ստամբուլից արված կարգադրությամբ հիշյալ նվերները ետ են բերվում Ստամբուլ և հանձնվում Արքայական գանձարանին (Խազինեի Ամիրե)։

* * *

Հաջորդ հատվածում պատմագիրը մանրամասնորեն նկարագրում է Իրանում շարունակվող անիշխանական դրությունը և մի շարք բախտախնդիր խաների շահության ձգտելու կապակցությամբ Իրանի ժողովրդի նկատմամբ կատարված բռնությունները, գազանությունները։ Պատմագիրը այդ բոլորը հիշատակում է խիստ մռայլ գույներով։

1165 թվականի (1751) դեպքերից

Զըլդըրից և էրզրումից Իրանի մասին ստացված լուրերը

Շաբան ամսի 25-ին այդ վիլայեթների վալիներից ստացված դրություններից պարզվում էր, որ

«Ներկայումս Թիֆլիսի Թեյմուրազ խանը և նրա որդին Կախեթի խան Էրեկլի [Հերակլ] խանը, վերջերս Իրանում տեղի ունեցած խռովությունների և Շահերի անկայունության հետևանքով՝ առիթից օգտվելով, հարձակումներ են կազմակերպում և իրենց հատուկ գոռոզությամբ և հպարտությամբ այս անգամ վրացի և այլ ցեղերից մեծ թվով զինվորներ հավաքելով, 70—80 թնդանոթներով, զենբերեքներով* և այլ ռազմական պատրաստություններով Թիֆլիսից դուրս են եկել։ Վերոհիշյալ խաները թշնամության մեջ լինելով լեզգի

* Զենբերեք — շարժելու և սեղմելու հատուկ երկաթյա աղեղ։

խաներից Շեքիի սանջակի մութասարրիֆ Հաջի-Չելեբի անունով խանի հետ, գնացել են դեպի Գենջե և այդ շրջանում կանգ առել։ Կարաջա-Դաղի խան Քյոր-Քազիմ խանը, Գենջեի խանը՝ Շահվերդի և Ջավանշիրի հասարակության կառավարիչը՝ Սարիջալի-Փենահ անվամբ անձինք ստիպված են եղել հնազանդություն ցույց տալ Թեյմուրազ խանին և վերոհիշյալ Հաջի-Չելեբիից վրեժ լուծելու նպատակով միացել և շտապել են գնալ դեպի այդ կողմը։ Սակայն ջրերի հորդառատ լինելու պատճառով չեն կարողացել Կուր գետն անցնել և կանգ են առել Բերդա կոչված վայրում։ Հաջի-Չելեբիի դեմ հաղթություն ձեռք բերելուց անհույս, նրանք այդ նպատակից հրաժարվել են և վերադարձել։ Թեյմուրազ խանը իրեն ենթարկված խաներին ամբաստանելով՝ բոլորին բռնում և բերում է Գենջեի մոտերքը։ Գենջեի բանտում նրանց բանտարկելու նպատակով փորձում է քաղաք մտնել։ Սակայն Գենջեի բնակիչները՝ միանալով, կռվում և Թեյմուրազ խանին հեռացնում են։ Այդ մասին տեղեկացնելով հիշյալ Հաջի-Չելեբիին, նրանից օգնություն են խնդրում։ Հաջի-Չելեբին լեզգի զինվորներով և դաղստանցի այլ քաջարի մարտիկներով շարժվում է և Կուր գետի վրա կամուրջ կառուցելով արագորեն անցնում և Գենջեի մոտ, Յուզ-Թեփելի կոչված վայրում անսպասելի կերպով հանկարծակի և ուժեղ հարձակում գործում վրացի զինվորների վրա և կռիվ սկսում։ Երբ առյուծանման լեզգի զինվորների հաղթանակը պարզ կերպով երևում է, Թեյմուրազ խանը և նրա ենթականները վախից սարսափահար փախուստի են դիմում։ Լեզգիները վրացի զինվորների մեծ մասին սրի են քաշում և իրենց վրեժը լուծում. նրանց բոլոր թնդանոթները, զենբերեքները, վրանները և այլ ապրանքները կողոպտում և գրավում են. Թեյմուրազի մոտ գերված բոլոր խաներին ազատ են արձակում։ Հաջի-Չելեբին Գենջեի խանությունը նորից Շահվերդի խանին թողնելով, ինքը հաղթականորեն վերադառնում է իր մայրաքաղաքը՝ Շեքիի սանջակը։

Այս իրադարձություններից հետո Թիֆլիսի էյալեթում ապրող թերաքեմե ցեղերը, Թեմուրլիի և Հասանլուի ժողովուրդները իրենց կամքով և ցանկությամբ ենթարկվում են հիշյալ Հաջի-Չելեբիին։ Թեյմուրազ խանը և նրա որդին՝ հաշտվելով իրենց հասած դժբախտության հետ, մի քանի վիրավոր և ընկճված մարդկանց հետ, հազար դժվարություններով և տանջանքներով Թիֆլիս են հասնում և վերջին օրերում, իրենց գոռոզության և հպարտության պատիժը կրած լինելով, զղջում են։ Վախենալով, որ հիշյալ

164—14

Հաջի-Ջելեբին կարող է իրենց վրա հարձակվել, նրանք սկսում են ուժեր հավաքել և պատրաստվել։

(«Թարիխի Իզզի», հատ. II, էջ 275—276)։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սեբրան ակշեսի *(գործածվում է նաև «սեքման»)*—*ենիչերիական բանակի [օջաքի] որոշ մասը կոչվում էր «սեքբան», իսկ դրանց պետը՝ Սեքբան-բաշի։ Սեքբան ակշեսի—սեքբաններին պետական գանձարանից հատկացված գումար։*

2. Էնջյումենի-Շուրա—*Էնջյումեն բառացի նշանակում է մեջլիս, ժողով, ընկերություն, խորհուրդ, Էնջյումենի-Շուրա՝ Պետական խորհուրդ, պետական բարձրագույն խորհրդակցություն, որին հաճախ մասնակցում էր նաև Սուլթանը։*

3. Սուլթան Մուրադ IV *ժամանակ Իրանի և Թուրքիայի միջև կնքված հաշտության դաշնագրի մասին 1049 թ. Մուհարրեմ ամսի 14-ին (1639), որը պատմության մեջ հայտնի է* Kasri—Şirin Muahedesi *անունով, խոսում է նաև պատմագիր Նայիման*։ *Կասրի-Շիրինի դաշնագրով Իրանի և Թուրքիայի միջև հաստատված սահմանները գրեթե անփոփոխ պահպանվել են մինչև օրս (ավելորդ է Իրանը Անդրկովկասում իր գրաված որոշ մասերը կիջել է Ռուսաստանին)։*

*Նադիր-Շահի ժամանակ հաճախ կրկնված՝ Սուլթան Մուրադ IV օրոք կնքված դաշնագրով որոշված սահմանների մասին (որոնք 1159 թ. կնքված դաշնագրին** ևս հիմք կազմեցին), որոշակի գաղափար տալու համար, մենք նպատակահարմար ենք համարում այդ դաշնագրի տեքստը տորև բերել նույնությամբ***։*

1049 թ. (1639 թ.) Սուլթան Մուրադ IV սուլթանության ժամանակ Իրանի պետության հետ կնքված կայսերական դաշնագիրը հաշտության, խաղաղության ու սահմանների մասին։

Դաշնագրի սկզբում, ինչպես առհասարակ ընդունված էր այդ ժամանակ, երկարորեն հիշվում են Իսլամական կրոնին և նրա հիմնադրին վերաբերող փառաբանություններ և Ղուրանից վերցված այեթներ, հետո օսմանյան սուլթանների հզորության և հարատևության մասին մակդիրներով շռայլված խոսքերը... Այնուհետև

---

* *Տե՛ս «Թարիխի Նայիմա»-ի վերջին հատվածը։*

** *Տե՛ս «Թարիխի Իզզի» 1159 թվականի դեպքեր վերնագրով հատվածը։*

*** معاهدات مجموعس، ايكنجى جلد، جوزؤ ١، درسعادت ١٢٩٤
صحيفه ٢١٠—٢١٢.

ասված է՝ «Իրանի շահի կողմից Մուհամմեդ-Կուլիի միջոցով ուղարկված նամակը ստացված է և բովանդակությանը ծանոթացված, որից պարզվում է, որ Դուք [Իրանի Շահը] խաղաղություն և հաշտություն եք պահանջում։ Իմ Մեծ վեզիրը, Արևելքի կողմի սերդարը և սիփահսալարը՝ Մուստաֆա փաշան Ձեր կողմից ուղարկված ներկայացուցչի հետ տեսակցելով հաշտության և սահմանների որոշման մասին բանակցել են...

Բաղդատի և Ադրբեջանի կողմերում գտնվող սահմաններից Ջեսարի և Բաղրանի անունով վայրերը պետք է պատկանեն մեր կայսերական կողմին, Միդելջին Կասաբայից մինչև Դերթենգե, Դերթենգե և Սերմիլ կոչված վայրը սահման պիտի համարվի և նրանց միջև գտնված դաշտերը միասին Մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն։ Դրանց մոտ գտնվող լեռը այն կողմ պիտի մնա. Դերնեն և Դերթենգեն սահմանի սկիզբ ընդունելով, մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն. Ջան աշիրեթների Զիաեդդին և Հարունի անունով ցեղերը Մեր Մեծության կողմը պիտի լինեն, իսկ Բիրեն և Զերդուլին՝ մյուս կողմը պիտի մնան. լեռան վրա գտնված Զենջիր-Կալասին պիտի քանդվի ու ավերվի և հիշյալ քանդված բերդի արևմուտքում գտնվող գյուղական վայրերը մեր կայսերական կողմին պիտի պատկանեն, իսկ արևելքում գտնվող գյուղական վայրերը՝ մյուս կողմին։ Շեհրի Զորի մոտ՝ Զալեմ-Կալասիի այն կողմը գտնվող լեռան վերոհիշյալ բերդին նայող շրջակայքը մեր կայսերական կողմից պիտի գրավվի, իսկ Օրման-Կալասիի շրջակայքը [ենթակա] գյուղերով միասին մյուս կողմին պիտի պատկանի. Ջղան լեռնանցքը Շեհրի-Զորին իբրև սահման, Գըզլջան և շրջակայքը Մեր կայսերական կողմից պիտի գրավվի, իսկ Մեհրիբանը շրջակայքով միասին մյուս կողմին պիտի մնա. Վանի սահմաններում Կոթուր, Մակու և Կարսի կողմում Մաղազերդի [Մանազկերտ] բերդերը քանդելու մասին երկու կողմից որոշում է ընդունված։ Վերոհիշյալների մասին՝ ըստ վերև հիշված պայմանների և որոշումների, Ձեր համաձայն լինելը և հետ այսու պաշտոնական դաշնագիրն ու պայմանագրությունը պահպանվելով, անհրաժեշտ բարեկամություն և հոգատարություն ցույց տալը և մեր հավատքին հավատարիմ մնալու մասին հավաստիացում եք տալիս և նրա [դաշնագրի] խանգարումից և դրժումից զգուշանալու և խուսափելու մասին Ձեր նամակում բացատրում եք և խնդրում, որ Ձեր Մեծության կողմից ուղարկված կնքված գրությունը Մեր կայսերական կողմից ընդունվի։ Սկզբից ի վեր «Խոստման իրա-

գործումը մեծության [վեհանձնության] ապացույցն է» սկզբունքի համաձայն, հատկապես ժողովրդի ապահովության, երկրի և քաղաքների բարեշինության և հանգստության համար կնքված հաշտությունն ու ընդհանուր խաղաղությունը ընդունված է հետևյալ պայմանով. որոշված և սահմանված շրջանակներում և Մեր կայսերական կողմին, մեր արդարադատությամբ պահպանված երկրներին և քաղաքներին պատկանող վայրերից, դաշտերից և հողերից կրզլբաշները պետք է ձեռք քաշեն [հրաժարվեն], թե բարեշեն և թե թափուր հողերը, իբրև լիվաններ և ենթակա վայրեր, Մեր վսեմության Բարձր դռան գրավման տակ պետք է գտնվեն: Հիշված հողվածներից բացի, Ախսխայի, Կարսի, Վանի, Շեհրի-Զորի, Բաղդատի, Բասրայի և այլոց սահմաններում գտնվող բերդերը, երկրները և նահյենները, հողերը, դաշտերը, լեռները և բլուրները մյուս կողմի միջամտման և հարձակման ենթակա չպիտի լինեն: Մեր Մեծ նախնիքների երջանիկ ժամանակներից Ձեր նախորդներին ուղարկված պայմանագրի բոլոր պարզորոշ պայմանները պիտի հարգվեն: Ձեր իշխանության տակ գտնվող մի քանի ստոր և անարգ մարդկանց, Աստված մի՛ արասցե, նվիրական շեյխերի և ճրագնավորների և այլ ընտրյալ անձանց և մյուջթեհիդ իմամների մասին անարգական լեզու գործածելու արտոնություն չպիտի տրվի և պիտի արգելվի, ոչ մի կերպ չպիտի թույլատրվի, որպեսզի ընդունված հաշտության պայմանները հավիտյան պահպանվեն և ուժի մեջ մնան, եթե միայն Ձեր կողմից խաղաղության և բարեկամության հակառակ, տարաձայնության և հակառակության պատճառ եղող անպատշաճ ընթացք ցույց չտրվի և երևան չգա: Մեր փառապանծ փադիշահության կողմից ևս վերև հիշված պայմանները պիտի հարգվեն: Ձեր երկրի և ժողովրդի վրա հարձակում չկատարելու համար, Ձեր ուղարկած գրության [պայմանագրին] իբրև պատասխան սույն անկեղծությամբ լի կայսերական գրությունը կազմված և գրի է առնված, որպեսզի մեր միջև թշնամությունը վերացվի և անկեղծությունն ու բարեկամությունը ամրապնդվի: Ձեր հարգելի սեֆիրը (դեսպանը) արժանացել է մեր փադիշահական տեսակցությանը և իր աղնվականությունն ու կատարելությունը ըստ արժանվույն ապացուցելուց հետո, Մեր վսեմության թույլտվությամբ Ձեզ մոտ վերադառնալու իրավունք է ստացել: Մեր կայսերական նամակը Ձեզ հաղորդելու համար նշանակված իմ Բարձր և երջանիկ դռան մյութեֆերիբաններից Մուհամմեդ Մյութեֆերիբան

նրա հետ միասին ճանապարհ ընկավ... [սույն գրությունը] գրվեց Շևվալ ամսի սկզբին 1049 թ.։

4. Մեշեյխեր — *(շեյխ բառից) շեյխություն, թեքեի շեյխություններ։ Առհասարակ գործ է ածվում Մեշեյխեթի-իսլամիյե՝ Շեյխ-ուլ-իսլամության իմաստով։ Սկզբում այս իսլամական-շարիաթական պաշտոնը «Բաշ մյուֆթիլիք» անունով է կազմակերպվել և ի վերջո «Ուլեմա» դասի ամենաբարձր և հեղինակավոր Շեյխ-ուլ-իսլամության աստիճանին է հասել։*

ՎԱՍՄՖ, XVIII ԴԱՐ

«Թարիխ-Վասըֆի» հեղինակը, Ռեիս-ուլ-Քյութթաբ՝ Բաղդադլի-Ահմեդ էֆենդին, թուրք պատմագրության մեջ հայտնի է Վասըֆ անունով։ Ծննդյան թվականը հայտնի չէ*, մեռել է 1221 թ. (1806)։ Վասըֆը, իբրև Ռեիս-ուլ-Քյութթաբ, հասել է պետական բարձր աստիճանի**։ Նա շատ աղգամ պատմագիր-տարեգիր է նշանակվել և գրել է Օսմանյան պետության պատմությունը 1168 թ. մինչև 1188 թ. (1755—1788) և 1203 թ. մինչև 1209 թ. (1788—1794) այսինքն 26 տարվա պատմություն։ Իբրև տարեգիր («Վակաանյուվիս») 19-րդ տեղն է բռնում։ Վասըֆի պատմության առաջին մասը (1168—1188) հասնում է մինչև այն թվականը, որից հետո շարունակում է հայտնի թուրք պատմագիր Ջեվդեթ-Փաշան՝ իր 12 հատորից բաղկացած «Թարիխի Ջեվդեթով»։

Թուրքական տարեգիրներից Ջեշմի-Զադե-էֆենդիի (մեռել է 1184 թ.), Մուսա-Զադեի (մեռել է 1186 թ.) և Բեհջեթի էֆենդիի գրի առած պատմությունները (փոքր չափով) փոխանցվել են Վասըֆին։ Այդ երևույթը, այսինքն պատմության որոշ նյութերի փոխանցումը, հաճախ է կրկնվում թուրք պատմագրության մեջ։

Վասըֆը, իր «Պատմության» I հատորի առաջաբանում այդ մասին հիշում է և ասում, որ ինքը ստիպված է եղել իր նախորդների գրի առած պատմությունները, բովանդակության և լեզվի տեսակետից վերանայել, ստուգել և լրացնել։ Սրանով Վասըֆը կազմել

---

* Թուրք պատմագիրների և առհասարակ գրականագետների և պետական բարձր պաշտոնյաների ծննդյան թվականը հաճախ նկատի չի առնվում. հիշվում է միայն մահվան թվականը։

** Վարել է մի շարք կարևոր պետական-դիվանագիտական պաշտոններ՝ 1186 թ. (1772) Բուխարեստում Թուրք-ռուսական խաղաղության կոնֆերենցիայում Թուրքական պատգամավորության քարտուղարի պաշտոնը, 1203 թ. (1788) մասնակցել է Մադրիդի Արտակարգ մխիթարին, 1206 թ. (1791) ռուս-Թուրքական խաղաղության պայմանների բանակցությանը, 1220 թ. նշանակվել է Ռեիս-էֆենդի և այլն։

է իր պատմության I հատորը: Առաջաբանում նա ասում է, որ այդ հատորին իբրև հավելված Էնվերի-էֆենդիի գրի առած դեպքերը նորից ստուգել և շարադրել է և այդ կերպով 1183 թ. սկսած իբրև «Վակաա-Նյուվիս» կազմել իր «Պատմության» II հատորը: Վասըֆի իբրև տարեգրի, պաշտոնի ընդմիջումները բացատրվում են նրա այլ պետական պաշտոնների նշանակումով: Թուրք պատմագիր-տարեգիրների շարքում Վասըֆը գրավում է կարևոր տեղ: Նրա լեզուն բավականին խրթին է, պատմությունը՝ տարեգրային: Մեր ձեռքի տակ եղած «Վասըֆի պատմությունը» տպագրված է Ստամբուլում 1243 թ. (1827): Վասըֆն էլ ինչպես թուրք պատմագիրների մեծ մասը, մանրամասնորեն զբաղվում է Օսմանյան պետության եվրոպական մասի դեպքերով, գլխավորապես պատերազմական գործողություններով և շատ քիչ ուշադրություն է դարձնում Արևելքին՝ Անատոլուին:

Վասըֆից թարգմանում ենք մի քանի նյութեր, որոնք որոշ չափով կապված են Անդրկովկասի ժողովուրդների՝ հայերի և վրացիների և կովկասյան այլ ազգությունների պատմության հետ:

«ԹԱՐԻԽԻ ՎԱՍԸՖ» تاريخ واصف

1171 թվականի (1757) դեպքերից

Ռայաների հագուստի կանոնը

Ստամբուլում ապրող հույն, հայ և հրեա ցեղերը (թայֆաները) իրենց հագուստներով անցել էին շարիաթի սահմանը (կարգը խանգարել էին): Այս պատճառով հույն և հայ պատրիարքները և հրեա ցեղի հասարակական պետերը հրավիրվեցին Ջավուշ-Բաշի-Աղա-չի[2] օղան[3] և նրանց հայտնվեց առաջվա նման հագուստները կարգի բերելու մասին տրված փադիշահական բարձր հրամանը. միաժամանակ հայտնվեց, որ այդ կարգի խանգարումը ենթակա է խիստ պատժի:

1172 թվականի (1758) դեպքերից

Սվազի և էրզրումի էյալեթների լեզգիների մասին տրված պաշտոնը

Լեզգի ցեղը, չնայած որ իսլամական ժողովրդից էր, սակայն ո՛չ Օսմանյան կառավարությանն էր հպատակություն ցույց տալիս և ո՛չ էլ սահմանակից Իրանին: Մշտապես անհնազանդ դրության

մեջ լինելով, գողության առիթներ էին գտնում և այդ կերպով երկու կողմի սահմաններին վնաս պատճառում։ Նրանք կայսերական [երկրի] սահմանների վրա ապրող ռայաների նկատմամբ էլ բռնություններ էին կատարում և թալանում, քշում-տանում նրանց անասունները։ Այս մասին տեղեկություններ էին ստացվում վիլայեթներից։ Այդ երևույթը պետության ղեկավարներին հայտնի էր։ Կարգ ու կանոնի պահպանության անհրաժեշտությունը պետության քաղաքականության հիմքը հանդիսանալով, սահմանների պահպանության և չարագործների հետացման մասին կայսերական հրովարտակով Սվազի և էրզրումի էյալեթներին պաշտոն և Իրանյան երկրի վրա չհարձակվելու մասին ցուցմունքներ տրվեցին։

(«Թարիխի-Վասըֆ», հատ I, էջ 99)։

1173 թվականի (1759) դեպքերից

Զըլդրի դեպքերը

Զըլդրի էյալեթում իշխող Վեզիր-էլհաջ-Ահմեդ փաշան, որը ծագումով Ախալսխացի օջաքներից[4] էր, կարճատև բախտի բերումով, առժամանակ վեզիրության աստիճանով Զըլդրի էյալեթում վալի և ժողովրդի գործերի կարգադրիչ էր եղել։ Ժամանակի ընթացքում [փաշան] իր կարողության [հարստության] քսակը մեծացնելու նպատակով, իր ազահության ցանկությունն ու կիրքը օրըստօրե ավելի ուժեղացնում էր։ Նա, առանց նկատի առնելու գործի վախճանը, բռնել էր ապստամբությունների ճանապարհը իր պետության շրջանակը ընդարձակելու և ավելի մեծ քանակությամբ հարստություն ձեռք բերելու ձգտումով, բանակցության մեջ էր մտել լեզգի ավազակների հետ Վրաստանի վրա հարձակվելու համար։ Նրա այդ վատթար նախաձեռնությունը լեզգի ցեղի ցանկություններին և նրանց նպատակներին ըստ ամենայնի համապատասխանում էր։ Այդ պատճառով էլ նրանք [լեզգիները] ձեռնարկեցին վերոհիշյալին [փաշային] խաբելու և նրան մոլորեցնելու գործին։

Վրաստանի բնակիչները երկար ժամանակից ի վեր Օսմանյան պետության ռայաներ են եղել, հպատակություն և հավատարմություն են ցույց տվել։ Առանց պատճառի նրանց վշտացնելը Նորին Վսեմություն փադիշահի կամքին հակառակ էր։ Վերոհիշյալը [փաշան] մեծաթիվ զորքով նրանց վրա շարժվելով՝ բազմաթիվ մարդիկ

կոտորեց ու ոչնչացրեց և մեծ վնասներ պատճառեց։ Չնայած որ նման քայլեր անելուց հրաժարվելու մասին նրան ցուցմունքներ տրվեցին, սակայն նա մի շարք անհիմն պատճառներ ցույց տվեց։ Երբ նրա օրըստօրե ավելացող խռովարարական [ապստամբական] շարժումները փաղիշահին հայտնի դարձան [էլհաջ-Ահմեդ փաշան] Զըլղրի էյալեթից հեռացվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց Դիարբեքիրի նախկին վալին՝ Վեզիր-Իբրահիմ-փաշան։ Պաշտոնապուրկ եղած Ահմեդ փաշային հայտնվեց, որ նրան մի պաշտոն պիտի տրվի և ինքը պետք է գնա դեպի Անատոլու։ [Փաշան] ստիպված եղավ կայսերական բարձր հրամանին ենթարկվել և Ախալխայից դուրս գալով մի քանի կոնաք հեռանալուց հետո, առանց դործի վախճանը նկատի առնելու, իր երեք մարդկանց հետ փախուստի դիմեց։ Երբ այդ մասին իմացավ նրա մյուբաշիրը* կափուջի-Բաշի-էրդալ-Մուհամմեդ-Աղան, շրջակայքը մարդիկ ուղարկեց և հիշյալին բռնել տալով անմիջապես գլխատել տվեց և նրա կտրված գլուխը ուղարկեց Ասիթանե (Ստամբուլ)։

(«Թարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ III)։

1178 թվականի (1764) դեպքերից

Վրաստանի արշավանքի սկիզբը

Մոսկովները (ռուսները) Գիլանի և Դերբենդի գրավումով արդեն մոտեցել էին Վրաստանին [սահմանակից էին]։ Կրոնի [դավանանքի] ընդհանրությամբ և կենցաղի համապատասխանությամբ բերումով, նրանց միջև համաձայնություն և գործակցություն ստեղծված լինելու փաստը կասկածից դուրս էր։ Բացի այդ, կարիք եղած դեպքում, զորքով, ռազմամթերքով և դրամով օգնելու մասին [ռուսները] խոստումներ էին տվել։ Նրանք պայմանավորվել էին այդ գաղտինքը խիստ կերպով պահել։ Վրաստանի ժողովուրդը մոսկովների [ռուսների] այդ վտանգավոր խոսքերին հավատալով, Զըլղրի վալիներին դիմադրություն էր ցույց տալիս և ամեն տարի իրենց տված [տուրքերը] երբեմն պակաս և երբեմն էլ լրիվ տալով, սկսել էր ձգձգել և ի վերջո տուրքերի վճարումը բոլորովին մերժելով, հրաժարվել էր հնազանդությունից և թշնամական դիրք բռնել։ Սահմաններից ստացված զրույցներով այդ իրողությունը

---

* Մյուբաշիր—պետության հրամանները հաղորդող և գործադրող հատուկ պաշտոնյա։

պարզված լինելով, նրանց այդ գոռոզությունը ղսպելու համար, Տրապիզոնի վալին՝ Վեզիր-Աբդուլ-Ռահման փաշան մեծաքանակ զինվորներով նրանց վրա [վրացիների վրա] ուղարկվեց։ Երբ վերոհիշյալը Վրաստան եկավ, ժողովուրդը փախավ բարձրը և անմատչելի լեռները։ Շատ չանցած ձմեռվա ցրտերը սկսեցին և վերոհիշյալը [փաշան] որոշեց հետ վերադառնալ և մեծ դժվարություններով և նեղություններով կարողացավ հասնել Զըլչըրի էյալեթը։ Վրացիների հետապնդումը և ձմեռվա սաստիկ ցրտերը իսլամական զինվորներին մեծ վնասներ պատճառեցին։

Վերոհիշյալ երկրում [Վրաստանում] առաջացած խռովության վերացումը Նորին Վսեմություն փադիշահի ցանկությունն էր։ Նկատի ունենալով, որ Զըլդրի վալին՝ Վեզիր-Հասան-փաշան այդ երկրին ուրիշներից ավելի լավ էր ծանոթ, միաձայն որոշումով սերասքերությունը նրան տրվեց և այդ մասին տրված փադիշահական հրովարտակը նրան ուղարկվեց։ Միաժամանակ նրա տրամադրության տակ դնելու համար զինվորներ և պաշարեղեն պատրաստվեց և առաջիկա գարնան վերոհիշյալ ցեղի [վրացիների] վրա ուղարկելու մասին էլ փադիշահական հրամանագրում առանձնապես նշվեց։

(«Թարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ 121)։

1181 թվականի (1767) դեպքերից
Սերասքերի շարժումը Վրաստանում

Վերևում հիշատակվեց, որ սրանից առաջ, որոշ խնդրանքների բույլատրություն էր տրվել և Վրաստանում կարգը պահպանելու համար Զըլդրի վալի՝ Վեզիր-Հասան փաշայի բոլոր պահանջները բավարարվել և նրան սերասքերության հրովարտակ էր շնորհվել։ Նա, իր տրամադրության տակ եղած հետևակ և հեծյալ զինվորներով և Տրապիզոնի ու Սվազի էյալեթների զինվորներով Զըլդրից շարժվել էր Վրաստան և Հաղթանակի դրոշակը ծածանելով ուղղվել էր Վրաստանի հյուսիսում գտնվող Գուրելի երկիրը [Գուրիա]։ Մի երկու բերդի բնակիչներ ստիպված եղան իրենց հանցանքների համար թողություն խնդրել։ Նրանց խնդրանքը ընդունվեց, իսկ [իշխանը] իշխողն իր սուր անձը ազատելու համար փախավ։ Հիշյալ բերդերին սահմանակից Յորի բերդի վրա ապստամբական դրոշ բարձրացրած լինելու և բնակչությունը դիմադրության ցույց տալու համար, դրանց մեծ մասը սրի անցկացվեց և

մնացածները գերի վերցվեցին։ Բերդի պահպանության համար բավականաչափ զինվոր նշանակվեց և թնդանոթներով ու այլ ռազմամթերքով ապահովվեց։ Այդ ժամանակ Օդեշի[5] մյութասարրիֆը՝ Դադիանն էլ գլուխ ծռեց և հպատակություն հայտնեց։ Նա, բանակը անհրաժեշտ պաշարներով և պիտույքներով ապահովելու մասին պայման կապեց։ Սրանից հետո վրացիների ամենից ավելի վստահացած և նրանց հենարանը հանդիսացող Սիյանջո բերդը հաղթական բանակի ուժի առաջ խոնհարվեց և նրա պաշտպանությունը հանձնվեց Աչըք-Բաշի իշխող [մելիք] նշանակված Թեյմուրազին։ Գյուղերի բնակիչներն էլ Թեյմուրազին հպատակվեցին և բանակի կործանիչ հարվածից պաշտպանվեցին։ Այս բարեբախտ տարում վերոհիշյալ սերասքերը հաղթանակներով բավականանալով, հաջորդ գարնանը վրացիներին Օսմանյան պետության հզորությունը ցույց տալու նպատակով, այդ շրջանը ձմեռանոց ընտրելու մասին հաղթական բանակի պարագլուխների հետ համախոհ, փադիշահական կառավարությանը խնդիր ներկայացրեց և հավանություն խնդրեց։ Այդ շրջանում ձմեռելու խնդիրը ընդունվեց ու հաստատվեց և այդ մասին տրված արտոնագիրը և կայսերական հրամանը նրան ուղարկվեց։ Գարնան սկզբին Սերասքեր փաշան ձմեռանոցից շարժվեց, իր վրաններր հաստատեց Բաղդադջիկ[6] բերդի առաջ և բանակի զեկավարների [գլխավորների] հետ խորհրդակցելով, բանակի բոլոր զեկավարները համաձայն գտնվեցին, որ վրաստանում կարգ ու կանոնի հաստատման համար անհրաժեշտ է Սալոմանի կողմից որպես ամրակուռ վայր ընտրված Սեվիր[7] բերդի գրավումը և ավազակների ոչնչացումը։ Հետևաբար որոշվեց՝ դեպի այդ կողմը ճանապարհ բաց անել, ճանապարհին վերոհիշյալ ավազակին հպատակվողների տները այրել և նրանց ընտանիքներին ու երեխաներին գերել և տանել, իսկ հպատակություն ցույց տվողների նկատմամբ մեղմություն և օժանդակություն ցույց տալ։

Երբ վերոհիշյալ բերդը հասան, չնայած որ նրա ամրակուռ լինելը պարզորոշ էր և նրա նվաճումն ու գրավումը անհնար էր համարվում, սակայն Աստուծո ապավինելով՝ ձեռնարկեցին նրա պաշարմանը, հարմար վայրերում թնդանոթներ և խումբարներ [կումբարա] դրին, պետության ուժին և հզորության համաձայն ամեն կողմից ռազմական գործիքները գործի դրին և կրակ բաց արին։ Պաշտպանության 29-րդ օրը պարսպի աշտարակի վրա «ամանի»[8] ձայները դեպի երկինք բարձրացան։ Նրանց խնդիրքը ընդունելի

համարելով՝ բերդը հանձնվեց նոր Մելիքին—Թեյմուրազին և բերդի պաշտպանության համար անհրաժեշտ կարիքներ լրացվելուց հետո, հաղթական բանակի համար իբրև հանգստյան վայր ընտրվեց Քութայիսի բերդը*։ Վրացի երևելիները [ավագանին] բերդից մեկ ժամ հեռավորության վրա մի վայրում հավաքվելով, խնդրեցին, որ բանակի կողմից մի քանի մարդիկ ուղարկվեն իրենց խնդիրը լսելու համար։ Սերասքեր փաշան, վրացիների մոտ ուղարկեց բանակում եղող Նորին Վսեմության փադիշահի քեթխուդա Իբրահիմ-Աղային, իր քեթխուդա և Կափուջի-Բաշի էլհաջ-Մուհամմեդ բեյին, բանակի կազի Իսմայիլ-էֆենդուն և բանակի Աղային։ Վերոհիշյալները [վրացիները] բոլորը միաբերան հայտնեցին, որ իրենք ընդունում են հպատակության լուծը և հակառակությունից և ապստամբությունից հրաժարվում։ Սրանից առաջ տեղի ունեցող անախորժ դեպքերի պատճառն այն է եղել, որ իրենք Սալոմանի բռնության տակ ընկճված են եղել, բայց այժմ նրա փախուստով այդ անպատեհությունը մեջտեղից վերացվել է։ Նրանք ասացին՝ «Մենք բոլորս Օսմանյան պետության հավատարիմ ծառաներն ենք։ Եթե մեր կատարած ոճրագործությունը ներման արժանանա, մենք հպատակության սահմանից դուրս չենք գա և այլ կերպ մի քայլ անգամ չենք կատարի. Սալոմանի այս կողմերում երևալը այլևս անհնար է։ Մեր երկրի կարգ ու կանոնին օժանդակելու համար նվաճված Սեվիր բերդը պետք է հանձնել նոր Մելիքին, իսկ երբ իսլամական բանակը այս շրջանից հետ քաշվի, հավանական է, որ նա [Սալոմոնը] մի տեղից դուրս կգա։ Այդ պատճառով անհրաժեշտ է Օսմանյան կառավարական բանակի օժանդակությունը, նրա վրա հարձակվելու համար։ Հետևաբար, միայն այս նպատակով անհրաժեշտ է կարգադրել, որ Ջանիկի մուհասսըլ** էլհաջ-Ալի-Բեյը՝, որոշ բանակության զինվորներով, Քութայիսում ձմեռի։ Ակներև է, որ այդ հանգամանքը պատճառ կհանդիսանա երկրում կարգն ու կանոնը ապահովելու և մեր ուժը դրսևորելու համար»։ Այս իմաստով նրանք իրենց խոսքերը ասացին և այդ խնդրանքը հայտնելու և զեկուցելու համար իրենց գլխավոր վարդապետ-կաթողիկոսին բոլորի կողմից ներկայացուցիչ նշանակեցին և բանակատեղը ուղարկեցին։ Դիվանն կազմվեց և բոլորի ներկայությամբ վերոհիշյալ վարդապետը զեկուցեց իրենց հպատակության ու հնազանդության

---

* Բնագրում՝ «Քութաթեա» բերդը։

** Մուհասսըլ—պետության եկամուտները հավաքող պաշտոնյա։

մասին։ Բանակի ղեկավարների համաձայնությամբ և թույլատվությամբ նրանց խնդրանքը ընդունվեց և վերոհիշյալ բերդը հանձնվեց նոր Մելիքին։ Այդ խոստումների և պայմանների մասին նրանցից մուրհակներ առնվեցին և վստահության համար հիշյալ Մելիքին պատանդներ տվին։ Նա էլ [Մելիքը] իր կողմից վստահություն ցույց տալու համար, իր ընտանիքն ու երեխաները Քութայիսի բերդում պատանդ տվեց։ Հիշյալ միրը 3000—4000 վինվորներով, Քութայիսի բերդում ձմեռելու համար բնակություն հաստատեց։ Սերասքեր փաշան վերադարձավ իր իշխանության կենտրոնատեղը՝ Ախալսխա։ Հիշյալ մուրհակները հանձնվեցին կափըջիների քեթխուդա Իբրահիմ-Աղային և ուղարկվեցին բարձր կառավարությանը։

Վերոհիշյալ սերասքերին հայտնվեց, որ Սալոմոնի կենդանի մնալը Վրաստանում կարգ ու կանոնի խանգարման իսկական պատճառն է հանդիսանում և փադիշահի վերջնական ցանկությունն է, ինչ ձևով էլ լինի, հիշյալին [Սալոմոնին] ձեռք բերել։ Միաժամանակ հայտնվեց, որ Վրաստանում հաստատված կարգն ու կանոնը առայժմ ընդունելի է և հաստատվում է։

(«Թարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ 181—182)։

1182 թվականի (1768) դեպքերից

Վրաստանի ճախկին իշխան՝ Սալոմոնի ինքնագնդությունը

Վրաստանի երկրում գտնվող մի քանի բերդեր՝ քանդված և ավերված լինելով, դրանց վերականգնման և նորոգության համար Զըլդրի վալին իր քեթխուդային և երկրի երևելիներից մի քանի մարդկանց էր [նշանակել]։ Երբ այդ մարդիկ Բաղդադչիկ բերդը եկան, ապստամբության դրոշակ բարձրացրած և թշնամության և ավազակության անելանելի ճամփու մեջ մոլորված Սալոմոնը եկավ հիշյալների մոտ և հայտնեց, որ իր պապերից սկսած ինքը Օսմանյան պետության ծառան է եղել, նրա գթության և շնորհների համար երախտապարտ է։ Նա միաժամանակ հայտնեց, որ իրեն վերագրված հանցանքների պատճառն է հանդիսանում Զըլդրի Վալիի (սպանված Վեզիր-Ահմեդ Փաշայի) անձնական թշնամությունը։ Հայտնելով այդ մասին, նա խնդրեց, որ ըստ առաջնույն, Վրաստանի կառավարությունն իրեն շնորհվի. իր նախորդի ժամանակ տեղի ունեցածի նման, ինքը արգելք չպիտի լինի ստրուկների առևտրին և ամեն կերպ նրանց գոհ թողնելու պատճառներ

պիտի գոնե։ Վրաստանի ռայաներին մոլորեցնող և «էֆրենջի»[19] (ֆրանսիական, կաթոլիկական) ծիսակատարությունները ներմուծելու ջանքեր գործ դնող կաթողիկոսին (անհրաժեշտ է) երկրից հեռացնել և հեռավոր տեղում աքսորել։ Սեվիր բերդը կամ պետք է քանդել, կամ Օսմանյան կառավարության կողմից պիտի պաշտպանվի և կամ թե պետք է թույլ տալ իրեն դրավելու։ Երկրում տեղի ունեցող խռովության կապակցությամբ ռայաներն անկարող են իրենց պարտքերը հատուցանել, դրա համար էլ պետք չէ, որ պարտատերերը իրենց վաշխառուական տոկոսները պահանջեն և ռայաներին նեղության պատճառեն։ [Փաշայի ուղարկած] պաշտոնյաները Սալոմոնի այս պայմանները և նրա հպատակության և հավատարմության խոստումները հայտնեցին վերոհիշյալ վեզիրին։ Նա էլ այդ բոլոր կետերը խորհրդակցության դրեց և երկրի քալանթարների համաձայնությամբ, այդ մասին հայտնեց պետության կենտրոնին։ Որոշվեց Սեվիր բերդը քանդել, Մոտկով վարդապետին բանտարկել Հիանիքեֆ բերդում և [Սալոմոնի] այլ խնդրանքները ընդունելով, նրան ըստ առաջնույն, Վրաստանի իշխան նշանակել։

Այդ մասին նրան փադիշահական հրովարտակ շնորհվեց։

(«Թարիխի Վասըֆ», հատ. II, էջ 202—203)։

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ռեյիս-ուլ-Քյութթար—հին թուրքական պետական տերմինով հաճախ գործ է ածվում նաև «Ռեյիս-էֆենդի». բառացի նշանակում է քարտուղարներից մեծ (պետական քարտուղար)։ Բարձրագույն դասի մինիստրներից էր, որը վարում էր Արտաքին Գործերի մինիստրի պաշտոնը։ Հետագայում Ռեյիս-ուլ Քյութթար և Ռեյիս-էֆենդի տերմինները փոխարինվեցին «Խարիջիէ-Նազըրի» (Արտաքին Գործերի մինիստր) տերմինով։

2. Չավուշ-Բաշի-Աղա կամ Չավուշ-Բաշի—Չավուշ էին կոչվում փադիշահի պետական բարձր հիմնարկությունների և աստիճանավորների արամադրության տակ ծառայող համհարգի (հրամանատար սպա) աստիճանով սպաները։ Չավուշ-Բաշի, կամ Չավուշ-Բաշի-Աղա՝ չավուշների պետը, գլխավորը։

3. Օդա—բառացի նշանակում է սենյակ. գործ է ածվում տարբեր իմաստներով—գրասենյակ (առևտրական), պյուղերում հյուրերին ընդունելու հատուկ սենյակ։ Ենիչերիների կազմակերպության մեջ գործ էր ածվում գումարտակի կենտրոնի, զորանոցի իմաստով։ Այդ օդաներում սպաներին հատուկ խոհանոց և առանձին տեղեր կային։ Պատերազմի ժամանակ ենիչերիական օդաները մեծ և կլորաձև վրաններ էին և նրանցից ամեն մեկը ուներ իր գումարտակին կամ վաշտին հատուկ նշաններ։

4. Օջաք-Օջախ, կրակ վառելու տեղ, մեծ ընտանիք, գերդաստան։ Ռազմական իմաստով՝ կանոնավոր զինվորական մաս,— ենիչերիների օջաքը։ «Օջաք-խալքը» էին կոչվում թուրքական հետիոտն զինվորները, իսկ հեծյալները՝ «Բեոլյուք-խալքը»։

5. Օդեշի—Մեգրելիան կոչվում էր նաև Օդեշի։

6. Բաղդատջիկ — Արևմտյան Վրաստանում Բաղդատի բերդը, որը օսմանցիները անվանել էին Բաղդատջիկ (ջիկ՝ փոքրացուցիչ մասնիկ է)։ Ներկայումս կոչվում է Մայակովսկի։

7. Սեվիր բերդ—գտնվում է ներկա Չիաթուրայից ոչ հեռու։

8. Աման—բացականչություն է, գործ էր ածվում օգնություն, ներողություն խնդրելու իմաստով։ Երբ պարտվողը «աման»-ով դիմում էր հաղթողին, դա նշանակում էր, որ նա հանձնվում, անձնատուր էր լինում։ Հաճախ գործ է ածվում՝ բերդը «ամանով» հանձնվեց։

9. Կափըջիների քեթխուդա—կափըջի՝ բառացի նշանակում է դռնապան։ Կափըջի Բաշի էին կոչվում փադիշահական արքունիքի փոքր աստիճանավորները, իսկ կափը-քեթխուդասի կամ կափըջիների-քեթխուդան վիլայեթներում փաշաների գործակատարն էր կամ փադիշահական գործերը կարգավորող հատուկ պաշտոնյա։

10. Էֆրենջի—հայտնի թուրք բառարանների հեղինակը՝ Շեմսեդդին Սամիի ասելով «էֆրենջ» բառը (որը Franc բառի աղավաղված ձևն է հավանաբար) կազմվել է միջին դարում և գործ է ածվել ֆրանսիացի և առհասարակ եվրոպացի իմաստով. այսպես, «Թարիխի—Էֆրենջի», «լիսանի էֆրենջի»—եվրոպական պատմություն, եվրոպական լեզու իմաստով է գործ ածվում։ Տվյալ դեպքում «էֆրենջի ծիսակատարություն» գործ է ածվում կաթոլիկական դավանանքի իմաստով։

ش. سامی: «قاموسی ترکی»، درسعادت، ۱۳۱۸، صحیفه ۳۶. *

ՋԵՎԴԵԹ-ՓԱՇԱ (ԱՀՄԵԴ-ՋԵՎԴԵԹ) — جودت پاشا

XVIII ԴԱՐ

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ» — تاریخ جودت

(1188—1241 pp., 1774—1825 pp.)

Ահմեդ-Ջեվդեթ փաշան, որը հայտնի է նաև Հաջի-Իսմայիլ-Զադե ազգանունով, թուրք պատմագիրների շարքում զբաղվում է շատ կարևոր տեղ։

Նրա կենսագրական տեղեկությունների մեջ ծննդյան թվականը որոշակի չի ցույց տրվում, սակայն, հավանաբար ծնվել է XIX դարի 2-րդ տասնամյակին, քանի որ նա մահացել է մոտ 80 տարեկան հասակում 1312 թ. (1894)։

Ապրելով և կրթություն ստանալով Ստամբուլում, Ջեվդեթ փաշան, իբրև պետական բարձրաստիճան անձնավորություն, մոտիկից և ակտիվորեն մասնակցում է այդ շրջանի [XIX դարի] Օսմանյան կառավարության պետական-վարչական, քաղաքական-դիվանագիտական, կուլտուր-կրթական աստիճանների բազմատեսակ գործերին։ Միայն նրա ծառայությունների և վարած պաշտոնների թվարկումը ցույց է տալիս, թե որքան ընդարձակ և բազմակողմանի է եղել Ջեվդեթ փաշայի գործունեության պետական ասպարեզը։ Մոտ 50 տարի նա ծառայել է պետական տարբեր բարձր հիմնարկություններում։

Վալիի պաշտոնով ծառայել է Ադանայում, Հալեպում, Մարաշում և Սուրիայում։ Վարել է մի շարք մինիստրություններ՝ հանրային կրթության (4 անգամ), Արդարադատության (4 անգամ), Ներքին գործերի, Առևտրի և էվկաֆի։ Ջեվդեթ փաշայի պետական ծառայությունների մեջ կարևոր տեղ էր բռնում նրա մասնակցու-

թյունը տարբեր վարչական-օրենսդրական հանձնաժողովների և խորհուրդների մեջ՝ երկրում ռեֆորմներ մտցնելու կապակցությամբ («Թանզիմաթի» նախապատրաստությունները):

Այդ բոլոր պատասխանատու աշխատանքները չեն խանգարել նրան զբաղվել նաև գրականությամբ: Ունի բանաստեղծություններ, լեզվի և բերականության վերաբերող հեղինակություններ և այլն:

Իբրև պատմագիր, Ջևդեթ փաշան, ինչպես ասացինք, բոնում է խիստ կարևոր տեղ: Նա եղել է պաշտոնական տարեգիր («վակա-նյուվիս») և այդ պաշտոնում ծառայել է 1270—1273 թթ. (1853—1856):

Նրա պատմությունը—«Թարիխի Ջևդեթ»-ը բաղկացած է 12 տևվար հատորից և ընդգրկում է 53 տարվա պատմություն հիջրի 1188 թ. մինչև 1241 թ. (1774—1825), այսինքն XVIII դարի վերջին և XIX դարի առաջին քառորդը: Ըստ կարգի, Ջևդեթ-փաշան 27-րդ տարեգիրն է Օսմանյան կառավարության պաշտոնական տարեգիրների շարքում:

Ջևդեթ փաշայի «Պատմության» ընդգրկած ժամանակաշրջանը զուգադիպում է պատմական խոշոր, համաշխարհային նշանակություն ունեցող դեպքերի, ինչպիսիք են Ֆրանսիական Մեծ ռևոլյուցիան և նրա հետ կապված բազմաթիվ դեպքերը, եվրոպական երկրների, ինչպես նաև Օսմանյան պետության ու Ռուսաստանի միջև տեղի ունեցող պատերազմները և այլն: Այդ բոլոր դեպքերին Թուրքիան այս կամ այն չափով մասնակցել է: Թուրքիան իբրև Մերձավոր Արևելքի խոշոր իսլամական պետությոն, այդ ժամանակամիջոցում ապրում էր իր քայքայման և կազմալուծման ամենածանր շրջանը: Պետության Եվրոպական մասում՝ Ռումելիում, նրա «կալվածները» աստիճանաբար կրճատվում էին, բալկանյան ազգությունների մեջ զարգանում էր ազատագրական շարժումը: Թուրքիան ապրում էր կրիտիկական վիճակ: Ենիչերինների անկարգությունները, բանակի լրիվ քայքայումն ու այլասերումը, էյալեթներում, մասնավորապես Արևելքում, վեզիրների, փաշաների, մյութասարրիֆների և այլ պետական պաշտոնյաների հաճախադեպ ապստամբությունները և իրար դեմ մղած պատերազմները, թափառաշրջիկ և անհանգիստ աշիրեթների, ցեղերի անվերջ խլրտումները, թալանն ու կողոպուտները (մասնավորապես քրդաբնակ վայրերում և Իրանի սահմաններում), երկիրը հասցրել էին կործանման վիճակին: Պարզ է, որ ներքին և արտաքին այդ խոշոր և ծանրա-

կշիռ դեպքերը Օսմանյան կայսրության սահմաններում ապրող ազգությունների, մասնավորապես քրիստոնյա ազգությունների (հայեր, հույներ և այլն) դրությունը դարձրել էին կրիտիկական և ահավոր։

Ահա, խիստ ընդհանուր գծերով, այդ շրջանի իրական պատկերը։

Ջևդեթ-փաշան իր «Պատմության» մեջ վերոհիշյալ բոլոր կարևոր մոմենտները տալիս է բավականին մեծ հմտությամբ և պարզությամբ։ Իբրև լիբերալ հայացքների տեր պետական անձնավորություն, նա առանց դուրս գալու իսլամական կրոնի և սուլթանական մոնարխիստական իդեոլոգիայի սահմաններից, փորձում է տալ բոլոր տեսակի դեպքերի անալիզը և քննադատությունը։ Ջևդեթ-փաշայի «Պատմության» մեջ մենք հանդիպում ենք նման բազմաթիվ էջերի, որոնցից առավել բնորոշները թարգմանել ենք տեքստին հարազատ մնալու սկզբունքով։

Իբրև պատմագիր, Ջևդեթ-փաշան բավականին տարբերվում է նախորդ պատմագիրներից։ Դա պիտի բացատրել, ամենից առաջ, նրա ժամանակով, ստացած կրթությամբ և պետության մեջ գրաված դիրքով։ Ջևդեթ-փաշան իր «Պատմության» հսկայածավալ հատորներում պատմական դեպքերը լուսաբանում և վերլուծում է պաշտոնական փաստաթղթերի, պատմական բազմաթիվ աղբյուրների (եվրոպական և իսլամական) հիման վրա։ Նրա պատմության ամեն մի հատորի սկզբում մանրամասնորեն հիշվում են այդ աղբյուրները, իսկ «Պատմության» բուն տեքստի մեջ ցիտատները՝ բազմաթիվ աղբյուրներից։ Պատմագիրը իր հատորների վերջում տալիս է բազմաթիվ փաստաթղթերի պատճենները (խաղաղության դաշնագիրը) պետությունների միջև փոխանակված գրությունները (նոտաները), փադիշահական ֆերմանները, պետական-քաղաքական կարևոր անձերի զեկուցագրերը և այլն։

Քանի որ պատմագիրը իր «Պատմության» մեջ ուսումնասիրում է իրեն համեմատաբար ավելի մոտ ժամանակաշրջանի դեպքերը (մոտավորապես 70—80 տարի) և իր տրամադրության տակ ունեցել է սուլթանական արքունիքի հարուստ արխիվային նյութերը, այդ պատճառով հաճախ պատմական դեպքերը (մանավանդ արքունական և Բարձրագույն Դռան վերաբերյալ նյութերը) տալիս է կարծես սղագրական մանրամասնություններով, գրեթե բոլոր դեպքերում ավելացնելով իր անձնական դատողությունները ու քննադատությունները։ Ջևդեթ փաշան քննադատում է անգամ

սուլթաններին, չնայած որ սուլթանը՝ իբրև իսլամական խալիֆա (Մարգարեի փոխանորդը) սուրբ անձնավորություն է համարվում և անքննադատելի է։ Ջևդեթ փաշայի լեզուն ու ոճը անհամեմատ պարզ են և կատարելագործված, քան նախորդ պատմագիրների լեզուն։

«Թարիխի Ջևդեթը» տպագրված է մի քանի անգամ։ Մեր ձեռքի տակ եղածը նրա 2-րդ և 3-րդ տպագրությունն է։ Տպագրությունը տեղի է ունեցել Ստամբուլում պետական տպարանում 1288 թ. և 1302 թ. (1871 թ. և 1884 թ.)։

«Թարիխի Ջևդեթից» մենք թարգմանել և քաղվածաբար տվել ենք բավականին ընդարձակ նյութեր. առաջին հերթին այն նյութերը, որոնք կապված են Հայաստանի և հայերի հետ։ Նկատի առնելով պատմական ժամանակաշրջանի բացառիկ կարևորությունը, թարգմանել ենք նաև մի շարք նյութեր, որոնք կապված են ռուս-թուրքական, թուրք-պարսկական և թուրք-վրացական հարաբերությունների հետ, առանձնապես այն նյութերը, որոնք կապված են վրաստանի Հերակլ թագավորի երկարատև գործունեության հետ։ Թարգմանել ենք նաև բավականին նյութեր, որոնք վերաբերում են երկրի ներքին դրությանը, քանի որ այդ դրության հետ անմիջական կապ են ունեցել նաև Օսմանյան պետության մեջ ապրող հայերը։

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ» — تاريخ جودت

(Հատ. I)

1190 թվականի (1776) դեպքերից

Իրանի վիճակը և Իրանի դեմ արշավանք սկսելու որոշումը

Պատմագիր Ջևդեթ փաշան մանրամասնորեն պարզաբանում է Իրանի վիճակը։ Նադիր-Շահը մի որոշ ժամանակ աշխարհակալություն անելուց հետո սպանվում է։ Նրան հաջորդող շահերը չեն կարողանում տևական իշխանություն ստեղծել, բայց այդ, Իրանի խաններից շատերը հետամուտ են լինում անկախություն ձեռք բերելուն։ Այդ խաններից Զենդ-Քերիմ-խանը կարողանում է Իրանի ժողովրդին իր կողմը գրավել, ընկճել մյուս խաններին, նվաճել Ֆարսն ու Իրաքը, Խորասանի երկրի մեծ մասը։ Ադրբեջանի խանները թեև պահպանում են իրենց անկախությունը, սակայն Նրանք էլ Քերիմ խանի հետ բարեկամական կապ են հաստատում։

Պատմագրի ասելով՝ Քերիմ խանը, նկատի ունենալով իր ոչ-ազնվական ծագումը (նա Շիրազի շրջանի քոչվոր քրդական ցեղերից էր) շահի տիտղոս չի կրում, բավականանում է «Իրանի վեքիլ» կոչումով։ Նա իր իշխանության մայրաքաղաքը ընտրում է Շիրազը։ Քերիմ խանը և նրա հաջորդները Իրանում քառասուն տարուց ավելի իշխել են Զենդի անունով։ Օսմանյան կառավարությունը պաշտո-

Եապես ճանաչել էր Քերիմ խանի իշխանությունը։ Ջևդեթ փաշայի տալով, չնայած որ Ադրբեջանի խաներն ու ժողովուրդը, դժգոհ լինելով երկարատև ներքին խռովություններից, դիմել էին Օսմանյան կառավարությանը, ցանկություն հայտնել մտնել նրա հովանավորության տակ, սակայն Օսմանյան կառավարությունը, հավատարիմ Նադիր-Շահի ժամանակ կնքված հաշտության պայմանագրին, Իրանի նկատմամբ ոչ մի նվաճողական քայլ չէր կատարել, 1190 թ. սկսած Քերիմ խանը Օսմանյան պետական ատհմանները սկսեց խախտել Բաղդատի և Բասրայի սահմաններում, բացի այդ, նրա եղբայրը՝ Սադըք-խանը պաշարեց Բասրան, և ատհաստարակ, Քերիմ-խանի զինվորները Օսմանյան սահմանի ժողովրդի նկատմամբ բռնություններ գործ դրին։ Այս առթիվ Բաղդատի վալի՝ Օմեր փաշայի և Իրանի դեսպան, նշանավոր բանաստեղծ Վեհբի-էֆենդիի ներկայացրած զեկուցումներից պարզվում էր, որ Իրանի խաների Օսմանյան կառավարության դեմ պատրաստած զինվորական ուժերի հետ միասին, մեծ վտանգ է ներկայացնում նաև Վրաստանի Հերակլ խանը։ Այս մասին Ջևդեթ փաշան գրում է՝

«Թիֆլիսի խանը՝ Հերակլը Ռուսիայի հետ լավ հարաբերության մեջ էր և Աչըք-Բաշի խանի հետ մոտիկություն էր ստեղծել։ Նա Իրանի ժողովրդի և շրջակայքի այլ խաների հետ կապ էր հաստատել և միացել։ Այդ ժամանակ երկրում երևան եկած հանքերի շնորհիվ իր ուժն ու հզորությունը ավելացնելով, նաև մեկ օրում 20 հազարանոց բանակով ուզած ուղղությամբ շարժվելու կարող՝ ուժեղ մի թշնամի էր դարձել։ Այնպես որ նա կարող էր Քերիմ խանի հետ միանալ, որով նրա [Քերիմ խանի] հարձակումը դառնում էր որոշված և անտարակույս։ Հայտնելով այս մասին, նրանք խնդրում էին ժամ առաջ մեծ քանակությամբ պաշար և ռազմամթերք ուղարկել Բասրան պաշարումից ազատելու և Բաղդատի պաշտպանությունը ապահովելու համար»։

Ըստ պատմագրի, Իրանի հարցը «մեծ և ծանրակշիռ հարցերից էր»։ Այդ պատճառով էլ կառավարությունը լուրջ կերպով զբաղվում է այդ հարցով։ Քերիմ խանը սկզբում հաշտություն կնքելու պատրվակով, կարողանում է թուրք փաշաներին խաբել և հետո առիթից օգտվելով գրավում է Բասրան և կողոպտում։ Ռեբի-ուլ էվվելի 11-ին, Ասեֆի պալատում2 Պետական խորհուրդ է գումարվում և որոշվում է շտապ կարգով Իրանին պատերազմ հայտարարել։ Այդ մասին Ֆեթվա է տրվում։

(«Թարիխի Ջևդեթ», հատ. I, էջ 107—114)։

Իրանի դեմ արշավանքի հայտարարությունը

Պատմագիր Ջևդեթ փաշան մանրամասն նկարագրում է Իրանի արշավանքի ռազմական ուժերի, պաշարների և փոխադրությունների նախապատրաստությունը։ Մոբիլիզացվում են ենիչերիական բոլոր տեսակի, վիլայեթների թիմար և զեամեթ-

ների, ինչպես նաև բազմաթիվ աշխրեթների դինված ուժերը։ Կազմակերպվում է սննդամթերքների հավաքումը և փոխադրումը։ Բիրեջիկի[3] նավահանգստում ձևնարկվում է 150 փոխադրանավի կառուցմանը։ Պետության գանձարանից հրահայական գումարներ են հատկացվում։

Ադրբեջանի խաների հետ տեղի ունեցած բանակցությունները

Ամեն կողմից Իրանի վրա բանակ ուղարկելու մասին որոշում էր տրված. Կարսի կողմից շարժվող բանակը ամենից առաջ Ադրբեջանի վրա շարժվելու կարիք պիտի զգար։ Բայց որովհետև պետք եղածի չափ պարզ չէր, թե Ադրբեջանի խանները Քերիմ խանի հետ ինչպիսի հարաբերության մեջ են (նրանք միացած են թե ոչ), այս պատճառով անհրաժեշտ եղավ նախապես պարզել այդ հարցը և ըստ այնմ շարժվել։ Ադրբեջանի ժողովրդին ոտքի տակ չտալու համար, հարմար նկատվեց նախապես դրությունը հայտնել Ադրբեջանի խաներին և պաշտոնապես հարցնել Քերիմ խանի հետ նրանց ունեցած կապի և միության մասին։ Այս պատճառով Սեդարեթի կողմից ամեն մեկ խանին ուղղված հատուկ գրություններ, Կարսի սերասքերության կողմից պատրաստված որոշ քանակության նվերների հետ միասին ուղարկվեցին Ախալխայի և Կարսի սահմանապահների միջոցով։ Վերոհիշյալ գրություններից Երևանի խան՝ Հյուսեին-Ալի խանին ուղղված գրության պատճենը տրվում է գրքի վերջում։ Ադրբեջանի խանները ստանալով վերոհիշյալ գրությունները, շտապեցին Կարսի սերասքեր Ալի-փաշային և Զըլդրի վալի վեզիր-Սուլեյման փաշային հայտնել, որ նրանք խնդրում են Օսմանյան բարձր կառավարության պաշտպանությունը և հովանավորությունը։

Այսպես, այդ խանների նշանավորներից Թիֆլիսի Հերակլ խանը, Զըլդրի վալին, Երևանի խան՝ Հյուսեին-Ալի խանը և Խոյի խան՝ Ահմեդ խանը Սերասքեր Ալի փաշայի հետ բանակցելով, Օսմանյան կառավարությանը հավատարմություն հայտնեցին։ Վերոհիշյալ Թիֆլիսի խանը, պարսկերեն լեզվով դրված հավատարմության նամակը իր քարտուղարի՝ Միրզա-Գուրգինի [Գուրգեն] միջոցով, Զըլդրի վալիի կնքապահի* ուղեկցությամբ ուղարկեց Երջանիկ Ասիթանե [Ստամբուլ]։ Այդ նամակի թարգմանական բովանդակությունը հետևյալն է՝

«Ինքը [Հերակլը] մի շարք պայմանների բերումով կարիք է զգացել դիմել Իրանի շահերին, որը տեղի է ունեցել ժամանակի և

---

* Կնքապահ — «մյուհյուրզար», կնիք — մյուհյուր բառից։

դրության պատճառով. Ասված մի՛ արասցե՝ որ նա Օսմանյան կառավարությանը հակառակվելու նպատակով այդ արած լինի, ոչ էլ գա իրական հակամետության կամ կապի հետևանքով է եղել։ Ներկայումս նորից, ինչպես առաջ, պատրաստ է ծառայելու և հավատարմություն ցույց տալու Բարձր Սուլթանությանը և իրրև սահմանակից՝ Օսմանյան կառավարության հետ դրացիության իրավունքները հարգելու համար չի խնայում ոչ մի ջանք։

Մինչև հիմա, նա, Օսմանյան կառավարության թշնամիների հետ հարաբերություն և միություն չի ունեցել և սրանից հետո էլ չի ունենա։ Սրանից առաջ Օսմանյան պետության և Ռուսիայի միջև տեղի ունեցած անթույլատրելի դրության պատճառը՝ այդ ժամանակվա Չըլդրի վալին՝ Սեյիդ-Նաման փաշան է եղել։ Ներկայումս Չըլդրի վալի՝ Սուլեյման փաշան գնահատում և հաստատում է իր Նորին Վսեմության [Սուլթանի] նկատմամբ ունեցած հավատարմությունը. եթե Նորին Վսեմություն փադիշահի կողմից իրեն որոշ օժանդակություն շնորհվի և թույլ տրվի որոշ քայլերի դիմելու, ինքը պիտի ջանա արգելք հանդիսանալ Ադրբեջանի խաներին Քերիմ խանի հետ կապ հաստատելու և միանալու ձգտումներին»։

Որոշ խնդրանքներ նա հանձնարարել է իր վերոհիշյալ դեսպանին՝ (Գուրգեն-Միրզային) բերանացի հայտնելու համար։ Վերոհիշյալ դեսպանի զեկուցման բովանդակությունը՝

«Իրանի վեզիլը՝ Քերիմ խանը, ազնվականության և անձնական արժանիքի հատկանիշներից զուրկ է, նա խարդախությամբ ձեռք է բերել Ֆարսի, Իրաքի և Աջեմի երկրները, սակայն նրան [Քերիմ խանին] կողմնակցություն ցույց տալու մասին ուղարկված մի շարք գրություններին, թե վերոհիշյալ Թիֆլիսի խանը՝ Հերակլը և թե Ադրբեջանի, Շիրվանի և Խորասանի խանները բացարձակապես համակրանք չեն ցուցաբերել։ Այս պայմաններում Իրանի խաներից ոչ մեկը ցանկություն չունի հարձակում գործել Օսմանյան պետության հողերի վրա [տերիտորիա]. խանի կողմից ուղարկված օգնության նամակներին նպաստավոր պատասխան չի տրված։ Եթե վերոհիշյալ Հերակլ խանի ծառայականությունը Նորին Վսեմություն փադիշահի կողմից ընդունվի, զանձերը միացնելով, առանց Կարսի սերասքերի օժանդակության կարիք զգալու, նա հանձն է առնում Ադրբեջանի խաների հարցը բարեհաջող կերպով լուծելու, և այդ մասին իր ունեցած հավատարմության կապը ավելի ամրապնդելու համար, եթե ցանկություն լինի, Չըլդրի վալիի միջոցով։ Ախալխայի բերդում պահելու պայմանով, նա պատրաստ է իր երկրի

պատվավոր անձերից մի քանի պատանդ տալու։ Շիրվանի խանը, երբեմն Հերակլ խանին նվերներ են ուղարկել և երբեմն էլ տուրքեր տվել։ Սրանից հետո նրանցից ոչ մեկը Քերիմ խանին օգնություն չպիտի տա, իրեն նման նրանք էլ Օսմանյան կառավարության հովանավորությունը իրենց համար փրկություն պիտի համարեն և դրա համար երախտագետ պիտի լինեն։ Եթե փադիշահի կողմից Ադրբեջանի խաներին որոշ ճվերներ, շնորհներ և հրամաններ տրվեն, և եթե բոլորին ցույց տրվի նրանց Օսմանյան պետության հետ կապված լինելը, նա [Հերակլը] վստահեցնում է, որ նրանց կողմից փադիշահական երկրի սահմանների վրա հարձակում տեղի չպիտի ունենա։ Եվ եթե Օսմանյան կառավարությունը վերոհիշյալ խանին [Հերակլին] ճանաչի իբրև իրեն պատկանող խան, և այն դեպքում, երբ Քերիմ խանի հետ խաղաղություն կնքի, նա խնդրում է, որ իր և իր որդիների վտանգներից ազատ և ապահով լինելու հարցը նմանապես պայմանագրության պայմանների մեջ մտցվի։

Ներկա պայմաններում Սեֆեվիների սերնդից զուրկ լինելով՝ Իրանի երկրի Օսմանյան պետության նման հզոր և փառապանծ պետության վրա հենվելը բխում է ժամանակի և պայմանների անհրաժեշտությունից։ Սակայն եթե Սեֆեվիներից մեկը երևան գա և Իրանի սուլթանությունը նրան փոխանցվելու լինի, նա [Հերակլը] նորից Օսմանյան պետության հավատարմությունից չպիտի հրաժարվի, այդ դեպքումն էլ նա պիտի ենթարկվի Օսմանյան կառավարության հրամաններին և որոշումներին, և վերջապես նա խնդրում է, որ թե ինքը և թե իր զավակները, Աստուծո տնօրինած ժամանակի ընթացքում, Օսմանյան կառավարության շնորհիվ, պաշտպանության և ուշադրության արժանանան»։

Թե նամակի բովանդակությունը և թե նամակաբերի հայտարարությունը Զըլդըի վալիի գրության և նրա կնքապահի զեկուցման համապատասխան լինելով, այս մասին Ասեֆի պալատում մի քանի խորհրդակցություն և ժողով տեղի ունեցավ և նկատի առնվեց, որ այդ հանդամանքը [Հերակլի առաջարկությունը] Օսմանյան կառավարության պատիվն ու փառքը ավելացնելու պատճառ կլինի և մյուս կողմից էլ ոչ մի անպատեհություն չի կարող առաջացնել։ Բացի այդ, վերոհիշյալ խաների Օսմանյան կառավարությանն ապավինելու մասին սրանից առաջ Կարսի սերասքերին ուղղված կայսերական ֆերմանում շեշտված և ցույց էր տրված, որ մինչև հիմա Ադրբեջանի խաների կողմից թշնամության վերաբերյալ ոչ մի շարժում չի նկատվել, եթե սրանից հետո էլ նրանք անպատեհ ըն-

Թացքի մեջ չգտնվեն, հանդարտ ապրեն և Օսմանյան կառավարությանն ապավինեն, ամեն տեսակ վնասներից և վտանգներից նրանց պաշտպանելու մասին հատուկ միջոցներ ձեռք կառնվեն։ Այդ կոչմերում այս բոլորը ամենքին հայտնի էր դարձել։ Երևանի խան՝ Հյուսեին-Ալի խանը և Խոյի խան՝ Ահմեդ-խանը, դրանից առաջ կարսի սերասքեր Ալի-փաշայի միջոցով ուղարկած գրության մեջ հայտնել էին, որ նրանք [խանները] սրանից հետո էլ հպատակություն և հնազանդություն են ցույց տալու Օսմանյան կառավարությանը և ինչ ծառայություն, որ իրենց առաջարկվի, Թիֆլիսի խան՝ Հերակլ խանի հետ միացած, պիտի ջանան իրագործել։ Այս գրությունը, Հերակլ խանի ցուցմունքները հաստատում և ցույց էին տալիս, որ նրանց միջև միություն գոյություն ունի։ Այդ պատճառով նրանց [խաների] խնդիրը միաձայն որոշումով ընդունվեց և այդ կապակցությամբ առանձին ֆերմաններ ուղարկվեցին։ Միաժամանակ նրանց տեղեկացվեց, որ եթե Քերիմ-խանը նրանց երկրների վրա հարձակվի, Կարսի շրջանի սերասքերը, Տրապիզոնի վալի Էլհաջ-Ալի փաշայի կողմից օգնություն պետք է հասցնի նրանց, Թիֆլիսի խանին կարիքի դեպքում օժանդակություն ցույց տալու համար՝ Ջուղրի վալիի տրամադրության տակ պահվելու են բավականաչափ քանակությամբ ընտրյալ զինվորներ։

Փադիշահի կողմից Հերակլ խանին հազար ոսկի, մի սամույրե մուշտակ (քյուրք) և մի զարդարված ձի, Հյուսեին Ալի խանին՝ երկու հազար, Ահմեդ խանին՝ հազար հինգ հարյուր ոսկի և մի սամույրե մուշտակ ևվեր ուղարկվեց։

(«Թարիխի Ջևվդեթ», հատ. I, էջ 122--128)։

* * *

Ինչպես հիշվեց, Քերիմ խանի դեմ պատերազմ հայտարարելու կապակցությամբ, Օսմանյան կառավարությունը մի շարք խաներին, այդ թվում Երևանի խան՝ Հյուսեին-Ալի խանին հատուկ նամակ և ֆերման էր ուղարկել։ Պատմագիր Ջևվդեթ փաշան ! հատորի վերջում տալիս է այդ երկու գրությունների պատճենը։ Հաշվի առնելով նրանց բովանդակության նույնությունը, թարգմանում ենք միայն ֆերմանը։

Երևանի խանին ուղարկված Բարձր ֆերմանի պատճենը

Ֆերմանում նախապես շեշտվում է Նադիր-Շահի ժամանակ կնքված հաշտության դաշնագրի, այդ «ամրակուռ պատնեշի» հակայական նշանակությունը երկու կողմերի համար, և հետո՝ Օսմանյան կառավարության հավատարմությունը պայմանագրի անխախտ պահպանման նկատմամբ: Այնուհետև մանրամասնորեն հիշվում են Զենդ-Քերիմ խանի Օսմանյան երկրի հանդեպ կատարած թշնամական քայլերը (Բաղդատի և Բասրայի շրջաններում) և Օսմանյան կառավարության նրա դեմ ձեռնարկած ռազմական միջոցառումները[7]:

«...Իմ աշխարհապարծիկ ֆերմանում հայտնել եմ, քանի որ Ադրբեջանի խաների կողմից առայժմ թշնամական ընթացք և շարժում չի նկատվել, հետևաբար նրանց երկրների վրա չպետք է հարձակվել: Նրանցից արժանավորին հատուկ նամակներ եմ գրել և արգելել Զենդ-Քերիմի հետ կապ հաստատելը: Եթե նրանք [խանները] իրենց վիճակում ապրեն, մեր նկատմամբ թշնամություն և ատելություն արտահայտելուց հետու մնան, իմ Բարձր Սուլթանությանը հպատակություն ու հնազանդություն ցուցաբերելու դեպքում, նրանց ապահովության և անվնաս կացության մասին ցուցմունքներ և հանձնարարություններ կտրվեն:

Դո՛ւ, որ վերոհիշյալ խանն ես, Քեզ և Թիֆլիսի խան Հերակլ խանին իմ հավատարիմ ադրաղամ և բացարձակ փոխանորդի կողմից ցույց է տրված, որ այս անգամ նախորդ սերտաքերին և իմ Բարձրագույն Դռանը քո ուղարկած գրությունից և Խոյի իշխող Ահմեդ խանի ու քո մարդկանց զեկուցումներից երևում է, որ Դուք իմ փադիշահական Դռանը ծառայություն և հպատակություն եք հայտնել՝ ընդունելով այդ ձեզ համար որպես պարծանքի միջոց, միաժամանակ հայտնել եք, որ պատրաստ եք ծառայելու իմ բոլոր հրամաններին. Թիֆլիսի Հերակլ խանի հետ միանալով հռժարություն եք հայտնել՝ անձնազոհ լինելու իմ կայսերական անձի համար: Ներկայումս Թիֆլիսի վերոհիշյալ Հերակլ խանը Ջլդրի վալի և իմ վեզիր Սյուլեյման փաշայի կնքապահի հետ միասին իր վրատահելի մարդկանցից Գուրգեն-Միրզայի ձեռքով իմ կայսերական Բարձր Դռանը խնդրագիր է ներկայացրել, որով նա անկեղծորեն ընդունում է իմ արդարադատ իշխանության նկատմամբ իր պատրաստակամությունը և հայտնում, որ դու, Խոյի խանը և Ադրբեջանի մյուս խանները, իսոր և անկեղծ կերպով կապված եք իմ փառապանծ գահին և փադիշահությանը ու իր հետ համախոհ՝ իմ փադիշահական հրամաններին ենթարկվելով, Զենդ-Քերիմից և նրա կողմնակցությունից բոլորովին հրաժարվում եք, որը ձեզ հետ համախոհ

պիմել է իմ արդարադատ Դռանը՝ վերոհիշյալ խանին [Հերակլին] հայսերական շնորհներ են տրվել և իր ցանկության թույլտվության մասին տրվել իմ նվիրական հրամանը։

Դո՛ւ, որ հավատարմություն հայտնող վերոհիշյալ խանն ես։ Արդարև, երկար տարիներից ի վեր Երևանի կառավարության դլխին եղող իմ փառապանծ Դռան Կարսի ու Էրզրումի սահմաններում գտնվող մեծ վեզիրների հանդեպ քո ունեցած անկեղծ ցանկությունը և անսահման բարեկամությունը շատ անգամներ փորձված է։ Մասնավորապես Ջենդ-Քերիմի կողմից կազմակերպված և դրժողախտությամբ վերջացած խռովարարական ելույթից հետո քո հավատարմության հակառակ ոչ մի անարժան վիճակի մեջ չլինելը նկատի է առնված։ Քո ձգտումների և շարժումների նկատմամբ իմ վստահությունը բացահայտ է։ Իրանի խաների շարքում քո ազնվացեղությունը, իմաստությունն ու արժանիքն իմ կայսերական աչքում պարզ և ակնհայտ լինելով, իմ լուսապսպուռ փադիշահական Դռան կողմից քո խնդիրը ընդունվում է, և իմ կայսերական բարձր պատվով պարգևատրվելու արտոնություն է շնորհվում։ Սրա հետ միաժամանակ այս անգամ քո արժանիքն ու պատիվը բարձրացնելու համար իմ կայսերական գանձարանից, իբրև փադիշահական շնորհ, նվիրում եմ քեզ երկու հազար ոսկի դրամ և, հատուկ արքայական հանդերձարանից, սամույրե մի խալաթ։ Այս վեհաշուք ֆերմանը ուղարկվում է ներկայումս Էրզրումի և Տրապիզոնի վալի ու Կարսի շրջանի Սերասքեր՝ իմ վեզիր Էլհաջ-Ալի-փաշայի միջոցով։ Դու թղթակցիր իմ Բարձր կառավարության հպատակությունը ընդունած այլ խաների հետ, և եթե ձեր կողմից ձեր խոստման և հավատարմության հակառակ որևիցե քայլ և շարժում տեղի չունենա, ձեր երկրներին և հողերին ոչ մի վտանգ չի սպառնա։ Իսկ եթե Ջենդ-Քերիմը ձեզ նեղություն պատճառելու համարձակություն ունենա, վերոհիշյալ սերասքերին պատվիրված է պաշտպանել և օգնել ձեզ։ Ձեր հավատարմության մեջ որքան ժամանակ որ հարատև լինեք, ինչպես որ մինչև օրս եղել եք ձեր երկրի կառավարության տերն ու տիրականը, սրանից հետո էլ այդ ձևով կշարունակեք։ Ձեր ապահով, երջանիկ և հանգիստ ապրելու համար իմ կայսերական շնորհները անպակաս կլինեն։ Խոյի խան՝ Ահմեդ-խանին էլ կայսերական նվեր և խալաթ եմ շնորհում։ Թիֆլիսի խան՝ էրեկլի [Հերակլ] խանին հանձնարարված է, որ քեզ և Ադրբեջանի այլ խաների հետ միացած, հոգ տանի ձեր շնորհապարտ ծառայականությանը։ Այդ էլ քեզ հայտնի թող լինի... Թիֆլիսի

խանի հետ բանակցելով, խաղաղության և միության հետամուտ լինելով՝ ջանացեք ձեր խոստումն ու հանձնառությունը իրագործել։ Կարսի սերասքեր՝ վերոհիշյալ վեզիրին գրված է ձեր հատուկ գործի մասին և հրահանգ է տրված ժամանակի ու պայմանների պահանջի համաձայն օժանդակության և օգնության ցույց տալ։

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. I, էջ 300—303)։

Աբտակարգ դեպք (դարիբե)

Սուլթան Մուստաֆա խանի տիրապետության ժամանակաշրջանում, Ռուսաստանի դեմ տեղի ունեցած պատերազմում, վախենալով, որ Հերակլ խանը այդ ուղղությամբ շարժվելով կարող է Օսմանյան պետության սահմաններին վնաս պատճառել, Քերիմ-խանին նրա դեմ հանելու և հարձակման մղելու նպատակով միջոցներ էին ձեռք առնված ու գրություններ ուղարկված։ Այժմ [Հերակլ խանի] ինքնաբերաբար Օսմանյան կառավարությանն ապավինելով՝ Քերիմ-խանի դեմ օգտագործելու խնդրանքը, Աստվածային կամքի տարօրինակ դեպքերից է [դարիբե]։*

Լրացում

Ինչպես որ վերևը հիշվեց, Ադրբեջանի խաներին հովանավորության իմաստով հրամաններ ուղարկվեցին։ Սակայն նկատի ունենալով, որ նրանց՝ Օսմանյան պետությանն հարելը կարող է Չենդ-Քերիմի կողմից Օսմանյան կառավարությանը խաթելու մի խորամանկություն լինել, նախազգուշության համար անհրաժեշտ նկատվեց միջոցներ ձեռք առնել։ Այդ պատճառով Կարսի շրջանի սերասքերին տեղեկություն տրվեց և հրամայվեց իր տրամադրության տակ գտնված զինվորական ուժերով կամաց-կամաց դեպի Կարս շարժվել և զինված ուժերով այդ կողմերում սարսափ տարածել։ Բացի այդ՝ նրան հանձնարարվեց իր կողմից հատուկ մարդիկ նշանակել և ստուգել Ադրբեջանի խանների վիճակը, նրանցից վատահության մուրհակներ վերցնել և առհասարակ ամեն կերպ նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել։

---

* *Սուլթան Մուստաֆա III, 1171—1203 թթ. (1757—1786)։*

Ադրբեջանի խաների դրության մասին (լրացում)

Ինչպես վերևում հիշվեց, Ադրբեջանական խաներին կայսերական նվերներ և պատվերներ ուղարկվեցին։ Այս անգամ Զըլդրի վալիից ստացված դրության մեջ հայտնվում էր, որ Թիֆլիսի խան Հերակլը փադիշահական նվերները դիմավորելիս, իջել է ձիուց համբուրել փադիշահի կողմից նվեր ուղարկված ձիու սանձը, հետո հեծել նրան և փադիշահական շքախմբի հետ առաջ շարժվել, մեծ հանդիսավորությամբ թնդանոթներ է արձակել տվել և իր կենտրոնատեղը հասնելուց հետո՝ Դիվան կազմել, իր ժողովրդի ավագանու ներկայությամբ կարդացել փադիշահական դրությունը և այնուհետև փադիշահի կողմից շնորհված խալաթը հագնելով՝ համբուրել է տվել նրա փեշը իր ավագանուն ու հայտարարել իր հպատակությունը Օսմանյան պետությանը։ Իսկ Երևանի Հյուսեին-Ալի խանը իր ավագանու հետ արգելել է այդպիսի փառավոր հանդիսավորություն կատարելը։

Երբ հասկացվեց, որ Ադրբեջանի խաների Օսմանյան կառավարության բարձր հովանավորություն խնդրելը տեղի է ունեցել պայմանների բերումով, որոշվեց, որ նրանց չի կարելի լրիվ կերպով հավատ ընծայել։ Նկատի առնվեց, որ Կարսի սերասքերին ոչ թե երկիրը ընդարձակելու, այլ երկրի սահմանները պաշտպանելու պաշտոն է տրված։ Նմանապես նկատի առնվեց, որ առանց պատճառի մի շարք կանանց ու երեխաների, ինչպես նաև աղքատների ոտնատակ լինելը հակառակ է արդարության և խղճի կանոններին։ Վերոհիշյալ սերասքերին հայտնվեց, որ նա դուրս գալով էրզրումից, ձիերը մարզապետիներում արածացնելով շարժվի դեպի Կարսի կողմերը և ուշիմորեն ուսումնասիրի այդ կողմերի դրությունը։ Եթե Ադրբեջանի խաների կողմից թշնամական շարժում նկատի, այդ դեպքում, փոխադարձ հատուցման կարգով պետք է անմիջապես հարձակվի նրանց վրա։

Սակայն որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, Հերակլ խանի քարտուղարը՝ Գուրգեն-Միրզան, նորից Զըլդրի վալիի կնքապահ ուղեկցությամբ Ստամբուլ* եկավ և հայտնեց, որ Հերակլ խանի խելացի միջոցառումներով Խոյի, Գենջեի, Երևանի, Ղարաբաղի և Շիրվանի խաներն էլ վերջերս հակված են դեպի Օսմանյան կառավարության կողմը, նրանք էլ սրանից հետո Օսմանյան կառավարության ծառայականություն ընդունելու, կայսերական սահման-

---

* Բնագրում «Դերսեադեթ» (երջանկության վայր, տեղ)։ Թուրք դրականության մեջ հաճախ «Դերսեադեթ» կոչումը գործ է ածվում Ստամբուլի փոխարեն։

Ներին վատ աչքով չնայելու մասին դրավոր խոստումներ են տվել, որ Հերակլ խանն էլ իր կողմից մի երաշխավորական գրություն է ուղարկել: Հերակլ խանի կողմից Սեդարեթին, Քեթխուդա-բեյին և Ռեյիս-էֆենդիին իրրև նվեր բերել է մուշտակ, կերպաս, շալ և այլն: Թե Գուրդեն-Միրզային և թե կնքապահին խալաթներ հագցընելուց հետո, նրանց իրրև բնակավայր տրվեց Ջրլդրի վալիի Կափու-Քեղխուդայի բնակարանը: Անմիջապես Ռեիս-էֆենդիի կողմից Բեքլեքչի*-հայրի էֆենդին դնաց և նրանց հայտարարությունները դրի առավ:

Նրանց զեկուցման համառոտ բովանդակությունը այս է՝ Հերակլ խանը կայսերական գրություններն ու նվերները ստացած օրից սկսած, Օսմանյան կառավարությանը հավատարմություն և հպատակություն ցույց տալը, և այդ կերպով վսեմաշուք սուլթանության ծառաների շարքում ընդունվելը, իր համար մեծ շնորհ և պարծանք է համարում: Սրանից հետո ինքը, իր հավատարմության և ծառայականության մեջ հաստատակամ մնալով հանդերձ, Ադրբեջանի խաներին էլ իր նման Օսմանյան պետության հավատարմության շրջաններում առնելու ջանադիր պիտի լինի: Այսպիսով, այդ շրջանները լինելով ամբողջապես Օսմանյան կառավարության լրացուցիչ մասերը, Օսմանյան կառավարությունը ոչ ոքի կալվածքին և ինչքին աչք չունի և նրա շուքին ապավինողները, որքան որ երջանիկ և բարեբաստիկ լինեն, պետք է հաստատ հասկանան և ըմբռնեն, որ այդ միայն Վսեմ սուլթանության շնորհիվ է տեղի ունեցել: Սրանից հետո հրաժարվելով Ռուսաստանից և ամբողջովին Օսմանյան կառավարությանը ապավինելով՝ հպատակություն է հայտնել Նորին Վսեմություն փադիշահի Բարձրագույն Դռանը:

Փադիշահի կողմից Հերակլ խանին քուրք, ձիու սարք և ադամանդազարդ ժամացույց շնորհվեց:

(«Թարիխի Ջևդեթ», հատ. I, էջ 128—130):

1192 թվականի (1778) դեպքերից

Կաթոլիկ պատրիարքի ընտրության արգելումը

Օսմանյան պետության քրիստոնյա հպատակներից հայ ազգը, հույն** և կաթոլիկ դավանանքներից տարբեր, հատուկ ծիսակատարություն է ունեցել և մինչև 1040 թ. (1630) նրանց [հայերի] միջև

---

* Բեքլեքչի — կայսերական Դիվանի գրասենյակի պետը:

** Բնագրում «ռում» բառը գործ է ածվում հունադավան, օրթոդոքս իմաստով:

այլ դավանանք հայտնի չի եղել։ Սակայն ֆրանսիացի (ֆրենգ) հայտնի վարդապետները շրջելով հայերի մեջ, կարողացան նրանց մի մասին ընդունել տալ Հռոմում՝ Պապի հոգևորական իշխանության տակ գտնվող կաթոլիկական դավանանքը [ընդհանուր դավանանք իմաստով]։ Հույների և հայերի հոգևորական պետերը՝ պատրիարքները, գտնվում են Օսմանյան պետության մեջ, իսկ կաթոլիկ եկեղեցին օտար հոգևորական պետի է հպատակվում։ Արևմտյան պետությունների մեծ մասը պատկանում են այդ դավանանքին [կաթոլիկական]։ Արևելյան երկրներում ֆրենգությունը մեծ համբավ վաստակած լինելով, Օսմանյան պետության հպատակներից մի փոքր հասարակության այդպիսի մի օտար եկեղեցու հպատակությունը քաղաքական խոտություն է համարվում։ Բուն հայերը, ֆանատիկական տեսակետից, կաթոլիկ դարձած հայերին խիստ թշնամի լինելով, նրանց [կաթոլիկ հայերի] դեմ մի շարք ամբաստանություններով և դրպարտություններով խլացնում էին կառավարության ականջները։ Երբ այս խնդիրը զեկուցվեց վեհ Սուլթան Մուրադ IV-ին, նրա հրամանով ռայաների մեջ նման խոտություն ստեղծելու համարձակություն ունեցողներին համապատասխան պատժով պատժեցին։ Այդ հարցը նորից երևան եկավ 1147 թ. (1774), Հեքիմ-Զադե-Ալի փաշայի սեդարեթության ժամանակ։ Նկատի առնելով այդ երեսյթի քաղաքական վնասակարությունը, վերոհիշյալ խմբից [կաթոլիկ հայերից] մի քանի հոգի մահվան դատապարտվեցին. բացի այդ, հայոց պատրիարքներին պաշտոնական հրաման տրվեց, որով հայտնվում էր, որ ֆրենգ եկեղեցիներ գնացող և կաթոլիկ դավանանք ընդունող ռայաներ հայտնաբերելիս, պետք է հայտնել դատավորներին։ Նրանք անմիջապես տաժանակիր աշխատանքի (քյուրեք) պիտի ենթարկվեն. բացի այդ, իրենց [հայերի] դավանանքին և ռայաների կարգ ու կանոնին հակառակ ընթացքի մեջ գտնվողներին դաստիարակելու և պատժելու մասին նրանց կողմից ուղարկված և կնքված խնդրագրերը նկատի պիտի առնվեն և ամեն կերպ չպիտի մերժվեն։

Սակայն չնայած որ հարցը այդ ձևով պարզված էր, որոշ ժամանակից ի վեր այդ խնդրին անհրաժեշտ չափով ուշադրություն չէր դարձվում. այդ պատճառով էլ ռայաներից որոշ թվով հարուստներ կաթոլիկություն էին ընդունել, և նրանց օգնությամբ մի քանի կաթոլիկ վարդապետներ պապի կողմից կնքված թղթեր ձեռք բերելով, շրջագայելով գյուղերն ու քաղաքները ռայաներից շատերին խաբել և իրենց դավանանքն էին ընդունել տվել։ Նախապես հայոց պատ-

րիարքներին տրված հրամաններում, կաթոլիկական դավանանքը ընդունողներին պատժելու հետ միասին նրանց մեռյալներին չվերցրնելու մասին հատուկ մի կետ էլ կար։ Այդ ժամանակ տեղի ունեցած մեծ ժանտախտի համաճարակի ընթացքում հայոց պատրիարքը արգելում էր կաթոլիկների դագաղները վերցնել։ Կաթոլիկները չխոսելով այդ երևույթի իսկական պատճառի մասին և այն միայն դավանական հակառակության հետ կապելով, պատրիարքի չարամտության մասին գանգատ հայտնեցին և դիմում ներկայացնելով Նորին Վսեմություն փադիշահին, խնդրեցին, որ իրենց համար առանձին պատրիարք նշանակվի։ Խնդրագիրը ուղարկվեց Քարթագույն Դուռը[4]. այդ մասին վեքիլների միջև խորհրդակցության տեղի ունեցավ, որի ընթացքում Ռեիս-էֆենդին՝ Արիֆ-Զադե Օմար-Վահիդ էֆենդին այս հարցի մասին ընդարձակ բացատրական գրավոր մի զեկուցում ներկայացրեց, որի պատճենը տրվում է ստորև համառոտակի կերպով։

Ռեիս-էֆենդիի[5] զեկուցման բովանդակությունը

*Օսմանյան պետության ռայաներից ամենաբազմամարդը հայ ժողովուրդն է։ Նրանց հայ անունը [կոչումը], նախապես իրենց ապրած Իրանյան երկրներից Ադրբեջանի Արմեն երկրամասից է առաջացել։ Իսկ Արմենիա անունը [տերմինը] այդ երկրի իշխողի՝ Արմենյարի (?) մայրաքաղաքից է առաջացել**։

Մինչև 600-ական թվականը Արմենիան [կազմված էր] Փոքր Արմենիայից—Անթաքիայի, Վանի, Էրզրումի և Սվազի էյալեթները և Մեծ Արմենիայից—Ադրբեջանի կողմերը, որոնք ունեին իրենց անկախ իշխողները. նրանց մայրաքաղաքը Կոնիան էր։ Սելջուքյան սուլթաններից Սուլթան-Ղայաս-էդդինի ժամանակ, որանց երկիրն ու հայրենիքը նվաճվում է, նրանց իշխողները բնաջինջ են լինում և իրենք [ժողովուրդը] ռայա են դառնում։ Ավելի ուշ, վերոհիշյալ երկիրը [Արմենիան] Օսմանյան երկրի տիրապետության մեջ է մտնում, այդ ժամանակից մինչև վերոհիշյալ Սուլթան Մուրադ IV-ի իշխանության շրջանը, վերոհիշյալ ցեղի [հայերի] դավանանքը բոլոր քրիստոնյա ազգությունների դավանանքից տարբեր լինելով, միանձնական մի դավանանքով և իրենց վիճակով հանգիստ ապրում են։ Սրանք [հայերը] զարդամիտ մի ժողովուրդ էին։ Էֆրենջ

---

* Այս նախադասությունը, հավանաբար, պճատված է։

[Ֆրանսիացի] ցեղը Օսմանյան պետության նկատմամբ չարանպատակ խռովություններ իրականացնելու առիթներ ստեղծելու հետամուտ լինելով, ինչպես որ ռուսները պատերազմի ժամանակ հույներից օգտվեցին խռովարարական նպատակներով, նրանք էլ [ֆրենգները], ինչպես վերևը հիշվեց, հայերի մեջ կաթոլիկական դավանանքը տարածելով, հետամուտ էին իրենց դավանակիցների թիվը ավելացնելուն։

Հետևաբար, ինչպես վերևը հիշվեց, երկու անգամ այդպիսի խռովություն կազմակերպելու հանդգնություն ունեցողները, համաձայն օրենքի, մահվան էին դատապարտվել։ Ներկայումս էլ հայերի և կաթոլիկների միջև այն աստիճան թշնամություն գոյություն ունի, որ մեկի մորթածը [կենդանին] մյուսը չի ուտում, մեկի ոչնչացումը մյուսի կողմից փրկություն է համարվում։ Բուն հայերը ցանկանում են Օսմանյան պետության հաղթանակը, իսկ կաթոլիկները [կաթոլիկ հայերը], բնական է, որ ցանկանում են եվրոպական (էֆրենջ) երկրների հաղթանակը։ Մոտիկ անցյալում ռուսական արշավանքի [պատերազմի] ժամանակ, ռուսների և հույների միջև երևան եկած հայանի հարաբերությունը այս պնդումի համար բավականաչափ փաստ է հանդիսանում։ Իրենց նախնիների և պապերի դավանանքին հավատարիմ հայերը չեզոք մնալով ցույց տվին, որ նրանք հավատարիմ են Օսմանյան կառավարությանը, մինչդեռ կաթոլիկ դավանանքին պատկանողները, Եվրոպայում մի եկեղեցի գնելով, հարուստները իրենց որդիներին ու մոտիկներին կրթելու համար այդ եկեղեցին են ուղարկում, պուխներին շլյապա (շապկա) ծածկում, եվրոպական հագուստներ հագնում և այս կերպով իրենց բուն կրթությունը [կենցաղը] փոխում են. բացի այդ, նրանցից ոմանք, սարրաֆության[6] և վաճառականության դիմակի տակ, [պետության] ավազանու և ազնվականների բնակարաններում ապատ ելումուտ անելով, մոտենում են նրանց ու հետամուտ լինում պետության գաղտնիքները կորզելուն։ Կաթոլիկ վարդապետները կաթոլիկ հայերից խլում են մահացողների ժառանգությունը [ունեցվածքը] և այդպիսով ամեն տարի շուրջ հազար քիսեի հարստություն Ֆրանսիա է ուղարկվում։ Ասված մի՛ արասցե, եթե սրանց թույլատրվի, կասկած չկա, որ Ռումելիում և Անատոլուում ապրող բոլոր ռայաները կաթոլիկ կդառնան։

Վերոհիշյալ գեկուցագրի վերևում՝ «Ռեիս-էֆենդիի կարծիքն է» խոսքերով ծանոթություն տրվեց և Սեդարեթության կողմից Նորին Վսեմություն փադիշահին ներկայացվեց։ Այդ մասին շնորհված

կայսերական հրամանի համաձայն, օրենքին հակառակ, հայ ռազմականներին խաբող և մոլորեցնողներին պատժելու մասին հայոց պատրիարքին ուղղված մի հրամանագիր (բույրուլթի) գրվեց, որով առաջարկվում էր՝ առանց անձնական ատելության և թշնամության խնդրագրեր ներկայացնել, կաթոլիկ մեռյալներին մեջտեղ չթողնել, առանց ընդունված կարգը խախտելու մեռյալներին թաղել, վեճերին և թշնամությանը վերջ տալ։

Ա.ճկախ խորհրդաժողով

Քրիստոնեական կրոնը բաժանված է բազմաթիվ ճյուղերի։ Ամենագլխավորները հետևյալներն են՝ առաջին՝ Արևմտյան, Լատին և Կաթոլիկ եկեղեցին, որը Հռոմի պապի հոգևորական իշխանության տակ գտնվող դավանանքն է։ Երկրորդ՝ Ստամբուլի հույն պատրիարքին ենթակա Արևելյան եկեղեցի կոչված դավանանքն է։ Երրորդ՝ Արևելյան եկեղեցու մի ճյուղը լինելով, սակայն հույն պատրիարքի իշխանությունը չճանաչող, ինչպես որ նախապես հիշվեց, առանձին պատրիարքի ենթակա հայկական դավանանքն է։ Չորրորդ՝ ոչ մի հոգևորական իշխանություն չճանաչող բողոքականություն կոչված դավանանքն է։ Օսմանյան կայսրության սահմաններում գտնվող հյուսիսային և արևելյան քաղաքներում նախապես գոյություն ունեին միայն հույն և հայ եկեղեցիները. այնպես որ կայսերական կառավարությունը իր քրիստոնյա հպատակների համար ճանաչել էր միայն այս երկու եկեղեցիները և նրանց մի շարք առանձնաշնորհումներ տվել (շնորհվել էր)։ Էլ-Շամում, Բոսնիայի, Ալբանական սահմանի վրա և Միջերկրական ծովի կղզիներում լատինական (կաթոլիկ) դավանանքին պատկանող փոքրաթիվ ռայաներ էին ապրում, սակայն թվով շատ աննշան լինելով, դրանք ինքնուրույն դավանանք և ազգություն չէին համարվում։ Այդ դավանանքի վարդապետները մեծ մասամբ օտարահպատակներից են և առհասարակ կաթոլիկ դավանանքին պատկանողներին նայում էին իբրև օտարների։ Բողոքականությունը [մեր երկրում] բոլորովին անծանոթ էր։ Ամենուրեք, մանավանդ Արևելյան երկրներում դավանանքի և ազգության վրա միևնույն աչքով է նայվում. այդ պատճառով հպատակներից որոշ մարդկանց, մինչև անգամ հոգևորական լինելու դեպքումն էլ, օտար կառավարության հետ հարաբերություն ստեղծելը, քաղաքականապես վնասակար գործ է համարվում։ Արդարև, պապական կա-

ռավարությունը [պետությունը] սկզբից իր կրոնական պաշտոնը ազդեցության միջոցի վերածելով, Եվրոպայում խիստ շատ վեճերի և աղմուկների պատճառ է եղել, բազմաթիվ կռիվներ և պատերազմներ է առաջացրել: Սակայն բավական ժամանակից ի վեր, մասնավորապես ներկա պայմաններում, պապական կառավարությունը ոսկ կրոնական մի իշխանության է վերածվել, այսինքն՝ նրա արտաքին իշխանությունը սահմանափակվել է կաթոլիկական դավանանքի հոգևորական ղեկավարության սահմաններում և հիշյալ դավանանքին պատկանող քրիստոնյաների Պապի հետ ունեցած կապը, միայն կրոնական և դավանական-բարոյական նշանակություն ունի: Այնպես որ այդ կապը այլևս քաղաքական և պետական վտանգ չի ներկայացնում: Այն կարծիքը, թե կաթոլիկական դավանանքով տարված հպատակները այդ դավանանքին պատկանող պետությունների հաղթանակն են ցանկանում, բոլորովին ճիշտ տեսակետ չէ, որովհետև պետության հպատակությունից դուրս եղող և նրա պաշտպանությանը և արդարադատությանը վստահ եղող և հանդիստ ապրող հպատակները, միմիայն դավանական տարբերության պատճառով շատ դժվարությամբ կարող են օտար պետության հակամետություն ցույց տալ: Հետևաբար, որոշ թվով հայերի (արամեներ) կաթոլիկական դավանանքն ընդունելն արգելելու համար այդ աստիճան խիստ և կոպիտ միջոցների գործադրությունը, պարզ է, որ չի համապատասխանում արդարության և խելամտության սկզբունքներին: Մինչև անգամ, եթե այն ժամանակ ենթադրված անպատեհությունները իրոք որ տեղի ունենային, նրանց արգելումը նման ճանապարհով հնարավոր չէր լինի, մի բան, որ փորձով պարզված և ապացուցված է: Անձանոթ քրիստոնեական դավանանքներին մասին եղած հարցերը կառավարությունը ստուգում է ճանաչված մարդկանցից. իսկ սրանք իրենց հակառակորդներին կառավարության աչքում ամբաստանում են իրենց ուզածի պես: Երբ բողոքականները հավատացած են, որ իրենք առաջնորդվում են Աստվածաշնչի և Ավետարանի իսկական իմաստով, իրենց աղոթարաններից պատկերներն ու զարդարանքները վերացրել և այլ դավանանքների մի շարք վատ սովորությունները ոչնչացրել են, դրանով, նրանք [բողոքականները], կարող է պատահել, որ իսկական հավատացյալի բնույթն են ստացել: Մինչդեռ նրանց բոլորովին այլ կերպ են ցույց տալիս իսլամների աչքին: Եվ կամ հայերը, իրենցից բաժանելով կաթոլիկություն ընդունողներին, Օսմանյան պետության մեջ քաղաքականությամբ ղրաղվելու և կամ այլ ծանր հանցանքնե-

րով են ամբաստանում նրանց։ Սարսափությամբ և կամայ զրպարտություններով ձևոք բերված ապրեցությունը օգտագործում են նրանց [կաթոլիկների] դեմ, որի համար մի շարք խստություններ են տեղի ունեցել կաթոլիկների նկատմամբ և երբեմն առաջացրել կառավարության ուժեղ զայրույթը։ Սակայն ամեն բանում, մասնավորապես հավատքի գործերում ինչքան խստություն և արգելք տեղի ունենա, կրքերը այնքան ավելի կուժեղանան։

Հայերի կողմից տեղի ունեցած ծայրահեղ միջոցները օտար միջամտության պատճառ եղան, որի մասին պիտի հիշվի 1194 թ. դեպքերի շարքում։ Դրանք պատճառ եղան պատրիարքի պաշտոնազրկության և ավելի ուշ՝ կաթոլիկների իբրև մի առանձին ազգի ձև ընդունելուն։

(«Թարիխ Ջևդեթ», հատ. I, էջ 159—163)։

1194 թվականի (1780) դեպքերից

Հայոց պատրիարքի պաշտոնազրկության հանգամանքները

Ինչպես որ հիշվեց 1192 թ. դեպքերի շարքում, հայոց պատրիարքը՝ Զաքարիա եպիսկոպոսը, իր ունեցած պաշտոնի և իրավունքի հիման վրա, հայերից կաթոլիկական դավանանք ընդունել ցանկացողներին արգելք էր լինում։ Թեև այդ ընթացքը միջոց էր հանդիսանում ռայաներին պատակտումից և բաժանումից պաշտպանելու, սակայն այդ ուղղությամբ կարիք եղածից ավելի խստություն էր ցույց տալիս և մինչև անգամ կաթոլիկների հետ շփում ունեցող ռայաների մեռելները թաղելն արգելվում էր և մեռելների դարշահոտության պատճառ դառնում։ Բացի այդ, [պատրիարքը] նույնիսկ արգելում էր դեպի Եվրոպա ճանապարհորդությունը։ Նման ծայրահեղությունները որոշ անպատեհությունների և մասնավորապես օտարների դժգոհության պատճառ եղան։ Այսպես, որոշ ժամանակ առաջ Ավստրիայի՝ (Նեմչեի) պլխավոր մինիստրից մի նամակ էր ստացվել, որի մեջ խոսելով վեճի առարկա կաթոլիկական հարցի մասին, ասում էր, թե հայոց պատրիարքը արգելում է վաճառականներին Տրիեստեի նավահանգիստը երթևեկելը և պահանջում էր նրա [պատրիարքի] պաշտոնազրկումը։ Այդ ժամանակ հարցի քննությունը հետաձգվեց մինչև Ավստրիայի դեսպանի Ստամբուլ գալը և այդ իմաստով պատասխան գրվեց։ Հետո Աբդուլ-Ռզակ փաշայի նախագահության ժամանակ Ավստրիական դեսպանը Ստամբուլ եկավ, նրա հետ տեսակցեց և հայտնեց, որ իր կառավարությունը պահանջում է հայոց պատրիարքի

պաշտոնազրկումը։ Նա հասկացրեց, որ այդ պահանջը վերջնական է։ Դրան Աբդուլ-Ռզակ փաշան պատասխանեց. «մենք պարտավոր ենք պատրիարքի առնտրական գործողություններին արգելք լինելու հանգամանքը ստուգել»։ Դրանից հետո Ավստրիական դլխավոր թարգմանը երկու օրը մեկ անգամ Ռեիս-էֆենդու մոտ գալով, երբեմն պահանջում էր այդ կետի գործադրությունը իբրև պայմանային հոդված, երբեմն էլ՝ իբրև բարեկամական պահանջ։ Ռեիս-էֆենդին պատասխանեց՝ «Ձեր այդ պահանջը չի կարող համապատասխանել պայմանագրային կետերին. հայոց պատրիարքը հազարավոր փադիշահական ռայաների պաշտոնյան է և նրա պաշտոնազրկումը օտար պետության պահանջով մեր վարչական գործերն ու ռայաների գործերը խանգարելու բնույթն ունի. բարեկամ մի կառավարություն իրեն չպիտի թույլ տա և չպիտի պահանջ իրեն բարեկամ երկրի օրենքների խախտումը»։ Դրան Ավստրիական դեսպանը պատասխանում է՝ «իմ կառավարությունը պահանջում է այդ և պնդում»։ Այս հարցը մի քանի անգամ վեքիլների մեջլիսում քննության առնվեց և որոշվեց. եթե Ավստրիական դեսպանի այդ մասին վիեննա դրելուց հետո, դլխավոր մինիստրից այդ առթիվ պնդող գրության ստացվի, այն ժամանակ վեճը մեջտեղից վերացնելու համար, պատրիարքին պաշտոնազուրկ պետք է անել. սակայն նկատի առնելով, որ ամեն կողմ լուր կարող է տարածվել, թե Օսմանյան կառավարությունը ստիպված է եղել պատրիարքին հրաժարեցնել, ինչ որ իբրև վատ օրինակ այլ պետություններին, մասնավորապես մեր ռայաների և նրանց եկեղեցիների գործերին միջամտելու պատրվակ որոնող Ռուսաստանին առիթ կտա նման հարցերի մեջ խառնվելու. մյուս կողմից էլ նկատի առնելով, որ Ավստրիային ընդառաջելով հայոց պատրիարքին հրաժարեցնելը անխուսափելիորեն մի շարք անպատեհություններ կարող է առաջացնել,— լուծման երկու հավանական ձև քննության դրվեց՝ կամ առայժմ կաթոլիկական դավանանքը ընդունող հայերի գլխավորներից [պատվավորներից] մի քանիսին ձերբակալել և պատժել, իսկ պատրիարքին ասել՝ «Դու չես կարողացել փադիշահի կողմից քեզ հանձնարարվածի համաձայն, պահանջված կերպով կարգի բերել քո ժողովրդի գործերը, այդ պատճառով էլ ռայաների գործերը խանգարվել են ու դրա հետևանքով բազմաթիվ հայեր կաթոլիկական դավանանքին են հարել», այդ ամբաստանությամբ պատրիարքին հրաժարեցնելով, վեճը մեջտեղից վերացնել, և կամ Ֆրանսիական դեսպանին դաղտնի հայտնել, թե Ավստրիական կառավարությունը ի՞նչ իրա-

վունքով այդպիսի մի առաջարկ է ներկայացրել, դա թուլատրե՞լի բան է արդյոք. Յրանսիական դեսպանը կարող է պատասխանել, որ դա անպատեհ է. իր կողմից [դեսպանը] կարող է Ավստրիական դեսպանին դիմել և Վիեննայի Յրանսիական դեսպանին այդ մասին գրություն ուղարկել, որով մինչև պատասխան ստացվելը, գործը կարող է հետաձգվել:

Այս երկու հավանական ձևերից մեկը նախընտրելու համար երկար խորհրդակցություն և քննություն տեղի ունեցավ և վերջապես նախապատվությունը տրվեց առաջին հավանականությանը: Նկատի առնվեց ավստրիացիների համառ պնդումն ու պահանջը, մանավանդ, երբ այդ մասին Ավստրիայից գրության ստացումը հավանական համարվեց: Բայց, որովհետև, սոսկ Ավստրիայի պահանջի հիման վրա պատրիարքին հրաժարեցնելը, ինչպես վերևում հիշվեց, վտանգավոր երևույթ էր, այդ պատճառով Ռեիս-էֆենդին այսպիսի մի խելացի առաջարկ ներկայացրեց՝ մի քանի օր հետո կաթոլիկ դավանանքը ընդունողներից մի քանիսին պատժել և պատրիարքին էլ այդ խնդրում անհոգություն ցույց տալու ամբաստանությամբ՝ պաշտոնազուրկ անել: Ահա այսպիսով հայոց պատրիարքի պաշտոնազրկության հարցը վճռվեց: Որոշ ժամանակ հետո պատրիարքը պաշտոնազուրկ արվեց և Բրուսա աքսորվեց: Նրա փոխարեն Բրուսայի մետրոպոլիտը՝ Հովհաննես վարդապետը հայոց պատրիարք նշանակվեց: Սակայն Հովհաննես պատրիարքը իր նախորդին բոլորովին հակառակ այդ խնդրում շատ թույլ վարվեց և չկարողացավ ժողովրդին լավ վերաբերմունք ցույց տալ: Ժողովուրդը հարձակվեց պատրիարքի վրա և նրան պաշտոնից հեռացրեց: Այնպես որ տարին չլրացած նա հեռացվեց և նրա փոխարեն Զաքարիա եպիսկոպոսը, Բրուսայից հետ կանչվելով, նորից պատրիարք նշանակվեց:

(«Թարիխ Ջևդեթ», հատ. I, էջ 210—212):

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ», ՀԱՏ. II

1197 թվականի (1782) դեպքերից

Էրեկլի [Հերակլ] խանի Ռուսաստանի հովանավորություն ընդունելը

Ռուսաստանի հովանավորության ինչ աստիճան վտանգավոր և վնասաբեր լինելը Շահին—Կրայի[7] դեպքից ամենքին հայտնի պիտի լիներ: Սակայն սրանից առաջ Օսմանյան կառավարության հո-

վանավորության տակ մտած Վրաստանի իսաններից Քարթալինայի և Կագեթի [Կախեթի] իշխանը՝ Թիֆլիսի խան Թեյմուրազի որդին Հերակլիոս խանը, որը 1190 թ. (1776) դեպքերի ժամանակ Օսմանյան կառավարության հովանավորությունն ու հպատակությունը խնդրող նույն Հերակլ խանն է, Պատյոմկինի նվերներով շլացած, սույն 1197 թ. Ռամազան ամսի կեսերին Ռուսաստանի հովանավորության տակ մտավ և Եկատերինային մի մուրհակ (դոկումենտ) տվեց, որով հայտնում էր, թե սրանից հետո այլ պետության հպատակությունից հրաժարվելով, կարիք եղած դեպքում պատրաստ է Ռուսաստանին օգնել, իսկ Ռուսաստանը հանձնառու է լինում նրան հովանավորելու և նրա երկրները պաշտպանելու։ Դրանից հետո ժառանգաբար իր փոխարեն խան եղող անձնավորությունը, նախապես այդ մասին պետք է հայտնի Ռուսաստանին, նրա կողմից արտոնագիր, դրոշակ և թուր ստանալուց ու կաֆթան հագնելուց հետո, պետք է Ռուսաստանի կողմից ցույց տրված եղանակով երդվի՝ ընդունելով նրա հովանավորության և իշխանության տակ գտնվելը։ Առանց սահմանում գտնվող Ռուսական հրամանատարի և դեսպանի գիտության, վերոհիշյալ խանը չպետք է բանակցություններ ունենա շրջակա իշխանների հետ. Ռուսաստանի, Օսմանյան կառավարության և այլ պետությունների հետ կնքելիք պայմանագրերը, Հերակլ խանի երկրին և ժողովրդին պետք է վերաբերեն, և վերոհիշյալ Քարթալինա և Կախեթի երկրների կխաավոր եպիսկոպոսը՝ Ռուսաստանի ութերորդ աստիճանի մետրոպոլիտի հետ համաստիճան պիտի համարվի։ Այս պայմանագիրը կնքված է հավիտենապես ուժի մեջ լինելու պայմանով։

Թեև Հերակլ խանը ընդունել էր Ռուսաստանի հովանավորությունը, բայց իր երկիրը Ռուսաստանին չէր միացրել։ Սակայն նրա մահվանից 17 տարի հետո, ռուսները, հովանավորությունը պատրվակ համարելով՝ գրավեցին Հերակլ խանի իշխանության տակ գտնված երկիրը և կցեցին Ռուսաստանին։

Ռուսները, նույն ձևով ուղեցին Մեգրելի, այսինքն՝ Աչըք-Բաշի խան՝ Սոլոմոն խանին էլ իրենց հովանավորության տակն առնել։ Վերջինս քաջարի անձնավորություն լինելով, չցանկացավ անմիջապես Ռուսաստանին գլուխ ծռել. սակայն ռուսները նվերներով և պարգևատրությամբ փորձեցին նրան իրենց կողմը գրավել և իրենց ենթարկել։

Հերակլ խանին և Սոլոմոն խանին ռուսների կողմը գրավելու և իրենց ենթարկելու լուրերի հետ միասին, սահմանի վալիներից

Ստամբուլ ուղարկված պրուիյուններից պարզվեց, որ Երևանի շրջանն ուղարկված ռուս երկրաչափները այդ կողմերում երթևեկելով, ուսումնասիրել են Երևանի երկիրը [շրջանը], որտեղ Ռուսաստանի մարդիկ Երևանի խան՝ Հյուսեին խանի կողմից դոհունակությամբ են ընդունվել։ Այդ շրջաններում դրուիյուն ուսումնասիրելու պաշտոն ունեցող լրտեսների տված տեղեկություններից պարզվում էր, որ Ռուսաստանը՝ այս ձևով Օսմանյան կառավարության հետ ունեցած պայմանագրությունը խախտելու դեպքում, նպատակ ունի Հերակլ և Սալոմոն խանների առաջնորդությամբ այդ կողմերում հարձակվել փաղիշահական սահմանների վրա։ Իսկ եթե Օսմանյան կառավարության հետ ունեցած հաշտության պայմանագրությունը իր ուժի մեջ մնա, նա [Ռուսաստանը] մտադիր է գրավել Գիլանի և Մազանդարանի շրջանները և հավանաբար, Աջեմի [Իրանի] անխուսափելի հեղաշրջման հետևանքով, վտանգավոր միտումներ ունի գրավելու և նվաճելու բովանդակ Իրանը։ Այս պատճառով ձեռնարկեցին Արևելյան սահմաններն ուժեղացնելու աշխատանքներին և Սեդարեթի կողմից հատուկ գրուիյուններ ու հրամաններ ուղարկվեցին սահմանային վալիներին՝ ուշադիր և արթուն լինելու մասին։ Բացի այդ, Բաղդատի վալի Սուլեյման փաշային գրվեց և առաջարկվեց, որ գրուիյան վտանգավորության մասին Իրանի խաներին տեղեկություն տա և նրանց արթուն պահի։ Իսլամական կրոնին պատկանող Դաղստանի մի շարք խաներին էլ հատուկ նամակներ ուղարկելով հայտնեցին, որ եթե Ռուսաստանը նրանց երկրների վրա հարձակվի, նրանք պետք է իրենց զինվորները հավաքեն և քաջաբար դիմադրություն ցույց տան։ Այդ մասին անմիջապես Ստամբուլ տեղեկություն հաղորդելու դեպքում, կրոնական նկատառումներով, անհրաժեշտ օժանդակությունը չպիտի խնայվի...

Նկատի առնելով, որ նախապես Հերակլ խանի Օսմանյան պետության հովանավորության տակ մտնելը տեղի է ունեցել Զուղերի վալի Սուլեյման փաշայի միջոցով և ներկայումս Հերակլի՝ Ռուսաստանի հովանավորությունն ընդունելու հանգամանքը պետք եղածի պես չի ապացուցված, հարցի կարևորության պատճառով, Նորին Վեհություն Սադրազամի կողմից հատուկ լրացում տրվեց Սուլեյման փաշային ուղղված գրուիյանը, որի պատճենը տրվում է ստորև։

Սադրազամը իր լրացուցիչ գրուիյան մեջ կրկնում է Հերակլ խանի մասին վերևում հիշված կասկածները՝ նրա Ռուսաստանին հարելու և հետևաբար Օսմանյան կառավարության նկատմամբ ու-

նեցած հավատարմությունը խախտելու մասին ստացված տեղեկությունները։ Եվ այդ պատճառով առաջարկում է Սյուլեյման փաշային հանգամանորեն ստուգել այդ հարցը և արդյունքն անմիջապես հայտնել կառավարությանը։ Միաժամանակ առաջարկում էր՝ «ջանալ ամրապնդել վերջինիս հավատարմությունը Օսմանյան կառավարության նկատմամբ, միջոցներ ձեռք առնել նրան Օսմանյան կառավարության կողմը գրավելու համար, որը կամրապնդի Հերակլ խանի նախապես մեր նկատմամբ ունեցած կապը»։ Սակայն քիչ ժամանակ անց, էֆլաքի վոյեվոդան գրավոր կերպով հայտնեց մեր կառավարությանը, որ նա [Հերակլը] վերևում հիշվածի պես, հավատարմագիր է տվել։

(«Թարիխի Ջևդեթ», հատ. II, էջ 122—124)։

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ», ՀԱՏ. III

Պատմագիր Ջևդեթ փաշան իր պատմության III հատորում շատ մեծ տեղ է տալիս Արևելքին—Եգիպտոս, Արաբիա և Կովկաս (Դաղստան, Վրաստան և Չերքեզիստան)։ Մասնավորապես Կովկասի մասին պատմագիրը ասում է՝

«Դաղստանն ու Գյուրջիստանը (Վրաստանը) Կովկասյան երկրների կարևոր մասն են կազմում։ Նրանց վերաբերյալ դեպքերի և նրանց [այդ երկրների] պատճառով Օսմանյան և Ռուսական պետությունների միջև տեղի ունեցող վեճերի իսկական պատճառը հասկանալու համար, անհրաժեշտ է ծանոթանալ՝ Կովկասի աշխարհագրական դիրքի և պատմության հետ»*։

Պատմագիրը նույն նպատակով, գրքի երրորդ մասը հատկացնում է «Կովկասյան լեռների մեծ մասը բռնող» Չերքեզիստանին։

Հետաքրքիր են պատմագրի տված տեղեկությունները (առանց աղբյուրների հիշատակության) Կովկասյան ժողովուրդների թվի մասին։ Այսպես Հյուսիսային Կովկասում՝ Չերքեզիստանում ապրող չերքեզների թիվը, ըստ պատմագրի, 100 հազար տնից (խանե) ավելի է։ Չերքեզիստանի և Դաղստանի միջև, Թերեք գետի ակունքներում ապրող Կաբարթայ, Նեղալ, Կարա-Բուլաք, Օս և Նողալու ցեղերի թիվը՝ 60.000 տուն է։ Դաղստանը բազմացեղ և բազմալեզու մի երկիր է, որը բաժանվում է 3 մասի՝ Հյուսիսային, Միջին և Հարավային Դաղստանի։ Հյուսիսային Դաղստանում (Կասպից ծովի եզերքում, Կովկասյան լեռների լանջերում) ապրում են գլխավորապես թուրքեր և լեզգիներ՝ մոտավորապես 100 հազար տուն։ Միջին Դաղստանում ապրում են բազմաթիվ ցեղեր, նույնպես մոտ 100 հազար տուն։ Հարավային Դաղստանում (Ջարո, Փիլեքան, Իլիսու, Շեքի, Էրս [Արեշ], Շիրվան, Բաքու և Սալյան)— 70 հազար տուն։ Սալյան և Բաքու քաղաքներում ապրում են 10 հազար տուն շիաներ և 10 հազար տուն հայեր։

---

* «Թարիխի Ջևդեթ», հատ. III, էջ 141։

Վրաստանի սահմաններն են՝ արևելքից Դաղստանը, հարավ-արևմուտքից՝ Կանըք գետը[9], հարավից՝ Բորչալու կոշված իսլամական Ղրոնին պատկանողները, Կազախի աշիրեթները, Գյումրիի և Ախալքալաքի սանջակները, Աջարա լեռը, արևմուտքից՝ Սև ծովի եզերքը, հյուսիսից՝ Կովկասյան լեռների Չերքեզիատանին կից մասերը։ Վրաստանում ապրող ազգություններն են վրացիները, ռուսները, օսերը, ավանները և հայերը։

Վերջերս որոշ թվով ռուսներ և գերմանացիներ են այստեղ բնակեցված։ Ամբողջ ազգաբնակչության թիվը հասնում է 100 հազար տան։

Վրաստանի և Դաղստանի հարավային կողմը Հայաստանն է, որը բաժանվում է երկու մասի, մեկը՝ Էրզրումի և Վանի շրջանները, որ Օսմանյան պետությանն են պատկանում, երկրորդը՝ Գենջեի, Ղարաբաղի և Երևանի շրջանները մտնում են Իրանյան երկրի մեջ. սակայն Աջեմում [Իրանում] տեղի ունեցած հեղափոխությունների պատճառով ամեն մեկ շրջանը մնացել է մի անկախ խանի ձեռքում։ Ինչպես I հատորում հիշվեց, նրանք 1190 թ. (1776) ստիպված եղան Օսմանյան կառավարությանը հարկ։

Վրաստանն էլ երկու մասի է բաժանվում, մի մասը՝ Աչըք-Բաշի, Մենգրելի, Գուրելի (Գուրիա) դաշիանությունները*, այսինքն՝ բեյությունները, որոնք ձգված են Սև ծովի եզերքում։ Քութայիս, Բաղդադջըք և Օզուրգեթ քաղաքները այս մասի մեջ են մտնում։ Այս մասը վաղուց ի վեր կցված է Օսմանյան պետությանը, իսկ մյուս մասը՝ բուն Վրաստանը Թիֆլիսի էյալեթն է, որի մայրաքաղաքը Թիֆլիս քաղաքն է։ Այս մասը երկար ժամանակ կցված է եղել Իրանյան երկրին, սակայն ինչպես առաջին հատորում հիշվեց, Թիֆլիսի Հերակլ խանը 1190 թ. ընդունել էր Օսմանյան կառավարության հովանավորությունն ու հպատակությունը։ Ռուսները, տեղավորվելով Կաբարթայի կողմերը, սկսեցին առաջանալ դեպի Վրաստան և հետո այդ կողմերում խռովություններ սերմանել։ Ինչպես հիշվեց II հատորում, Հերակլը խաբվեց Ռուսաստանի դավերով ու խորամանկություններով և իր փրկության ու ապահովության միջոց հանդիսացող Օսմանյան բարձր կառավարության հովանավորությունը թողնելով, 1197 թ. (1782) մտավ Ռուսաստանի հովանավորության տակ։

Կովկասի ժողովուրդների մեծ մասը իսլամներ են։ Նրանք հյուսիսից և հարավից ենթարկվել են աջեմների և ռուսների հարձակման, սակայն ընդհանրապես արժանացել են Օսմանյան պետության բարձր հովանավորությանը և ճանաչելով իսլամական խալիֆայությունը, հակամետ են եղել Նորին Վեհություն Սուլթանական կառավարությանը։

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. II, էջ 144—145)։

Դաղստանի և Վրաստանի դեպքերից

Այս գլխում պատմագիր Ջեվդեթ-փաշան այդ երկու երկրների մասին տալիս է համառոտ պատմական տեղեկություններ և հետո ծանրանում այն դեպքերի վրա, որոնք անմիջական կապ ունեն այդ շրջանի ռուս-օսմանյան հարաբերությունների հետ։

---

* Թիֆլիսի իշխողը կոչվում էր խան, Հյուսիսային Դաղստանում պետնըվող Բոյնաք երկրի իշխողը՝ շամխալ, իսկ Աչըք-Բաշի, Գուրելի և Մենգրելի իշխողներին դպիան անունն էին տալիս։

Նորին Վեհափառություն Օմարի խալիֆայության 22-րդ տարում, արաբները նվաճեցին Իրանը, իսլամական սերդար Սերակեյին-Օմրուն գրավեց Ազարբայջանը [Ադրբեջան]. Բեքիր Բին-Աբդուլլահը և Աբդուրրահման-Բին-Ռեբիյեն նշանակվեցին Ալբանիան գրավելու։ Այդ ժամանակ Դաղստանի կողմերը Ալբանիա էր կոչվում։ Աբդուրրահմանը, Բեքիր-Բին-Օմրուին առաջապահ նշանակելով, ինքն էլ նրա հետևից շարժվեց դեպի Ալբանիա։

Երբ մոտեցան Շիրվանին, այդ ժամանակ Ֆարսի մելիքներից Շիրվանի իշխողը՝ Շեհրիյարը, եկավ և Կովկասյան լեռների հյուսիսային կողմում ապրող Ալան և Խազեր անունով թուրքական ցեղերի դեպի այս կողմ հարձակվելն արգելելու պայմանով՝ «աման», խնդրեց։ Այս մասին հայտնեցին Սերակեյին, որն այդ նպատակահարմար համարեց և զեկուցեց նորին Վեհափառություն Օմարին, որի կողմից հավանություն շնորհվեց և այդ պայմանով Շեհրիյարին «աման» տրվեց։

Սերակեյի մահից հետո, նրա տեղը նշանակվեց Աբդուրրահման-Բին-Ռաբիյեն, որը գրավեց Դաղստանի մի շարք վայրերը և ժողովրդին ընդունել տվեց իսլամական կրոնը։ Նա Վրաստանի իշխաններից ջիզիե առնելով, նրանց հետ խաղաղություն կնքեց։

Երբ Դաղստանում կատարված այս նոր նվաճումները հայտնի դարձան, Դերբենդի մի սուրբ [նվիրական] վայրի մասին որոշ ավանդություններ տարածվեցին. բացի այդ, Դերբենդի գրավումը նպաստեց հարավային երկրների ապահովության ու վստահության, որի հետևանքով բարեգործ մարդիկ սկսեցին մեծ խմբերով գնալ դեպի այդ կողմը։

«Ջիհաննումայում»[10] գրված է, որ էմիյեյի[11] դարում Մյուսելմե-Բին-Աբդուլ-Մելիքը ուխտի գնալով այդ երկիրը, ժողովրդին իսլամության կրոնը ընդունել տվեց. նա, գրավելով Դերբենդը, նրանից դեպի հյուսիս մի շարք վայրեր նվաճեց, մինչև անգամ Բեհրամ-Չուփինի ցեղից Մուհամմեդ-Բին-Բեզիդը Շիրվանի և Թեմուր-Կափույի վալի դարձավ և իր իշխանությունը տարածվեց մի ամսվա [ճանապարհի] տարածության վրա։ Սակայն հիջրեթի 180 թ. (796) խազերի ցեղը Դերբենդը գրավելով՝ իսլամներին պարտության մատնեց։ Այդ ահռելի կռվում 140 հազարի չափ մուսուլմաններ «շեհիդ» (նահատակ) եղան և իսլամի [պատմության] մեջ չտեսնված այսպիսի մի դեպք տեղի ունեցավ։ Խազերը [խուզար] թուրքական մեծ ցեղերից մեկն է, որը երկար ժամանակ իշխել է իր անունով կոչված խազերի ծովի եղերքում։ Ծովը իր ափերին ապրող

ցեղերի անունով է կոչվել—Կասպից ծով («Բահրի-Կասպի»), Բուլղարական ծով («Բահրի-Բուլղար»), Դիլեմի ծով («Բահրի-Դիլեմ»)։ Ի վերջո, ինչպես վերը հիշվեց, խազերի ցեղի անունով կոչվեց՝ Խազերի ծով*։

Այս խազերի ցեղը մի մեծ ազգ է, որը երկու հարյուր տարուց ավելի պատերազմել է արաբների դեմ։ Սակայն ի վերջո արաբները հաղթել են։ Այսպես՝ հիջրեթի 200-րդ տարում Կուբեյշի[12] ցեղից և Նորին Վսեմություն Համզեի որդիներից՝ Շեյխ-էբու-Իսհակը և Աբբաս-Բին-Աբդուլ-Մաթլեբի ցեղից Շեյխ-Մուհամմեդը իրենց որդիներից և ազգականներից երկու հազար մարդկանցով Հարեմեյնի-Շերիֆեյնից** մեկնելով և մի աո ժամանակ Շամի և Եգիպտոսի կողմերում թափառելով, ի վերջո հասան այդ ժամանակ պատերազմի վայր հանդիսացող Չերքեզների երկիրը, բազմաթիվ պատերազմներից հետո սպանեցին Չերքեզների բեյ Էմիր-Ազային, հափշտակեցին նրա կալվածները և ընտանիքին ու որդիներին գերի վերցրին։ Հետո Դաղստանի երկրամասից Կրյթաքի էմիր Ազենֆեյին սպանելով, նրա ժողովրդին իսլամական կրոնը ընդունել տվին։ Այդ զորիները գրավեցին նաև Կոմուքների[13] երկիրը և այդպիսով Դաղստանի հյուսիսում և հարավում գտնվող խազեր ցեղի գյուղերի և քաղաքների մեծ մասը ավերեցին։ Նրանց [արաբական ցեղերի] հաջորդները գրավեցին նաև Ղրիմը։ Վերջապես Դաղստանից մինչև Ղրիմ տարածված երկրները կամ պատերազմով և կամ խաղաղությամբ նվաճվելով ընդունեցին իսլամական կրոնը։ Այսպիսով, Չերքեզական ցեղերից Կաբարթայ ու Բեսնի ցեղերը իսլամական կրոնին հարեցին։

Այս ձևով արաբների իշխանությունը շարունակվել է Կովկասյան երկրներում մինչև հիջրեթի 420 թ. (1029)։ Աբասյան խալիֆաների[14] դարում այդ շրջաններում իշխում էին Ադրբեջանի և Հայաստանի վալիները։

Հետո 454 թ. Սելջուկյան դինաստիայից, բազմաթիվ նվաճումներով իր իշխանությունն հզորացնող և ընդարձակող Մելիք Շահը, հետևելով իր պապերի և հայերի օրինակին, գրաված երկրներում, ապստամբությունից և խռովությունից ապահով լինելու համար, թե Անադոլուի երկրամասում և թե Վրաստանի սահմաննե-

---

* Խազերը երկու զզ-ով արտասանելը սխալ է (ծանոթ. հեղ.)։

** Հարեմեյնե-Շերիֆեյն՝ երկու նվիրական քաղաքներ՝ Մեքքե և Մեդինե։

բից սկսած մինչև Խազերի ծովեզերքը՝ բազմաթիվ թուրքական ցեղեր բնակեցրեց։

Այսպիսով, Անատոլուում, Շամում և Իրանի կողմերում 200 տարուց ավելի իշխանություն վարող Սելջուկյան դինաստիան (խանեդան) ոչնչացնող Մոնղոլների՝ այսինքն թաթարների երևան գալուց մոտավորապես հարյուր տարի առաջ, Մենուչեհր-Շահը հարավային Դաղստանում գտնվող Շիրվանի երկրի կենտրոնը հանդիսացող Շամախի քաղաքը մայրաքաղաքի վերածելով՝ անկախություն ձեռք բերեց և թաթար վեհապետների օրինակով «Մեծ խան» (արքայից արքա) տիտղոսով հռչակվեց։ Նրանից հետո Սելջուկյաններից մեկ հյուղը և «Շիրվանի-Շահեր» անունով հայտնի Շիրվանի սուլթանները երևան եկան, որոնք Հայաստանի որոշ մասերն էլ Հարավային Դաղստանին միացնելով տիրապետեցին։ Այդ ժամանակ Դաղստանի հյուսիս-արևելքն ու հարավը մտնում էին Շիրվանի մեջ, իսկ Դաղստանի Միջին և Հյուսիս-արևմտյան մասը կազմող երկրներում Ավար և Չեչեն ցեղերն էին բնակվում, որոնք դեռ Շիրվանի-Շահերին չէին հպատակվում, սակայն իսլամական միության հավատարիմ՝ պատերազմներում միշտ միասին էին լինում։

Այդ ժամանակ Վրաստանի վեհապետները, երբեմն Շիրվանի-Շահերին, երբեմն էլ Կոնիայի սուլթաններին էին հպատակություն ցույց տալիս։ Մոնղոլներն ու թաթարները հարավից և հյուսիսից թուրքերի վրա հարձակումներ կատարելու ժամանակ, և հետո՝ թուրքմենների Ադրբեջանում և Հայաստանում անկախություն ձեռք բերելու շրջանում, թե Շիրվանի-Շահերը և թե Վրաստանի վեհապետները, սրանց հետ երբեմն պատերազմում, երբեմն էլ Կոնիայի սուլթանների օրինակով, որոշ նվերներ տալով՝ հաշտ ու խաղաղ հպատակություն էին ցույց տալիս։ 800-ական թվականին Շիրվանի սուլթանը՝ Շեյխ-Իբրահիմ-Բին-Սուլթան-Մուհամմեդը, մի շարք պատերազմներում Թիմուրի հետ միասին է եղել։ Այսպիսով, Շիրվանի-Շահերի մոտ չորս հարյուր տարվա իշխանությունից հետո, Հիջրեթի 942 թ. (1535) Շահրեհ-Բին-Սուլթան-Ֆերեխրին-Շեյխ շահի անչափահաս տարիքում Շիրվանի շահության գահում գահակալելու ժամանակ, Ակ-Կոյունլիների շեյխ, Ադրբեջանում էրդեբիլ քաղաքում շիաների դավանանքը տա-

թածելով, իր մյուրիդինների հետ, ցույց էր տալիս, թե ինքը 12 իմամների հետևորդն է։ Իրենց գլխին կարմիր շալից գործված 12 փետրավոր գերվիշական թադ դնելով՝ «կըզըլբաշ» անունը վաստակած Սեֆեվի-Շեյխ-Հեյդարի որդիներից Շահ-Թահմասբ առաջինը, օգտվելով Շիրվանի դահը անչափահասի ձեռքում լինելու հանգամանքից, բանակը շարժեց դեպի այդ երկիրը և Դաղստանի ժողովրդի դեմ բավական երկար ժամանակ կռվելուց հետո, ի վերջո հաղթեց, Շահրեխին և նրա աղնվականներին սպանեց, մեծ քանակությամբ դանձեր ու հարստություն ձեռք բերեց։ Այսպիսով Շիրվանական սուլթանությունը կործանվեց։

Թեև Շիրվանի շահերի ցեղից որոշ անձնավորություններ Միջին և Հյուսիսային Դաղստանում անկախորեն իշխող Կըյթաքի, Ասլարի և Կումուքի խաներից օգնություն ստանալով, մի առ ժամանակ պատերազմել են, սակայն հաջողություն չեն ունեցել և Հարավային Դաղստանը մոտ 41 տարի կըզըլբաշների իշխանությանն է ենթարկվել։

Թաթարական հարձակումների ժամանակ Հյուսիսային Դաղըստանն էլ ավերվել է, սակայն նրա ժողովուրդները վերջ ի վերջո իրենց անկախությունը վերականգնել են։ Երբ Ջինգիզ-խանը գրավեց Կըփչաքի-Դաշտն[15] ու Մոսկովի երկիրը, ավելի ուշ Իրանյան երկիրը ամբողջապես, նկատի ունենալով, որ Կըփչաքի-Դաշտի և Մոսկովի կարգավորումը Թեմուր-Կափույի գրավման և նվաճման հետ է կապված, նա [Ջինգիզ խանը] ձեռնարկեց նրա գրավմանը։ Թեև Թեմուր-Կափույի բնակչությունը դիմադրություն ցույց տվեց և կռվեց, սակայն Ջինգիզ-խանը իր անդրանիկ որդուն՝ Ջուջային ատրների չափ անթիվ թաթարական զինվորներով այդտեղ ուղարկեց։ Ժողովրդին ընդհանուր կոտորածի ենթարկեց, նրանց տեղում բազմաթիվ թաթարներ բնակեցրեց և Ջուջային նրանց վրա խան նշանակեց։ Հարյուր տարի հետո, երբ Թիմուրը երեվան եկավ, սա գրավելով Թեմուր-Կափու բերդը, հանձնեց իրեն համախոհ և մոտիկ Թոկաթմեշ խանին։ Որոշ ժամանակ հետո Թոկաթմեշ խանը Թիմուրի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց, Թիմուրը Թավրիզի և Շիրվանի կողմերում պատերազմներով էր զբաղված և մի քանի անգամ Թեմուր-Կափույի վրա ուղարկված

---

* Մյուրիդ՝ բառացի նշանակում է աշակերտ։ Իսլամական շեյխերին հետևող և աստվածաբանական սկզբունքները ուսումնասիրող անձինք կոչվում էին «մյուրիդ»։

թաթարական զինվորները պարտության մատնվեցին։ Երբ Թիմուրը Թավրիզի և Շիրվանի դժվարությունները հարթեց, կռվելով Վրաստանի իշխողների դեմ, նրանց էլ պարտության ենթարկեց, եկավ և Թոկաթմեշին բռնեց, գահազուրկ արեց և նրա փոխարեն նշանակեց իր վստահած խաներից մեկին, իսկ Թավրիզի ու Գիլանի և մի քանի այլ Իրանյան երկրների իշխանությունը տվեց իր որդուն՝ Միրզա-Միրանշահին և Թեմուր-Կափույի շրջանն էլ նրան միացրեց։

Միրանշահի հաջորդները մի որոշ ժամանակ այդ կողմերում իշխեցին. հետո, ինչպես վերևը հիշատակվեց, Ակ-Կոյունլիները երևան եկան և Դաղստանի սահմաններում աշխարհակալական քայլեր կատարեցին, որով Թիմուրի որդիների իշխանությունը այդ կողմերում խորտակվեց և Հյուսիսային Դաղստանի ժողովուրդները անկախության հրացան։ Սակայն սրանք Ջինգիզի դինաստիայից իրենց համար մի խան նշանակեցին, որը կոչվեց Շամխալ։ Սուլթան-Մուրադ III-ի ժամանակ, երբ Աջեմի դեմ պատերազմ հայտարարվեց, Սադրազամ Մուստաֆա փաշան կայսերական բանակով շարժվեց Իրանի վրա և իր տրամադրության տակ գտնվող Օզ-Դեմիր փաշային առանձին բանակով ուղարկեց Դաղստանի կողմերը։ Օսման փաշան գնաց, գրավեց Շամախի և Բաքվի շրջանները։ Շիրվանշահերի դինաստիայից Սուլթան-Բյուրհանը նշանակվել էր Շիրվանի շահ, որը սակայն անկախություն և ազդեցություն չունենալով՝ հեռվել էր Օսմանյան կառավարությանը և հպատակվել նրան։ Օսման փաշան հյուսիսային կողմերումն էլ ազդեցություն ձեռք բերեց և ամուսնանալով Շամխալի աղջկա հետ, Դերբենդը նորից Շամխալին թողեց։ Լեզգիները Օսման փաշայի այդ շրջաններում ունեցած ազդեցությունը չէին տանում, այդ պատճառով էլ երբեմն պատերազմներ էին տեղի ունենում։ Վերջապես Օսման փաշայի և Շամխալի միջև խաղաղության պայմանագիր կնքվեց հետևյալ պայմաններով. խուբբեն* պիտի կարդացվի Ալ-Օսմանի անունով, Աջեմի դեմ պատերազմելիս Դրբենդի խանի կողմից ուղարկված 30 հազար թաթարական զինվորներին թույլ պիտի տրվի իրենց երկրից անցնել և Օսման փաշային միանալ։ Օսմանյան կառավարության կողմից դենքը և պաշար

---

* Ուրբաթ և բայրամի օրերին հատուկ ընթերցողների (խաթիբ) կողմից կարդացված իսլամական կրոնի որոշ հոդվածները և այնքները, ինչպես նաև խալիֆայի անվան և աղոթքի հիշատակումը կոչվում է խուբբե կարդալ։ Ալ-Օսմանի անունով խուբբե կարդալ—նշանակում է ընդունել նրա կրոնական և քաղաքական իշխանությունը։

տալու պայմանով՝ նրանք պետք է օսմանյան զինվորներին օգնեն, նրանց ընկերանան և առաջնորդեն. ըստ իրենց վաղեմի սովորության, նրանց ընտրած Շամխալներին ոչ ոք չպիտի միջամտի, իսկ եթե փադիշահը ցանկանա, նրան (Շամխալին) թուղ, դրոշակ, թուր և կաֆտան պիտի ուղարկվի. Օսմանյան պետության երկրում երթևեկող վաճառականներից մաքս, բաջ և այլ տուրքեր չպիտի առնվեն: Երկու կողմերը վերոհիշյալ պայմանները հարգելով, Աբդ-Ուլ-Կիրայ խանը 30 հազար թաթարական զինվորներով Դաղստանից անցել և դաղստանցիների ընկերակցությամբ Օսման փաշայի մոտ էր եկել: Հետո, վերոհիշյալ Սուլթան-Բյուրհանը մեռավ և նրա տեղը անցավ իր որդին՝ էրու-Բևքիրը: Այդ ժամանակ Անապոլուում երեվան էին եկել Ջելալինները*, Օսմանյան կառավարությունը զբաղված էր այդ խռովությունը ճնշելով: Իրանի շահը՝ Շահ-Աբբասը, օգտվելով առիթից, դաղստանցիներին խաբել և մոլորեցրել էր, այդ պատճառով էլ օսմանյան զինվորները ստիպված էին այդ կողմերից հետ քաշվել: Դրանից հետո Շահ-Աբբասը Հյուսիսային Դաղստանի ժողովրդին իր կողմը դրավելու համար, ամեն տարի նրանց խաներին և բեյերին նվերներ և խալաթներ էր ուղարկում: Այսպիսով, Աջեմները գրավելով Դաղստանը, այն իրենց երկրի մի մասը համարեցին: Իսկ դաղստանցիները նրանց այդ նվերների վրա նայում էին իբրև տուրքի**, իբրև մի տեսակ տուրքի. և երբ [այդ նվերները] չէին ուղարկվում, նրանք կողոպտում էին Իրանյան երկրները: Երբ Աֆղաննների երևան գալով Աջեմների դրությունը վատացավ, դաղստանցիները Շիրվանի և Երևանի էյալեթների վրա հարձակվեցին, ասելով՝ «Այս տարի մենք մեր տուրքն չստացանք». բացի այդ նրանք կողոպտել և թալանել էին մի շարք ռուս վաճառականների ապրանքները: Աջեմի խռովությունների ժամանակ, ռուսները առաջացան դեպի Թեմուր-Կափուի կողմերը և ի վերջո Թահմասբ Շահի հետ կնքված հաշտության պայմանագրությամբ, Դերբենդ բերդը, Բաքուն, Գիլանի, Մազանդարանի և Էսթերաբադի էյալեթները ռուսների ձեռքն անցան: Ռուսների դեպի այդ կողմերն առաջանալը Օսմանյան կառավարության համար

---

* Ջելալինների մասին տես «Թարիխի Նայիմայից» մեր թարգմանած նյութերը:

** Սուլթանի կողմից ամեն տարի իսլամական սուրբ քաղաքներին (Մեքքե և Մեդինե) ուղարկված դրամական և այլ նվերները - սուրբն էին կոչվում: Առհասարակ դրամական նվերի իմաստով է գործածվում:

վտանգավոր լինելով՝ ինչպես նախապես հիշված է այս գրքում, Սուլթան Ահմեդի իշխանության ժամանակ, Օսմանյան կառավարության կողմից ձեռնարկվեց Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիս բերդի գրավմանը: Միաժամանակ Շիրվանի երկրի մայրաքաղաք Շամախու վրա Օսմանյան կառավարության կողմից իշխող նշանակվեց և այդ շրջանի ժողովրդին որոշ չափով օժանդակություն տրվեց: Սև ծովի եզերքի ուսումնասիրության համար հատուկ երկրաչափներ և պաշտոնյաներ ուղարկվեցին և ծովեզերքի որոշ կետերում բերդեր կառուցելու անհրաժեշտություն զգացվեց, մասնավորապես կառուցվեց Ֆաշի բերդը[16] և այնտեղից ճանապարհ բացվեց մինչև Թիֆլիս, այնպես որ ծովով Ֆաշ ուղարկված ռազմամթերքը Թիֆլիս և Դաղստան փոխադրելու ճանապարհը ապահովվեց: Սակայն հետո Նադիր-Շահը թե՛ Օսմանյան կառավարության և թե՛ Ռուսաստանի կողմից գրավված վայրերը ետ խլեց: Կովկասյան ժողովուրդներից ամենից ավելի խիզախ ու քաջարին Դաղստանի ժողովուրդն է և Նադիր-Շահը Դաղստանում չկարողացավ իր ուզածի պես իշխանություն և ազդեցություն ձեռք բերել. վերջում նա ծանր պարտություն կրեց:

Նադիր-Շահից հետո, երբ Աջեմի խռովությունները ավելի սաստկացան, Դաղստանի ժողովուրդները, բնականաբար, Օսմանյան կառավարությանն ապավինեցին:

Սուլթան-Մահմուդ I օրով* ծրագրվեց Դաղստանի գրավումը: Սակայն այդ ծրագիրը մինչև Սուլթան-Համիդի իշխանության շրջանը, շարունակվեց մնալ միայն մտքերում: Ուշ կամ շուտ, Կովկասյան ցեղերին ներգրավելու և նրանց Ռուսաստանի դեմ որպես ուժ օգտագործելու հարցը թեև քննության առնվեց, սակայն ժամանակն ու պայմանները դրան չնպաստեցին: Բացի այդ, այն ժամանակի վեզիլները (պետության ղեկավարները) զուրկ էին այդպիսի մի մեծ նպատակի իրականացման համար անհրաժեշտ դիտելիքներից և ակտիվությունից:

..Օսմանյան պետության վեզիլների՝ երկար ժամանակ անփութության քնո մեջ ընկղմված և քաղաքական-վարչական դիտելիքներից հետու լինելու հետևանքով ռուսները այդ կողմերում բայլ առ քայլ առաջացան և Կաբարթայների երկիրը գրավելուց հետո, սկսեցին ձեռք երկարել դեպի Անապոլու և առհասարակ Օսմանյան պետության սահմանները և սկսեցին խռովություններ առա-

---

* Սուլթան Մահմուդ, 1143—1168 թթ. (1738—1754):

ջացնել։ Այս պատճառով երկու պետությունների միջև վեճերը շարունակվում էին և վերջ ի վերջո ուսանները՝ Դրիմը և նրա շրջակայքը հափշտակելուց հետո, Թիֆլիսի խանին էլ խաբեցին և իրենց հովանավորության տակ առնելով, փորձեցին նրա միջոցով, մի կողմից Իրանի խաներին, իսկ մյուս կողմից Աչըք-Բաշի խան Սոլոմոնին իրենց կողմը գրավել։ Եվ որովհետև Օսմանյան կառավարությունը Անապոլուի սահմանների ապահովությունը Կովկասի լեռնական ժողովուրդներին Ռուսաստանի դեմ որպես ուժ օգտագործելու մեջ էր տեսնում, աշխատեց մի կողմից չերքեզներին և մյուս կողմից Դաղստանի ժողովուրդներին իր կողմը գրավել։ Եվ առհասարակ Չերքեզիստանի կողմերում բավականին հաջող գործեր կատարվեցին։ Սակայն այդ ժամանակի վեքիլների [մինիստրների] անմիաբանության պատճառով, գործի կարևորության չափ անհրաժեշտ միջոցներ չգործադրվեցին. այնպես որ, ինչպես հիշվեց երկրորդ հատորում, այս նախաձեռնությունն էլ թերի մնաց և մյուս կողմից բանակի և պաշտոնյաների ոչ մեղմ վերաբերմունքը Աչըք-Բաշիի՝ Ռուսաստանի կողմը հարելուն պատճառ դարձավ։

Թեև Աչըք-Բաշի իշխանը՝ Սալոմոնը [Սոլոմոն], քաջարի և վեհանձն անձնավորություն լինելով, մի անգամից Ռուսաստանին չհպատակվեց, սակայն Ռուսաստանի կայսրուհի Եկատերինան և գեներալ Պատյոմկինը, նրան հաճախակի նվերներ ուղարկելով, մասնավորապես ոսկյա գոտի, թագ և նման խիստ թանկագին նվերներ ուղարկելով վերջ ի վերջո նրա հաստատակամությունը թուլացրին։ Որոշ ժամանակից հետո, երբ Սոլոմոնը մեռավ, նրա որդին՝ Դավիթ-խանը, իր հոր կյանքի վերջերին բնորոշ մոլորյալ ճամփով գնաց և Ռուսաստանի հովանավորության հակամետ եղավ։ Այս մասին հիշատակում են նաև որոշ եվրոպական պատմագիրներ։ Հերակլ խանի 1197 թ. (1782) Ռուսաստանին հպատակություն ցույց տալուց մի տարի հետո, արդարև, Սոլոմոնն ևս որոշ չափով Ռուսաստանին հակամետություն ցույց տվեց, իսկ նրա որդին լրիվ Ռուսաստանին հարեց։

Սակայն, ըստ մեր պատմագիրների, նրանց դեպի Ռուսաստանն ունեցած հակամետության մեջ, Օսմանյան կառավարության հետ նրանց ունեցած հարաբերությունն էլ որոշ դեր է կատարել, ինչպես այդ պարզ կերպով երևում է հետևյալ դեպքերից։

Այդ ժամանակ Չեչեններում Մանսուր անունով մի անձնավորություն ապստամբություն էր բարձրացրել և այդ ցեղի ժողովուրդները մեծ հուզմունքով Ռուսաստանի երկրների և Վրաստանի վրա

էին հարձակվել։ Այն պահին, երբ ռուսները այդ բանից դժգոհ, զբաղված էին կռիվներով, լատերի և վրացիների միջև նույնպես կռիվներ էին տեղի ունենում։ Ինչպես գրում է Վասրֆը* 1198 թվականի դեպքերի ընթացքում, Զըլդրի էյալեթում ապրող աջարացիները, որոնք վաղուց հայտնի էին իրրև քաջարի, համարձակ և հաստատակամ մի ժողովուրդ, անդադար արշավանքներ և հարձակումներ էին կատարում իրենց սահմանակից Վրաստանի վրա։ Վերոհիշյալ Սոլոմոնը բանից դանդաղ ներկայացնելով Զըլդրի վալիին, խնդրել էր այդ պատուհասը միջոցից վերացնել։ Սակայն որովհետև վերոհիշյալ աջարացիները ապրում էին անառիկ վայրերում, նրանց կարգ ու կանոնի ենթարկելը դժվարին գործ էր. բացի այդ, նրանց պատճառած վնասները Իսլամական երկրներին չէին վերաբերում։ Նկատի առնելով, որ դերձների առևտրից էլ օգուտ է առացվում, այդ խնդիրը որոշ չափով անուշադրության մատնվեց։ Միայն թե նկատի առնելով ժամանակն ու պայմանները, ինչպես նաև Սոլոմոնին իրենց կողմը ներդրավելու անհրաժեշտությունը, Զըլդրի վալին միայն արտաքուստ էր ցույց տալիս, թե աջարացիների հարձակումների առաջն առնում է։ Սոլոմոնը աջարացիների այդ ավերիչ հարձակումներից արտարեկ և ձանձրացած, վրեժխնդրության համար, Օսմանյան կառավարության դիմելու որոշումն ցույց տվեց։ Երբ սահմանապահները տեղեկացան այդ մասին, նրանք հայտնեցին Ծաշի [Բերդի] հրամանատար Վեզիր-էրեյլիլի-Խալիլ փաշային և Գունիայի նախկին հրամանատար՝ և այդ շրջանի բոլոր դեպքերին ու պայմաններին լավ իրազեկ միրմիրաններից՝ Արապա-Մուհամմեդ փաշային։ Սրանք խոստացան օգնություն ցույց տալ։ Նրանք սկսեցին այն ձևով բանակցություն տանել, որ հետևից նկատելի լինի։ Բացի այդ, նրանք պայմանավորված էին, որ Ծաշից թնդանոթներ պիտի արձակվեին։ Աջարայի ժողովուրդը իր բնածին քաջարիության բերումով, պարզ էր, որ թշնամուց աչք չպետք է հեռացներ։ Սոլոմոնը տեղյակ լինելով, որ նրանք [աջարացիները] արթուն և զգույշ են, համարձակություն չունեցավ դիշերային հարձակում գործելու։ Երբ իմացվեց, որ նա մտադիր է հարձակվել Գունիայի մոտ գտնվող

---

* Վասրֆ, Բուրք պատմագիր (տարեգիր), գրել է 1166—1188 թթ. և 1207—1209 թթ. դեպքերի վերաբերյալ պատմություն։ Պատմագիր Ջևդեթ փաշան շարունակում է Վասրֆի «պատմությունը»։ Տե՛ս «Թարիխի Վասրֆ» գլուխը։

Ջակո* գյուղաքաղաքի վրա, այդ վայրի բնակիչները իրենց ընտանիքները, երեխաները և ունեցվածքը փախցրին դեպի լեռները։ Սոլոմոնը 1198 թ.** Հնկտեմբերի 17-ին, բավականաչափ զինվորներով հարձակվեց հիշյալ գյուղաքաղաքի վրա, ինչ որ գտավ կողոպտեց և կրակի տվեց։

Ինչպես նախապես պայմանավորված էին, Ցաշի բերդից թնդանոթներ արձակելով, դրությունը շրջապատին ծանուցվեց։ Այդ շրջանում գտնվող մյուսահիդները, մասնավորապես Արապա-Մուհամեդ փաշան մի քանի հարյուր քաջամարտիկներով վրա հասավ և մի նեղ տեղում նրանց անցնելու ճանապարհը փակելով, վրացի զինվորներին պարտության մատնեց։ Սոլոմոնի քեթխուդան էլ սպանվեց։ Այս սոսկալի պարտության հետևանքով Սոլոմոնը շատ ապրվեց և վշտից ու հուսահատությունից մահացավ։

Այս մասին Ջրլդրի վալին տեղեկացրեց Ստամբուլ. իսկ Ցաշի հրամանատարը պատերազմական դեպքերի մասին մանրամասն տեղեկություն հաղորդեց։ Դրանից հետո իրեն հյուր Ստամբուլում գտնվող Իվանի որդին՝ Քեյխոսրեվը, նշանակվեց Աչբ-Բաշի իշխան և ուղարկվեց Էրզրումի վալի՝ Ջանիկլի-Հաջի-Ալի փաշայի սրամադրության տակ, հանձնարարելով նրան, որ իր գահի վրա նստեցնի Ալի փաշան իր քեթխուդայի 8 հազար զինվորներով Քեյխոսրեվին ընկերակցեց և ուղարկեց Աչբ-Բաշի երկիրը։

Այդ ժամանակ Թիֆլիսին վերաբերող կարևորության արժանի մի քանի դեպքեր էին տեղի ունեցել։ Այսպես, Թիֆլիսի իշխանը Հերակլ խանը, բավական ժամանակից ի վեր մտադրված էր նվաճումներ կատարել Իրանում։ Սահմաններում գտնվող հրամանատարներն ու սպաները հայտնել և տեղեկացրել էին Ստամբուլ, որ նա [Հերակլը] այդ նպատակով ուզում է նախապես գրավել Ցաշն ու Բաթումը։ Իսկ Ջրլդրի վալին, Էրզրումի շրջանում սահմանների գործերին հսկելու պաշտոնով այդտեղ գտնվող Էլհաջ-Մուստաֆա Էֆենդիին ուղարկած գրության մեջ հայտնում էր, որ Հերակլ խանը իր նպատակը իրագործելու համար, որոշ խոստումներով կարողացել է իր կողմը շահել մի ազնվական անձնավորություն։ Այս պատճառով այդ կողմերի ամրացման և մասնավորապես Ցաշի և Բաթումի շրջաններում որոշ քանակությամբ զինվորական ուժեր ու-

---

* Ջակո — Ջակվա։

** 1198 թ. հիջրի — 1783 թ.։

զարկելու մասին Ջանիկլի-Հաջի-փաշային հրամաններ և ցուցմունքներ տրվեցին...

Հաջի-Ալի փաշան պատասխանում է, որ առանց փողի և մթերքի զինվորներ ուղարկելու հնարավորություն չկա։ Հետո նպատակահարմար է համարվում այդ գործը հանձնարարել իր քաջությամբ և ազդեցությամբ հայտնի Գունիացի Մուստաֆա-բեյին, որին 1198 թ. շնորհվում է միրիմիրանության աստիճան և 15 հազար ղուրուշ փող է տրվում։

Հերակլ խանի և Ռուսաստանի համաձայնության և միության հիման վրա, Թիֆլիսում գտնվող ռուսական գեներալը Իրանի և Դաղստանի խաներին նամակներ էր ուղարկել և հայտնել, որ Ռուսաստանը Օսմանյան կառավարության հետ նորից խաղաղության դաշնագիր է կնքել, Հերակլ խանն էլ իր պայմանագրությունը նոբոգել է, իր որդիներին իբրև պատանդ Ռուսաստան է ուղարկել և իր նպատակը ապահովել։ Դուք էլ Հերակլ խանին հպատակվելով, ձեր որդիներից և ազգականներից մի քանի անձինք նրա մոտ պետք է ուղարկեք։ Այս սարսափեցնող տեղեկությունը վերոհիշյալ խաներին վիշտ և զզվանք պատճառեց։ Որովհետև Իրանում անկախ մի շահ գոյություն չուներ, ուստի Իրանի խաները իրենց տիրապետության տակ գտնված երկրներում առանձին-առանձին իշխում էին. մինչդեռ թշնամուն դիմադրելու համար, անհրաժեշտ էր մի ընդհանուր իշխանություն։ Սոսկ իսլամական միության բերումով, նրանք՝ հենվելով միայն Օսմանյան պետության վրա, վերոհիշյալ գեներալի գրությանը մերժողական պատասխան տվին և դիմում ներկայացնելով Օսմանյան կառավարությանը հայտնեցին, որ Օսմանյան պետության կողմից իրենց օգնություն շնորհվելու դեպքում, նրանք պատրաստ են մինչև վերջին մարդը թշնամուն դիմադրություն ցույց տալ և զոհել իրենց անձը։ Այս խնդրագիրը հատուկ անձնավորության միջոցով ուղարկեցին Չըլդրի վալիին, որը հիշյալին ուղարկեց Դերսեադեթ։

Ռուսները ինչպես որ Շահին—Կիրային խռովության գործիք դարձնելով, Թաթարստանի վրա հարձակվեցին, այնպես էլ Հերակլ խանին խաբելով, ուզում էին գրավել Դաղստանն ու Վրաստանը։ Այս պատճառով Դաղստանում գտնվող բազմաթիվ իշխաններին օգնություն ցույց տալը Շարյաթի օրենքով կրոնական պարտավորություն էր։ Բացի այդ, Ռուսաստանի դեպի այդ կողմերը ձեռք երկարելը, Օսմանյան կառավարության համար վնասակար էր և թերևս փադիշահական երկրի Արևելյան սահմանները վտանգի

ննթարկելու բնույթն ուներ։ Այս պատճառով անհրաժեշտ էր այդ մասին ամեն տեսակ ջանք գործ դնել։ Սահմանների վրա գտնվող վալիներին և սահմանապահ սպաներին տեղեկություն հաղորդվեց և հրամայվեց, որ աչալուրջ լինեն ու հսկեն։ Իրանի և Դաղստանի խաներին էլ հայտնվեց, որ թշնամու արտաքուստ քաղցր, սակայն իրականում թույն սերմանող խոսքերին չպետք է հավատք ընծայել, պետք է օրինակ առնել թաթար և լեհ ժողովուրդների նկատմամբ նրանց [ռուսների] վերաբերմունքից, պետք է զգույշ լինել և չխաբվել նրանց խարդախություններից և որոգայթներից, կարիք եղած դեպքում կատարյալ միաբանությամբ և լրիվ ջանքերով հաստատակամությամբ դիմադրություն ցույց տալ. չպետք է թույլ տալ, որ թշնամին մոտենա Իրանին և Դաղստանին։ Օսմանյան կառավարությունը ամեն դեպքում և ամեն կերպ պիտի օգնի և օժանդակի իր կրոնակիցներին։ Այս մասին կայսերական հրամաններ տրվեցին և նրանց [խաներին] սիրաշահելու և գրավելու համար, Սուլթան Ահմեդի և Սուլթան Մահմուդի ժամանակ ուղարկված նվերների նման, ամեն մեկին հարմար նվերներ ուղարկվեցին։ Օսմանյան կառավարության այս նախաձեռնությունը, պարզ էր, որ արդելք պիտի լիներ Ռուսաստանի խաբեբայական հնարքներին։ Այդ ժամանակ Դաղստանի ժողովուրդը հարձակումներ էր գործում Թիֆլիսի շրջանի վրա։ Ռուսները, օգտվելով այդ պատեհությունից, սկսեցին գանգատներ ներկայացնել։ Այսպես, ռուսական դեսպանը տեսակցություն ունենալով Ռեիս-էֆենդիի հետ, խոսեց Վրաստանի վրա կատարված հարձակման մասին։ Ռեիս-էֆենդին իր պատասխանում ասաց՝ «Վրացի և Մեգրել ցեղերը Օսմանյան պետության ռայաներն են, և ամեն մի պետություն իր ռայաների գործերը վարելու մեջ անկախ է, ուստի Ռուսաստանի՝ նրանց տիրանալու ձգտումը, ուրիշների գործերին միջամտելու բնույթ ունի»։

Նկատի առնելով, որ անհրաժեշտ է այդ հարցը մի անգամ էլ քննության առնել Պետական խորհրդում, երեք-չորս օրից հետո, այսինքն՝ 1190 թ. Սեֆեր ամսի 10-ին Մեջլիսում եգիպտոսի հարցին առընթեր, այդ հարցն էլ քննության դրվեց։ Մեջլիսում ներկաներին հարց տրվեց՝ ըստ պայմանագրի Ռուսաստանը իրավունք չունի միջամտելու Վրաստանի գործերին՝ սակայն նա որոշ պատրվակներով առարկություններ է անում. ի՞նչ պատասխան պետք է տալ ռուսական դեսպանին՝ դաղստանցիների Թիֆլիսի վրա կատարած հարձակման մասին ի՞նչ պետք է ասել Աչըք-Բաշիի հարցի

ժամին։ Այս հարցերի առթիվ, ռուսական դեսպանին, պատասխանելու համար հետևյալ որոշումները տրվեցին։ Թիֆլիսի խանի Ռուսաստանին հպատակություն ցույց տալը վճռականապես չի ընդունվում, վրացի ցեղը Օսմանյան պետության ռայաներից է, Թիֆլիսի խանը չպետք է հարձակվի իսլամական երկրների և մանավորապես մեր դաշնակից [կրոնակից] Դաղստանի ժողովրդի վրա։ Օսմանյան կառավարությունը հնուց ի վեր իր ընդունած և գործադրած վերաբերմունքը չի փոխելու։ Մեգրել ցեղը Օսմանյան պետության այլ ռայաների կարգին է պատկանում. նրանց [մեգրելների] ապահովության համար, սրանից առաջ նախատեսնված Քեյխոսրեվի գահակալությանը հպատակություն ցուցադրելու դեպքում, չպետք է պնդել, և եթե նրանք Դավիթի նշանակումն են պահանջում, ըստ հնագույն սովորության, նա պետք է գահակալի, այդ դեպքում նրան Օսմանյան կառավարության կողմից մենշուր* կտրվի, իսկ եթե ժողովուրդը նրան էլ չի ուզում, այդ դեպքում մի ուրիշի մասին որոշում կտրվի և կհայտնվի այդ հարցի լուծման համար նշանակված մարդկանց։

Սակայն Քեյխոսրեվի հարցը հնարավոր չեղավ լուծել։ Դավիթ խանը իշխանությունը հափշտակեց։ Եվ որովհետև ռուսները այդ շրջանի գործերին միջամտելու համար փնտրում էին ամենափոքր պատրվակներն անգամ, օգտվեցին այդ դեպքից և Դավիթ խանին իրենց կողմը գրավեցին։

Ինչպես որ հիշված է 1193 թ. դեպքերում, Իրանում Զենդական իշխանությունը թուլացել էր. ամեն կողմից խաները անկախություն էին ձգտում։ Օրեցօր ուժեղացող Աղա-Մուհամմեդ-խանի[18] իշխանությունը դեռևս պետք եղածի չափ ամրապնդված չէր։ Իրանյան երկիրը մոտ էր հեղաշրջման։ Այդ ժամանակ Իրանի Զենդ վեքիլը՝ Ալի-Մուրադ խանը, խորտակելով Իրանի տարբեր մասերում տիրող խաների ուժն ու իշխանությունը՝ հետամուտ էր անկախություն ձեռք բերելու։ Այդ նպատակով նա, Թիֆլիսի խանի միջոցով, Ռուսաստանից օգնություն էր խնդրել։ Քանի որ ռուսները պատրվակ էին փնտրում ձեռք երկարել Իրանին, որոշ պայմաններով այդ օգնությունը խոստացան։ Ալի-Մուրադ-խանի կողմից դեսպանության պաշտոնով Ռուսաստան ուղարկված Միրզա-Մուհամմեդը, բարձրաստիճան մի անձնավորության ուղեկցությամբ և թանկարժեք նվերներով ետ ուղարկվեց։ Սակայն ռուսա-

---

* Մենշուր — աստիճանի շնորհման մասին փաղիշահական հրովարտակ։

Իրան դեսպանը դեռևս Շիրազ չհասած, Ալի-Մուրադ խանը մեռավ։ Երբ դեսպանը իմացավ, որ Իրանի իշխանության գլուխն է անցել Ջաֆեր խանը, առանց իր դեսպանության պաշտոնը կատարելու Թիֆլիս վերադարձավ։

Իրանի խաներից բավականին ուժեղ և Օսմանյան կառավարության հարող Խոյի-խան Ահմեդ-խանը սույն 1199 թ. իր դիվանի քարտուղարի միջոցով, Էրզրումի վալի Հաջի-Ալի փաշային ուղարկած նամակում հաղորդելով տեղի ունեցած դեպքերը, հայտնում էր, որ Իրանի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելով ռուսների նպատակն է՝ իրենց սահմաններին մոտ որոշ վայրեր ձեռք բերել, հետո բանակ ուղարկելով դեպի Ադրբեջան, Իրանյան երկիրն ամբողջապես գրավել, ինչպես բռնությամբ ու խարդախությամբ արվել էր լեհացիների նկատմամբ, ապա Օսմանյան պետության վրա հարձակվելով՝ իրականացնել իրենց հետին նպատակը։ Դիվանի քարտուղարը բանավոր խնդրեց, որ ելնելով իսլամական միության անհրաժեշտությունից՝ Օսմանյան կառավարությունը օժանդակի և պաշտպանի իրանցիներին։ Իսկ եթե այդ պաշտպանությունը չտրվի, ասաց, Թշնամին կոչնչացնի անսահման թվով իսլամներ։ Ներկայումս Թիֆլիսում գտնվող բազմաթիվ մարդկանց, իբրև փոխարինություն, եթե Օսմանյան կառավարությունն էլ մեկերկու հազար մարդ, թնդանոթներ և որոշ քանակությամբ ռազմամթերք ուղարկի Ահմեդ-խանին, եթե վերջինիս ուրիշներից գերադասելու համար մի աստիճան տրվի և եթե խանը այս ձևով արժանանա Օսմանյան կառավարության շնորհին և պատիվներին՝ Իրանյան ժողովուրդը վստահություն ձեռք կբերի և Թշնամու երևան գալու ժամանակ, Ահմեդ-խանը քաջարար դիմադրություն ցույց կտա և կկռվի։

Այս բոլորը Ալի-փաշան հայտնեց և տեղեկացրեց Ստամբուլ։ Իրանի նկատմամբ Ռուսաստանի վատ նպատակները հայտնի և պարզ էին։

Սրանից առաջ Իրանի խաներին հատուկ գրություններ և Ահմեդ խանին կայսերական նվերներ և պատիվներ էին ուղարկվել և օգնություն խոստացել։ Թեև այդ խոստման իրագործումը անհրաժեշտություն էր, սակայն նկատի առնելով, որ ժամանակից առաջ զինվորներ ուղարկելը և նրանց աստիճաններ տալը կարող էր տեղի տալ որոշ անպատեհությունների, առայժմ Ահմեդ-խանին հուսահատության չենթարկելու համար, միայն թնդանոթ և որոշ չափով ռազ-

մամբերք ուղարկվեց և ամեն պարագայի զգուշությամբ վարվելու մասին Ալի-փաշային փադիշահական հրաման տրվեց։

Այսպիսով, Իրանի, Դաղստանի խանների և Հերակլի միջև թշնամություն առաջացավ, որը պատճառ դարձավ Օսմանյան կառավարության և Ռուսաստանի միջև գոյություն ունեցող սառնության ուժեղացմանը։ Այսպես, Խալիլ-Համիդ-փաշայի սերդարության ժամանակ, Զըլդրի վալի Սյուլեյման փաշայի գրությունից պարզվում էր, որ Թիֆլիսի Հերակլ խանը նոր ճանապարհը նորոգելով և լայնացնելով, 3 հազար ռուսական զինվորներ էր բերել տվել։ Հերակլ խանի իսլամական քաղաքների վրա հարձակումը հավանական համարելով, Սյուլեյման փաշային հրաման և ֆերման տրվեց գիշեր-ցերեկ արթուն հսկել, կրոնասիրությամբ, հաստատակամությամբ և քաջարիությամբ հռչակված Դաղստանի ժողովուրդներին սիրաշահելու և գրավելու համար, այդ ժողովրդի պարագլուխներին երջանիկ Ասիթանեից ուղարկված փադիշահական նվերներն ու կայսերական շնորհները հանձնել, հիշյալ ժողովրդին պատերազմի և Ջիհադի կոչ անելու և հրավիրելու մասին տրված բարձր հրամանները նրանց հասցնել և հիշյալ ժողովրդի կողմից դեպի Զըլդր եկած ղազիներին և մյուջահիդներին նվերներով պարգևատրել։ Սյուլեյման փաշան այդ հրամանի համաձայն շարժվեց, որի շնորհիվ վերոհիշյալ ցեղերը, այդ պատիվներից և շնորհներից ուրախացած, սկսեցին խումբ-խումբ դեպի Զըլդր գալ։ Զնայած որ նրանց բնակավայր և հագուստ տրվեց, սակայն հիշյալ ցեղերը, առանց որոշված ժամանակին ապստելու, իրենց բնածին հակումների բերումով, սկսեցին թալանով և կողոպուտով զբաղվել։ Նրանց արգելք հանդիսանալը դժվար և վտանգավոր էր, իսկ թույլտվություն տալը խաղաղության պայմաններին հակառակ. ուստի Սյուլեյման փաշան տատանվում էր այդ երկու միջոցների ընտրության մեջ։ Ավելի ուշ, երբ այդ մասին գրեց Ստամբուլ, Սադրազամ Խալիլ-Համիդ փաշան արդեն հրաժարեցված էր, իսկ նոր Սադրազամը Ալի-փաշան՝ դեռևս գործերին անտեղյակ, պատասխանը հետաձգեց մինչև նա Ստամբուլ եկավ։ Այդ ժամանակ Բաթումի կողմից մի նամակ եկավ. Զըլդրից և Թիֆլիսից նորություններ ստանալու համար Կափուդանին Բաբի-Ալիի կանչեցին և հարցաքննեցին։ Նա հայտնեց, որ Ախալսխայում հավաքված լեզգի ցեղից և այդ կողմերում գտնվող իսլամներից 5 հազարի չափ մարդիկ, քրիստոնյաների կարմիր ձվի օրերին (զատիկ), հարձակվելով Թիֆլիսի երկրի վրա, բավականաչափ ունեցվածք են կողոպտել։ Սա-

կայն վերադառնալու ժամանակ, Թշնամին, նրանց ճանապարհի վրա մեծաթիվ զինվորներ և թնդանոթներ դնելով, անակնկալ կերպով հարձակվել է իսլամական բանակի վրա. իսլամների մի մասը նահատակվել, մի մասն էլ գերի է ընկել, իսկ փոքրաթիվ քանակությամբ զինվորներ էլ այդտեղից հոսող գետն են թափվել և խեղդվել: Կենդանի մնացածները կռվելով հասել են Ախասխա: Այդ հաղորդումն ստուգվեց և հաստատվեց այլ աղբյուրներից ստացված տեղեկություններով, թեև Սյուլեյման փաշայից այդ մասին դեռևս տեղեկություն չէր ստացված: Չնայած առկա էր խնդրի ճիշտ կամ սխալ լինելու հավանականությունը, սակայն ակներև էր, որ Թիֆլիսի խանի և Ռուսաստանի միջև համաձայնություն և միություն էր կնքված: Սյուլեյման փաշայից տեղեկություն պահանջվեց՝ այդ խնդրի մասին՝ իրականության իրազեկ լինելու և Թշնամուն պատասխան պատրաստելու համար: Սյուլեյման փաշան պատասխան դրության մեջ՝ մինչ այդ իր ուղարկած մի այլ գրության պատասխանի ուշացումն արձանագրելուց հետո, վերևում հիշված դեպքի մասին հաղորդում էր հետևյալ տեղեկությունները. Ջլդրի սահմանամերձ գավառներում ապրող լեզգի զինվորներից հազար մարդ, էրզրումի և Կարսի շրջաններում գտնվող անօթևան մարդիկ, ինչպես նաև անանուն ու բնակավայրերն անհայտ որոշ թվով ձիավորներ իրար հետ միանալով, առանց արատնության, հարձակվել են Թիֆլիսի բերդի վրա՝ մեծ քանակությամբ գերիներ են վերցրել և կողոպտել: Նախքան վերադառնալը թուլլերին, կողոպտված իրերն ու ապրանքները ուղարկել են, իսկ կռվի և պատերազմի ընդունակներն ավելի դանդաղ քայլերով շարժվել են նրանց հետևից: Նրանց անցած ճանապարհի վրա, մի նեղ անցքում, ուսա և վրացի զինվորները թաքստոցից, անսպասելի կերպով, հարձակվել են կողոպտված ապրանքներն ու գերիները փոխադրող մարդկանց վրա: Սկսվել է ուժեղ ճակատամարտ, սակայն Թշնամու բազմաթիվ լինելու պատճառով, իսլամական զինվորների մի մասը նահատակվել, մի մասը ջրում խեղդվել և մի մասն էլ գերի է ընկել: Սակայն երբ Թշնամին գերի ընկածներին ուղարկել է կռվի դաշտին մոտ գտնվող, Սուրեն* կոչված վայրը, հետևից եկող իսլամական զորամասերը վրա են հասել և բոլորը մի անգամից իրենց սրերը մերկացնելով, կռվի են մտել և Թշնամուն պարտության մատնել: 40—50-ի չափ գերի վերցնելով, անցել են հիշյալ նեղ անցքը և եկել

---

* Հավանաբար պիտի լինի Սուրամ:

հասել են այդտեղ: Այս պատերազմում խալամների կորուստների մասին հարցվեց լեզգիների պարագլխին, որը պատասխանեց, թե լեզգիներից և այլ մարդկանցից սպանվածների և գերի ընկածների թիվը 40—50 է: Այս ճակատամարտում կայսերական կանոնավոր բանակից մի զինվոր անգամ չի եղել...

Ջլղրի վալիի գրության հիման վրա, հարցը վեքիլների ժողովում քննության առնվեց և որոշվեց հետևյալը. Թիֆլիսի խանի վերքից և ընթացքից երևում է նրա վատ մտադրությունը. հետզհետե դեպի Ջլղր եկող Դաղստանի զինվորների առանձնացումը հակառակ է զգուշության կանոնին. ռուսների հետ նրա [Թիֆլիսի խանի] կնքած նոր պայմանագրի պայմանների համաձայն, երբ թշնամին երևան գա, ռուսները պարտավոր են օգնել նրան և պաշտպանել նրա երկիրը. նկատի առնելով, որ ռուսները Դաղստանի զինվորների Թիֆլիսի վրա հարձակվելը Օսմանյան կառավարությանն են վերագրում և դրանով հաշտության պայմանագրի խախտման հարց պիտի հարուցեն, որոշվեց՝ զինվորական ուժերի պատրաստության և պայմանագրի պահպանման նկատմամբ երկկողմանի ընթացք բռնել: Այս իմաստով, Ջլղրի վալիին պրավոր ցուցմունքներ տրվեցին: Այդ ժամանակ Ռուսաստանի դեսպանը բանակցելու ցանկություն հայտնեց: Նա, Ռեիս-էֆենդիի հետ տեսակցելիս՝ Թիֆլիսի խանի հետ կնքված պայմանագրության մասին հիշեցրեց և հայտնեց, որ Ջլղրի վալին դաղստանցիներին դրդռելով ստիպել է նրանց հարձակվել Թիֆլիսի վրա: Դեսպանը պահանջեց, որ վալին պաշտոնազուրկ լինի և միաժամանակ խնդրեց, որ Օսմանյան կառավարությունը չհովանավորի հիշյալ ցեղին և հեռացնի նրանց Թիֆլիսի երկրից: Ռեիս-էֆենդին պատասխանեց հետևյալը. լեզգի ցեղը վաղուց պատերազմում է Թիֆլիսի խանի դեմ, հետևաբար այս անգամ ըստ առաջնության տեղի ունեցած պատերազմը Ջլղրի վալիին վերագրելը անիմաստ է. Թիֆլիսի խանը երբեք հանգիստ չի մնում, առիթը գրտնելիս հարձակվում է լեզգիների վրա, կողոպտում և թալանում է, բացի այդ նա ևս չի մնում նաև Իրանի ժողովրդին ճնշելուց և նեղելուց. ապացուցված է, որ նա, մասնավորապես Ադրբեջանում ճնշել և նեղել է Գենջեի երկիրը: Մինչդեռ, քանի որ, թե՛ Դաղստանում և թե՛ Իրանում ապրողները իսլամական կրոնին են պատկանում, իսլամների խալիֆան հանդիսացող մեր վեհափառ փադիշահը պետք է նրանց օգնության ցույց տա: Այս հարցերի շուրջը բավականին երկար վիճաբանություն տեղի ունեցավ [Դեսպանի և Ռեիս-էֆենդիի միջև]: Այս առթիվ Ջլղրի վալիին Սեդարեթի կողմից նո-

րից հատուկ գրություն ուղարկվեց հաշտության պայմանագրին հաջառակ ընթացքից և շարժումներից զգուշանալու մասին։

Ռուսների հիմնական նպատակն էր գրավել Իրանի որոշ մասերը։ Այդ նպատակը իրականացնելու համար, նրանք միջոց էին գտնում Թիֆլիսի խանին, իսկ նա խուսափելով ռուսների խարդախություններից և խորամանկություններից, ընդունել էր Ռուսաստանի հովանավորությունը և մի շարք խոստումներով և նվերներով աշխատում էր Դաղստանի և Ադրբեջանի խաներին էլ Ռուսաստանի կողմը գրավել։ Սակայն այդ խանները իսլամ լինելով, հասկացել էին Ռուսաստանի խուովարարական նպատակները, բոլորովին համակրություն ցույց չէին տալիս և վճռականապես մերժողական դիրք էին բռնել, այնպես որ Թիֆլիսի խանը նրանց սիրաշահելու և գրավելու գործում հուսահատվել էր։ Նա, Ռուսաստանի օժանդակությամբ խաներին բռնի կերպով ենթարկելու և հպատակեցնելու համար միջոցներ էր ձեռք առել։ Խանները Օսմանյան կառավարության տպավինելով, օգնություն էին խնդրում։ Օսմանյան կառավարության կողմից նախապես նրանց օգնություն ցույց տալը խոստացված էր, մինչև անգամ նրանցից մի քանի երևելի և գործունյա խաների՝ կայսերական հրամաններ էին տրվել, մասնավորապես Դաղստանի ժողովրդին փադիշահական նվերներ և պարգևներ էին շնորհվել. այդ մասին տեղեկություն էր հաղորդված այդ կողմերում գտնվող վեզիրներին։

Այդ շրջանում ապրող ցեղերից ամենից ավելի մարտունակները դաղստանցիներն էին։ Սրանք ի բնե կռվի հակամետ և սիրահար էին։ Նրանք հասկացել էին, որ թշնամու [ռուսների] իսլամական երկրի վրա կատարած բռնությունները, վերջ ի վերջո իրենց էլ պիտի հասնի։ Թիֆլիսի խանի կողմից եղած հպատակության առաջարկը վիրավորել էր նրանց ցեղային արժանապատվությունը. նրանք սպասվող վտանգին գործիք հանդիսացող Թիֆլիսի խանին ասպարեզից հեռացնելու համար խոստում էին տվել, իրենցից ամենաքաջարի և հպատակամ անձնավորությունը՝ Ավարի իշխան՝ Ումմե-խանին, ամբողջ Դաղստանի զինվորների բաշբուղ նշանակելով, հունիս ամսին իրենց տեղից մեկնել էին և մի արագընթաց նամակով տեղեկացրել էին Ջուլդրի վազիին, թե ուղիղ Թիֆլիսի վրա շարժվելու պատրաստ են։

Վերոհիշյալ վեզիրը՝ նկատի առնելով, որ Թիֆլիսի խանի կողմից իսլամական երկրների վրա հարձակում տեղի ունենալուց առաջ, դաղստանցիների հարձակման սկսելը տեղի պիտի տա

բշնամու առարկութեանն ու բողոքին, անմիջապես վերոհիշեալ ցեղի բաշբուղին գրութեամբ հայտնեց՝ «մինչև ձեր խնդրագրի հետ Ասիթանե ուղարկված Զենգե-թայի իշխող՝ Ահմեդ-խանի վերադարձը, պետք է ձեր տեղում մնաք»։ Սակայն այս գրութիւնը ստանալուց առաջ, հիշեալ ցեղը շարժվել և իջևանել էր Զարու-թալա կոչված վայրում։ Նրանք իրենց կատարելիք հետագա գործողութիւնների մասին հրամանի և ֆերմանի էին սպասում։ Այդ մասին Զըլդրի վալին հայտնեց և տեղեկացրեց Ստամբուլ։ Այն պահին, երբ պատրաստվում էին հիշեալ վեզիրին դրել և հայտնել, որ խաղաղութեան ժամանակ վերոհիշեալ զինվորների Թիֆլիսի վրա հարձակումը հարմար չէ և անհրաժեշտ է նրանց հետ վերադարձնել, էրզրումի և Զըլդրի վալիներից ստացված նոր գրութիւնից պարզվեց, որ դաղստանցիները արդեն անցել են Կանըք գետը և հարձակվել Թիֆլիսի վրա. այդ մասին հիշվում էին հետևյալ մանրամասնութիւնները։ Դաղստանցիները անցնելով հիշեալ գետը, առանց հապաղելու շարժվում էին ուղղակի Թիֆլիսի վրա։ Թիֆլիսի խանը և իր տրամադրութեան տակ եղած ռուսական հրամանատարը, իրենց ունեցած պատրաստի զինվորներով և թնդանոթներով, դիմադրութիւն ցույց տալու համար, շտապում են դեպի Կախեթի կողմերը։ Սակայն, երբ տեսնում են, որ դաղստանցիները գետի նման հոսում և գալիս են, հասկանում են, որ դիմադրութիւնն անիմաստ է և շտապում են ապաստանել իրենց ամրակուռ և ապահով բերդերում։ Դաղստանցիները պատրաստվում են հարձակվել Թիֆլիսի վրա. սակայն բերդը գրավելու համար անհրաժեշտ թնդանոթներ և ռազմամթերք չունենալու պատճառով, առանց Թիֆլիսի բերդի կողմը գնալու, գնում են դեպի Թիֆլիսի մոտ գտնվող արծաթի հանքերը*, այն գրավելու նպատակով։ Դիմադրութեան պատրաստված թշնամուն մի հարվածով պարտութեան մատնելուց հիշեալ հանքերը գրավում և բազմաթիվ երեխաների և կանանց գերի են վերցնում։ Բացի այդ՝ նրանց (դաղստանցիների) մի մասը, գնում են Թիֆլիսից չորս ժամ հեռավորութեան վրա գտնվող Լոռիի բերդը գրավելու։ Առավոտյան բերդից մեծ քանակութեամբ վրացի զինվորներ դուրս գալով՝ մտնում են դաղստանցիների բանակը։ Սոսկալի մարտեր են տեղի ունենում և վերջը դաղստանցիները հաղթում են։ Այս մարտում դաղստանցիներից միայն 400 հոգի շեհիդ են եղել և 700-ի չափ վիրավորվել են։ Իսկ թշնամու սպանվածների թիվը անսահման է եղել։

---

* Պատմագիրը հավանաբար նկատի ունի Ախթալայի պղնձի հանքերը (տե՛ս ծանոթ. 1)։

Այս ահավոր պարտությունը Թիֆլիսի խանին մեծ վիշտ պատճառեց. նա իր հարստությունն ուղարկեց մայրաքաղաք, բերդը և երկիրը պաշտպանելու համար զինվորներին անհրաժեշտ վայրերում տեղաբաշխեց, իսկ ինքը անձամբ ձեռնարկեց Թիֆլիսի բերդի պաշտպանությանը: Դաղստանցիները Թիֆլիսի բերդը գրավելու նպատակով՝ Ախալքալաքի դաշտում կանգ առան և Չըլդրի վալիին դիմումներ ուղարկելով՝ թնդանոթ և ռազմամթերք խնդրեցին: Չըլդրի վալին շփոթվեց և վախենալով, որ առանց պետության համաձայնության և արտոնության Թիֆլիսի վրա կատարվելիք հարձակման համար ինքը պատասխանատվության պիտի ենթարկվի, անձամբ գնաց Ախալքալաքի դաշտը և ասաց. «Զմեռվա օրերը մոտենում են, իսկ բերդի [Թիֆլիսի] գրավումը ժամանակ է պահանջում. չնայած Թիֆլիսի գրավումը, ներկայումս Օսմանյան կառավարության ցանկությունն է, սակայն առայժմ ձեր հայրենիք վերադառնալը ավելի նպատակահարմար է». այսպես փորձեց համոզել, սակայն ապարդյուն: Նրանք պատասխանեցին և պնդեցին՝ «Զմեռվա ցրտերը մոտ լինելու, մեր մեջ հիվանդների և վիրավորների թիվը մեծ լինելու պատճառով մեր երկիրը վերադառնալը դժվար է: Այս տարի մուսուլմանների իմամի* երկրում կձմեռենք»:

Այդ դրությունը թույլերին ու աղքատներին մեծ վնաս պիտի պատճառեր, բացի այդ, փադիշահական երկրում պաշարի և անհրաժեշտ սննդամթերքի պակասության պատճառ պիտի լիներ: Նման դժվարությունները նկատի առնելով՝ վերոհիշյալ վալին նրանց որոշ քանակությամբ նվերներ և խալաթներ տալով, [դաղստանցիների] ղեկավարների միջև պառակտում առաջ բերեց. հետևանքն այն եղավ, որ Ակ-Կոշայի կազին և Չար-Թալայի պարագլուխները 4—5 հազար զինվորներով վերադարձան իրենց վիլայեթը:

Սակայն Ումմե-խանը և Ալի-Սուլթանը վերադարձին համաձայն և հոժար չէին: Հազար ու մի դժվարություններով հաջողվեց հեռացնել նրանց կայսերական երկրի սահմաններից: Թիֆլիսի և Աչըք-Բաշի սահմանների վրա գտնված Դահան անունով վրացական բերդի գրավման նպատակով, նրանք իրենց գտնված տեղից շարժվեցին և մեծ արագությամբ գնացին դեպի այդ կողմը: Եվ հավանական է, որ այդ պահին** նրանք արդեն գրավել էին հիշյալ բերդը:

---

* Մուսուլմանների իմամ — գործ է ածվում իսլամների խալիֆա իմաստով:

** Պատմագիրը նկատի ունի իր այդ դեպքը գրի առնելու ժամանակը:

Թիֆլիսի խանի ընտրյալ զինվորները բաժան-բաժան եղան, այդ պատճառով նա թուլացավ ու չփոթության մեջ ընկավ։ Թիֆլիսի ռայաները ցրվեցին Երևանի և Կարաբաղի կողմերը և 4 հազար տնից (խանե) ավելի փոխադրվեցին Կարսի սահմանները։ Սակայն որովհետև այդ շրջանում ապրող աշիրեթները թալանում էին նրանց անասուններն ու ունեցվածքը, այդտեղ էլ չկարողացան մնալ և Կարսի սահմաններից շարժվեցին դեպի Զըլդրի կողմերը։ Այդ մասին Զըլդրի վալին տեղեկագիր ուղարկեց, կատարված դեպքերի կապակցությամբ այդ տարի խիստ մեծ ձախքերի ենթարկված լինելը հայտնելով, կառավարությունից մեծ դումարի օժանդակություն խնդրեց։ Սակայն, գանձարանը ծանր դրության մեջ լինելով՝ հնարավոր չեղավ նրա պահանջը լրիվ կատարել։ Սադրազամ Ալի փաշան, իր կողմից առայժմ 5 հազար դուրուշ կանխիկ դրամ և որոշ քանակությամբ հագուստեղեն ուղարկեց։ Միաժամանակ այդ հարցի մասին Ռուսաստանի դեսպանի հետ տեղի ունեցած բանակցությունների պատճենը և խաղաղության պայմանների պահպանման ու Դաղստանի զինվորների ցրման ու հեռացման մասին ցուցմունքներ տվող բարձր հրաման ուղարկեց։

Դրանից անմիջապես հետո, Զըլդրի վալիից մի գրություն ստացվեց, որով հայտնում էր որ՝ սրանից առաջ կայսերական երկրից հեռացված Ալվարի իշխողը Ումմե-խանը և Ալի-Սուլթանը իրենց ճանապարհի վրա գտնվող Դահանի բերդը պաշարելով գրավել են այն և բերդում գտնվող թշնամուն խորտակել և ոչնչացրել են, սակայն պատերազմական դեպքերի բերումով, իրենք էլ շատ վիրավորներ են ունեցել և այդ պատճառով հնարավոր չի եղել իրենց երկիրը վերադառնալ։ Բացի այդ, ձմեռը վրա է հասել, ուստ և վրացի զինվորները թնդանոթներով ճանապարհները փակել են, որի համար նրանք ստիպված են եղել Զըլդր վերադառնալ։ Հետևաբար խնդրում են, որ իրենց, որպես հյուր, մինչև գարնանամուտ այնտեղ ապրելու արտոնություն տրվի։

Վերոհիշյալ զինվորների հեռացումը դժվար լինելով հանդերձ, մեծաթիվ զինվորների երկար ժամանակ այդ տեղում ապրելն էլ ծանր և անտանելի պիտի լիներ սահմանի ռայաների համար։ Մեջլիսում քննության առնվեց փաշայի զեկուցումը և խնգիրը, հավանություն տրվեց մինչև գարուն մնալ այդ տեղում, բայց որպեսզի աղքատներին ծանր բեռ չլինեն, առայժմ, էրզրումի վալիի փողերանոցի (զարբխանե) ունեցած պարտքից 50 հազար դուրուշ հատկացվեց և Զըլդրի վալիին հրաման ուղարկվեց՝ 3—4 օրվա ըն-

թացքում այն փոխադրելու մասին։ Դրանից հետո Ալի փաշան հեռացվեց և Սադրազամ նշանակվեց Յուսուֆ փաշան։ 1200 թ. կեսերին նորից Զըլդրի վալիից գրություն ստացվեց, որով հայտնում էր, թե սրանից առաջ Դաղստանի զինվորների կողմից Թիֆլիսի էյալեթի վրա կատարված հարձակման մասին Ռուսաստանում տեղեկություն ստացվելիս, այդ դեպքը վերագրելով սահմանում գտնվող Օսմանյան կառավարության պաշտոնյաների թուլլտվությանն ու թելադրությանը, Թիֆլիսին թնդանոթ և զինվորներ են հայթայթել։

Այդ ժամանակ Պետերբուրգի ֆրանսիական դեսպանը Ստամբուլում գտնվող դեսպանին ուղղված նամակում հայտնում է, որ երբ Թիֆլիսի խանին ինքը տեղեկացրել է ռուսների ռազմական օգնություն ցույց տալու մասին, անմիջապես տեսակցություն է ունեցել Ռուսաստանի Մեծ մինիստրի հետ և հարցրել՝ «Այն պահին, երբ ձեր և Օսմանյան կառավարությունների միջև պահպանվում են խաղաղության պայմանները, ի՞նչի համար է կարիք զգացվել Թիֆլիսի խանին զինվորներ ու ռազմամթերք ուղարկել»։ Մեծ վեզիրը դեսպանից թաքցրել է իրականությունը։

Նկատի առնելով ռուսների վաղուց ի վեր ունեցած ընթացքն ու ջարժումը, անհրաժեշտ համարվեց աչալուրջ լինել և նախապատրաստական միջոցներ ձեռք առնել։ Անմիջապես Զըլդրի վալիին հանձնարարվեց, որ այդ շրջանում ապրող ցեղերին ու աշիրեթներին պատրաստ պահի, իսկ էրզրումի վալիին հրաման տրվեց, որ հիշյալ էյալեթից 4000 զինվոր հավաքագրի. միաժամանակ էրզրումի վալիին հրամայվեց և ֆերման տրվեց, որ արթուն մնա, եթե Թշնամու կողմից կայսերական երկրի վրա հարձակում տեղի ունենա, անմիջապես էրզրումից դուրս գա և համապատասխան պաշտոնյաների հետ բանակցելով, Թշնամուն վանելու ջանադիր լինի։ Կասթեմունիի մյութեսելլիմին՝ Ալթի-Քուլաջ-Զադեին հայտնվեց, որ եթե նա 500 զինվորով Բաթումի բերդի պաշտպանությունը ապահովելու լինի, ապա իրեն Կափուջի-Բաշիլիք պիտի շնորհվի։ Այդ մասին նրան հատուկ գրություն ուղարկվեց։ Իսկ Ջաշի բերդի պաշտպանության համար, Տրապիզոնի շրջանում 500 հետևազոր զինվեց և հարկ եղած դեպքում զինվորներին բաժանելու նպատակով, նախապես պատրաստված պաշարից բացի, որոշ քանակությամբ հացահատիկ հայթայթվեց և ուղարկվեց։ Բացի այդ, շրջանի բերդապահ զինվորների մի տարբա ռոճիկը կանխիկ վճարելու նպատակով էրզրումի մաքսատնից փող փոխադրվեց։

Ռուսները, դաղստանցիների շարժումը Զլղրի վալիի գրգռմանը վերագրելով, դեռ անցյալ տարվանից սկսած պահանջում էին նրա պաշտոնազրկումը: Այսպիսով, ռուսները Թիֆլիսի խանին իրենց պետության գլխավորներից, իսկ նրա երկիրը՝ իրենց երկրի բաղկացուցիչ մասը համարելով, տեղի ունեցած վնասներն ու ավերումները նույնպես իրենց վնաս էին համարում: Ռուսական դեսպանի հետ ունեցած տեսակցություններից մեկում Ռեյիս-ուլ-Քիթաբ* Աթաուլլահ-Բեյ էֆենդին ակնարկել էր, որ հավանական է ռուսները մտադիր են Զլղրի էյալեթի վրա հարձակվելու: Դեսպանը այդ մասին մի նոտա էր ներկայացրել: Խոսակցության ընթացքում Աթաուլլահ-Բեյ-էֆենդին դեսպանին այսպես էր պատասխանել՝ «Թե Զլղրի վալին, թե՛ այլ սահմանապահներ, եթե խաղաղության պայմաններին հակառակ ընթացքի մեջ գրտնվեն, Օսմանյան կառավարությունը չի թերանա և չի վարանի նրանց պատժել՝ առանց ուրիշների թելադրությանը կարիք զգալու: Սակայն դաղստանցիների և վրացիների միջև գոյություն ունեցող թշնամությունը, նոր երևան հկած խնդիր չէ, նրանք վաղուց ի վեր իրար հարվածում և կողոպտում են: Թիֆլիսի նկատմամբ Ռուսաստանի հովանավորության պահանջը, Օսմանյան կառավարությունը չի ընդունում: Իսկ եթե ռուսները, իրենց հպարտության և պարծենկոտության բերմամբ, ուրիշների երկրում տեղի ունեցած խռովությունը պատրվակ բռնելով, հարձակման ձեռնարկեն, Օսմանյան կառավարությունը պիտի հետևի փոխադարձ հատուցման սկզբունքին և այդ դեպքում պայմանագրության խախտման հանցանքը կընկնի ռուսների վրա, որով Ռուսաստանը միջազգային տեսակետից հանցավոր և դատապարտելի կհամարվի: Խաղաղության պայմանները խախտողների գործերն ու վախճանը միշտ էլ ողբերգական է եղել»: Նա, Ռուսաստանի դեսպանին այս բովանդակությամբ նոտա ներկայացրեց:

Սակայն ռուսների հարձակման այս հարցի կենսագործումը, կամ Դաղստանի բնակչությունն էլ, թաթար ժողովրդի նման, սկզբում մի շարք խոստումներով և խաբեբայություններով իր կողմը գրավելուց հետո, նրանց երկիրը հափշտակելը հավանական և փորձով ապացուցված խնդիրներից էր: Այդ պատճառով 1200 թ. (1785) վերջում կայսերական գրությամբ դրությունը Դաղստանի ժողովրդին բացատրվեց և այդ ժողովրդին սիրաշահելու և գրավելու

---

* Ռեյիս-ուլ-Քիթաբ, տե՛ս ծանոթ. 51

նպատակով նրանց փոդիշահական նվերներ ուղարկվեց: Իսկ սահմանի պաշտոնյաներին աչալուրջ և զգույշ լինելու մասին, նորից ամեն մեկին պատվերներ բովանդակող կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին:

Դրանից հետո, ռուսները Վրաստանի հարցը գանգատի խնդիր դարձրին և 1201 թ. այդ հարցի առթիվ ռուսական դեսպանի հետ բավականին վիճաբանություններ տեղի ունեցան, և ինչպես որ ներքևում հիշվում է, պատերազմի հայտարարության գլխավոր պատճառներից մեկը դարձավ Վրաստանի հարցը: Ռուսները այդ կողմում տեղի ունեցող հարձակումներն ու վնասարարությունները վերացնելու, գերիների առուծախը դադարեցնելու մասին իրենց պահանջներն էին առաջ քաշում: Իսկ Օսմանյան կառավարությունը ռուսների՝ Հերակլ խանի նկատմամբ ցուցաբերվող հովանավորության մասին արված պնդումները բոլորովին մերժում և չէր ընդունում: Այդ պատճառով էլ վեճը շարունակվեց և վերջ ի վերջո հանձնվեց սրի վճռական որոշմանը:

Պատերազմի հայտարարությունից անմիջապես հետո, Զըլդրի վալի Սյուլեյման փաշային բարձր հրաման ուղարկվեց և նրան հանձնարարվեց, որ Դաղստանի և Ադրբեջանի խաներին միության շրջանակի մեջ առնի և Հերակլ խանին բոլորովին մեջտեղից վերացնի: Դաղստանի խաներից ամենից ուժեղ և հաստատակամը՝ Ավարի խան՝ Ումմե-խանը, պետք է արշավանքի դուրս գար Ռուսական երկրի Կըզլյար-Կալասի բերդի կողմը: Վերոհիշյալ խաներին իրազրությունը բացատրող առանձին կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին: Փոդիշահական ընդունելություն պատրաստվեց. արքունի պինակիցներից Մուհամմեդ Սալիհ-Աղան հատուկ պաշտոնով Դաղստան ուղարկվեց: Կաբարթայի էմիրներին էլ կրոնական պատերազմին մասնակից դարձնելու համար, կայսերական հրամաններ գրվեցին: Բուխարայի կողմից Ռուսաստանի վրա հարձակում կազմակերպելու համար, Վանի բերդապահ՝ Թեմուր փաշայի միջոցով Բուխարայի խանին կայսերական գրություն ուղարկեց: 1202 թ. (1786) սկզբին Զըլդրից ստացված գրությունից պարզվում է, որ թեև Դաղստանի և Ադրբեջանի խանները Օսմանյան պետությանը հպատակություն են հայտնել և նրա թշնամու դեմ պատերազմելու խոստում և հավաստիացում տվել, սակայն նրանց մեջ ներքին անհամաձայնություն և հակառակություն գոյություն ունի: Բացի այդ, խաներից մի քանիսի Հերակլ խանին կողմնակից լինելու հետևանքով՝ նրանց միջև կռիվները շարունակվում են: Այս բոլորից հետո

պարզվեց, որ պահանջվող լիարժեք միության ստեղծումն անհնար է։ Ումմե-խանի կարծիքով Վրաստանի արշավանքին մասնակցելը, դեպի Ռուսաստան ասպատակություն կատարելն ու ռուսների դեպի Վրաստան բաց արած Անանուրի ճանապարհը քանդելը հեշտ գործեր են։ Սակայն որովհետև իրեն դեպի Կրզլյար արշավելու հրաման է տրված, որը Չեչեննների կողմում գտնվող լեզգիների հետ բանակցությունների մեջ մտնել կպահանջի, դրա համար անհրաժեշտ էր երեք ամիս առաջ տեղեկություն տալ։ Այդ մասին նա բանավոր հրահանգ էր տվել Սալիհ բեյին և գրել Այուբեյման փաշային։

Այուբեյման փաշան Վրաստանի վրա արշավանքի պատրաստվող բանակը ուժեղացնելու համար, Ումմե-խանին Չըլդր էր հրավիրել։ Ումմե-խանը հայտնել էր, որ 30 հազարից ավելի զինվորներով գալու է, հետևաբար պետք է օգնել իրեն դրամով և պաշարով։ Քիչ անց Սալիհ բեյն իրեն ենթակա մարդկանց կողմից սպանվեց. նրա մարդկանցից մի քանիսի սույն թվականի կեսերին բանտարկվելու և քննության ենթարկվելու մասին մի քանի փաստաթղթեր կան պահված։ Կովկասյան լեռները Ռուսաստանի և Անապոլուի միջև ամրակուռ պատնեշ են։ Սակայն նկատի ունենալով, որ Վրաստանի դեմ ռուսների կատարած ոտնձգությունները խանգարում են Անապոլուի ապահովությունը՝ Հերակլ խանի աջակցությունից վերացնելը՝ գոնե նրան Ռուսաստանից բաժանելու նպատակով, անհրաժեշտ էր։ Եթե Ումմեխանի երրորդ առաջարկը ընդունվեր և վերոհիշյալ [Անանուրի] ճանապարհը քանդելով Ռուսաստանի օգնությունն ու օժանդակությունը արգելվեր, եթե Հերակլ խանը առանձին թողնվեր և ամեն կողմից ճնշման ենթարկվեր, այն ժամանակ, վտանգը կվերանար և պաշտպանողական շարժումը հարձակողական շարժումից ավելի կարևոր և գերադաս կլիներ։ Սակայն Ումմեխանին դեպի Կրզլյար ուղարկելը ժամանակի և պայմանների համապատասխան միջոցառում չի եղել։

Այդպիսի կարևոր դեպքերում հիմնական խնդիրը առաջ քաշելով, հետագա բոլոր գործողությունները անհրաժեշտ էր ծառայեցնել դրան, սակայն Կրզլյարի կողմերում ասպատակություն կազմակերպելու և նման ցուցադրական և հանդիսավոր գործերով տպավորություն առաջացնելու ցանկությունը, հիմնական նպատակից շեղեց։ Այս և սրա նման մի շարք սխալների պատճառով, ներկա պատերազմում, Վրաստանի որոշ մասերի վրա ասպատակություն կատարելուց և մի քանի գերիներ վերցնելուց բացի, պետության համար իրապես օգտակար գործ չկատարվեց։

Արշավանքի [պատերազմի] սկզբում, Շեյխ-Մանսուրի[19] մարդկանց ականջներում հնչող հուշակի աղմուկը դեռևս չդադարած, պատերազմի դռները բացվեցին և դեպի երկինք հասնող թնդանոթների և հրացանների որոտը, նրա [Շեյխի] հուշակի աղմուկը հանգցրեց։ Հաջորդ մասում [գրքի] ցույց կտանք, որ նա [Շեյխ-Մանսուրը] չկարողացավ ժողովրդի սպասածի աստիճան գործեր կատարել։

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. III, էջ 141—168)։

* * *

Ջևվդեթ փաշայի «Պատմության» III հատորի 2-րդ մասը ամբողջովին հատկացված է Չերքեզիստանին և չերքեզներին։ Պատմագիրը մեծ մանրամասնություններով տալիս է այդ երկրի և ժողովրդի մասին աշխարհագրական, պատմական, կենցաղային կարևոր տեղեկություններ։ Հետո ծանրանում է մասնավորապես այն ժամանակաշրջանի վրա, երբ չերքեզները ենթարկվում են Օսմանյան պետությանը և ընդունում իսլամական կրոնը՝ դիմավորապես Ֆերեհ-Ալի փաշայի Չերքեզիստանում պաշտոնավարության շրջանում։

Ֆերեհ-Ալի փաշայի շինարարական աշխատանքներից է նաև Անապա բերդի կառուցումը։ Այդ առթիվ պատմագիրը տալիս է նաև մի փոքրիկ տեղեկություն հայերի մասին՝ «Անապայում հայկական թաղամասի շինությունը» վերնագրով։

Անապայում Հայկական թաղամասի շինությունը

Գնչուների կարգավորումը խելացի կերպով վերջացնելուց հետո, հերթը եկավ քրիստոնյաներին։ Մի քանի պատենտատեր արհեստավորներ, փաշայի գաղտնի հանձնարարությամբ, կանչելով դերձակների, մուշտակագործների և սարրաֆների դիմավորներին՝ ասացին. «Մինչե՞ դուք կրոնական արժանապատվություն չունեք. գնչուներից չե՞ք ամաչում։ Դուք մեր փաշա-էֆենդիին այնքան ծառայություններ եք մատուցել։ Այս վայրը մի նոր վիլայեթ է. դուք էլ խմբվեցեք, բերդից դուրս առանձին մի թաղամաս և եկեղեցի կառուցելու համար, խնդրագիր ներկայացրեք, մենք էլ ձեզ համար կբարեխոսենք և մեր էֆենդին ձեզ իրավունք կշնորհի»։

Հայերը անմիջապես խնդրագիր ներկայացրին և ստանալով իրավունք՝ ինչպես որ վերևը հիշվեց, հայկական թաղամաս և եկեղեցի կառուցեցին, որով Անապայի բարեշինությունը օրեցօր ավելացավ։ Եթե մի բերդի վարոշում քրիստոնյա ռայաներ չինեն,

այդպիսի տեղում անհրաժեշտ դործերի կարդավորումը դժվար կլինեի։ Այնպես որ այդ հարցի լուծման համար Ալի-փաշան շնորհակալություն և գոհունակություն հայտնեց։ Այդ մասին պատմում է Հաշիմ-էֆենդին [պատմագիր]։

(«Թարիխի Ջևվդեթ», հատ. III, էջ 228)։

1201 թվականի (1786) դեպքերից*

Պատմագիր Ջևվդեթ-փաշան 1201 թ. դեպքերի շարքում, առանձնապես ծանրանում է ռուս-թուրքական պատերազմին նախորդող դեպքերի վրա։ Կրկնությունից խուսափելու համար, քաղվածաբար կտանք այդ դեպքերից միայն որոշ նյութեր։

Ջևվդեթի «Պատմության» IV հատորը ամբողջությամբ և V հատորի կարևոր մասը հատկացված է ռուս-թուրքական և ավստրո-թուրքական պատերազմների հետ կապված դիվանագիտական և ռազմական հարցերին՝ 1201 թ. մինչև 1206 թ. (1786—1791), մինչև Յաշում կնքված խաղաղության դաշնագիրը։

Օսմանյան պետության ներքին՝ վարչական և տնտեսական քայքայված դրության պայմաններում, ընդարձակ և երկարատև պատերազմը, երկրի տարբեր մասերում, մինչև անգամ մայրաքաղաք Ստամբուլում՝ հացի և անդամքերքների ծանր և կրիտիկական դժվարություններ էր առաջացրել։ Երկրի շատ մասերում սով էր, կառավարությունը անկարող էր այդ չարիքների առաջն առնել, մանավանդ որ կառավարության ֆինանսական դրությունը կատաստրոֆիկ աստիճանի էր հասել։ Փող ճարելու համար ձեռք առնված զանազան միջոցները (հափշտակություն, տուրքերի ավելացում, արտաքին փոխառություն) դրեթե ոչ մի արդյունք չտվին։ Պատմագիրը այդ բոլորի մասին տալիս է խիստ բնորոշ և հետաքրքիր մանրամասնություններ։

«...Կայսերական բանակը շատ նեղ դրության մեջ լինելով, մեծ Սերդարը օղնության կոչով դիմել էր փադիշահական Դռանը, անմիջապես 3—4 հազար քիսե փող ուղարկելու մասին։ Սակայն որովհետև ոչ մի կերպ կարելի չեղավ փող ճարել, Սերդարին պատասխանվեց փադիշահական ֆերմանով։ Ահա այդ պատասխանը. «Իմ մեծ վեզիրս և բարձր Սերդարս! Ձեր դրամական նեղությունը ինձ հայտնի եղավ։ Անմիջական կերպով 3—4 հազար քիսե փող եք խնդրում, եթե լիներ, Աստված վկա՛, իմ ծախքի փողից անգամ կուղարկեի։ Այսպիսի ժամանակ կարելի՞ է մերժել։ Սակայն դանձարանի դրությունը Ձեր վսեմությանը հայտնի է։ Այս դրամի հարցը

---

* *Ջևվդեթի «Պատմության» (տաբեդրության) մեջ 1197 թ. մինչև 1201 թ. դեպքերը տրված են մի ընդհանուր տեսության մեջ, որը թարգմանել ենք դրեթե ամբողջությամբ։*

պիշեր ցերեկ իմ հանգիստը վրդովել է... երբ նոր տարվա Զեբելուն բացվելու լինի, դուցե պատերազմական ծախքերի համար միջոց կլիներ... գոնե առաջիկա տարվա ջիզիեների բույրուլթիները եթե ստանայինք, մի քիչ փող կարելի կլիներ հայթայթել... Բարձրյալն Աստվածը Օսմանյան պետությանն օգնության հասնի[1]...»:

Փող հայթայթելու միջոցներ գտնելու համար մի քանի անգամ վեզիրների ժողով է գումարվում: Բայց միջոց չի գտնվում ...ի վերջո որոշում են, որ վեզիրներից ամեն մեկը 15—25 հազար ղուրուշի «օգնություն» ցույց տա...: Պատմադիրը գառնությամբ ասում է «...այս ձևի օգնությունից սպասվածը չնչին լինելով, պետության դարդին դարման» չէր կարող անել. երկար տատանումներից հետո որոշվում է փող հայթայթել արտաքին փոխառության միջոցով:

* * *

Պատմագիր Զևդեթ փաշան շատ տխուր գույներով է նկարագրում նաև երկրի ներքին քաղաքական-վարչական վիճակը: Նա ասում է՝ «...որոշ ժամանակից ի վեր բռնությունների ու անիրավությունների ամեն սահմանը անցել էր և Օսմանյան կայսերական երկրում ռայաները մեծ թշվառության էին ենթարկվել, իրենց երկիրն ու հայրենիքը թողնելով՝ ցիր ու ցան եղել: Դրանով երկիրն ավերվել՝ ագռավների ու բուերի բնի էր վերածվել: Այդ պատճառով Օսմանյան կառավարությունը պատերազմական գործերում անկարող էր դարձել, զրկվել հաղթանակից... Երկրի այս աստիճան ավերվածության պատճառը միայն պատերազմական շարժումները չէին. երկրի ավագանիների, կափների, նայիբների և այլ պաշտոնյաների կողմից, իրենց օգտին, պատերազմական տուրքերից մի քանի անգամ ավելի գումարներ աղքատների վրա բաժանելով, բռնությամբ և դաժանությամբ գանձումը և նման բռնությունները թերևս ավելի մեծ տեղ էին բռնում: Այսպես, վեզիրներից մեկին մի էյալեթ տրվելիս [նշանակվելիս], օրինական, տուրքերից բացի, սպրազամներին և այլոց մի բան տալը սովորություն էր դարձել. բացի այդ, մեծ էյալեթներից փողերանոցի [զարբխանե] համար որոշ քանակությամբ [փող] էր ստացվում: Վալիները շուտ-շուտ հեռացվում էին, այնպես որ, մի էյալեթ մի տարվա ընթացքում երկու և երբեմն երեք անգամ մեկից-մյուսին էր փոխանցվում, վեզիրները Ռումելիից Անադոլու և Անադոլուից Ռումելի էին փոխադրվում, նրանց ճանապարհածախսը ծայրահեղորեն մեծ էր լինում, որի համար էլ պարտքի մեջ թաղվում էին և շատերի դրությունը խիստ ծանրանում էր: Երկրի շինարարությունը, կամ ռայաների բարօրու-

թյունը միտք անգամ չբերելով, նրանք իրենց ծախքերը հանելու և իրենց դրությունը բարելավելու համար աղքատների ձեռքից խլում էին նրանց ունեցվածքը, վաճառել տալիս նրանց անասուններն ու կենդանիները, հովանավորում ու քաջալերում ավազանիների բռնությունները, սրանք էլ մյուս կողմից կողոպտում էին աղքատներին։

· Ավազանիների բռնություններն ամեն սահման անցնում էին, իսկ ամրակուռ կրոնի սյունը հանդիսացող բարձր ուլեման էլ, փոխանակ ժողովրդի մեջ արդարության և իրավունքի հիման վրա դատ ու դատաստան անելու, նպաստում էր դրան։ Այսպիսով, մի շարք տգետ մարդիկ իրենց արտաքինն ու հագուստը փոխելով, կազի էին դարձել և այդ ճանապարհով մեծ կազիի փոխանորդության արժանանալով, նվիրական շարիաթի հիմքերը խանգարել։ Բացի այդ, տարին մի քանի անգամ աղքատների վրա բաժանված սալիյաններից, «դեֆթեր-ակչեսի»*. անվան տակ, կարևոր մասը առնում ու յուրացընում էին, աղքատների բերքերը զանազան խարդախ միջոցներով հափշտակում էին, դրանով էլ չդոհանալով, խառնվում էին քաղաքների քեթխուդաների նշանակումներին և «խարջի-հյոջջեթ»** անվան տակ, նրանցից մեծ դումար կորզում։ Իսկ նրանք [քեթխուդաները] իրենց տված ծից ավելին ժողովրդից էին առնում։ Տեղի ունեցող բռնություններից մեկն էլ «իլթիզամի» հարցն էր։ Զեամեթի, թիմարի և մուքաթաայի տերերը և էվքաֆի մյութևելիները կենսամթերքի գների բարձր լինելու, ծախքերի շատության և այլ պատճառներով պարտքերի տակ էին ընկնում և կամ ազահության բերմամբ, իրենց տրամադրության տակ գտնված թիմար, զեամեթ, թեվլիյեթ և մուքաթաաները, մի տարի առաջ, բարձր գնով և իլթիզամի կարգով սարրաֆներին են տալիս, վերջիններս էլ տոկոսը ավելացնելով մյուլթեզիմներին տալիս. ասելով՝ «Դու այս վարձքը գանձի՛ր, եթե ռայաների կողմից գանգատողներ լինեն, ես այսինչ մարդու հետ լավ կապեր ունեմ, զսպել կտամ և առաջիկա տարին քեզ համար շատ ավելի մեծ իլթիզամ առնել կտամ»։ Բացի սարրաֆներից ուրիշ հենարան չունեցող և ծառայության չվիճանող մյուլթեզիմները՝ սնանկացած և կոպիտ մարդկանց այդ խումբը, դուրս դալով նահանգները, իլթիզամի տուրքերը մեծ ավելացումով գանձելու համար աղքատներին չարչարում էին։ Այս ձևով բոլոր իլթիզամների վարձ-

---

* Դեֆթեր-ակչեսի՝ պաֆթարի փող, վճար։

** Խարջի-հյոջջեթ, խարջ՝ ծախք, վարձք, հյոջջեթ (կամ հուջջեթ)՝ շերիի դատարանի որոշումը հաստատող վճռագիր։ Խարջի-հյոջջեթ՝ վճռագրի համար վճարվելիք վարձք։

քը ավելանում էր, 20 տարի առաջ հինգ հազար ղուրուշով իլֆիզամի տրված մուքաթաաթը, ամեն տարի քիչ-քիչ ավելանալով, 25 հազարի հասավ։ Մյուս կողմից էլ ջիզիեջինները, նվիրական շարիաթին հակառակ, ռայաներից, մինչև անգամ օրորոցի երեխաներից ջիզիե էին առնում և աղբատների վրա շատ մեծ բռնություններ էին գործ դնում։

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. IV, էջ 235—238)։

Պատմագիր Ջեվդեթ-փաշան բազմաթիվ էջեր է հատկացնում նման փաստերի արձանագրմանը։ Նա հիշում է, որ Սուլթան Աբդուլ Համիդ I մահից հետո, 1203 թ. նրան հաջորդող Սուլթան Սելիմ III «լուրջ միջոցների» է ձեռնարկում՝ Երկրում արմատացած այդ չարիքները վերացնելու համար։

Այդ շրջանի Օսմանյան բանակի ռազմական և բարոյական բնույթը ցույց տալու համար, «Թարիխի Ջեվդեթի» IV հատորի վերջում բերված պաշտոնական փաստաթղթերից թարգմանում ենք Սուլթան-Սելիմ III Սեղարեթի Դոան ուղարկած «Խաթթի-Հյումայունը»։

Խաթթի-Հյումայունի պատճենը

Կայմակամ փաշա։ Այս պատերազմի վիճակը ի՞նչ պիտի լինի։ Օսմանյան կայսրության օջաքների զինվորները, կրոնական ոգևորությամբ օջաքների նամուսը պաշտպանելու համար, թշնամուց երես չդարձնելով, որքա՜ն երկրներ են գրավել, որոնք արձանագրված են պատմության մեջ։ Հիմա օջաքներում այդ ոգին գոյություն չունի, ուր պետք է ուղարկվեն, շատ քչերն են գնում, [մեծամասնությունը] խայտառակորեն փախչում է։ Միրի կոչված և բանակին ավելացված զինվորները, կարգ ու կանոն չիմացող մի խումբ «յաղմաջիներ» են, որոնք բանակում և ճանապարհներում, մասնավորապես թշնամու դեմ ամեն տեսակ խայտառակություններ են կատարում։ Այսպիսի պատերազմ կլինի՞։ Թշնամուց վրեժ լուծելու համար այսպե՞ս պետք է աշխատել։ Ափսո՜ս, հազար ափսո՜ս, որ ոչ ոքի մոտ կրոնի ոգի (ղայրեթ) չի մնացել։ Անցյալում այնքան հաղթանակների տիրացողները [արժանացողները] մարդկային ցեղից չէ՞ին։ Ի սեր կրոնի հավատարմաբար ջանք գործ դնողներին, թո՛ղ Աստված երկու աշխարհումն էլ ապահովություն շնորհի, իսկ դավաճանություն անողներին՝ թո՛ղ պատժի ու ոչնչացնի։ Սրանից հետո բոլորին պետք է զգուշացնեք, որ թմրությունից արթնանան և պետք է միջոցներ գտնեք վրեժ լուծելու համար։ Իմ ցանկությունը և գիշեր-ցերեկ Բարձրյալն Աստծուց իմ խնդրանքն այն է, որ Աստուծո օգնությամբ թշնամուց վրեժ չլուծած՝ սուրը

պատյան չպիտի դնենք։ Ինշալլա՛հ, երկու աշխարհի արեգակը՝ մեր փեյղամբեր-էֆենդին, ի պատիվ Ամենակարող Աստուծո, իմ նպատակին կհասցնի։ Ներկայումս ջանք և հոգատարություն է պետք։ Ինձ պետք չեն հանգստություն և համբավ, միայն վրեժառություն է պետք։

...Այժմվանից բանակի համար անհրաժեշտ հացահատիկը և այլ կարիքները հոգալու, օջաքների համար անհրաժեշտ ռազմամթերքը պատրաստելու գործում՝ ոչ մի թերություն չպետք է լինի։ Եթե ինձ էլ պատերազմ գնալու կարիք լինի՝ անձամբ կգնամ։ Գործերը ըստ այնմ պետք է կարգի բերել։ Պետք է կարգի բերել նաև ճանապարհներն ու էդիբնևի պալատը։ Նստելու ժամանակ չէ։ Մեր վիճակը տեսնողը կկարծի, որ պատերազմ չկա։ Աստված մի՛ արասցե, եթե մեր պետությունը քայքայվի, դա ոչ միայն ինձ, այլ բոլորին կվերաբերի։ Եթե դուք մեր բարեկեցությունը ապահովելու համար աշխատեք, ես էլ իբրև ձեզանից մեկը, միասին կաշխատենք։ Այս պատերազմի [համար] լրիվ ջանք գործ դնենք և թշնամուց, Աստծո օգնությամբ, վրեժ լուծենք։ Ես գիշեր-ցերեկ Բարձրյալն Աստծուց խնդրում, գիշեր-ցերեկ լալով աստւմ եմ՝ «Ով Աստված, ինձ աշխարհի մեջ այսպես խայտառակ մի՛ անի, քյաֆիրի հանդեպ պարտության և կործանման ենթարկվելուց առաջ, իմ ժամանակում և [իշխանության] շրջանում Մուհամմեդի ժողովրդի այսպիսի քայքայումը տեսնելուց առաջ, դու ինձ մի երկու օր շուտ մեռցրու և կյանքս ու մարմինս հող դարձրու... Դուք էլ Աստծուն ապավինելով, ջանք և եռանդ գործ դրեք, կրոնի թշնամու առաջ այդպես խայտառակ լինելը՝ մեր պետության և կրոնի պատվին արժանի չէ։ Ես ամաչում եմ աշխարհին նայելուց...»։

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. IV, էջ 300)։

Ռուս-թուրքական պատերազմին վերաբերող դոկումենտներից, որոնք տրված են Ջեվդեթ-փաշայի պատմության մեջ, թարգմանում ենք պատերազմի հայտարարման կապակցությամբ պետություններին ուղղված հայտարարագիրը, որի մեջ Օսմանյան կառավարությունը ցույց է տալիս պատերազմի պատճառները։

Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու առթիվ Օսմանյան կառավարության կողմից հրատարակված հայտարարագրի Պ ա տ ճ ե ն ը

Օսմանյան կառավարության և Ռուսաստանի միջև 87 թվականին կնքված հաշտությունը բարձր էր գնահատել երկու կողմի ռա-

յանների հանգստությունը և բարօրությունը: Սակայն ռուսական կառավարությունը մի շարք շինծու առաջարկներ անելով, մինչև անդամ Կայնարջայի խաղաղության համար իրրև հիմք ընդունված Ղրիմը, խաղաղության պայմանագրի պայմաններին հակառակ, անպատճառի կերպով դրավեց, չնայած տվյալ փաստաթղթերում պարզ կերպով արտահայտված էր տարաձայնությունները վերացնելու և վստահություն ստեղծելու, երկուստեք իրար նկատմամբ, գաղտնի կամ բացահայտ, թշնամական ընթացք չունենալու հարցը: Ռուսները գրգռում էին Օսմանյան պետության հպատակության հրովարտակ ունեցող Թիֆլիսի խանին, Թիֆլիսի մեջ ռուսական զորքեր պահելով ու վերահիշյալ խանին տեր կանգնելով, խախտում Վրաստանում և շրջակայքում գտնվող մեր սահմանները: Երբ այս մասին [նրանց] հայտնվեց, նրանք մերժողական պատասխան տվին: Չնայած, որ Էոզիի բերդի[20] բնակիչների կողմից Ղրիմի աղալճերից աղ արտահանելու քանակը առհասարակ պայմանավորված էր, սակայն [ռուսները] սահմանամերձ ժողովրդին զանազան նեղություններ և դժվարություններ պատճառելով, արգելք հանդիսացան: Իսկ երբ առաջարկվեց պայմանագրի իրագործումը, դրանից էլ խուսափեցին: Նրանց [ռուսների] հյուպատոսը պրինցի աստիճան ունեցող Բոգդանի[21] վոյևոդային խաբելով իրենց երկիրը փախցրեց. երբ ըստ պայմանագրի պահանջվեց, որ հետ վերադարձվի, նրանց [ռուսների] դեսպանը՝ «Մեր պետությունը չի վերադարձնի» ասելով, վճռականապես մերժողական պատասխան տվեց և այդպիսով պայմանը դրժեց ու ոչնչացրեց: Մեր նման մի շարք պայմաններն ուշած իմաստը տալով, նրանք ցույց տվին իրենց չար նպատակները: Էֆլակում, Բոգդանում, Կղզիներում և իսլամական ժողովրդի համար վտանգավոր այլ վայրերում, առանց կարիք լինելու՝ հյուպատոսություններ հաստատեցին, [այդ վայրերի] Օսմանյան պետության բոլոր ռայաներին մոլորեցրին, ոմանց իրենց երկիրը փոխադրեցին և ոմանց էլ աշխատեցնում էին նավային և այլ ծառայությունների մեջ: Մասնավորապես համառորեն պահանջելով իրենց ոչ-ձեռնտու վալիների, հաքիմների, սպանների, ամիլների,* էմիրների, մինչև անդամ Ջըլղըրի վալիի, էֆլակ և Բոգդանի վոյևոդաների հրաժարեցումն ու պատժումը, այդ ձևով միջամտեցին մեր վարչական կարգերին: Ռուս վաճառականներին Օսմանյան երկրներում ապահով և ան-

---

* Ամիլ — կոչվում էին արաբների ժամանակ վարչական պաշտոնյաները — վալի, գավառապետ և այլն:

վտանգ առևտուր անելու և ապատ իրենց ցանկացած տեղերը երթևեկելու իրավունք տալով, Օսմանյան կառավարության մարդասիրությունը հայտնի էր դարձել ամբողջ աշխարհին։ Ջնայած պայմանով նախատեսված էր փոխհատուցման կարգով, Օսմանյան պետության վաճառականներին ևս նույնպիսի վերաբերմունք ցույց տալ, սակայն առևտրական գործերը միայն իրենց վերապահելու նպատակով, Օսմանյան վաճառականներից ռուսների առած մաքսային հարկը, այլ պետությունների վաճառականներից առնվածից հարկից մի քանի անգամ ավելի էր։ Ռուսական քաղաքներում իրենց ունեցած պահանջի փողերը գանձելու ցանկություն հայտնող մեր վաճառականներին իրավունք չեն տալիս իրենց երկրում երթևեկելու և այդպիսով արգելք լինում նրանց պահանջների գանձմանը, շատերին վնասով և հուսահատ վերադարձնում և ոմանց էլ սպանում են։ Օսմանյան կառավարության առևտրական նավերին՝ մոտալուտ փոթորկի, կամ ջուր վերցնելու նման անհրաժեշտ կարիքի դեպքում, ռուսական նավահանգիստներին մոտենալիս, գնդակոծում են և թույլ չեն տալիս մոտենալու։ Նման պայմաններում երթևեկող [ռուսական] նավերի վրա Սողոջաքից թնդանոթ արձակելու հարցը և մասնավորապես Թիֆլիսի խանի հարցը, պարզապես այլ պայմանների մեջ մտցնելով՝ պնդում են՝ «Եթե կամավոր կերպով մի մուրհակ կտաք, լավ կլինի, հակառակ դեպքում այդ պայմանների իրագործման համար դեներալ Պատյոմկինը 60—70 հազար զինվորներով նշանակվել է սահմանների վրա և ռուսական կայսրուհին էլ [ցարուհին] պիտի գա», այս բոլորը ռուսական դեսպանը պաշտոնապես հայտնեց Օսմանյան կառավարությանը և պատերազմի հրավիրեց։ Գեներալ Պատյոմկինի սահմանի վրա նշանակվելու փաստը, ճիշտ ու ճիշտ նմանում է Ղրիմի դրավման ժամանակ նրանց [ռուսների] ցույց տված ընթացքին։ Այդ պատճառով նրանց նախկին թշնամական ընթացքի վրա ավելացած նոր փաստերը մեջտեղից ամբողջապես վերացրին ապահովությունը և ապացուցեցին նրանց չարամտությունը։

Ապահովության խանգարման հիմնական պատճառը, Ղրիմի Ռուսաստանի տիրապետության տակ մնալն է։ Այդ պատճառով էլ, Օսմանյան կառավարությունը այս հարցը խաղաղության նոր պայմանագրի հետ կապելով, ցանկություն հայտնեց ամրապնդել բարեկամությունն ու Ղրիմն իր նախկին վիճակին վերադարձնել։ Ռուսաստանի դեսպանը՝ «Այդ խնդիրը պետք է դրեմ իմ կառավարությանը, սակայն դրելուց էլ օգուտ չի ստացվի, իմ կառավար-

թյունը Ղրիմից չի հրաժարվում» ասելով, վճռական պատասխան տվեց։ Նման դաղտնի ու հայտնի մի շարք պատճառներով, Օսմանյան կառավարության և Ռուսաստանի միջև պատերազմելը անխուսափելի դարձավ։

Այս իրողությունը հանձնելով մեր բարեկամների խղճամիտ և արդարադատ դատողությանն ու խորհրդածությանը, մեր անկեղծ բարեկամ Վսեմաշուք քրիստոնյա պետություններին ծանուցելու համար տրվում է սույն հայտարարագիրը։

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. IV, էջ 280—281)։

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ», ՀԱՏՈՐ V

Այս հատորը բովանդակում է 1205—1209 ԹԹ. դեպքերը, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են Թուրքիայի Եվրոպական մասին [Ռումելիին]։ Պատմագիրը թե՛ այս հատորում և թե առհասարակ իր ողջ «Պատմության» մեջ բավականին մեծ տեղ է հատկացնում նաև Օսմանյան կառավարության ներքին, վարչական, տնտեսական և զինվորական խնդիրներին և այդ կապակցությամբ Սուլթան-Մեհմեդ III նախաձեռնությամբ կատարված ռեֆորմներին։

1206 թվականի (1719) դեպքերից

Հերակլ խանից ստացված գրությունը

1206 թ. (1719) Յաշում կնքված խաղաղության պայմանագրում Վրաստանի հարցը ձևակերպվեց հատուկ հոդվածով։

Այդ առթիվ Ջևդեթ փաշան ասում է.

«Այս խաղաղության մեջ Ռուսաստանը [Ռուսաստանը] նախկին խաղաղության պայմանագիրը հաստատելուց բացի, Արևմտյան օջաքների և Կուբան գետից այն կողմ գտնվող ցեղերի կողմից հարձակում տեղի ունենալու դեպքում, Օսմանյան կառավարության կողմից վնասների հատուցումը և Թիֆլիսի էյալեթին վնաս չպատճառելը նույնպես մոցրից հաշտության պայմանագրի մեջ և Թուրլե[22] գետից սահմանը որոշելով, էոզին և նրա շրջակայքը իր երկրին կցեց։ Ինչպես հիշվեց, Թիֆլիսին վնաս չպատճառելու հարցը մոցված էր խաղաղության պայմանագրի մեջ։ Սակայն Հերակլ խանը, միշտ գործը երկու կողմից բռնելով, Ռուսաստանի հովանավորության վրա հենվելով հանդերձ, Օսմանյան կառավարության հետ իր կողմնակցությունը [կապը] բոլորովին ձեռքից չթողեց։ Այդ ժամանակ,

պատմում էին, որ Կարաբեթայի[23] վրայով դեպի Վրաստան բացված ճանապարհները, երկրաշարժի պատճառով քանդվել էին, այնպես որ ռուսական զինվորները սպատ չէին կարող Վրաստան գնալ: Իսկ Դաղստանի էմիրները, պարզ էր, որ գաղտնի կապ բացահայտ, Օսմանյան կառավարության մեկ ակնարկով Թիֆլիսին վնաս պիտի պատճառեին: [Այս պատճառով] Հերակլ խանը Օսմանյան կառավարությանը իր անկեղծությունը արտահայտելուց հետ չմնաց: Խաղաղության կնքումից հետո, իր պատվավոր մարդկանցից մեկի միջոցով Ստամբուլ ուղարկած և Սեդարեթի Դռան ներկայացրած խնդրագրում հայտնում էր, որ սրանից հետո Ռուսաստանի հետ իր հարաբերությունը խզելով՝ չպիտի թերանա Օսմանյան կառավարությանը անկեղծ հպատակություն ցույց տալ և խնդրում է, որ առաջիկայում էլ արժանանա Օսմանյան կառավարության շնորհներին և ողորմությանը:

(«Թարիխի Ջևդեթ», հատ. V, էջ 27—28):

Զլդրի դեպքերը

Երկար տարիներից ի վեր Զլդրի վալի Սյուլեյման փաշայի և Հերակլ խանի թշնամություն ու նրանց պայքարը պատրվակ բռնելով, ռուսները պահանջել էին նրա [վալիի] պաշտոնազրկումը: Իսկ այդ [պահանջը] Բարձր Սուլթանության պատվին և անկախության սկզբունքին հակառակ լինելով, փաշայի պաշտոնազրկմանը համաձայնություն չէր տրված: Այնպես որ Ռուսաստանի դեմ պատերազմի պատճառներից մեկն էլ այդ հարցն էր: Դեռևս փադիշահական բանակը Ստամբուլից դուրս չեկած, պատերազմի հայտարարությունը որոշ շրջաններում պարզապես պղջում էր առաջացրել, և երբ պատճառ հանդիսացողները հանդիմանության և պարսավանքի ենթարկվեցին, այն ժամանակ վերհիշյալ Սյուլեյման փաշայի բռնություններն ու չարագործությունները, ինչպես նաև հնազանդության կանոններին հակառակ, նրա վարքը նկատի առնելով, ծրագրվեց պաշտոնազուրկ անել նրանց: Սակայն պատերազմի ընթացքում նրա [փաշայի] այդ կողմերից հեռացնելը նպատակահարմար չհամարվեց: 1205 թ. Ջեմազիյել-ախըր ամսին 284, վերոհիշյալ Սյուլեյման փաշան մահացավ, Զլդրի էյալեթը իսլամական կարևոր և ուշադրության արժանի սահմաններից լինելով, Ստամբուլում հատուկ Մեջլիս գումարվեց և այդ հարցը քննության առնվեց...

Ջլդրի վալիության համար մի շարք թեկնածուներ են նկատի առնվում և ի վերջո վալի են նշանակում Ջլդրի նախկին վալի Հասան փաշայի որդի Ֆահակ փաշային։ Այս առթիվ պատմագիրը հիշում է հետևյալ հետաքրքիր նկատառումը՝ վալիի նշանակման հարցում։ Այդ ժամանակ ընդունված կարգով՝ մեռնող վեզիրների ունեցվածքը [հարստությունը] անցնում էր կառավարությանը (մերին)։ Սյուլեյման փաշայի որդու՝ Շերիֆ-Մուհամմեդ բեյի վալիության թեկնածությունը մերժում են այն պատճառով, որ նա, վալի նշանակվելիս՝ իր հոր հարստությունը երևան չի հանում... իսկ նոր վալիին՝ Ֆահակ փաշային նշանակում են՝ Սյուլեյման փաշայի հարստությունը երևան հանելու պայմանով...

(«Թարիխի Ջևդեթ», հատ. V, էջ 185—187)

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ», ՀԱՏՈՐ VI

1210 թվականի (1795) դեպքերից

Դեպքերը Իրանում և Ջերբեզիստանում

Ինչպես հիշվեց, Ռումելիի կողմերում երևան եկած խռովությունները վերացնելու համար, անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնվեցին, միաժամանակ տեղի ունեցավ Իրանի սահմաններն ամրացնելու անհրաժեշտ նախապատրաստություններ։ Ինչպես ցույց տրվեց I և II հատորներում, Իրանի Շահը՝ Աղա-Մուհամմեդ խանը, Ռուսաստանի նկատմամբ որոշ անարգական վերաբերմունք էր ցույց տալիս, որի պատճառով Կատերինան [Եկատերինան] նրանից վշտացել էր, սակայն այդ ժամանակ զբաղված լինելով Ղրիմի նվաճմամբ, դրա վրա աչք էր փակել, թաքցրել իր թշնամությունը, և Իրանում մի շարք խռովություններ առաջացնելով, բավականաչափ աշխատանք էր տարել Աղա-Մուհամմեդ խանի դեմ, բայց ապարդյուն։ Իսկ Աղա-Մուհամմեդ խանը՝ Ֆարսի, Իրաքի և այլ շրջանների իր մրցակիցներին պարտության մատնելուց, Ադրբեջանը և Ղարաբաղը դրավելուց հետո, շարժվել էր դեպի Վրաստան, ավերել ու կողոպտել Թիֆլիսը։ Այնուհետև գնալով Գենջեի վրա՝ հպատակեցրել էր Շիրվանի և Շեքիի երկրները։ Այսպիսով բոլոր կողմերում հաղթանակ էր ձեռք բերել և Իրանում նրան հակառակորդ չէր մնացել։ Նա [Աղա-Մուհամմեդ խանը] Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու համար մի պատրվակ էր փնտռում և թշնամական արտահայտություններ ցուցաբերում նրա նկատմամբ։ Այն ժամանակ, երբ պարզվեց, որ Դաղստանի խաներից ոմանք միացել են Իրանին և աշխատում են սահմանակից էյալեթի իշխողներին գրգռել Ռուսաստանի դեմ, Կատերինան [Եկատերինան] Աղա-Մու-

համմեդից վրեժ լուծելու, ինչպես և խապերի ծովեղերքում մի քանի իրանական երկրներ գրավելու և կողոպտելու համար, սույն 1210 (1795) թ. իր սահմանները պաշտպանելու պատրվակով պատրաստի զինվորներին Դաղստան ուղարկեց և նվաճեց Դերբենդի բերդը։ Բերդը ռուսական գեներալին հանձնեց Փեթրոյի [Պետրոս Մեծ] ժամանակակից այդ բերդի պաշտպանը՝ 120 տարեկան մի ծերունի։ Երբ այս լուրը Աղա-Մուհամմեդին հասավ, նա մեծաթիվ զորքով շարժվեց դեպի այդ կողմը, հարձակվեց դիմադրության համար բերդից դուրս եկած ռուսական զինվորների վրա, պարտության մատնեց նրանց և ստիպեց դեպի բերդը նահանջել։ Կուբանի կողմերում գտնվող ռուսական բանակը օգնության համար ուղարկվեց դեպի Աջեմի երկիրը։ Այդ շրջանում Ռուսաստանի և Իրանի միջև տեղի ունեցող դեպքերի համառոտ բովանդակությունը վերոհիշյալն էր։

Սակայն անցյալ 1209 թ. վերջում Երևանի և Ղարաբաղի խանները, Ջեյնալ և Աբդուլլահ-Ջելեբի կոչված անձանց միջոցով ուղարկած գրությամբ՝ հաշվի առնելով Աղա-Մուհամմեդ խանի դեպի Ադրբեջան ուղևորվելու լուրերի տարածումը, խնդրում էին կարիք եղած դեպքում, Օսմանյան պետության սահմանների վերնիրներից և միրմիրաններից զինվորական օգնություն տրվի, այդ շրջանների ժողովուրդը՝ Օսմանյան երկիր փախչելու և ապաստանելու դեպքում, ընդունելության և օգնության արժանանա, վերահաստատվի այն բերաթը, որով Նորին Վսեմություն Աբդուլ-Համիդ խանի ժամանակ տեղի ունեցած պատերազմում, Անապոլուի բեյլերբեյության տիտղոս է շնորհվել Երևանի խանին։ Այս հարցը վեքիլների ժողովում քննության դրվեց և նկատի առնելով, որ ներկա պայմաններում Աղա-Մուհամմեդ խանին վշտացնելն անհարմար է, և միաժամանակ ապաստանողներին ընդունելն էլ պետության պատվին չի համապատասխանում, որոշվեց՝ պայմանների պահանջի համաձայն, խելացիորեն շարժվել, և եթե այդ շրջանի աշիրեթների ռայաներից դեպի այս կողմը փախչող ու ապաստանողներ լինեն, առաջին դեպքում չընդունել, իսկ դալուց հետո էլ վերադառնալ ցանկացողներին արգելք հանդիսանալ։ Այս մասին գրվեց սահմանի պաշտոնյաներին, իսկ Երևանի և Ղարաբաղի խաներին հայտնվեց, որ Օսմանյան կառավարության Իրանի հետ կնքած խաղաղության պայմանագիրը, Շահին և խաներին հատուկ չհինելով, տարածվում է Իրանյան բոլոր երկրների և ժողովուրդների վրա։ Եվ մինչև նրանց [իրանցիների] կողմից պայմանագրին հակառակ

շարժում տեղի չունենա, Օսմանյան կառավարությունը ոչ մի դեպքում իրանցիներին վնաս պատճառելու թույլտվություն չի տա, Իրանյան երկրների վրա ոտք չի դնի և հաշտության պայմանագիրը լրիվ կերպով հարգի։ Վերոհիշյալ պատճառներով բոլոր իրանցիների նման հովանավորությունը անհրաժեշտ է։ Մասնավորապես վերոհիշյալ խանների նման Օսմանյան կառավարության հավատարմություն հայտնածների խնդիրը, ընդունելության և թույլտվության է արժանացել և այդ մասին սահմանների պաշտոնյաներին տրվել է անհրաժեշտ հրահանգ։ Այս իմաստով Սեդարեթի կողմից պատասխանագիր գրվեց, Երևանի խանի տիտղոսի բերթը վերանորոգվեց և ուղարկվեց նրանց մարդկանց միջոցով։ Հետո էրզրումի վալին՝ Զիյա-Յուսուֆ փաշան գրություն ուղարկեց Ստամբուլ և հայտնեց, որ Աղա-Մուհամմեդ խանը Երևանի բերդը գրավելուց հետո հարձակվել է Թիֆլիսի վրա, տները այրել և ժողովրդին գերել է. 15 օր հետո վերադարձել է Թիֆլիսից 8—9 ժամ հեռավորության վրա գտնված Սընըք-Քյոփրու* կոչված վայրը։ Ըստ այդ տեղեկության այնպես պետք էր հասկանալ, որ Աղա-Մուհամմեդ խանին Ադրբեջանի կողմերում այլևս անելիք չի մնացել։ Օսմանյան կառավարության կողմից անհրաժեշտ նկատվեց զգուշության միջոցներ ձեռք առնել, բայց այդ մասին ոչինչ չգրել և չհայտնել, միայն որոշ քոչվոր աշիրեթների և ավազակների կարգի բերելը, իբրև պատրվակ ցույց տալ։ Համապատասխան պաշտոնյաներին գրվեց, որ կարիք եղած դեպքում, երբ լուր տրվի, նրանք պատրաստ լինեն։ Այդ մասին պատրաստված հրահանգը քննության առնելու համար, Ռեբի ուլ-ախըր ամսին Շեյխ-ուլ-Իսլամի բնակարանում Մեջլիս հրավիրվեց։ Նախապես քննվեց էրզրումի վալիին սերասքերության պաշտոն տալու, նախազգուշության համար անհրաժեշտ նախապատրաստություններ տեսնելու գործը նրան հանձնարարելու հարցը։ Սակայն քանի որ Աղա-Մուհամմեդ խանն այս կողմերի նկատմամբ որևէ շարժում հանդես չի բերում և նման պատրաստությունների ձեռնարկումը Աղա-Մուհամմեդ խանին կարող է կասկածի ենթարկել, այս խորհրդածությամբ որոշվեց թողնել սերասքերության տալու հարցը, միայն գրել էրզրումի վալիին՝ Իրանի նկատմամբ ուշադիր, արթուն և զգույշ լինել, իսկ սահմանի պաշտոնյաներին՝ հրահանգ տրվեց՝ աուաջնորդվել նրա [վալիի] կամքով և հրամաններով։ Հետո Շաբան ամսին Զիա փաշայից գրություն ստացվեց,

---

* Սընըք-քյոփրու, բառացի նշանակում է կոտրված կամուրջ։

տրով նա հայտնում էր՝ թե Աղա-Մուհամմեդ խանի ժամանակ դեպի այդ կողմն անցած իրանցի ռայտները իրենց պահանջի վրա չեն այնդում:

Հերակլ խանի միջնորդությամբ բավականաչափ ռուսական զինվորներ էին եկել և սպասում էին նոր ուժերի ժամանելուն. դրությունը ուսումնասիրելու համար Թիֆլիսի շրջանը ուղարկված լրտեսի տված տեղեկություններից պարզվում էր, որ այդ [ռուսական] զինվորները իրենց խոսակցության մեջ ասել են՝ «Մենք Օսմանյան կառավարության արտոնությամբ և համաձայնությամբ Թեմուր-Կափույի կողմից անցնելով, գնալու ենք Աղա-Մուհամմեդ խանի վրա»: Քանի որ այս խնդրում անհրաժեշտ է զգուշությամբ գործել, հետևաբար, Աղա-Մուհամմեդ խանին ներգրավե՞լն է նպատակահարմար, թե՞ Ռուսաստանի կողմը բռնելը: Այս խնդրի մասին պետք է անհապաղ ցուցմունքներ տալ, երևույթների արտաքինից կարելի է եզրակացնել, որ Աղա-Մուհամմեդ խանը մտադիր է առաջիկա գարնանը շարժվել դեպի Երևանի կողմը և հարձակվել Օսմանյան պետության սահմանների վրա: Գարունը մոտ է, հետևաբար նկատի առնելով ազետի երևան գալու հնարավորությունը, անհրաժեշտ է Ստամբուլից Բարձր հրաման ուղարկել ամրապնդելու համար այն հրահանգը, որտեղ առաջարկված է Սիվասի և Մարաշի թիմարի և զեամեթի տերերին՝ նեվրուզին էրզրումի դաշտում ներկա լինել:

Անապայի պահապանը՝ Սեյիդ-Մուստաֆա փաշան իր գրության մեջ հայտնում էր, թե Չերքեզիատանի մի մասը կցված է Դաղստանին: Անհրաժեշտության դեպքում, Դաղստանցի Չերքնայի իշխողը՝ Ումմ [Ամմ]-խանին ներգրավելու համար, ինքը միջոցներ է ձեռք առել: Ումմ-խանի և Չերքնայի [Չյոքնայի] կազիի և Մուհամմեդ բեյ անունով անձնավորության կողմից Աղա-Մուհամմեդ խանի հետ կապված լուրերի մասին արաբերեն լեզվով գրված նամակը Ստամբուլ է ուղարկում: Դաղստանից և շրջակայքից եկողների տված տեղեկություններից երևում է, որ Դաղստանի ժողովրդի որոշ մասը և Կաբարթայի կողմից կումուք, չեչեն և իմաուն ցեղերը դրուշակ բարձրացնելով, հպատակվել են Աղա-Մուհամմեդ խանին, իսկ ոմանք էլ գործի վախճանը մոտ են համարում: Աղա-Մուհամմեդ խանը մտադիր է այս ձմռանը շարժվել Ռուսաստանի ձեռքում գտնվող Կըզլյար-Կալասի բերդի վրա, և այդ պատճառով էլ Կուբան գետի մյուս կողմը գտնվող ռուսական բանակն աստիճանաբար ուղարկվում է դեպի Կըզլյար-Կալասի բերդը: Ռուսները Կաբարթայի ժողովրդից 3 հազարի չափ հեծյալ զինվոր են պահանջել, իսկ կա-

բարթայցիները հրաժարվելով, պատասխանել են՝ «Մենք պատրաստ ենք, որ կողմը պարտվի՝ նրան էլ կկողոպտենք»։ Եթե Ագա-Մուհամմեդ խանը Կրզլյարի կողմը գալու լինի, Կաբարթայցիները նրան հպատակություն կհայտնեն։ Կուբանի մյուս կողմում, ռուսական սահմանին վնաս պատճառելու արգելքի տակ գտնվող չերքեզական ժողովուրդները մտադիր են Կուբան գետն անցնել և ռուսներին վնասել։ Այս փաստը հաստատվում է նրանց խոսակցությունից։ Անապայից մինչև սահմանի գլուխը՝ Հաջիլար բերդը, 120 ժամվա տարածությամբ սահմանների պաշտպանությունը հնարավոր չէ։ Պետք է գարնանից առաջ ցուցմունքներ տալ, թե ինչպես պետք է վարվել այդ խնդրում։

Պետության ղեկավար վեզիրները այս մասին խորհրդակցություն ունեցան և եկան այն եզրակացության, որ եթե Ռուսաստանին կողմնակցություն ցույց տրվի, դա կնշանակի վտանգի և փորձանքի առաջացումը արագացնել և Անապոլուի բանալիները թշնամուն հանձնել։ Եթե Հերակլ խանը Ռուսաստանի հովանավորությամբ և պաշտպանությամբ ուժեղանա, նորից այդ կողմում ուժեղ մի թշնամի երևան սիտի գա և թերևս ժամանակավորապես Ռուսաստանին այդ կողմերը հրավիրի։ Այդ բոլորը պարզ լինելով, բոլորովին նպատակահարմար չէ Ռուսաստանին կողմնակցություն ցույց տալ։ Նմանապես Ագա-Մուհամմեդ խանի կողմնակցությունն էլ, Ռուսաստանի համար խոսակցությունների, հարց ու պատասխանի պատրվակ սիտի լինի, մինչդեռ Օսմանյան կառավարությունը դեռ նոր պատերազմի ազեհաններից ազատված, ձեռնարկել է իր ներքին գործերի կարգավորմանը։ Այնպես որ այս կամ այն կողմին համակրանք ցույց տալը աննպատակ է կացության և ժամանակի տեսակետից։ Այս խնդիրները բացատրվեցին Զիա փաշային, հրահանգ տրվեց չեզոքություն պահպանել, Ագա-Մուհամմեդ խանից վրատահացում ստանալով՝ միջոցներ ձեռք առնել ետ ուղարկելու այս կողմն անցած իրանցի ռայաներին։ Ագա-Մուհամմեդ խանի վրա Ռուսաստանի հարձակմանը Օսմանյան կառավարության կողմից իրավունք և համաձայնություն տալու մասին տարածված լուրերը ղրպարտություն և խաբեբայություն են՝ հորինված ռուս սպաների կողմից. փաշայի խնդրանքի համաձայն Սվապի և Մարաշի վինվորների շարժման հարցը Ստամբուլի կողմից ընդունումը պիտի նշանակեր այդ անմիտ ստերը հաստատել։ Հետևաբար որոշվեց այդ հարցը մեջտեղից հանել։ Սակայն հրաման տրվեց էրզրումի կողմերում առիթներ գտնելով՝ արագացնել միջոցների ձեռ-

164—19

նարկումը։ Գալով Անապայի մութասարրիֆի դրության, մինչև Հաջիլար բերդը 100 ժամվա ճանապարհի երկարություն ունեցող և ժողովուրդը ամբողջությամբ աշիրեթներից և ցեղերից կազմված սահմանի Անապայի մութասարրիֆի կողմից պաշտպանությունը անկարելի նկատվեց։ Սակայն, որովհետև խաղաղության վերջին դաշնագրում, իրրև պայման էր ընդունված վերոհիշյալ ցեղերի կողմից Ռուսաստանին պատճառված վնասների հատուցումը, նկատի առնվեց, որ բացի պաշտպանության համար միջոցներ պատնելուց, ուրիշ ճանապարհ չկա։ Հետևաբար պետք է հիշյալ ցեղերը կարգ ու կանոնի մեջ պահել և պայմանագրին հակասող դեպքերի տեղիք չտալ առաջիկայում։ Այնուամենայնիվ վերոհիշյալ ցեղերին մեր կողմը գրավելու համար պետք է ջանադիր լինել։ Այդ խնդիրը հարմարագույն ձևով [լեզվով] նրանց էմիրներին, պատգլուխներին, սիփահիներին և այլ գիտակից մարդկանց հասկացնելու մասին, հրահանգներ և ցուցմունքներ տրվեցին և Անապայի մութասարրիֆին ուղարկվեցին։

* * *

Այդ ժամանակ Օսմանյան կառավարությունը Ռուսաստանից զգուշանում էր. միաժամանակ զգուշանում էր Իրանից, հիշելով Նադիր-Շահի հայտնի արարքը ու վերաբերմունքը։ Նադիր-Շահից հետո տեղի ունեցող անընդհատ խռովությունների պատճառով Իրանն ամբողջությամբ քայքայվել էր, ժողովրդի մեծ մասը ոչնչացել և Իրանի նախկին ուժն ու բարեշինությունը չէր մնացել։ Աղա-Մուհամմեդ խանի իշխանությունը աշիրեթական բնույթ ուներ և քոչվորական ձևով էր կազմված։ Երկրի շինարարության և կառավարության ամրապնդման համար ոչինչ չէր կատարվում։ Եթե մինչև անգամ նման աշխատանքներ կատարվեին, Նադիր-Շահի ժամանակվա ուժն ու հզորությունը ձեռք բերելու համար շատ երկար ժամանակ կպահանջվեր։ Հետևաբար, Իրանյան պետությունն այդ ժամանակ զուրկ էր սպառնալի լինելու վտանգից։ Սակայն այդ ժամանակի Օսմանյան պետության վեքիլները, այլ պետությունների ներկա վիճակի հետ լավ ծանոթ չլինելով, որոշումներ էին կայացնում միայն պատմական տեղեկությունների հիման վրա։ Օսմանյան կառավարությունը պատերազմից նոր էր ազատվել և զբաղված էր իր ներքին բարենորոգումներով։ Իսկ Ֆրանսիական ռևոլյուցիայի հետևանքով առաջացած Եվրոպայի խառնակ վիճակը, ամեն րոպե մտահոգության տեղիք

էր տալիս։ Թեև Օսմանյան կառավարությունը չեղոք էր, սակայն զգուշության համար անհրաժեշտ պատրաստություններ էր տեսնում։ Այդպիսի պայմաններում Իրանի հարցի ստեղծումը, ինքնուրույնության մտահոգության առարկա էր դառնում։ Աղա-Մուհամմեդ խանը աշխարհի դեպքերից բոլորովին անտեղյակ էր։ Այդ ժամանակ գրված մի քանի գրքերի [բրոշյուրների] վկայության համաձայն, մինչև սույն 10,11 թվականները* Աղա-Մուհամմեդ խանը դեռևս անտեղյակ է եղել Ֆրանսիական revolյուցիային և այդ պատճառով Եվրոպայում ծագած խառնակություններին։ Երևան գալով Իրանում, նա իր տարած հաղթանակով հպարտացած, Ռուսաստանին էլ հաղթելով՝ Կովկասյան երկրները գրավելու և դեպի Աժդերհան [Աստրախան] շարժվելու հիմար ցնորքներով տարված, Ռուսաստանի դեմ պատերազմ էր սկսել։ Մինչդեռ ռուսները, Դերբենդ բերդը գրավելուց հետո, բազմաթիվ բանակներ կազմելով, սկսել էին հարձակվել Իրանյան երկրի վրա։ Աղա-Մուհամմեդ խանը՝ այդպիսի մի վտանգավոր թշնամուն իր դեմ հանել տալով, փորձանքի մեջ էր ընկել, որի համար զղջացել էր։ Ռուսաստանի դեմ Օսմանյան կառավարությունից օժանդակություն խնդրելու համար, հատուկ պաշտոնյաներ էր ուղարկել Ստամբուլ։ Սակայն, ինչպես վերևը հիշվեց, վերջին պատերազմից դեռ նոր ազատված, էոզի բերդը կորցրած, Չերքեզիստանի սահմաններում աշխրեթների ու ցեղերի կողմից Ռուսաստանին պատճառված վնասների հատուցման ծանր ու դժվարին պայմանների տակ ճնշված՝ Օսմանյան կառավարությունը զգուշացավ Ռուսաստանի դեմ թշնամությունից և Աղա-Մուհամմեդի վերոհիշյալ դիմումը անհետևանք թողեց։

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. VI, էջ 178—184)։

1211 թվականի (1796) դեպքերից

Իրանի ճամակաբերների գալն ու վերադարձը

Այդ ժամանակ Սեդարեթի Դուռը, Իրանի Շահը՝ Աղա-Մուհամմեդ խանից, նրա էմիրներ՝ Մուհամմեդ-Սաղըք խանի և Ջաֆեր-Կուլի խանի միջոցով, երկու նամակ ստացավ, որոնց բովանդակությունը հետևյալն էր՝ Աղա-Մուհամմեդ խանի կողմից Խորասանը գրավվել է, լեզգի ցեղերից ոմանք Ռուսաստանի հետ միանալով, Դերբենդի կողմերում չարագործություններ և ավազա-

* Ուզում է ասել 1210—1211 թթ. (1795—1796)։

կություններ են կատարում, այդ պատճառով Աղա-Մուհամմեդ խանը շարժվել է Ռուսաստանի վրա։ Հայտնելով այդ մասին, նա ինդրում էր, որ կրոնական միության հիման վրա, բարենպաստակ ջիհադին և նվիրական կռվին մասնակցելու համար, Օսմանյան կառավարությունն էլ [Ռուսաստանին] պատերազմ հայտարարի։

Արդարև, եթե Օսմանյան կառավարությունը և Իրանը միանալով պատերազմեն Ռուսաստանի դեմ, երկու կողմից էլ կարող են օգտվել։ Սակայն այն ժամանակ, երբ Օսմանյան երկիրը դեմատեդեմ կանգնած էր Ռուսաստանի և Ավստրիայի նման երկու ուժեղ թշնամիների հանդեպ, Իրանի կողմից ոչ մի վերաբերմունք ցույց չտրվեց։ Իսկ հիմա, երբ Օսմանյան կառավարությունը, հազիվ պատերազմի աղետներից ազատված, զբաղված է իր ներքին գործերը կարգի բերելով, չէր կարող պատերազմ սկսել։ Բացի այդ՝ էրզրումի վալին՝ Զիյա փաշան, իր ուղարկած գրության մեջ հայտնում էր՝ Աղա-Մուհամմեդ խանը հաղթելով Հնդկաստանի Զաման խանին և Բուխարայի խանին, հիմա էլ զբաղվում է Դաղստանով. Դաղստանը գրավելուց հետո, նա՝ Նադիր-Շահի նման որոշ պատճառներ ստեղծելով, նպատակ ունի հարձակվելու Օսմանյան կայսերական երկրի վրա։ Վերոհիշյալ փաշայի կողմից հայտնված մտքերը ոչնչացնում էին ամեն տեսակի վստահությունը, հետևաբար Աղա-Մուհամմեդ խանին չէր կարելի վստահել։ Այս պատճառով Սեդարեթի կողմից ներողամտության խնդրով [մերժողական] պատասխան դրվեց և Սադըք խանի ու Ջաֆեր-Կուլի խանի միջոցով ուղարկվեց։ Այդ ժամանակ Կատերինայի [Եկատերինայի] մահվան հետևանքով, նրա որդու՝ Պավլո-Պետրովիչի [Պավել] Ռուսաստանի կայսր լինելու լուրը Ստամբուլում ստացվեց Ջեմազիյել-ախըրին։ Պավելը կայսերական գահի վրա գահակալելուց անմիջապես հետո, Իրանի հետ խաղաղության պայմանագիր կնքեց և այդ կերպով Արևելյան հարցը փակվեց։ Մի քանի ամիս հետո ստացվեց Պավելի՝ Սուլթան-Սելիմին ուղղած նամակը՝ Ստամբուլի ռուսական դեսպանին իր պաշտոնում թողնելու և վերահաստատելու մասին։

(«Թարիխի Ջևդեթ», հատ. VI, էջ 215)։

Աղա-Մուհամմեդ խանի մահը

Ինչպես որ վերևը հիշվեց, Աղա-Մուհամմեդ խանը, երբ Դաղըստանում պատերազմով էր զբաղված, Սադըք խանին ուղարկել էր Շուշիի վրա։ Այնուհետև անձամբ Շուշիի բերդը գրավելուց հետո,

ինչ-որ առիթով իր մի քանի ծառաների և մոտիկների վրա գայրացած ասել էր՝ «Վաղը սրանց սպանել կտամ», ու երդվել էր։ Սակայն նրանք [ծառաները] ավելի շուտ շարժվելով, Զիլհիջջե ամսի 20-րդ դիշերը Աղա-Մուհամմեդ խանին, անկողնում քնած ժամանակ, սպանեցին և նրա ունեցած թանկագին գոհարեղենները վերցնելով ապաստանեցին Սադըք խանի մոտ։ Մի քանի պատմագիրների վկայությամբ՝ Սադըք խանը այդ մասին նախապես տեղյակ է եղել։ Ինչ որ է, Սադըք խանը Իրանի վեհապետությանը տիրանալու նպատակով իր բանակով առաջ շարժվեց։

(«Թարիխի Ջևվդեթ», հատ. VI, էջ 238)։

Ջևվդեթ փաշան իր պատմության VII, VIII և IX հատորներում, որոնք ընդգրկում են 1212 թ. մինչև 1226 թ. (1797—1811) դեպքերը, մանրակրկիտ կերպով խոսում է գլխավորապես Նապոլեոնի, Եգիպտոսի և Արաբիայի դեպքերի մասին։ Այդ հատորներում շատ կարևոր տեղ են բռնում նաև Ռուս-Թուրքական պատերազմի 1221 թ. (1806) դեպքերը, որոնք նույնպես տրվում են մեծ մանրամասնություններով։

1219 թվականի (1804) դեպքերից

1219 թ. Ռուսաստանի և Իրանի միջև պատերազմ է տեղի ունեցել։ Իրանի գահաժառանգը (Շեհզադե) մեծաքանակ զինվորներով շարժվել է Թիֆլիսի վրա։ Սակայն ռուսների կանոնավոր և վարժեցրած բանակի դեմ ոչինչ չի կարողացել անել։ Ռուսաստանի այդ կողմից առաջ շարժվելը Օսմանյան կառավարությանն առանձնապես անհանգստություն պատճառող խնդիր էր, այդ պահին Օսմանյան կառավարությունը այդ հարցին առանձին ուշադրություն էր դարձնում, և ապատում էր պատերազմի արդյունքին։

(«Թարիխի Ջևվդեթ», հատ. VIII, էջ 32։)

1222 թվականի (1808) դեպքերից

Սուլթան Սելիմ խանի իշխանության վերջին օրերին ռուսները հարձակվեցին Ախալքալաքի բերդի վրա. սակայն խիստ պարտություն կրելով և շատ մեծ թվով սպանվածներ տալով հետ նահանջեցին։ Արևելքի սերասքերը և էրզրումի վալին՝ Զիա-Յուսուֆ փաշան իրենց բանակով, դուրս եկան ռուսների դեմ։ Սերասքերը՝ Կարսի վալի Մուհամմեդ փաշան մի զորամասով առաջից ուղարկվեց։ Այդ ժամանակ Շորագյալի կողմը գտնված ռուսական բանակը ավելի արագ շարժվելով, անսպասելի կերպով հարձակվեց և Մուհամմեդ փաշայի բանակը ոչնչացրեց։ Այն պահին, երբ Զիա փաշան լուր առա-

ցավ ոտանների հարձակման մասին և պատրաստվում էր առաջ շարժվել, Սուլթան Սելիմի գահազրկության սարսափելի լուրը հասավ և այդ պատճառով շփոթված, ինչ անելը չիմանալով, փորձեց մի պատրվակով բանակը հետ քաշել։ Սակայն այդ խառնակության մեջ իսլամական բանակը պարտվեց, մի քանի հարյուր մարդ նահատակվեց և մի քանի հարյուր գերի ընկավ։

Մուհամմեդ փաշան ամբաստանվեց իբրև այդ պարտության պատճառ և դխատվեց։ Նրա գլուխը Ռեջեբ ամսի 18-ին ուղարկվեց Ստամբուլ։

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. VIII, էջ 270—271)։

Շիրվանի շրջանում մեծ քանակությամբ հանքեր[24] կային. այս շրջանը գտնվում էր Վանի և Դիարբեքիրի էյալեթների միջև։ Աղդաբնակությունը մասամբ եզդիներից և լեռնցիներից և մասամբ էլ ապստամբ վայրենիներից կազմված լինելով, հնարավոր չէր այդ հանքերը մշակել։ Երբ պարզվեց, որ միրմիրանությունից «եորթլուքի և օջաքլըքի» կարգով Մուշի մութասարրիֆ, Մուրադ փաշան կարող է այդ շրջանի ցեղերին զսպել և հանքերը մշակել տալ՝ Ռումելիի բեյլերբեյության աստիճանով Դիարբեքիրի էյալեթը տրվեց նրան։ Երբ վերոհիշյալը իր պաշտոնի մասին տեղեկություն ստանալով՝ պատրաստվում էր գործի անցնել, մահացավ և այդ հանքերի մշակման աշխատանքները մնացին նախկին վիճակում։

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. VIII, էջ 272)։

1224 թվականի (1809) դեպքերից

«Փադիշահական բանակի գործողությունները» հատվածում պատմագիրը տալիս է ռուս-թուրքական պատերազմի վերաբերյալ մի շարք դեպքերի նկարագրությունը։ Այդ պատերազմական գործողությունները տեղի էին ունենում գլխավորապես եվրոպական մասում։ Պատմագիր Ջեվդեթ-փաշան հիշում է նաև մի քանի, համեմատաբար փոքր դեպքեր Անատոլուի ռազմաճակատից։

«Ինչպես հիշվեց, Ռումելիի սահմանի ամրապնդման հետ միաժամանակ, ջանքեր էին գործադրվում Անատոլուի կողմի պաշտպանության համար։

Էրզրումի վալի և Արևելյան ճակատի սերասքեր Ֆերհատ փաշային հրամայված և հանձնարարված էր՝ ձմեռելու համար անհրաժեշտ վայրերում բավականաչափ պինդորներ թողնելուց հետո, անձամբ գալ Կարս և հատուկ ուշադրություն նվիրել սահմանների

պաշտպանության գործին։ Նրա տրամադրության տակ Անադոլուի դավառներից մեծ թվով զինվորներ հավաքվեցին, որոշ քանակությամբ զինվոր ուղարկվեց Չորումի կողմից՝ Անապայի[25] պաշտպանության համար։

Լուր ստանալով, որ ռուսները ծովից ու ցամաքից հարձակվել են Ֆաշի վրա, Տրապիզոնի վալի, Սև ծովի Անադոլուական եզերքի սերասքեր Շերիֆ-Մուհամմեդ փաշան անմիջապես որոշ քանակությամբ զինվորներով օգնության գնաց։ Բացի այդ, Ռիզեի ավադանիից Թուզջու-Օղլուն մեծ բանակով ուղարկվեց դեպի Ֆաշ։ Այդ պատճառով թշնամին հետ քաշվեց, սակայն հետո նորից կըրկնեց իր հարձակումը։ Գունիայի սանջակի* մութասարրիֆ և Ֆաշի պաշտպան՝ Բաթումլի-Զադե-Էմին բեյին աչալուրջ լինելու մասին խիստ հրամաններ տրվեցին և Բաթումի նավահանգստի պաշտպանության համար էլ առանձին բանակ ուղարկվեց։ Վրաց ցեղից Գուրիալ անունով օյմաքի պետը դիմելով վերոհիշյալ Շերիֆ փաշային, հայտնել էր, որ եթե Օսմանյան կառավարության կողմից իրեն սերքերդեություն տրվի, հավատարմությամբ պիտի ծառայի և չպիտի թույլ տա ռուսներին մոտենալ Ֆաշի շրջանին։ Շերիֆ փաշան խոստացել էր, եթե Քեմհալը ռուսներից կարողանա ազատել, ինքը կդիմի Փադիշահական Դռան և նրա համար սերքերդեության ֆերման կստանա։ Սրա վրա հիշյալ պետը ձեռնարկեց Քեմհալի ետ գրավման և ազատագրման գործին։ Ահա այդպիսի դժվարին պայմաններում, այդ կողմերի [սահմանի] վեզիրների ու պաշտոնյաների միջև երկպառակություն և թշնամություն առաջացավ։ Մասնավորապես վերոհիշյալ Չըլդրի վալիի և Վեզիր-Շերիֆ փաշայի միջև եղած թշնամությունը ավելի սաստկացավ։ Երբ Շերիֆ փաշան շարժվեց, Սելիմ փաշան քաշվեց դեպի Աջարայի կողմերը և Չըլդրի էյալեթը մնաց առանց զինվորի։ Այդպիսի պատերազմական օրերում, Շերիֆ փաշայի՝ իր անձնական հաշիվներով զբաղվելը հակառակ էր փադիշահական կամքին. անմիջապես նա պաշտոնազուրկ եղավ և Տրապիզոնի էյալեթը տրվեց Ալայիե սանջակի մութասարրիֆ Ալի փաշային. իսկ Սելիմ փաշային հրամայվեց՝ գնալ Չըլդր և վալիության կենտրոնում մնալով, ուշադրություն նվիրել պաշտպանության գործերին։

Դրանից հետո Ֆերհադ փաշան էլ հեռացվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց Հալեբլի-Իբրահիմ փաշան, որը վերահաստատվեց վեզիրության մեջ, ստացավ Տրապիզոնի վալիությունը և Արևելքի սերասքերությունը։ Մինչև նրա տեղ հասնելը, էյալեթի կարգ ու

---

* Տե՛ս ծանոթագ. 17։

կանոնի պաշտպանության և էրզրումում հավաքված բանակի ղեկավարության համար մյութեսելիմ նշանակվեց էրզրումի մաքսապետը՝ վեյս-Զադե էմին-Ագան։

Նման քաշքշուկների պատճառով սահմանների պաշտպանության գործը խանգարվում էր։ Իսկ ռուսները այդ առիթից օգտվելով, անմիջապես Ցաշի վրա շարժվեցին և գրավեցին բերդը։ Այս պատճառով Սուխումի բերդի պաշտպանության հարցը դժվարացավ և ավելի մեծ կարևորություն ստացավ։ Դեպի վերոհիշյալ բերդը ռազմամթերք ուղարկվեց, իսկ նրա պաշտպանությանը հսկելու համար, բերդի պահապան Քեշեշ-բեյ-Զադե-Արսլան-բեյին՝ կայսերական հրաման։

* * *

Այդ ժամանակ Իրանի Շահն էլ Ռուսաստանի հետ պատերազմի մեջ էր։ [Շահի] որդին և գահաժառանգը՝ նշանավոր Աբբաս-Միրզան, իբրև Իրանի բանակի գլխավոր սերդար, անձամբ ռուսական սահմանումն էր գտնվում։ Կրոնական միության պահանջով երկու իսլամական պետությունների՝ միասին թշնամու դեմ դուրս գալը պարտադիր լինելով, հիշյալ գահաժառանգի սահմանի վրա գտնվող պաշտոնյաներին, մոտիկության և միաբանության համապատասխան վերաբերմունք ցույց տալու մասին, Արևելքի սերասքեր Զըլդըրի Վալիին, Վանի, Կարսի և Բայազետի մութասարրիֆներին կայսերական հրամաններ ուղարկվեցին։ Աբդուլ-Ռզաքի «Իրանի պատմության» մեջ գրածի համաձայն, այդ ժամանակ Ռուսաստանի կողմից Իրանին առաջարկված հաշտության պայմանների մեջ այսպիսի մի կետ կար,— եթե Իրանն իր երկրի որոշ մասերը Ռուսաստանին տալու լինի, այդ դեպքում Ռուսաստանը համաձայնություն է տալիս Իրանին, դրա փոխարեն գրավելու Օսմանյան երկրի որոշ մասերը՝ ինչպես էրզրումն ու Բաղդատը։ Սակայն Աբբաս-Միրզան դրանով չխաբվեց և մերժեց այդ հիմար առաջարկը։

(«Թարիխի Ջեվդեթ», հատ. IX, էջ 174—176)։

1225 թվականի (1810) դեպքերից

Բանակցություններ Իրանի հետ միություն կազմելու համար

...Օսմանյան պետությունը բազմաթիվ ներքին դժվարություններով զբաղված լինելով հանդերձ, պատերազմում էր Ռուսաստանի նման մեծ թշնամու դեմ։ Տարօրինակ է, որ այդ ժամանակ Իրանն

էլ Ռուսաստանի հետ պատերազմի մեջ լինելով, երկու իսլամական երկրները չէին միացած և իրար չէին օգնում։ Իրանի Շահի գահաժառանգը՝ Աբբաս-Միրզան, որին հանձնված էր Իրանի պետության վարչական և զինվորական իշխանությունը, Իրանի գործերի վարիչ Հաջի-Հյուսեին Աղայի միջոցով, սույն 1225 թվականի Մուհարրեմ ամսին Ստամբուլ ուղարկած գրության մեջ, խոսելով Օսմանյան պետության և Իրանյան պետության միջև, իսլամական կապի անհրաժեշտությամբ ամրապնդված փոխադարձ բարեկամության և անկեղծության մասին, գովում էր Զըլդրի վալի՝ Սելիմ-Սաբիթ փաշայի՝ թշնամու դեմ պաշտպանվելու գործում ցույց տված ջանքն ու եռանդը, գանգատվում էր նրա հակառակորդի՝ Շերիֆ փաշայի Օսմանյան կառավարությանը ցույց տված անհավատարմությունից։ Սեդարեթի կողմից պատասխան գրվեց և հայտնվեց, որ Շերիֆ փաշան Տրապիզոնից պաշտոնազուրկ է եղել և նրա փոխարեն նշանակել է Զերխեջի-Ալի փաշան, նախորդ Էմիր-Ուլ-Հաջ-Իբրահիմ փաշային տրվել է Արևելքի ճակատի սերասքերությունն ու էրզրումի էյալեթը։ Կրոնական ուժեղ կապի հիման վրա, մեր ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ համատեղ կռվելը անհրաժեշտություն է։ Այդ հարցը առաջ տանելու համար, իբրև դեսպան Իրան պիտի ուղարկվի մեծ մոլլաներից՝ Յասինի-Աբդուլ-Վեհաբ էֆենդին։

...Յասինի-Զադե-Աբդուլ-Վեհաբ էֆենդին նշանակված էր դեսպան Իրանի Ֆաթհալի-Շահի մոտ, սակայն նրա ուղևորությունը 7—8 ամսով ուշացավ։ Վերջապես նվիրական Ռամազանի վերջում, պատրաստված փառիշահական նվերները նրան հանձնվեցին և, Աբբաս-Միրզային ուղղված խադիշահական նամակով, նա նվիրական տոնից հետո Ստամբուլից մեկնեց դեպի Իրան։

* * *

Փադիշահի կողմից Աբբաս-Միրզային ուղղված նամակի պատճենը տրված է Ջևդեթ-փաշայի «Պատմության» 9-րդ հատորում։ Արևելյան պալատական լեզվով, փարթամ և շքեղ տիտղոսներով, ածականների և խոսքերի տարափով հարուստ այդ նամակում, Սուլթանը հայտնում է, որ իր դեսպանը լիազորված է Իրանի Շահի և կառավարության հետ բանակցելու երկու պետությունների միջև փոխադարձ և ուժեղ կապ ստեղծելու հարցի շուրջը։ Դեսպանը՝ Յասինի-Զադեն 1226 թ. հասնում է Իրանի մայրաքաղաքը՝ Թեհրան։ Իրանին հատուկ սովորության համաձայն, դեսպանը մեծ պատվի է արժանանում, ընդունվում է Ֆաթհալի-Շահի կողմից և մատուցում նվերները։ Օսմանյան կառավարության կողմից դեսպանը առաջարկում է՝ 1) Բաբան-փաշաներին, մասնավորապես Աբդուլ-Ռահմանը

փաշային, Իրանի կողմից տիրություն ցույց չտալ, 2) Ախալխայի և Կարսի կողմերում գտնվող Օսմանյան կառավարության պաշտոնյաներին, կարիք եղած դեպքում, օգնություն ցույց տալ։ Դրա փոխարեն Ֆաթհալի-Շահը առաջարկում էր, 1) Շևհրի-Զորի էմիրներին նշանակել Իրանի կառավարության համաձայնությամբ. 2) Բաղդատի վալիները պետք է գործեն Իրանի կառավարության հետ համաձայնության գալով։ Հետո դեսպանը գնում է Թավրիզ և բավական երկար ժամանակ մնում Աբբաս-Միրզայի մոտ։ Պատմագիր Ջևդեթ փաշան այսպիսի դնահատական է տալիս այդ բանակցություններին՝ «երկու իսլամական պետության ընդհանուր թշնամու՝ Ռուսաստանի դեմ, միացած կերպով դուրս գալու հիմնական նպատակը, Իրանի անտեղի, Օսմանյան պետության ներքին գործերին միջամտելու բնույթ ունեցող առաջարկներով՝ անհետևանք մնաց»։

(«Թարիխ Ջևդեթ», հատ. IX, էջ 262—263)։

1226 թվականի (1811) դեպքերից

Դեպքերը Վրաստանում

Այն ժամանակ, երբ օսմանցիներն ու իրանցիներն իրար հետ վեճով էին զբաղված, ռուսները երկու կողմից առաջ էին շարժվում, Դաղստանի ու Վրաստանի երկրներում իրենց ազդեցության շրջանակն ու տիրապետությունը ընդարձակում։ Անցած 1225 թ. ռուսական հրամանատար Տորմոսովը, իր բանակով Թիֆլիս եկած ժամանակ, Աշըք-Բաշի խան Սոլոմոնին բարեկամաբար Թիֆլիս էր կանչել. նա էլ եկել էր։ Տորմոսովը, Սոլոմոն խանին բանտարկելով, իր մարդկանց հրաման էր տվել նրան Պետերբուրգ ուղարկելու համար։ Սակայն Սոլոմոնը կռահելով այդ՝ իր մի քանի մարդկանց հետ Թիֆլիսից գիշերով փախել եկել էր Ախալխա, իր դիվանի քարտուղարին ուղարկել Շահի մոտ, իսկ Քեյխուսրեվ և Դավիթ անունով սեյդարներին՝ Ստամբուլ։ Սոլոմոնի փախուստի հետևանքով (Թիֆլիսից), ռուս գեներալը նրա ազնատուրներին, այսինքն՝ էմիրներին և զեկավարներին աքսորեց տարբեր կողմեր։

Ռուսները, վրացիներին հովանավորելու պատրվակով, նախապես Թիֆլիսի էյալեթը գրավելուց հետո, այս անգամ էլ, ինչպես վերևը հիշվեց, Աշըք-Բաշի վիլայեթը բռնի իրենց իշխանության տակ առան։ Վրացիները, ռուսների վատ վերաբերմունքից վշտացած էին։ Երբ Սոլոմոն խանը Ախալխա եկավ, բավականաչափ բաջեր նրա շուրջը հավաքվեցին և սկսեցին կռվել ռուսների դեմ։ Քեյխուսրեվն ու Դավիթը Ստամբուլ գալով և հայտնելով, որ իրենք վաղուց Օսմանյան կառավարության հպատակներ են, օգնություն խնդրեցին։ Պատերազմական այդ օրերին այս հանգամանքը [օգ-

նությունը] Օսմանյան կառավարության կողմից վրացիներին Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու յավագույն պատրվակ լինելով, 1226 թ. Ռեբիուլ-էվվել ամսին Սոլոմոն խանին կայսերական բարձր ֆերման գրվեց, խալաթի հետ միասին այն նրան հանձնելու համար, էրզրումի վալի և Արևելքի սերդար էմին փաշայի հետ ուղարկվեց. միաժամանակ վերոհիշյալ վրացի սերդարներին էլ ետ ուղարկեցին: Սոլոմոնի միջոցով վրացի ցեղերին Ռուսաստանի դեմ օգտագործելու մասին, Ջըլդրի վալի Շերիֆ փաշային ցուցմունքները տրվեցին:

(«Թարիխի Ջևվդեթ», հատ. IX, էջ 267—268):

«ԹԱՐԻԽԻ ՋԵՎԴԵԹ», ՀԱՏՈՐ X, XI, XII

1228 թվականի (1813) դեպքերից

Պատմագիր Ջևվդեթ փաշան, հիշելով, որ Իրանի կառավարությունը դժգոհ էր մնացել Օսմանյան կառավարության Ռուսաստանի հետ կնքած Բուքրեշի հաշտության դաշնագրից, այդ հարցը քննում է բազմակողմանի կերպով: Նա հիշում է 1226 թ. Օսմանյան կառավարության և Իրանի միջև տեղի ունեցած և ապարդյուն անցած բանակցությունները: Հետո հիշում է, որ չնայած Օսմանյան կառավարության բարյացակամ վերաբերմունքին, Իրանը խախտել էր բարեկամական կապերը: Եվ այդ կապակցությամբ հիշում է նաև հետևյալ դեպքը:

«...Իրանցիները, խախտելով վանի սահմանը, Օսմանյան կառավարության հպատակ եղող հայերից մեծ թվով գերիներ էին տարել: Աբդուլ-Վահաբ էֆենդիի դիմումի հիման վրա, Աբբաս-Միրզան փոխանակության կարգով ազատել էր նրանց [գերիներին] Իրանյան զինվորների ձեռքից: Այսպիսի դեպքերի պատճառով, Օսմանյան կառավարությունն իրավունք ուներ պահանջելու. մինչդեռ իրանցիների գանգատը անտեղի էր: Օսմանյան կառավարության Ռուսաստանի հետ կնքած խաղաղության պայմանագրի առթիվ, Իրանի կառավարությունը գանգատվել էր Իրանի Անգլիական դեսպանին. դեսպանը, հայտնելով Օսմանյան կառավարության արդարացի լինելը, հանձնարարել էր Իրանին Ռուսաստանի հետ նույնպես խաղաղություն հաստատել...: Բացի այդ, հայտնի է, որ Բուքրեշի բանակցությունների ժամանակ, Օսմանյան կառավարության պատվիրակներն աշխատել էին Իրանի ներկայացուցիչներին ևս մասնակից դարձնել այդ բանակցություններին: Թեև դա նրանց չհաջողվեց, սակայն այդ մասին խաղաղության դաշնագրի մեջ մի նախադասություն մտցրին, և այդ կերպով ջանք գործ դրին երկու

իսլամական երկրների կապը ամրապնդելու ուղղությամբ։ Սակայն խաղաղության պայմանագրի նորից մի առժամանակ հետաձգելը նպատակահարմար չէր»։

Հետո պատմագիրը 1231 թ. դեպքերի շարքում հիշատակում է Վանի նկատմամբ իրանցիների կատարած ոտնձգությունների մանրամասնությունը։

«...Երբ Վանի սահմանների վրա կատարված հարձակման մասին հարցում արվեց, նրանք [իրանցիները] պատասխանեցին՝ «Մենք տեղեկություն չունենք. Մուհամմեդ-Ալի-Միրզան Բաղդատի, իսկ Խոյի խանը Վանի կողմերում իրենց կատարած ասպատակություններով, դավաճանություն են գործել. մենք համաձայն չենք»։ Երբ այս մասին Բաբա փաշայի կողմից տեղեկություն ուղարկվեց Ստամբուլ, այնտեղ, նկատի ունեցան, որ այն պահին, երբ Անատոլուի ամեն կողմերում խառնակություններ շարունակվում են՝ Իրանի դեմ պատերազմ ձեռնարկելը նպատակահարմար չէ։ Սահման խախտողներն ասպատակներ են, հետևաբար չպետք է Իրանի սահմանի վրա հարձակում գործել։ Միայն մեր կողմն անցնել փորձողներին պետք է զսպել։ Այդ իմաստով Բաբա փաշային պատասխան գրվեց։ Եվ, երբ ստացված գրությունից պարզվեց, որ Աբբաս-Միրզան Ռևանդուզը[25] գրավելու համար խոշոր ռազմական պատրաստություն է տեսնում, Բաբա փաշային և սահմանի այլ պաշտոնյաներին զգուշության մասին կայսերական հրաման տրվեց։

(«Թարիխի Ջևդեթ», հատ. X, էջ 222—223)։

1229 թվականի (1814) դեպքերից

[Հայ] կաթոլիկների ապստամբությունը

Ջևդեթ փաշան իր «Պատմության» XI հատորում նորից խոսում է հայ կաթոլիկների մասին։ Թարգմանում ենք ամբողջությամբ։

...Այդ ժամանակ սկսվեց Ստամբուլաբնակ կաթոլիկների հեռացումն ու աքսորը։ Հիջրի 1195 թ. (1780) սկսած կաթոլիկ վարդապետները շրջագայելով փադիշահական երկրում, աշխատում էին հայերին կաթոլիկ դարձնել։ Իսկ հայոց պատրիարքը, փադիշահական ֆերմանով իրեն տրված իշխանությամբ և իրավունքով, կաթոլիկ դավանափոխների («դյոնմե») նկատմամբ խստություն էր ցույց տալիս։ Կաթոլիկները բնդհանրապես Օսմանյան երկրում անկախ եկեղեցիներ չունեին և նրանց մեռելները, հայոց պերեզմանատան-

ում չընդունվելու պատճառով, հաճախ անթաղ էին մնում և գարշահոտում. նրանք ստիպված էին վինում մեռելները թաղել իրենց տների բակերում: Սակայն [հայ կաթոլիկները] խղճի բռնադատության ենթարկվելով, ավելի էին ուժեղանում և կաթոլիկական դավանանքը նրանց մեջ, օրըստօրե ավելի էր տարածվում: Պապի կողմից մի եպիսկոպոս եկավ Ստամբուլ և գաղտնի կաթոլիկական դավանական մտքեր տարածեց. կարճ ժամանակամիջոցում հայ կաթոլիկների թիվը զգալի չափով մեծացավ: Այդ ժամանակ ամենահայտնի սարրաֆներից Թանդըր-Օղլու Ակոբը և Դավիթ-Օղլու Անտոնը նույնպես կաթոլիկություն էին ընդունել և աշխատում էին կաթոլիկներին հայերից անջատել. [կաթոլիկների] առանձին մի համայնք ստեղծելու նպատակով, նրանք բացահայտ մտքեր էին տարածում ու այդ հարցում վեքիլներին համոզելու ջանքեր գործ դնում: Այդ իսկ պատճառով Թանդըր-Օղլին աքսորվեց Լիմնի [կղզին], իսկ Դավիթ-Օղլին՝ Հռոդոս [կղզին]:

Այդ ժամանակ որոշ վեքիլներ՝ «քրիստոնյա ռայաները ինչ դավանանք ուզում են ընդունել, թող ընդունեն, մեր ինչի՞ն է պետք» ասելով՝ ուզում էին [այդ խնդիրն] անուշադրության մատնել: Իսկ մի քանի վեզիրներ՝ «կաթոլիկները, Պապին Քրիստոսի փոխանորդն (խալիֆան) համարելով կապված են արտասահմանի հետ և Օսմանյան երկրում խռովություններ են առաջացնում» ասելով, պատրվակ էին թե առաջներում պապերի պատճառով ինքչա՞ն արյուն է թափվել: Դավանական խնդիրների մեջ պետության միջամտությունը անիմաստ լինելու պատճառով, սկզբում վեքիլների առաջին կարծիքը նախընտրելի թվաց: Սակայն նկատի ունենալով, որ սարրաֆների մեծ մասը հայ դավանանքում մոլեռանդ են՝ երկրորդ կարծիքը ընդունվեց: Բացի այդ, այն ժամանակ Օսմանյան կառավարությունը ճանաչում էր միայն օրթոդոքս և հայ համայնքները [եկեղեցիները]: Օրթոդոքսների կրոնական պետը Ստամբուլի հույն պատրիարքն էր: Կարիք եղած դեպքում, հունադավանները նրա միջոցով էին կըրթվում և կրոնական պետեր նշանակվում և կամ հեռացվում:

Հայերի կրոնական պետը, սկզբից ի վեր գտնվում էր Իրանյան երկրում, Երևանի էյալեթում՝ էջմիածնի եկեղեցում [վանքում]: Սակայն, բացի դրանից [հայերը] երկու ընդհանուր պետեր էլ ունեին— մեկը Կոզանում՝ Սիս կոչված վանքում, իսկ մյուսը Վանի վիլայեթում՝ Աղթամարի վանքում: Ստամբուլում գտնվող հայոց պատրիարքին, հունաց պատրիարքի չափ իրավունքներ էին տրված և նրա միջոցով հայ համայնքի գործերը վճռվում էին պետության

ցանկության համաձայն։ Իսկ կաթոլիկները, որովհետև կապված էին պապի հետ, նրանց եպիսկոպոսների նշանակումն ու հեռացումը նրա կամքից էր կախված։ Միաժամանակ կաթոլիկ դավանափոխների, այսպես կոչված «ալա-ֆրանգա»* ճանապարհով գնալը՝ ազատությունից ու անկախությունից ճառելը, ուշադրություն էր գրավում։ Շանի-Զադեն** իր «Պատմության» մեջ հիշատակում է, որ հայ կաթոլիկներից մեկը, կիսահարբած վիճակում, իր բաժակակից մուսուլմանին ասել էր՝ «Ո՛վ սուլթանս, կգա ժամանակ, երբ մի առավոտ զարթնելիս պիտի տեսնենք, որ ձեր դռան առաջ երկու պինվոր է կանգնած. դրանից ձեզ, հյուլեի չափ անգամ նյութական ու բարոյական վնաս չի լինելու, մենք կազատվենք ձեր բռնությունից, միասին ազատ և հավասար կլինենք, ինչ խոսք, որ այդ բոլորիս համար էլ լավ կլինի»։

Այս և նման խորհրդածություններն էլ պատճառ դարձան երկրորդ կարծիքի ընդունվելուն։

Թեև Առնավուդլուքում*** ապրող լատիններն կաթոլիկներ էին, սակայն սկզբից ջիզիե և այլ բազմաթիվ հարկերից ազատված էին և նույնիսկ պետության պինվորական ծառայության մեջ էին ընդգրկված։ Սակայն այդ ժամանակ դեռևս՝ լատինն ի՞նչ է, կաթոլիկն ի՞նչ է, հարցերին Բաբ-Ալին հարկ եղածին պես ծանոթ չէր։

Կաթոլիկների նկատմամբ նման խիստ վերաբերմունք ցույց տալը, Ավստրիայի, Ֆրանսիայի և Իսպանիայի նման կաթոլիկ պետությունների դժգոհության պատճառ դարձավ։ Անգլիացիները, որ բողոքականներ են, կողմնակից են անհատի խղճի ազատության, նրանք նույնպես դրան [կաթոլիկների հալածանքին] հավանություն չտվին։ Իսկ ռուսները ամեն կերպ ցանկանում էին Օսմանյան կառավարությանը Եվրոպայի աչքում ատելի դարձնել, միայնակ թողնել, դավանական հարցերին միջամտել։ Կաթոլիկների նկատմամբ նման խիստ միջոցների դործադրության աննպատակահարմարությունն ու ժամանակին անհամապատասխան լինելը, կառավարությունը ավելի ուշ գիտակցեց, որը և պատճառ դարձավ նախապես ընդունված երկրորդ կարծիքից հրաժարվելու։

(«Թարիխի Ջևդեթ», հատ. XI, էջ 45—46)։

— — —

* Ալա-ֆրանգա — (ֆրանսերեն՝ à la France) — ըստ եվրոպականի (ֆրանսիականի)։

** Շանի-Զադե, պետական պաշտոնական տարեգիր։

*** Առնավուդլուք — կոչվում էր Թուրքիայի Բալկանյան թերակղզու կալվածներից Ալբանիան (Առնավուդ — Ալբաներեն բառից)։

Պատմագիր Ջևդեթ փաշան մանրամասնորեն նկարագրում է երկրի տարբեր մասերում հետզհետե ավելի լայն չափեր ստացած խռովարարական, ապստամբական և ավազակային շարժումները, որոնք հաճախ ընդգրկում էին ամբողջ էյալեթներ և սանջակներ։ Խռովարարները հաճախ խոշոր բանակներ կազմած պատերազմում էին իրար դեմ, կողոպտում, ավերակ դարձնում ամբողջ շրջաններ, իսկ Օսմանյան փադիշահական կառավարությունը անկարող էր զսպել այդ չարագործ վալիներին, վեզիրներին, յեղապետներին և նման ավազակային տարրերին։

Այդպիսի շարժումներ են նաև Վանի և Դիարբեքիրի շրջաններում տեղի ունեցած գեպքերը, որոնց վերաբերող հատվածները թարգմանում ենք ամբողջությամբ։

Դեպքեր Վանում և Դիարբեքիրում

Վանի բերդապահ՝ Մուհամմեդ-Դերվիշ փաշան, Մուշի սանջակի մութասարրիֆ միրմիրան Սելիմ փաշայի դեմ ունեցած թշնամության պատճառով, նրանից վրեժ լուծելու համար, անցյալ տարի Սեբքի աշիրեթը նրա դեմ էր դրդռել, Վանի էյալեթից որոշ մարդկանց և Իրանին հպատակ մի քանի աշիրեթներ իր շուրջն հավաքել և Սեբքի-Աբդուլլահ-Օղլու-Սյուլեյմանին բավմաթիվ քրդերով Մուշի սանջակի Բուլանըղ կոչված վայրն ուղարկել ու այդ շրջանները կողոպտել էր տվել։ Սելիմ-փաշան էլ փոխադարձաբար «Զըփլաք-Շեյխ» անունով անձի ղեկավարությամբ բավմաթիվ քուրդ ղինվորներով կողոպտել էր Վանի էյալեթին ենթարկվող Ադիլջեվազի գավառը։*

Չնայած դրանք պետության պաշտոնյաներ էին և երկրի պաշտպանության ու բնակիչների հովանավորության պարտականություն ունեին, սակայն նրանք իրարից վրեժխնդիր լինելու համար համարձակվում էին կայսերական երկիրը ավերակի վերածել և իրարից դանգատվել։ Այս հանդամանքը պարզվել էր էրզրումի վալի Ահմեդ փաշայի զեկուցումից, նախապես պաշտոնով էրզրում, Մուշ և Վան գնացած և այդ ժամանակ արդեն Ստամբուլ վերադարձած Սեյդա էֆենդու տեղեկագրից և Վանի բերդի ձախ թևի աղա Դերվիշ փաշայի ձևոքից Ստամբուլ փախած Աբդուլլահ Աղայի բանավոր տեղեկություններից։ Էրզրումի նախկին վալի Ջելալ-էդդին փաշայի կողմից Դերվիշ փաշայի դեմ տրված ցուցմունքներն էլ հաստատում էին վերոհիշյալ տեղեկությունները։ Բացի այդ, Դերվիշ

---

* Զըփլաք-Շեյխ՝ բառացի նշանակում է մերկ շեյխ։

փաշան ամբողջովին տարբեր ընթացք ընդունելով, համարձակվել էր Վանում «մանդր» փող կտրել: Այդ փողերից չորս հատ Սեյդա-էֆենդին Ստամբուլ էր բերել և հանձնել:

Դերվիշ փաշան Իրանի կողմերումն էլ բռնություններ էր կատարել, որի հետևանքով իրանցիները սահմանն անցնելով Սեղ-Մաթեղ բերդը ավերել էին: Նրա պաշտոնազրկության և հեռացման մասին էրզրումի վալի Ահմեդ փաշայից էին տեղեկացել: Իր պատասխանում փաշան հայտնում էր՝ Սելիմ փաշային կարելի է օգտագործել Դերվիշ փաշայի դեմ, սակայն, որովհետև նրա զինվորները կողոպտիչներ են, մինչև անգամ եթե նա խոստանա հանկարծակի կերպով Վան մտնել, հավանական է, որ Վանի ժողովուրդը, պատվի [նամուս] կռվի անվան տակ, ստիպված կլինի Դերվիշ փաշային հպատակություն ցույց տալ: Վանի բնակչությունը ներկայումս Դերվիշ փաշայից երես է դարձրել, իսկ դրսում գտնվող Հեքարիի, Խիզանի, Բոհթանի աշիրեթների բեյերը բայքայված են և եթե կարիք եղած դեպքում, նրան հաջողվի Սերքի աշիրեթից և մի քանի այլ աշիրեթներից փոքրաթիվ զինվորներ հավաքել, դրանց պարտության մատնելը դժվար չի լինի, մանավանդ, որ ներկայումս, Դերվիշ փաշային թշնամի աշիրեթները միանալով, տարբեր կողմերից հարձակվել են Վանի վրա և քաղաքից կես ժամ հեռավորության վրա եղած բոլոր կամուրջները դրավել և դրանով իսկ արգելել հացամթերքի փոխադրությունը: Նրան պատժելու ամենահարմար ժամանակն է: Իսկ եթե հետաձգվի, ապա նկատի ունենալով քրդերի հայտնի բնավորությունն ու խառնվածքը, նրանց միջև գոյություն ունեցող սառնությունը կարող է երկար չտևել և փոքր առիթով կարող է նորից միության վերածվել:

Այդ պատճառով էրզրումի նշանավոր մարդկանցից Խափանաքչի-Զադե անունով հայտնի Մուստաֆա-փաշա-Զադե-Իբրահիմ բեյը և Ահմեդ փաշայի զինակից՝ Կափուջի-Բաշի-Ալի-Աղան մեծաթիվ զինվորներով Վանի վրա ուղարկվեցին և որոշվեց, որ այս գործում մասնակից դարձնեն նաև Մուշի մութասարրիֆ Սելիմ փաշային: Դերվիշ փաշայի Իրան փախչելու հավանականությունը նկատի ունենալով, նրան չընդունելու և չօգնելու մասին Իրանի գահաժառանգ՝ Աբբաս-Միրզային և Երևանի սերդարին նամակներ գրվեցին:

Ռեբիով-ախըրի սկզբում անհրաժեշտ պատրաստություններ սկսվեցին: Սակայն Ջեմազիյել-էվվելի սկզբում Ահմեդ փաշան օրհասական մահով մեռավ և էրզրումի էյալեթն ու Վանի սերասքերությունը Զըլդրի վալի՝ Հաֆիզ-Ալի փաշային, իսկ Կըր-Շեհիրի սան-

ջակը Դերվիշ փաշային տրվեց, Վանի բերդապահությունը՝ միրմիրանության աստիճանով, վերոհիշյալ Էմինի բեյին հանձնվեց։ Դերվիշ փաշային Վանից բռնությամբ դուրս հանելու համար նշանակվեցին Մուշի մութասարրիֆ՝ Սելիմ փաշան և այլ մարդիկ։ Հանգուցյալ Ահմեդ փաշայի զինակից Ալի-Աղան միրմիրանության աստիճանով այս գործում նշանակվեց։

Երբ Հաֆըզ-Ալի փաշան պատրաստվում էր Վանի արշավանքին, Դերվիշ փաշան փադիշահական հրամանին հպատակված լինելու համար, թեև Վանից դուրս էր եկել, սակայն իր պաշտոնավայրը չդնաց, այլ գնաց Խոյի կողմը և Վանից վեց ժամ հեռավորության վրա գտնվող մի վայրում կանգ առավ։ Կըր-Շեհրի սանջակի եկամուտը իր շրջանը կառավարելու համար անբավարար համարելով՝ մի ուրիշ պաշտոն խնդրելու մասին Հաֆիզ-Ալի փաշայի հետ բանակցություն սկսեց։ Հաֆիզ-Ալի փաշան իր կողմից նրան մխիթարեց, հավաստիացրեց և հայտնեց, որ Սադրազամի կողմից էլ իր նկատմամբ տարբեր վերաբերմունք ցույց չի տրվելու։ Այսպիսով, Էմինի փաշան մտավ Վան և ձեռնարկեց քաղաքի պաշտպանության գործերին։ Դերվիշ փաշան Վանում իրեն կողմնակից ավազակների հետ գաղտնի բանակցելով, նրանց իր կողմը գրավեց, իր շուրջը հավաքած քուրդ զինվորներով ևս վերադարձավ, անսպասելի կերպով քաղաք մտավ ու Վանի բերդը գրավեց. ժողովուրդը ստիպված նրան հպատակություն ցույց տվեց։ Երբ Ստամբուլում լուր ստացվեց, որ Էմինի փաշան, իր ծայր աստիճանի հուզմունքից ու արժանապատվությունից դրդված, ռազմամթերքի պահեստը կրակ տալով, իր մարդկանց հետ միասին անձնասպան է եղել, փադիշահի զայրույթը բորբոքվեց։ Անմիջապես Իշելի մութասարրիֆ՝ Սերթ-Մահմուդ-փաշան Վանի պաշտպան, իսկ Էրզրումի վալի Հաֆըզ Ալի փաշան Արևելքի սերասքեր նշանակվեցին և նրանց տրամադրության տակ Ստամբուլից Թնդանոթաձիգ (Թոփջի), արաբաջի և խումբարաջի զինվորներ ուղարկվեցին։ Բացի այդ, այնտեղ ուղարկվեցին Ախալխայի զինվորները և Զըլդրի բեյլերբեյի՝ Ալի-փաշան, Բայազետի և Ալաշկերտի մութասարրիֆը և Էրզրումում գտնվող բոլոր կովի ընդունակները, ինչպես նաև շրջակայքում գտնվող ավազանին և աղաները։

Տրապիզոնի վալի Խուսրեվ փաշան, կայսերական հանքերի վարիչը, Բողոքի մյութասարրիֆ Նուրուլլահ փաշան, Սիվասի վալի Լութֆի փաշան, Մարաշի վալի Հյուսեին փաշան, Ռեկայի

և Դիարբեքիրի վալի Բահրամ փաշան մեծ քանակությամբ զինվորներ հավաքեցին։

Երբ նրանք զբաղված էին այսպիսի մեծ չափի պատրաստություններով, խռովություն առաջացավ նաև Դիարբեքիրում. կարիք եղավ Վանի համար պատրաստված ուժերի մի մասը առանձնացնել և ուղարկել Դիարբեքիր։ Դիարբեքիրի էյալեթը, Ռեկայի էյալեթի հետ միասին՝ գտնվում էր Բահրամ փաշայի իշխանության տակ։ Այդ ժամանակ նա [փաշան] Դիարբեքիր էր գնացել և Դիվան կազմելով՝ խալաթ հագել։ Դիարբեքիրի ազդեցիկ մարդկանցից Շեյխ-Զադեի թոռը՝ Մուհամմեդ բեյը, մյուֆթին՝ Մեսուդ էֆենդին, երևելիներից Կարա-Խոջա-Օղլուն և Սերդարը, չցանկանալով վալիի ներկայությունը, Դիարբեքիրում պահանջում էին, որ մյութեսելլիմության ձևով այն կառավարվի և այդ պաշտոնը հատկացվի իրենց։ Այդ նպատակով նրանք աշխատում էին խռովություն առաջացնել։ Բահրամ փաշան տեղեկանալով այդ մասին, թեև [խռովության] առաջն առել էր, սակայն ինչպես վերևը հիշվեց, զբաղված էր Դիարբեքիրից հապար զինվոր պատրաստելու և էրզրումի վալիին ուղարկելու գործով, իսկ մյութեսելլիմ Գորանի-Զադե Ալի-Աղան էլ պատրաստվում էր գնալ իբրև բաշբուղ, այնպես որ վերոհիշյալ Մուհամմեդ բեյը իր կողմնակիցներին դրդելով, ժողովրդին ոտքի հանեց և ատիպեց հարձակվել փաշայի տան վրա։ Փաշան դռները փակելով՝ ինքնապաշտպանության դիմեց։ Ներսից-դրսից հրացանաձգություն սկսվեց. ճանապարհները պաշտպանելու համար փաշայի դրսում թողած զինվորները հետզհետե դեպի Դիարբեքիր գալով՝ փաշայի ուժերը ավելացրին։ Նա գլխատված ապստամբների գլուխները Ստամբուլ ուղարկեց։ Սակայն, որովհետև շուկան ժողովրդի ձեռքում էր, սննդամթերքի նեղություն էր զգացվում։ Բահրամ փաշան այս դեպքերի մասին տեղեկագիր ներկայացնելով, ասում էր անհրաժեշտ է, որ հանքերի կառավարիչ՝ Աբդուլլահ փաշայի կողմից քիչ քանակությամբ զինվոր և հացահատիկ ուղարկվի, որովհետև Դիարբեքիրի ժողովուրդը իր մի քանի ելույթների համար անպատիժ էր մնացել և շփանալով այս անգամ այսպիսի մի խռովություն է հարուցել. անհրաժեշտ է Շեյխ-Զադեի թոռ Կարա-Խոջա-Օղլուին և Սերդարին մահվան դատապարտել, իսկ Նայիբին և Մյուֆթիին էլ աքսորել։ Առանց այդ պատիժների հնարավոր չ՚ լինի խռովությունը վերացնել։ Նա այս մասին անհրաժեշտ կայսերական հրամանն էր խնդրում։ Փաշայի դրությունը Ստամբուլում ստացվեց Շեվվալ ամսի կեսին և անմիջապես դրան հատապատասխան հրամանն տըր-

վեց։ Նախապես Վան ուղարկելու համար Հալեպի, Ադանայի և Սիվասի շրջաններում հավաքված զինվորներին Դիարբեքիր ուղարկելու մասին նույնպես Բարձր հրաման տրվեց։

...Վերադառնանք Վանի հարցին։ Սերասքեր Հաֆիզ-Ալի փաշան և իր սրամադրության տակ եղած պաշտոնյաները՝ Վանի պահապան Սերթ-Մահմուդ փաշան և ուրիշները, երբ Վանի շրջակայքը հասան, Դերվիշ փաշան հակառակորդների օգնությամբ գրավեց [պարբսպի դռները], և երբ Մահմուդ փաշան Վան մտավ, Դերվիշ փաշան ծպտված փախավ, սակայն հետապնդման և հետախուզության շնորհիվ, թե ինքը և թե իր մի քանի կողմնակիցները բռնվեցին և զնխատվեցին։ Նրանց գլուխները Ստամբուլ ուղարկեցին։ Զիլկադե ամսի սկզբին այդ գլուխները ուրիշներին օրինակ հանդիսանալու համար, ցուցադրության դրվեցին։

(«Թարիխի Ջևվդեթ», հատ. XI, էջ 64—65)։

1235 թվականի (1819) դեպքերից

Պատրիարքի դեմ դուրս եկած հայերի պատժվելը

Ինչպես հիշվեց անցյալ 1233 թ. դեպքերի շարքում, կաթոլիկական դավանանքը Օսմանյան երկրում բավականաչափ տարածված էր. կառավարությունը միջամտելով այդ խնդրում, կաթոլիկների պարագլուխներից մի երկուսին աքսորել էր և դրանով խնդիրը փոքր ինչ մեղմացել էր։ Հայ կաթոլիկների մի մասը տատանողական դրության մեջ էին, նրանք մասնակցում էին թե՛ հայկական և թե՛ կաթոլիկական կրոնական արարողություններին։ Հայոց պատրիարքը այս երկու համայնքի միջև հակառակություն պատճառող խնդիրները մեջտեղից վերացնելով, հայերին և կաթոլիկներին միացնելու համար մտքերով էր տարված։ Նրա մեջ սրտագրավ խոսքերով այդ մտքերն արթնացնողները՝ խորամանկ և խարդախ, գաղտնի կաթոլիկություն ընդունած վարդապետներն էին։ Սրանք պատրիարքին այնպիսի մտքեր էին ներշնչում, որոնց հետևանքով բոլոր հայերը աստիճանաբար կարող էին կաթոլիկ դառնալ. իսկ պատրիարքը տգիտաբար այդ պայմանները առաջարկում էր հայերին՝ իբրև խրատական միջոց։

Սույն 1235 թվականի Զիլկադեի 11-րդ կիրակի օրը, հայերը՝ «Դու մեզ վերջ ի վերջո կաթոլիկ սիտի դարձնես, այլևս ի՞նչ սիտի լինի», ասելով, պատրիարքի վրա հարձակվեցին։ Պատրիարքը շատ դժվարությամբ կարողացավ նրանց ձեռքից ազատվել և փախչել։

Այդ իրարանցման ժամանակ վրա հասան ոստիկանական պաշտոնյաները և մինչև որ կարողացան հավաքվածներին ցրել, մի քանի մարդիկ վիրավորվեցին և մի քանի ազդեցիկ և խոսքի տեր մարդիկ էլ ձերբակալվեցին: Կատարված քննության հետևանքով խռովարարների պարագլուխները երևան հանվեցին: Այդ ժամանակ նման հանրապետական բնույթի խմբակցությունները գրավում էին կառավարության ուշադրությունը, մտահոգություն և անհանգստություն պատճառում նրան: Այդ պատճառով խռովության մասնակիցներից մի քանիսը աքսորվեցին և բուն խռովության պարագլուխներից չորսը, մահվան դատապարտվեցին:

(«Թարիխի Ջևդեթ», հատ. XI, էջ 81—89):

1236 թվականի (1820) դեպքերից

Իրանի դեպքերը

Իրանցիները Օսմանյան կառավարության զբաղված լինելուց օգտվելու առիթի էին սպասում: Երբ Հունաստանի խնդրով, Օսմանյան կառավարության դժվարություններն ավելանում էին, նրանց [իրանցիների] կիրքն ու ագահությունը նմանապես ավելանում էր և փոխվում նրանց ընթացքը: Այն ժամանակ, երբ Օսմանյան կառավարությունը հունական ապստամբների դեմ ծովից և ցամաքից մարտեր մղելով էր զբաղված, Իրանի սահմաններում շարունակվում էին պատերազմական պատրաստությունները: Մանրամասնությունը հետևյալն է: Սահմանի վրա գտնվող որոշ աշիրեթներ, մի կողմում ձմեռում, իսկ մյուս կողմում ամառանոց էին գնում. երբեմն Օսմանյան կառավարությանը երբեմն էլ Իրանին էին հպատակվում: Այսպիսի անորոշ հպատակությամբ այդ աշիրեթները հաճախ երկու պետության միջև խոսակցության և վեճի առարկա էին դառնում: Այդպիսի աշիրեթներից էր որոշ ժամանակից սկսած Մուշի, Մանազկերտի և Արճեշի սանջակներում, երբեմն էլ Իրանում ձմեռող Հեյդերանլի աշիրեթի աղան՝ Մահմուդ-Աղան, որը 500 տնով Մուշի սանջակումն էր ապրում, նրա եղբայրը՝ Կասըմ-Աղան, նմանապես եկել և բնակվել էր Մուշի ու Մանազկերտի սանջակներում: Երբ սրանք մերժեցին իրենց եկած տեղը վերադառնալ, Երևանի սարդարն ու Խոյի խանը պատրաստվեցին մեծաթիվ զինվորներով նրանց վրա գնալ և դեպի Իրան քշեցնել: Այս մասին Իրանից գրավոր կերպով հայտնվել էր Կասըմ-Աղային: Այդ ժամանակ կայսերական երկրի սահմանների պաշտոնյաներից ստացված զեկուցումներից

պարզվում էր, որ Երևանի Սերդարը պատրաստվում է Մուշի մութասարրիֆ Սելիմ փաշային իր եղբոր բաշբուղությամբ դեպի Մուշի շրջանն ուղարկել երկու թնդանոթ, 12 զենբերեք* և բազմաթիվ զինվորներ. Իրանի հպատակներից մի շարք քրդեր, Իրանյան զինվորների հետ խառն, հարձակվել էին Կարսի էյալեթի Կաղզվան սանջակի վրա, հակառակ խաղաղության պայմանագրին, ժողովրդի անասուններն ու ունեցվածքը կողոպտել, թալանել և Իրան էին տարել. Բայազետի բնակիչներից որոշ մարդիկ իրենց ապրանքներով և ինչքերով՝ կարավանով երբ էրզրում են գնում, Երևանի էյալեթում, Հաջի-Բայիր անունով գյուղի մոտ, Զեյնալլու Հասան-Աղան՝ 300-ից ավելի ձիավոր, հետևակ և փոքր թվով իրանցի հեծելազորի հետ միասին, հարձակվում է կարավանի վրա, մի քանիսին վիրավորում, սպանում է, և հափշտակելով ըստ դաֆթարի քանակությունը հայտնի ապրանքներն ու անասունները՝ երեք բեռ ապրանք փոխադրում է Երևանի բերդը. Ջելալի ցեղը Ինջե-Սու, Օրթա-Քեոյ, Բոզ-Քեոյ և այլ 6 գյուղի բնակիչների կենդանիները քշում տանում է. Վանի էյալեթի Մահմուդի սանջակում, Աբաղա Նահիեյում ապրող եզդի աշիրեթից Զոբան-Օղլու-Աբդի-Աղան և եղբայրը ներկայումս եկել են Մուշի կողմերը:

Հեյդերանլու աշիրեթը նախապես ապրում էր Դիարբեքիրի էյալեթի Մեֆարկին սանջակում և երկու նալիրական քաղաքներին ենթակա ավազակային մի աշիրեթի օյմաքն էր. սրանք նախապես, որոշ ժամանակով, եկել էին դեպի Մուշի, Մանազկերտի և Էրջիշի սանջակները: Մուշի նախկին Մութասարրիֆ Մուրադ-փաշայի ժամանակ, 10 տարուց ավելի ձմեռել էին այդ սանջակներում: Հետո որոշ ժամանակ գնացել և մնացել էին իրրև հյուր: Եզդի աշիրեթը ապրում էր Վանի էյալեթի Մահմուդի սանջակի Աբաղա գավառակում: Սրանից առաջ որոշ թվով տներ, դարձյալ իրրև հյուր, գնացել էին դեպի Իրան, սակայն հետո, ետ էին եկել: Հետևաբար սրանց մասին Իրանը որևէ պահանջ ներկայացնելու իրավունք չուներ: Սակայն, սրանից առաջ իրրև դեսպան, Իրան գնացած և վերադարձած Սուլեյման-Հադի էֆենդիին Իրանի շահը հայտնել էր, որ Օսմանյան երկրի սահմանների վրա կատարված հարձակումներին ինքը բոլորովին համաձայնություն չի տվել, և թե պետությունների միջև կնքված խաղաղության պայմանների շարունակումը և պահպանումը

---

* Զենբերեք — բառացի նշանակում է գոպանակ, ռազմական իմաստով՝ շարժելու և ճնշելու հատուկ երկաթության ագեղ:

իր հիմնական պահանջն է և նա այդ մասին սահմանների պաշտոնյաներին անհրաժեշտ հրահանգներ է տվել։ Ջնայած դրան, նման բռնություններ տեղի էին ունենում. այդ շրջանները Աբբաս-Միրզայի իշխանության տակ լինելով, նման անցանկալի դեպքերի առաջն առնելու և այս անգամ Կարսի շրջանում կողոպտված և հափշտակված ապրանքներն ու ինչքերը խաղաղության պայմաններին համաձայն, վերադարձնելու անհրաժեշտության մասին, Սեդարեթի կողմից, Մուհարրեմի սկզբին, Աբբաս-Միրզային գրություն ուղարկվեց։

Այդ ժամանակ Իրանի պետության վիճակը շատ տարօրինակ էր։ Իրանի շահը «խաղաղության պայմանների գործադրությունը իմ հիմնական նպատակն է», ասում էր դեսպանը՝ առատ խոստումներ էր տալիս։ Սակայն ի՞նչ օգուտ, որ սերդարների և վալիների գործերը ոչ մեկին չէին համապատասխանում և այդ պատճառով էլ Օսմանյան կառավարությունը Իրանի նկատմամբ իր վստահությունը կորցրած լինելով, Էրզրումի վալի Խուսրեվ փաշային տվեց Արևելքի սերասքերությունը և նրան հրավարտակ ուղարկվեց։ Միաժամանակ այդ շրջանների վիճակին և դեպքերին ուշադրություն նվիրելու մասին ցուցմունքներ տրվեցին։ Սրանից առաջ Իրանի քրդերից որոշ թվով ավազակներ, սահմանը խախտելով մտել էին Կարսի մոտ գտնվող Քյոռ-Օղլի բերդը և այնտեղ ապրում էին։ Սրանք այդ շրջանի գյուղերի վրա հարձակվելով կողոպտում և բռնություններ էին գործ դնում։ Սահմանների պաշտոնյաներին հրաման տրվեց վռնդել այդ ավազակներին՝ առանց Իրանի սահմանն անցնելուս Հետո ավազակները անցան դեպի Բայազիտի սանջակը և հարձակվելով Դիադինի գավառի մի շարք գյուղերի վրա՝ նրանցից մի քանիսը այրելով՝ առաջ անցան և Բունջելու գյուղում բանակ հաստատեցին։ Մուշի մութասարրիֆը, որ ուներ Ռումելիի Բեյլերբեյիի տիտղոս, Սելիմ փաշայի բանակի դեմ կռվելով՝ եկավ և հասավ Սելիմ փաշայի, Մուշի դաշտում գտնվող բնակավայրը՝ Չևրիմա կոչված վայրից մեկ և կես ժամ հեռավորության վրա։ Երբ այդ մասին տեղեկություն ստացվեց, սերասքեր Խուսրեվ փաշան, անմիջապես, Սելիմ փաշային անհրաժեշտ ռազմամթերքով և զինվորներով, երեք հատ թնդանոթով և 1000 ձիավոր զինվորներով օգնություն ուղարկեց։ Այս մասին Բարձրագույն Դռանն էլ տեղեկացրած լինելով, վանի բերդապահ՝ Աերի-Մահմուդ փաշային և Բայազիտի մութասարրիֆ Աբդուլ-Համիդ փաշային գրավոր հրամաններ տրվեցին ավազակներին վռնդելու և անհրաժեշտ զինվորներ հավաքելու և պատրաստ պահելու մասին։ Այդ ժամանակ Սե-

ֆի-Մահմուդ փաշան, տեղեկություն ստացավ, որ իրանցիները Վանի էյալեթի Հեքարի գավառում, բուն Վանից 12 ժամ հեռավորության վրա գտնվող Ջարի բերդը պաշարել են։ Անմիջապես Վանի ժողովրդին և պատրաստի զինվորներին իր քեթխուդա Իսմայիլ բեյի գլխավորությամբ ուղարկեց։ Սակայն սրանք դեռևս ճանապարհի կեսին էին, երբ լուր ստացվեց, որ վերոհիշյալ բերդի բնակիչները հպատակվել են իրանցիներին...

Հեքարիի այլ բերդերն էլ, Ջարի բերդի օրինակին են հետևում. Օսմ. կառավարությունը բավականանում է նոր զինվորական ուժեր հավաքելու մասին հրահանգներ տալով։

Պատմադրի ասելով՝ կառավարությունը Հունաստանի խնդրով զբաղված լինելով, Իրանի հետ ևս բախվելու կողմնակից չէր։ Քննադատելով աշիրեթների և ապստամբների նկատմամբ կառավարության քաղաքականությունը, Ջևդեթ-փաշան ասում է՝

«...Նահանգներում բոլոր ազդեցիկ ու կարող մարդիկ, իրավանիրավ, մի-մի պատրվակով սպանվում կամ աքսորվում էին։ Այս հանգամանքը աշիրեթների և ցեղերի բեյերին ու աղաներին վախեցնում էր և Իրանի սահմանի վրա գտնվող բոլոր աշիրեթները Իրանի կողմն էին անցել։ Չնայած այդ ժամանակ Իրանի դրությունը ավելի խառն և վարչությունը ավելի քայքայված էր, սակայն աշիրեթի բեյերն ու աղաները Իրանի վերաբերմունքից ավելի գոհ էին, որովհետև իրանցիները նրանց նվերներ էին տալիս. բայց հետ տված ծածից մի քանի անգամ ավելին, բեյերի և աղաների միջոցով աշիրեթներից առնում էին. պարսպլուխները այդ բանից գոհ էին։ Նրանք աշիրեթներից թեև ոչինչ չէին պահանջում, բայց պետության անունով իրենց պահանջածը կարողանում էին ստանալ։ Այս պատճառով աշիրեթները Իրանի պաշտոնյաներից, վերջիններն էլ աշիրեթներից գոհ էին։ Աշիրեթային և ցեղային ժողովուրդները միշտ իրենց պետերին են հետևել։ Իրանի սահմանի վրայի աշիրեթներից շատերի հպատակությունը կասկածելի լինելով, անհրաժեշտ էր նրանց պետերին սիրաշահել և օգտագործել։ Այս մասին Բաբը-Ալին, Իրանի մերձանների շափ խելացիորեն շարժվել չէր կարող»։

Այդ ժամանակ Բայազիտի շուրջը փաշաների միջև երկարատև արյունալի կռիվներ են տեղի ունենում, որի ժամանակ քրդական աշիրեթներն էլ օգտագործվում են։ Իսկ աշիրեթները առիթից օգտվելով՝ կողոպտում ու թալանում են ժողովրդին։ Այդ դեպքերը մանրամասներն հիշված են Ջևդեթ-փաշայի «Պատմության» մեջ։

Իրանի սահմանի վրա շարունակվող դեպքերը գնալով ավելի ուժեղանում և ի վերջո երկու պետության մեջ պատերազմի բորբոքման պատճառ են դառնում։

...Հետո իրանցիները հունական ռևոլյուցիայի ուժեղացումը նպաստավոր առիթ համարելով, սկսեցին ավելի բարձրից խոսել։ Այսպես, Աբբաս-Միրզան Էրզրումում գտնվող իր պաշտոնյա Ալի-Բեյին տեղեկացրել էր, որ տեղի ունեցած բռնությունների պատճառով, այս տարի Իրանի հաջիների հաջջ* գնալը և Վանին հացահատիկ տալը Իրանի կառավարությունը արգելում է։ Հայտնելով Ալի-Բեյին այդ կարգադրությունը, նրան շտապ կերպով Իրան վերադառնալու հրաման էր տվել։ Էրզրումի վալի և Արևելքի սերասքեր Խուսրեվ փաշան, Բաբը-Ալիին տեղեկացնում էր, որ իրանցիները որոշ ժամանակից ի վեր, խաղաղության պայմաններին հակառակ, կայսերական երկրի սահմանների վրա հարձակվում, կողոպտում և թալանում են։ Նրանց բարեկամությանը չի կարելի վստահել։ Այս պատճառով Բաբը-Ալիի սահմանում գտնվող վալիներին և մութասարրիֆներին կայսերական գրություն ուղարկվեց և հայտնվեց, որ իրանցիները, հունական խռովության կապակցությամբ, կարող են միանալ Ռուսաստանի հետ Օսմանյան կառավարության դեմ։ Նկատի առնելով այդ, ըստ այնմ պետք է արթուն և զգույշ լինել։

Իրանցիները, ինչպես հիշվեց, հարաբերությունները խզելով՝ սկսեցին մի շարք վայրերում հարձակվել Օսմանյան երկրի սահմանների վրա։ Այն պահին, երբ Օսմանյան կառավարությունը, Հունաստանի հոգսերով էր զբաղված, անսպասելիորեն ծագեց Իրանի պատերազմը։ Բաղդատի թևում իրանցիները պարտվեցին, սակայն Էրզրումի կողմում հաղթությունը նրանց կողմը մնաց։ Աբբա-Միրզան Զիլհիջջեի 12-ին իր չերխեջին** Հասան-Խան-Կաջարին Թավրիզից դեպի Խոյ ուղարկեց, և ինքն էլ շարժվեց նրա հետևից։ Հասան-Խանը անսպասելի կերպով եկավ և Թոփրաք-Կալան գրավեց։ Աբբաս-Միրզան էլ եկավ և գրավեց Բայազիտը։ Էրզրումում բանտարկված Փեհլևան փաշան փախավ Բայազիտ և ստիպված եղավ Աբբաս-Միրզային հպատակություն հայտնել։ Աբբաս-Միրզան Բայազիտը նրան հանձնեց։ Հետո Ալաշկերտի պաշտպանությունը հանձնեց Աբդուլ-Համիդ փաշային և ինքը շարժվեց դեպի Էրզրում։

---

* Հաջջ — նվիրական Մեքքե քաղաքում ուխտի գնալը, այդ ուխտին մասնակցողը՝ Հաջի է կոչվում։

** Չերխեջի — բանակի առաջից շուրջանակի շարժվող և կռվող թեթև զորախումբ։

Բայազիտի առանց կռվի գրավումը իրանցիների կողմից, շրջակայքում սարսափ սարսածեց։ Այդ շրջանի պաշտպանության համար նշանակված Չեչեն-Ջադե-Հասան փաշայի բանակը քայքայվեց և ինքն էլ ստիպված եղավ նահանջել դեպի Էրզրում։ Թոփրաք-Կալայի կողմում, դեռևս հավաքման մեջ եղող Օսմանյան զինվորները նույնպես նահանջեցին։ Հեյդերանլի աշիրեթը Դիարբեքիրի շրջանում էր։ Նրանց հետևից շարժվող իրանական մեծաթիվ բանակը, այդ շրջանում մի շարք վայրեր ավերեց և կործաննեց, բազմաթիվ անասուններ կողոպտեց և Օսմանյան պետության բազմաթիվ ռայաններին գերի վերցրեց։

Այդ ժամանակ իրանցիները գրավեցին նաև Բիթլիսը։ Մուշի մութասարրիֆ՝ Սելիմ փաշան իրանցիներին հակամետություն ցույց տվեց, Աբբաս-Միրզան նրան ապահովության բույրուլթի ուղարկեց և խանության աստիճան տվեց։ Աբբաս-Միրզայի կողմից մի ուրիշ զորամաս, Սեֆեր ամսի կեսերին գրավեց Էրջիշի բերդը։ Ձմեռը վրա հասնելով, Աբբաս-Միրզան իր բանակով Թավրիզ վերադարձավ։ ...Ռեուֆ-փաշան Էրզրումի վալի և Արեվելքի սերասքեր նշանակվեց... Գարնանը Արևելքի սերասքեր Ռեուֆ փաշայի կողմից Ջաբբար-Ջադե-Մուհամմեդ-Ջելալեդդին փաշան Չերխեջի նշանակվեց և Մուշի մութասարրիֆ Սելիմ փաշան նրա տրամադրության տակ դրվեց։ Ջելալեդդին փաշան Թոփրակ-Կալայի վրա հարձակվեց և բերդը պաշարեց։ Աբբաս-Միրզան Շաբանի վերջերին իր բանակով դուրս եկավ Թավրիզից և հասնելով Խոյ քաղաքը, շարժվեց Ջելալեդդին փաշայի վրա։ Երբ նրան մոտեցավ, խիստ ուժեղ հարձակում գործեց։ Ջելալեդդին փաշան սկզբում կարողացավ նրա հարձակումները հետ մղել. սակայն Աբբաս-Միրզան, Իրանի բոլոր աշիրեթները հավաքելով և Օսմանյան կառավարության հպատակ քրդական աշիրեթների մեծ մասը իր կողմը գրավելով, հսկայական բազմությամբ հարձակման անցավ և վերջ ի վերջո Ջելալեդդինի բանակին պարտության մատնեց։ Մուշի մութասարրիֆ Սելիմ փաշան, ինչպես հիշվեց, իրանցիների կողմը հակված լինելով, նրա տրամադրության տակ եղած 8 հազարի չափ քուրդ ձիավորները, իրենց նիզակներին կոթնած, հանդիսատես մնացին և Ջելալեդդին փաշային չօգնեցին... Տարօրինակ է։ Աբբաս-Միրզան, Թոփրակ-Կալայում Չերխեջի-փաշայի զորամասը խորտակելու ժամանակ, նրա բանակում սոսկալի խուճապի հիվան-

դուքյուն առաջ եկավ, այնպես որ իրանցիները, իրենց մեռելները թաղելու ժամանակ չէին գտնում։ Այդ ժամանակ այս շրջաններում խոլերայի հիվանդության մասին գաղափար անգամ չունեին։ Այդ հիվանդության անսպասելի կերպով երևան գալը, սարսափ տարածեց, իրանյան բանակը քայքայվեց և Աբբաս-Միրզան ստիպված եղավ նահանջել։

Շատ չանցած հաշտության բանակցությունները սկսվեցին։

Հետո պատմագիրը խոսում է Բաղդատի ճակատի պատերազմական դեպքերի մասին։ Պատերազմական գործողությունները շարունակվում են փոխադարձ հաջողությամբ։ Խոլերան այստեղ էլ մեծ ավերումներ էր գործում։ Ճակատի հրամանատարությունն, այստեղ էլ, Աբբաս-Միրզային է տրվում։ Պատմագիրը ասում է՝

«...Իրանցիները՝ խախտելով խաղաղության պայմանները, հարձակման անցան։ Օսմանյան կառավարությունը Իրանի վաճառականներին ամեն տեղ իր հպատակների նման հովանավորում էր, մինչև անգամ Ստամբուլում գտնվող Իրանի վաճառականների իրավունքները պաշտպանելու համար, Կապի-Զադե-Թահիր-էֆենդիին խնամակալ և վերահսկիչ նշանակեց, որը Իրանի վաճառականների գործերը շարիաթի օրենքներով և առանց ծախքի էր վարում։ Սակայն պատերազմի պատճառով, անխուսափելի կերպով, առևտրական գործերը վնասվում էին, այդ պատճառով իրանցի վաճառականները խնդրագիր ներկայացնելով Իրանի Շահին՝ հայտնեցին հետևյալը. «Երբ Օսմանյան կառավարությունը, ապստամբություն բարձրացրած հունական ավազակների ոչնչացման համար մի շարք ուղղություններով զինվոր ուղարկելով էր զբաղված, իսլամական ընդհանուր միության պահանջի համաձայն, փոխանակ մենք նրան օգնելու, առանց պատճառի հաշտության դաշնագիրը խախտելով, նրա դեմ պատերազմում ենք, դա միանգամայն հակառակ է շարիաթին։ Բացի այդ, առևտրական հանապարհները փակվել և իրանցիների ապրուստի միջոցները ոչնչացվել են։ Այնուամենայնիվ, Օսմանյան կառավարությունը, իրեն հատուկ գթությամբ, մեր ապրանքները իր վաճառականների ապրանքներից ավելի է պաշտպանում և մեզ իր շնորհներին է արժանացնում»։

Նրանք [Իրանի վաճառականները] իրենց կառավարությանը կոչ էին անում՝ հաշտություն կնքել։ Օսմանյան կառավարությունը զբաղված լինելով Հունաստանի հարցով, կողմնակից էր մի թոպե առաջ վերջ տալ Իրանի հետ ունեցած պատերազմին։ Շատ չանցած

Երկու կողմից պատգամավորներ նշանակվեցին և բանակցություն սկսեցին: Հետևանքի մասին կխոսենք առաջիկա տարվա դեպքերի շարքում:

(«Թարիխ Ջևդեթ», հատ. XII, էջ 3—13):

1238 թվականի (1822) դեպքերից

Հաշտության կնքումը Օսմանյան պետության և Իրանի միջև

Ինչպես որ ցույց տվինք անցյալ տարվա դեպքերում, Աբբաս-Միրզան Թոփրակ-Կալայից Թավրիզ վերադառնալուց հետո, նրա և Յրևելքի սերասքեր Ռեուֆ փաշայի միջև որոշ բանակցություններ տեղի ունեցան: Երկու կողմերն էլ հաշտության հակամետ լինելով, ուշ 1238 թ. կեսին, Օսմանյան կառավարության կողմից սերասքեր Ռեուֆ-փաշան պատգամավոր նշանակվեց, իսկ Իրանի կողմից՝ Իրանի Շահի որդու և գահաժառանգի՝ Աբբաս-Միրզայի արտոնագրով, խաղաղություն կնքելու համար պատգամավոր նշանակվեց Միրզա Մուհամմեդ-Ալին, որը Ջևվալ ամսի 13-ին Էրզրում եկավ. հաջորդ օրը սերասքեր փաշայի հետ տեսակցելուց հետո, կառավարության շենքում, ինքը և իր քեթխուդան՝ Միրզա-Ահմեդը Արևելքի բանակի դեֆթերդարը՝ Հաջի-Սեյդ-էֆենդիի ներկայությամբ բանակցություններ սկսեցին:

Խաղաղության պայմանագրի հիմք ընդունվեց 1159 թ. Նադիր Շահի հետ կնքված հաշտության պայմանագիրը, որով հարցերի լուծումը հեշտանում էր: Սակայն երբ Իրանի դեսպանը՝ Սեբեքլի և Հեյդերանլի աշիրեթների Իրանի հպատակներ լինելու մասին խոսեց և նրանց վերադարձը պահանջեց, վիճաբանությունը երկարեց: Բանակցությունները հասան խզման աստիճանին: Վերջապես մի քանի պայմաններով աշիրեթների հարցի լուծումը գտնվեց: Հաշտության պայմանագիրը պատվիրակների կողմից ստորագրվեց և Ստամբուլ ներկայացվեց: Ստամբուլում, ընդունված կարգով փադիշահի կողմից հաստատվեց: Ջիլհիջջեի 5-րդ օրը Անադոլուի մուհասեբեջի՝ Մուհամմեդ-Նեջիբ-էֆենդին, իբրև երկրորդ պատգամավոր Էրզրում ուղարկվեց և հաստատված պայմանագրերը փոխանակվեցին: Այս ձևով Իրանի հետ սկսված վեճը լուծվեց:

(«Թարիխի Ջևդեթ», հատ. XII, էջ 88):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լորիի արծաթահանքերի մասին խոսելիս, պատմագիրը նկատի ունի Ախթալայի և Ալահվերդու պղնձահանքերը, որոնցից ստացվում էր նաև որոշ քանակությամբ արծաթ։ Այդ հանքերը հայտնի էին «Միսխանե» (միս-պղինձ) անունով։

2. Ասեֆի պալատը («Սարայի-Ասեֆի»), «ասեֆ»՝ վեզիրներին հատուկ տիտղոս է։ Ասեֆի-Սարայ կոչվում էր վեզիրների պալատը, ուր հավաքվում էին վեզիրները և քննում պետական հարցերը։ Հետագայում «Բաբը-Ասեֆի», Սարայի-Ասեֆի» կոչումը փոխարինվեց «Բաբը-Ալիով» (տե՛ս ծանոթություն 4)։

3. Բիրեջիք — նախկին Հալեպի վիլայեթի Ուֆայի սանջակում գավառական կենտրոն է և Եփրատ գետի ափին նավահանգիստ։

4. Բաբը-Ալի՝ բառացի՝ Բարձր, Բարձրագույն Դուռ։ Ստամբուլում համանուն պողոտայի վրա Օսմանյան պետության կառավարական տունն է, ուր գտնվում էին Մինիստրների Խորհուրդը և մի քանի կարևոր մինիստրություններ։ Բաբը-Ալին եվրոպացիները տառացի թարգմանությամբ անվանել են La Sublime Porte, իսկ ռուսերենը՝ „Блестательная Порта“։

5. Ռեիս-էֆենդի — հնում այդպես էին կոչվում Օսմանյան կառավարության այն վեզիրները, որոնք փաստորեն կատարում էին Արտաքին Գործերի մինիստրի պաշտոնը։ Այդ ժամանակ գործ էր ածվում նաև «Ռեիս-ուլ-Քյութթաբ» տիտղոսը, որը հետագայում, XIX դարում, փոխարինվեց «Խարիջիյե-Նազիրի» (Արտաքին Գործերի մինիստր) կոչումով։

6. Սարրաֆ (սեղանավոր) — Թուրքիայում այդպես էին կոչվում դրամական և ֆինանսական գործերով և զանազան կոմբինացիաներով զբաղվող սեղանավորները, որոնք հսկայական հարստության տիրանալով, մեծ ազդեցություն էին ձեռք բերել։ Կառավարությունը հաճախ փոխառության կարգով սարրաֆներից մեծ տոկոսով գումարներ էր վերցնում։ Սարրաֆները, ինչպես հիշված է Ջեվդեթ փաշայի «Պատմության» մեջ, մեծ դեր էին կատարում նաև պետական հարկերը «իլթիզամի» կարգով տալու գործում և առհասարակ այդ տիպի վաշխառուական գործողություններում։ Սարրաֆների մեծ մասը հայեր, հույներ և հրեաներ էին։ Հույն սարրաֆները Թուրքիայի պատմության մեջ հայտնի են «Ֆեներլի» անունով, («Ֆեները»—Ստամբուլի թաղամասերից է, ուր կենտրոնացած էին հույն սարրաֆները)։ «Ֆեներլիները» մեծ դեր են կատարել նաև Թուրքիայի պետական գործերում։

7. Շահին-Կիրայ — Ղրիմի «Կիրայ» անունով հայտնի իշխողներից (խան) է. Շահին—Կիրային թուրք պատմագիրները համարում են գործիք «Ռուսական պետության ձեռքում» և «Օսմանյան պետության դավաճան»։ Դեպքը համառոտակի հետևյալ կերպով են տալիս թուրք պատմագիրները։

Շահին-Կիրայը իր մի շարք նորմուծություններով և բռնություններով զայրույթ էր առաջացրել Ղրիմի ժողովրդի (թաթարների) մեջ։ Մասնավորապես Եկատերինա կայսրուհուց աստիճան խնդրելը, նրա կողմից ուղարկված շքանշանի կրելը և ռուսական հովանավորության կողմնակիցներ լինելը, իր դեմ հանեց նաև իր եղբայրներին՝ Բահադիր-Կիրային և Արսլան-Կիրային։ Շահին-Կիրայի դեմ կազմակերպված հարձակման հետևանքով, նա ստիպված եղավ Կերչ փախչել։ Նրա փախուստից հետո իշխանության գլուխն է անցնում Բահադիր-Կիրայը։

Սակայն Շահին-Կիրայը հանդիսատ չի նստում և Ղրիմում կողմնակիցներ է շահում։ Շահին-Կիրայի հարցը դիվանագիտական բանակցությունների առարկա է դառնում Օսմանյան կառավարության և ռուսական դեսպանի միջև։ Ռուսների կողմից Ղրիմը գրավելուց հետո, Շահին-Կիրայը նորից իշխանության գլուխն է անցնում։ Սակայն հետո Ռուսաստանի կողմից լքվում է և ստիպված է լինում ապաստանել Օսմանյան երկրում։ Աքսորվում է Ռոդոս կղզին և այնտեղ մահվան դատապարտվում։

8. **Էֆլաք** (Valachie) և կամ Ուլահ կոչվում էր Ռումինիայի այն մասը, որը գտնվում է Կարպատյան լեռների և Դանուբ գետի միջև։ Օսմանցիները Սուլթան Յըլդըրըմ-Բայազետի ժամանակ 791—804 ԹԹ. (1389—1402) գրավեցին նաև Վալախիան (Էֆլաքը)։ Էֆլաքը կառավարվում էր Օսմանյան կառավարության կողմից նշանակված հատուկ իշխանների միջոցով (Վոյեվոդա)։ Ռումինիայի մյուս մասը, Օսմանյան պատմության մեջ հայտնի է Բողդան (Moldovie) — Մոլդավիա անունով (հիմնադիրը եղել է Բողդան անունով վոյեվոդան)։ Այս երկու երկրները կոչվում էին նաև «Մանլեքիեյն» (բառացի՝ երկու երկիր)։ 1859 թ. այս երկու երկրները, Օսմանյան կառավարության հովանավորության տակ ստացան ինքնավարություն և Յան-Կոզա անունով իշխանի կողմից կառավարվում ու կոչվում էին «Ռումինիա-Փրինսիփի» (Ռումինական պրինցություն)։

9. **Կաբր գետ**—պարսիկներն ու թուրքերը Իորա գետը (Կուր գետի ձախ վտակը) անվանում էին Կաների գետ։

10. «**Ջիհաննյումա**» — Թուրքիայի հայտնի պատմագիր և գիտնական Քյաթիբ-Չելեբիի կողմից գրված «Աշխարհագրություններ», որը պարունակում է Օսմանյան երկրների և Ասիական երկրների մեծ մասի աշխարհագրություն։

11. **Էմիյե** (Խալիֆայի-Էմիյե)—իսլամական խալիֆայական դինաստիա։ Այս անունով երկու իսլամական պետություն է գոյություն ունեցել. առաջինը՝ Շամ (Դամասկոս) մայրաքաղաքով, 102 տարվա ընթացքում իր իշխանության տակն է առել գրեթե բոլոր իսլամական երկրները, ունեցել է 14 «մյուլուք», որոնք կոչվում էին «Մյուլուքի-Էմեվիյե»։ Երկրորդը, որը կարելի է համարել առաջինի ճյուղը կամ շարունակությունը, հիմնվել է Անտալուզիայում (Իսպանիա) և 264 տարվա ընթացքում ունեցել է 11 «Մյուլուք»։

12. **Կուբեյշի ցեղ** («կաբիլե»)—Կուբեյշը՝ Հիջազի արաբական հայտնի ցեղերից էր, որն իր հերթին բաժանվում էր մի շարք ճյուղերի և սերունդների։ Որովհետև Արաբիայի կարևոր կենտրոնի՝ Մեքքեի նվիրական սրբավայրը՝ Քյաբեն գտնվում էր Կուբեյշի ցեղապետների հովանավորության տակ, այդ պատճառով Կուբեյշի ցեղը մեծ հռչակ և հեղինակություն էր վայելում բովանդակ Արաբիայում։ Կուբեյշի իշխանության ուժեղացմանը նպաստել է նաև Մուհամմեդ մարգարեի այդ ցեղին պատկանելը։

13. **Կոմուխ** — Հյուսիսային Կովկասում փոքր ցեղ, որն ապրում էր Խազերի արևմտյան ծովեզերքում՝ Թերեքի գետաբերանի և Դերբենդի միջև։ Կոմուխները կոչվում էին նաև «Ղազիկոմուխներ»։

14. **Աբբասյան խալիֆաներ**—(«Խալիֆեի-Աբբասիե»).—Աբբասյանները, կամ «Բենի-Աբբաս», Ռաշիդյան խալիֆաներից հետո կազմակերպված երկու մեծ խալիֆայական դինաստիաներից երկրորդն է, որը Աբբասի ցեղին պատկանելու պատճառով, կոչվում է «Աբբասյան»։ Բաղդադի Աբբասյան խալիֆաները իշխել

են 132—658 թթ. (749—1259) և ունեցել են 24 խալիֆա։ Իսկ Եգիպտոսի Աբբասյան խալիֆաները (թվով 17) իշխել են 659—923 թթ.։

15. Կպչակի դաշտը («Դեշտի-կպչակ»).—Կպչակ ցեղի անունով, Կպչակները թուրքական ցեղերից էին, որոնք հնում ապրել են Ուրալյան լեռների և Վոլգա գետի միջև ընկած տարածության վրա։ Այդ պատճառով էլ այդ հարթավայրը կոչվում էր Կպչակի դաշտ։ Այս ցեղը հետագայում ցրվել և խառնվել է այլ թուրքական ցեղերի։

16. Ֆաշի բերդ («Ֆաշ-Կալասի»)—ժամանակակից Փոթի նավահանգիստը։ Ֆաշի բերդը Օսմանյան տիրապետության ժամանակ կարևոր դեր է կատարել։ «Ֆաշ» բառը հնագույն Faris-ի աղավաղված ձևն է։

17. Գունիա — (Քունիա) — հին բերդաքաղաք Սև ծովի եզերքում, ներկա Աջարիայի սահմաններում։ Գունիան այդ ժամանակ սանջակի կենտրոն է եղել։

18. Աղա-Մուհամմեդ խան (թուրքերը ասում են նաև Ագա-Մուհամմեդ խան)։ Իրանական «Կաջար» (Կաչար) դինաստիայի հիմնադիրն է։ Իրանի հյուսիսում՝ Էսթերաբադում ապրում էր թուրքմեն ցեղերից «Կաջար» աշիրեթի պետը՝ Մուհամմեդ-Հասան խանը։ Նադիր-Շահի հաջորդը՝ Ադիլ-Շահը գերի վերցնելով ցեղապետ Մուհամմեդ խանի երկու որդիներին, մեծին՝ Աղա-Մուհամմեդ-խանին, ութ տարեկան հասակում ներքինիացրել էր. Աղա-Մուհամմեդը մեծացավ արքունական պալատում, սակայն Շահի մահից հետո իր հոր մոտ վերադարձավ։ Հայրը սպանվեց Իրանի գահը հափշտակող Քերիմ-խանի կողմից, իսկ Աղա-Մուհամմեդ-խանը տարվեց Իրանի մայրաքաղաքը՝ Շիրազ։ Քերիմ խանի արքունիքում Աղա-Մուհամմեդը կարևոր դիրք էր գրավում, բայց իրավունք չուներ պալատից հեռանալու։ Նրա կենսագիրների ասելով, Աղա-Մուհամմեդ խանը դեռ փոքր հասակից մտադրվել էր Իրանի գերիշխողը դառնալ։ Զենդ դինաստիայի նկատմամբ ունեցած նրա թշնամությունը, այդ միտքը ավելի ուժեղացրեց։ Օգտվելով Քերիմ-խանի մահամերձ վիճակից, 1193 թ. (1779) իր հավատարիմ 17 ձիավորներով փախավ Մազանդարան և այդ շրջանում ապրող իր ցեղակից, ինչպես նաև Գիլանի աշիրեթներին իր շուրջը հավաքեց և բնակություն հաստատեց Թեհրանում։ Աղա-Մուհամմեդ խանը կարճ ժամանակում իր իշխանության տակն առավ Մազանդարանի, Գիլանի և Ադրբեջանի շրջանները և պատրաստվեց իր իշխանությունը տարածել դեպի Իրաքի-Աջեմը և Ֆարսը։ Բավական երկարատև և դժվարին կռիվներից հետո Աղա-Մուհամմեդ խանը խորտակում է նաև Լութֆ-Ալի-Շահի բանակը։ Աղա Մուհամմեդ խանը խաբեբայությամբ իր կողմն է գրավում նաև ուժեղ աշիրեթներից «Աֆշար» անունով հայտնի աշիրեթը։

Աղա-Մուհամմեդ խանը Վրաստանի արշավանքից վերադառնալուց հետո 1210 թ. (1795) դլխին թագ է դնում և իրեն Իրանի իշխող հայտարարում։ Երկրորդ անգամ Վրաստանի (Անդրկովկասի) վրա արշավելու ժամանակ սպանվում է իր ծառաների ձեռքով։

19. Շեյխ-Մանսուր, 1199—1201 թթ. (1784—1786), Հյուսիսային Կովկասյան լեռնցիների շարժումների մեջ իբրև կարևոր դերակատար հիշվում է նաև Շեյխ-Մանսուրի անունը։ Շեյխ-Մանսուրը, ինչպես ասում է պատմագիր Ջեվդեթ-փաշան, վարագուրված է ինչ որ մարգարեական, հրաշագործ և սուրբ անձնավորության կիսաառասպելական հատկություններով և համբավով։ Շեյխ-Մանսուրը, ըստ թուրք պատմագիրների, Չեչենական գյուղերից մեկում հովիվ է

եղել, հետո զբաղվել է նաև երկրագործությամբ և առևտրական գործերով։ Հետո իբր թե մարգարեի (փեյղամբերի) կողմից իրեն առաջարկված է եղել քարոզել իսլամական կրոնը և մոլորվածներին ուղիղ ճանապարհի բերել։ Այսպիսով նա ժողովրդի մեջ մեծ համբավ և հեղինակություն է ձեռք բերել։ Պատմագիրների ասելով այս հեղինակությունն ու համբավը տարածվում էր նաև մի շարք իսլամական երկրներում։ Միանալով Կոմուրի բեյերի հետ, նա մեծ բանակով երկու անգամ արշավում է ռուսների ձեռքում եղած Կզլյար բերդի վրա, սակայն նրան չի հաջողվում բերդը գրավել։ Ռուսները կաշառելով Կոմուրի բեյերին, բանակը ցրում են։ Շեյխ-Մանսուրի շուրջը հավաքված լեռնցիները շարունակում են կողոպտել ու թալանել ռուսական տիրապետության տակ գտնված շրջանները։ Շեյխ-Մանսուրը մհկուսանում է և զբաղվում աղոթքով ու կրոնական հարցերով։

20. Էոզյու (Özü) — *Դնեպր գետը թուրքերը անվանում էին Էոզյու-Սույի, կամ Եքշի-Սու (Դառն գետ)։ Էոզյուի Սև ծով թափված վայրում գտնվում էր բերդաքաղաք, որն հայտնի էր «Էոզյու-Կալասի» անունով։ Օսմանյան տիրապետության որոշ շրջանում Էոզյուն եղել է էյալեթի կենտրոն (Էոզյու էյալեթի)։*

21. Բոգդան, *տե՛ս ծանոթ. 8, էֆլաք։*

22. Թաուրլե գետ—*Դնեստր գետը թուրքական պատմագրության մեջ կոչվում է Թաուրլե (հնագույն անունն է Թուրասի)։*

23. Կաբարբայ (*Կաբարթի, Կըբարթա*)—*Կովկասյան լեռների հյուսիսային մասում, Թերեք գետի ակունքում, Դաղստանի և Չերքեզիստանի միջև եղած երկրամասը կոչվում էր Կաբարթայ։ Այստեղ ապրում էին Չերքեզական ցեղերից կաբարթայները, նուղայները, կարաբուլականները և այլն։ Կաբարթայը բաժանվում էր երկու մասի—Մեծ Կաբարթայ և Փոքր Կաբարթայ։ Այս երկիրը 1187 թ. (1774) Կայնարջայի խաղաղության պայմանագրով Օսմանյան պետությունից անցավ Ռուսաստանին։*

24. Շիրվանի հանճերը. (*Կոչվում է նաև Շերվան*)։ *Շիրվանը չպետք է շփոթել Անդրկովկասի Շիրվանի հետ։ Շիրվանը գտնվում է Բիթլիսի վիլայեթի Սըղերդ սանջակում և գավառական քաղաք է եղել։ Գավառի կենտրոնում և շրջակայքում կային վաղուց հայտնի ոսկու, պղնձի, կապարի և այլ հանքեր, որոնք նախապես շահագործվել էին։ Շիրվանի շրջակայքում ապրում էին ընդհանրապես քրդական ազգերեններ։*

25. Անապա — *Բերդաքաղաքի Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ծովեզերքում։ Վենետիկցիների ժամանակ կոչվում էր Նապին։ Հետագայում գրեթե բոլորովին քայքայվել և ավերվել է։ 1199 թ. (1784) օսմանցիների կողմից նորից վերաշինվում և ամրացվում է։ Անապան կարևոր դեր է կատարել Չերքեզիատանի նվաճման գործում՝ Ֆերհհ-Ալի-փաշայի իշխանության ժամանակ։ 1245 թ. Էդիրնեի խաղաղության դաշնագրով Անապան անցավ Ռուսաստանին։*

26. Ռևանդուզ — *Մուսուլի վիլայեթում, Շեհր-Զոր սանջակում գավառական կենտրոն է, բնակիչները քուրդ են։*

РЕЗЮМЕ

Настоящее издание является первой книгой из подготовляемой для публикации Сектором востоковедения Академии наук Армянской ССР серии восточных источников об истории советских народов. В нем публикуются материалы турецких источников в XVI—XVIII вв. (летописи султанского двора, труды историков, путешественников, официальные документы и т. д.), касающиеся Армении, армян и других народов Закавказья. Публикуя эти материалы, мы не ставили своей целью их изучение и анализ. Здесь они приводятся лишь в том виде, в каком изложены в самих источниках.

Во введении даются сжатые сведения о турецкой историографии, в особенности о придворных (султанских) летописях. Официальная историография в Турции началась в1000 г. по гиджри (1591), когда в Османской империи составление летописей стало государственной службой, а летописцы « vakaa nüvis» начали назначаться указом султана. Они назначались из числа высокопоставленных придворных, духовных лиц, поэтов и т. д. и писали в основном о событиях, касающихся султанского двора (назначения, отстранение от должности, смертные казни и т. д.). Вопросам внутреннего положения страны, ее экономического и культурного состояния уделялось очень мало внимания. Зато отводилось немало места войнам султанской Турции и, в частности, ее захватнической политике в отношении Армении и Закавказья. В сборник включено немало материалов из жизни братских народов Закавказья — азербайджанского и грузинского.

Вполне естественно, что события охватываемого настоящей публикацией периода в турецкой историографии освещаются с феодально-классовой и османской шовинистической позиции, и поэтому во введении анализируются некоторые вопросы, имеющие важное значение в истории Турции XVI—XVIII вв., например продолжительные и опустошительные турецко-иранские войны, войны за покорение народов Кавказа, крестьянские восстания, известные в истории под названием движения «джелали». От этих войн особенно пострадал армянский народ, так как территория Армении оказалась основной ареной военных действий.

В основу настоящего издания взят хронологический принцип публикаций текстов турецких источников XVI—XVIII вв. Вся публикация разбита на несколько глав, каждая из которых посвящена отдельному автору. В начале каждой главы даются краткие биографические сведения о данном историке-летописце и характеристика его трудов. В целях соблюдения исторической взаимосвязи между материалами, приводимыми в выдержках, в работе даются необходимые пояснения. В конце каждой главы даются необходимые комментарии к тексту.

Настоящая публикация охватывает отрывки из трудов следующих турецких историков-летописцев:

1. **Печеви-Ибрагим** — историк XVI—XVII вв. В своем «Тарихи-Печеви» историк излагает события современного ему периода и, в частности, историю завоевания турецким султаном Сулейманом и его преемниками городов-крепостей Западной Армении (Вана, Ерзинга, Ахлата, Адильджеваза, Арджиш и др.). Особого интереса заслуживает описание Печеви-Ибрагимом вторичного захвата крепости Ван в 955 г. (1549) и обстоятельств превращения Ванской провинции в бейлербейство (эйалет). Автор весьма подробно излагает историю ирано-турецких «священных» войн, имевших якобы лишь цель вернуть «заблудившихся» иранцев-кызылбашей к истинному исламу. Но описываемые им события не оставляют сомнения, что не в религиозных спорах было дело. Описывая события в Грузии, Печеви отмечает, что поднявшееся здесь восстание вынудило османскую армию идти войной на Грузию и захватить Тортум, Акча-кала и 15 других крепостей, большая часть

которых была сравнена с землей. Позже были захвачены Чылдыр, Хертвис и Тифлис. Османская армия заняла также азербайджанские города Шеки, Шамахи, Эрш (Ареш), в Дагестане — Дербент и т. д. Захваченные города были подвергнуты невероятным опустошениям, грабежу и разбою. При описании похода султана Сулеймана в 961 г. (1558) историк подробно говорит о разбоях и грабежах, учиненных в Ереване, Нахичевани и на территории Карабаха. Немало внимания автор уделяет значению крепости Ереван в турецко-иранских войнах, являвшейся яблоком раздора между этими двумя государствами. «Ереван,— пишет он,— был душой аджемов». Далее следует описание истории захвата турками Еревана в 961 г. (1553), когда были преданы огню имевшиеся здесь прекрасные дворцы и сады.

Вслед за этим походом турок в 986 г. (1578) последовал второй их поход, когда Ереван вновь подвергся разрушению. Более 20 тысяч женщин и детей было взято в плен. Говоря о Шорагяле (Ширак), Печеви пишет: «Эта страна была очень благоустроена, имела много сел с обработанными землями, которые полностью были разрушены и сравнены с землей...». Вот как описывается вторжение османской армии в пределы Карабаха: «Неожиданно страна покрылась пылью, светлый день превратился в темную ночь... на двадцать седьмой день войска доходят до Нахичеванской равнины; от страха перед победоносной армией города, села, дома и населенные местности опустели и превратились в совиные и вороньи гнезда». Историк цинично описывает захват и пленение «юношей, имеющих серебристые тела, нежных молоденьких девушек, невиданно дивных, красивых молодых невест, подобных розам». И далее: «Ни в одном походе турецкая армия не имела таких богатых трофеев... не было ни одного шатра, в котором число любовников и любовниц было бы менее трех, а шатры с 5—10 пленниками были бесчисленны».

При описании событий, касающихся Грузии, Печеви останавливается на фактах, связанных с движением Георгия Саакадзе (Маграв-бека), которого он считает «большим князем, верным помощником Шах-Аббаса». Историк останавливается на причинах восстания грузинского народа против сефевид-

ской тирании и, в частности, отмечает тот факт, что побужденный враждой между Грузией и Ираном и стремясь отомстить кызылбашам за их злодеяния на родной земле, Георгий Саакадзе убил иранского хана Карчгая и бежал в османскую армию, надеясь с помощью турок захватить Ширван и Грузию. Печеви подробно повествует о движении Георгия Саакадзе, вплоть до его трагической смерти. Из изложения Печеви видно, что он был очевидцем этих событий.

2. **Наима** — историк-летописец XVII в. В своих четырех томах «Тарихи-Наима» описывает историю Османской империи с 1000 до 1071 г. (1591—1660). Этот период совпадает с процессом разложения и ослабления Османской империи (волнения и восстания янычар, повстанческое движение «джелали», восстание Абаз-паши и т. д.) и характерен турецко-иранскими продолжительными и изнурительными войнами и беспрерывными захватническими войнами османцев в Румелии.

Наима был очевидцем событий двух последних десятилетий, описываемых им в своей «Тарихи-Наима». Он упоминает о турецких историках Печеви и Кятиб-Челеби (трудами которых он пользовался), а также об арабских историках.

Наима имеет свои суждения относительно истории. Он отмечает необходимость проверки событий и их анализа, разумеется с точки зрения условий султанского абсолютизма, военно-феодального строя и исламского догматизма.

В «Тарихи-Наима» видное место занимает описание крестьянского восстания «джелали». Безусловно, Наима очень далек от правильного понимания и объективного анализа политических и социально-экономических причин, вызвавших крестьянские восстания, которые расшатали основы средневекового османского государства и в официальной государственной оценке назывались разбойничьими и грабительскими.

Наима с большим энтузиазмом говорит об энергичных мероприятиях султанского правительства по подавлению упомянутого выше широчайшего движения «джелали», охватившего и сам Стамбул. Он с восторгом упоминает о Мурад-паше, который, уничтожив 60—100 тысяч джелалийцев, времен-

но подавил это движение и в связи с этим получил прозвище «могильщика».

В «Тарихи-Наима» важное место занимает также турецко-иранская война периода Шах-Аббаса. Летописец подробно описывает «злодеяния» Шах-Аббаса — занятие и разрушение Еревана и пожалование эйалета эмиру Гёне-хану. Для событий 1013 г. (1604) весьма характерно, что сардар османской армии Джгале-заде-Синан-паша не пожелал преследовать шаха, так как «райи городов и сел (армянских) были переселены, земли страны остались необработанными, голод достиг крайних размеров...». Здесь летописец, очевидно, имеет в виду переселение армян Шах-Аббасом в Персию, хотя об этом он не говорит прямо.

Восстание Абаз-паши в Эрзеруме, которое было связано с янычарскими волнениями, достигшими крайнего предела, совпадает по времени с нападением кызылбашей на Грузию и с захватом Багдада Шах-Аббасом. Это восстание поставило перед серьезными затруднениями султанское правительство на протяжении нескольких лет.

События, связанные с восстанием Абаза-паши, разрушительно отозвались на Анатолии и в особенности на Западной Армении, так как центром повстанческого движения был г. Эрзерум. Правда, Наима не говорит об этом прямо, однако из подробных описаний становится очевидным, что армянское население значительно пострадало.

Далее Наима останавливается на событиях, связанных с Грузией. Ссылаясь на Печеви и другие источники, он очень подробно говорит о Маграв-беке (Саакадзе) и его деятельности. По его словам, целью Маграв-бека было натравить турков на страну кызылбашей и силами грузин захватить Ганджу, Ширван и Карабах, тем самым укрепив границы Грузии. Историк резко осуждает Хафиз-пашу за то, что он не согласился оказать Саакадзе помощь.

В 1042—1043 гг. (1632—1633) иранцы вновь напали на Ван, но после ожесточенных боев потерпели поражение. Как и всегда, в результате войны между Ираном и Турцией, жертвами оказывались армяне.

В 1045 г. (1635) султан Мурад IV во главе огромной ос-

манской армии предпринял поход на Восток, направляясь через Эрзерум и Карс на Ереван. Летописец подробно описывает события, связанные с длительной осадой Еревана, при которой появились большие затруднения, так как «в этой стране бывают сильные ветры, пыль и туман». Поэтому «падишах проявляет большое усердие, поощряет обещаниями командующих частями, раскрывает свои мешки с золотом и серебром и разбрасывает их по земле...».

В конце концов иранцы сдались. Согласно летописцу, «были захвачены все богатства, накопленные иранцами в течение тридцати лет...». По окончании военных действий из племени Зейнали и других курдских племен было переселено около 1000 семей в разрушенные и ненаселенные места Ерзинга, Терджан и Басен. По случаю занятия Еревана в Стамбуле было устроено большое празднество.

Захватив Ереван, султан Мурад IV пошел на Тавриз, занял его и подверг уничтожению. Летописец с сожалением отмечает, что «османские воины в течение трех дней не сумели разрушить обширные сады Тавриза; это им удалось осуществить только в отношении одной трети всех садов».

После упомянутых выше событий султан Мурад IV заключил мир с Ираном и возвратился в Стамбул. Однако турецко-иранские войны продолжались, и только в 1049 г. (1639) между обоими государствами был заключен мир (Касри-Ширинский договор).

Турецкие историки следующим образом характеризуют султана Мурада IV: «...к суровым и кровопролитным злодеяниям султана необходимо добавить также его необыкновенную страсть к сжиганию, разрушению и уничтожению».

3 **Рашид и Челеби-заде** —XVII—XVIII вв. Труды их называются «Тарихи-Рашид» и охватывают 1071—1141 гг. (1660—1728). Труд Челеби-заде напечатан в IV томе «Тарихи-Рашид». В описываемый период затруднения Османской империи продолжают умножаться. Османское государство вело войны против восьми государств в Румелии; в Анатолии тем временем не прекращались восстания крестьян и волнения янычар и сипахиев.

Историк описывает события начала XVIII в. в Грузии и

говорит, что «разбойники Ачык-Баша, Дадиана и Гурелии» отказались платить дань османскому государству и напали на «исламские границы». По ферману падишаха приведены были в движение большие силы янычар и сипахиев.

После долголетних турецко-иранских войн наступает 80-летний мирный период. С целью установления дружественных отношений между Турцией и Ираном, оба государства обменялись посланиями и послами. Известный турецкий посол Дери-эфенди на основе своих наблюдений в Иране представил султану подробный доклад, который является важным документом, характеризующим государственный строй и внутреннее экономическое состояние Ирана.

В «Тарихи-Рашид» приводятся интересные материалы, касающиеся экономической жизни страны, налогов и пошлин.

В начале своего труда Челеби-заде с большими подробностями описывает захват Тифлиса и Гори в 1135 г. (1722). Приводится рассказ о том, как царь Вахтанг сообщил о своем повиновении османскому государству. Этот успех был отмечен большим празднеством. Воспользовавшись внутренними волнениями в Иране, османцы готовились захватить часть этой страны, что узаконивается особой фетвой муфты, который объявляет аджемов (персов) неверующими.

Далее летописец говорит о захвате Еревана и Ордубада в 1135 г. (1722). Он указывает, что «Ереван был окружен двумя прочными, укрепленными стенами с промежутком в 35 шагов». После ожесточенных тридцатидневных боев кызылбаши сдали крепость. Серебряные ключи Еревана были посланы в Стамбул, где по этому поводу во дворце султана состоялся большой прием, а в городе — десятидневные торжества и иллюминация.

Летописец указывает, что в этот же период райи 80 сел Сурмалинского района и 266 сел из районов Шорагяла и Апарана были переселены временно в районы Баязета, Карса и Курдистана. После завершения боев за Ереван эти райи выразили желание вернуться на свои родные места.

О событиях 1139 г. (1726) летописец под заголовком «Уничтожение сигнахцев» пишет: «Когда визирь Мустафа-паша приезжает в Барду для определения границ с Россией и

Закавказьем, хан Ширвана обращается к нему с жалобой, что армяне Сигнаха вновь начали разбойничать и притеснять, вследствие чего страна разрушается. Глава сигнахцев — армянин Аван пушками обстрелял село Шуши...». Воспользовавшись этим предлогом, турки напали на сигнахцев, разграбили их имущество и убили около 400 армян. Сторонники сигнахцев — курды Кара-черли — сдались туркам. При том условии, что они не будут общаться с армянами, им разрешили проживать в своих аширетах. Этот исторический факт очень характерен для совместной борьбы армян и курдов.

Восстание племени Абаза летописец считает разбойничьим движением. Во время строительства турками крепости Сухуми абхазцы с моря и с суши нападали на крепость. Турки мобилизовали большие силы и обратились за помощью к меликам Ачик-баши и Дадиани. В конце концов руководители абхазцев были вынуждены изъявить покорность.

Автор приводит интересные данные о работорговле в Турции.

4. **Субхи, Сами и Шакир** — летописцы XVIII в. Труды их объединяются в «Тарихи-Субхи» и охватывают 1143—1156 гг. (1730—1743).

В начале периода, описываемого в «Тарихи-Субхи», турецко-иранские войны возобновились: В боях под Хамаданом иранская армия потерпела поражение, и шах обратился в бегство. Турки взяли большие трофеи. Шах вынужден был просить мира, однако султан отказался возвратить Тавриз Ирану. Через некоторое время Надир-шах осадил Багдад. По свидетельству Субхи, в ожесточенных боях иранцы вновь потерпели поражение и потеряли 30—40 тысяч человек. В 1145 г. (1733) Надир-шах еще раз потерпел поражение и нашел убежище в Тавризе, однако османцы вновь захватили город и основательно разрушили его.

Во II томе труда Субхи видное место занимают события, связанные с Россией. По его словам, в 30-х годах XVIII в. русские, нарушив Прутский договор, стремились взять под свое владычество племена Северного Кавказа (черкесы, ногайцы и др.). Русские, как он указывает, попробовали создать смуту также и в Грузии. В 1140 г. (1727) возникла война между

Турцией и Россией. Русские заняли крепость Азов, проникли в Крым и захватили Бахчисарай. В это же время начиналась война с Австрией. После четырех лет войны был заключен Белградский мирный договор. Субхи отмечает, что в заключении этого договора большую роль сыграл французский посол в Стамбуле Виль-Нови, который, пользуясь этим, добивался заключения с Турцией торгового договора, обеспечивающего интересы Франции.

В 1146—1147 гг. (1733—1734) турки захватили Тавриз. Летописец говорит: «Сераскир и высокопоставленные везиры, считая, что крепость Тавриз не пригодится для османского государства, обращаются к падишаху с просьбой разрешить его разрушение. Падишах приказывает разрушить крепость, не оставив никаких следов от домов, построек, садов...». За эту «победу» султан получает титул «гази».

5. **Иззи** — летописец XVIII в. Двухтомник «Тарихи-Иззи» охватывает события 1157—1164 гг. (1744—1750). Иззи продолжает описание событий турецко-иранской войны. Он приводит официальную переписку между Турцией и Ираном, а также тексты заключенных договоров, которые имеют историческое значение. Османская армия с помощью 40-тысячного войска крымского хана Селим Гирея продолжала войну против Надир-шаха. Иззи пишет: «Иранский народ отвернулся от деспота Надир-шаха». Большое количество ханов и некоторые курдские племена (денбели, керенмоли, акче-коюнлу, хезурлу, тутвелу и т. д.) нашли убежище в Ванском районе. Беженцы были заселены в районах Вана, Карса и Мосула.

В описании «Истории Иззи» видное место занимает восстание Еревана против шаха, вследствие чего иранцы осаждают Ереван. Иззи пишет: «Храбрый народ Еревана готов был пожертвовать своей жизнью».

Как известно, Надир-шах внезапно был убит, после чего в Иране усилились беспорядки и смута. За захват шахского трона вели борьбу шесть-семь претендентов. Летописец отмечает: «Они бесконечными раздорами уничтожают друг друга, грабят народ и опустошают страну». Далее он указывает, что среди претендентов на шахский престол был также и тифлисский хан Таймураз, который со своими воинами «напал на ад-

жемские племена и захватил Ереван, Ганджу и Тифлис». Однако вскоре Таймураз и его сын, князь Кахетии Ираклий, получили отпор от лезгин и возвратились в Тифлис.

6. **Васыф** — летописец XVIII в. «Тарихи-Васыф» охватывает события 1168—1188 гг. (1754—1774) и 1203—1209 гг. (1788—1794). Этот перерыв объясняется назначением Васыфа на другие государственные и дипломатические должности.

Касаясь событий 1171 г. (1757) в разделе «Одежда райев», летописец пишет: «Проживающие в Стамбуле армяне, греки и евреи своей одеждой нарушили шариатский порядок». По этому поводу армянскому и греческому патриархам и главе еврейского духовенства сообщили падишахский фермен о «приведении в порядок одежды», предупредив, что «нарушители будут строго наказаны». Эти факты, приводимые летописцем, могут служить опровержением ложных утверждений современных турецких историков, будто в Османской империи немусульмане всегда были «равноправными» с мусульманами и «пользовались полноценной свободой».

Говоря о событиях в Чалдыре в 1173 г. (1759) в связи с восстанием Элхадж-Ахмет-паши, летописец упоминает о грузинах. В следующих главах Васыф говорит «о соглашении и сотрудничестве между русскими и грузинами вследствие общности религии, веры и обычаев». Он отмечает, что «грузины, веря обещаниям русских, отказались от подчиненности и перестали платить туркам установленные подати».

7. **Джевдед-паша** — историк-летописец XVIII в.— занял видное место среди османских историков. Его двенадцатитомный «Тарихи-Джевдед» охватывает события 1188—1241 гг. (1774—1825). Этот период совпадает с большими историческими событиями — Великая французская революция, долголетние войны между европейскими государствами, турецко-русские войны и т. д. Османское государство в этот период находилось в тяжелом положении в связи с внутренними и внешнеполитическими осложнениями. Страна дошла до грани разорения и гибели. Историк Джевдед-паша с большим умением анализирует все эти события.

Джевдед-паша приводит важные и ценные материалы и о жизни армян, грузин и других народов Кавказа. Говоря о

событиях 1190 г. (1776), он отмечает, что правитель Ирана Керим-хан Зенд и грузинский царь Ираклий становятся опасными силами для османского государства.

Вопрос об Иране Джевдед-паша считает «большим и весским вопросом». Он описывает мобилизацию вооруженных сил всех видов, в том числе и сил аширетов, меры по привлечению азербайджанских ханов. Имеется также указание, что царь Грузии Ираклий и хан Еревана Гусейн изъявили султану верность, по поводу чего им было выслано падишахское послание. Ираклий послал своего секретаря Гурген-мирзу в Стамбул и сообщил о положительном результате своих шагов по привлечению азербайджанских ханов на сторону Турции.

Историк подробно говорит о движении армян-католиков, классифицируя его как «политический мятеж». Реис-эфенди (исполняющий обязанности министра иностранных дел) по этому вопросу представил доклад, в котором приводит некоторые сведения из истории «армянских райя». Он пишет, что «до начала XIII в. Армения состояла из Великой Армении и Малой Армении. Сельджукские султаны захватывают Армению, уничтожают правителей и превращают в райя... Позже Армению завоевывает османское государство». Эти факты, приведенные из доклада Реис-эфенди официальным летописцем султанского двора Джевдедом-пашой об Армении и армянах, могут служить ответом современным турецким историкам, которые вообще не признают существования исторической Армении.

«Армяне, в отличие от других народов христианской веры, постоянно мирно жили единой верой»,— пишет Реис-эфенди. Распространение среди армян католической веры «френками» (европейцами-католиками) Реис-эфенди считает «коварным шагом». В разделе «Свободные суждения» Джевдед-паша подробно говорит о разных верах, характерных для христианской церкви. В папской власти и Ватикане он видит только духовное руководство.

Летописец с большими подробностями пишет о движении армян-католиков и описывает строгие меры патриарха армян-григорианцев Закария против этих католиков, что привело к вмешательству в этот конфликт австрийского правительства,

потребовавшего удаления Закария. После долгих переговоров турецкое правительство было вынуждено выслать патриарха в Бурсу, отстранив его от духовной власти.

Говоря о событиях конца XVIII в., Джевдед-паша останавливается на принятии русского покровительства грузинским правителем Ираклием, вследствие чего русские войска заняли Грузию и присоединили ее к России.

В III томе «Тарихи-Джевдед» содержится подробное «исследование» о Кавказе (Дагестан, Грузия и Черкессия). Здесь объективные исторические факты искажаются националистическими и мусульманско-шариатскими суждениями. Именно с этих позиций автор делает экскурс в историю продвижения русских на Кавказ. В том же томе Джевдед-паша подробно говорит о Черкессии и черкесах, приводит об этой народности важные сведения исторического, географического и бытового характера. Между прочим, Джевдед-паша говорит о строительстве армянского квартала в городе Анапе.

Историк уделяет много места событиям 1201—1206 гг. (1786—1797) — административному и экономическому состоянию османского государства, катастрофическому положению финансов, чрезмерному повышению налогов и т. п. Он говорит, что «начиная с некоторых пор, тирания и беззаконие превзошли всякие границы...».

В VI томе летописец вновь возвращается к событиям в Иране, описывает также захват Ага Мохамед-ханом Азербайджана, Карабаха, его нападение на Грузию, ограбление и разрушение Тифлиса и его подготовку к выступлению против России. Как однако, известно, во время боев в Дагестане он был внезапно убит, «чем и кончается власть этого авантюриста-кочевника».

Говоря о событиях 1224 г. (1809), историк останавливается на русско-турецкой войне. Русские заняли крепость Фаш (Поти) и угрожали Сухуми. В это время против России воевали иранцы. Главнокомандующий иранской армией наследник Аббас-мирза являлся сторонником установления союза и сотрудничества «между двумя исламскими государствами». Предложение Аббас-мирзы заинтересовало султана, однако вопрос остался открытым.

Касаясь событий в Ване и Диарбекире в 1234 г. (1818), историк приводит характерные факты, которые показывают грязные и корыстные цели высокопоставленных лиц османского государства в отношении народных масс и в первую очередь армян. Так, он описывает авантюру начальника крепости Ван-Дервиш-паша, который побуждал курдские племена разграбить местность Буланик в районе Муш; мутасаррыф Муша, который подстрекал курдские племена разграбить волость Адильджеваз Ванского эйалета, и был одним из тех, о которых историк говорит: «Государственные должностные лица превращают в развалины падишахскую страну...». В этих фактах кроется начало тех провокаций против армянского народа, которые были в XIX в. возведены в степень государственной политики турецкого правительства, имевшей целью использовать курдов в «разрешении» армянского вопроса.

* * *

Приложение, приведенное в конце работы, состоит из следующих трех разделов:

1. Именной список турецких султанов в хронологическом порядке, с указанием времени их правления.

2. Таблица перевода летоисчисления гиджри в европейское летоисчисление (с начала летоисчисления гиджри до 1360 г.).

3. Словарь административных, военных, религиозных, земельных и других турецких терминов и слов, использованных в настоящей работе, с их историческим освещением.

A. KH. SAFRASTIAN

TURKISH SOURCES ON ARMENIA, THE ARMENIANS AND OTHER TRANSCAUCASIAN PEOPLES

The first volume of the present work as well as the second and third volumes, which are in preparation, contains extracts translated into Armenian of materials and texts from 16—19 centuries Turkish sources (annals, historical chronicles, travel notes, official documents etc.) concerning Armenia, the Armenians and other Transcaucasian peoples.

It has not been the intention of the author to make a many-sided study of the Turkish sources in the present work. The material and texts are introduced in the same order as arranged by the Turkish authors.

In the preface the author briefly speaks about Turkish historiography from the beginning to the end of the eighteenth century, stressing the fact that the Turkish historiographers and annalists were representatives of the leading groups of the sultan state and their task was to describe the deeds of the sultans, nobles, viziers, pashas and other high-rank personalities. The description of the continuous wars in the East and the West was also a subject of discussion by these authors, disregarding and neglecting the vast masses of the people. The life and conditions, needs and claims of the people hardly interested these historiographers and annalists. If this was the attitude of the Turkish historiographers and annalists towards the Islam-Turkish people of the Ottoman Empire, it is quite clear that non-Islamic peoples (Armenians, Greeks, the Balkan peoples) could not have come within the purview of their wri-

tings. Turkish chauvinism and Islamic fanaticism have certainly played a great role in the formation of their viewpoints.

But still, as the author states, the Turkish sources do contain a small amount of material on the history of the Armenian and neighbouring peoples.

Translated extracts of ten historiograph-annalists' materials and texts on Armenia, Armenians and other Transcaucasian peoples pertaining to the 16—18th centuries, have been presented in the first volume of this work. Brief biographical informations have been furnished for each historiographer and annalist with commentaries on the nature of their „History".

The works of these Turkish historiographers and annalists bear the title of their respective authors' names e. g. „Pechevy's History„ (Tarihi Peçevi), „Djevdet Pasha's History„ (Tarihi Çevdet Paşa) etc.

In the present volume some materials from the works of the Turkish authors of the XVI and XVII centuries, namely Pechevy-Ibrahim, Halepli-Nayima, Rashid and Chelebizade, have been translated in chronological order. Translations have also been made from the XVIII century authors: Subhy, Samy, Shakir, Izzy, Vasif and Djevdet Pasha.

Nearly three hundred years of the history of the Ottoman Empire have been included in the works of these above mentioned historiographers and annalists.

Necessary introductions and introductory notes have been provided for the material and texts translated from Turkish. The following appendix has also been included for the present work:

a—a list of Ottoman sultans in chronological order,

b—a table of Islamic hidjry dates converted into European dates beginning from the 1st of Hidjry till 1360.

c—a short dictionary of Turkish political, economical, religious and other terms has been compiled to meet the needs of the present work.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՍՈՒԼԹԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵԹՎԵՐԸ

(Հիջրի և եվրոպական թվականներով)

Նկատի ունենալով, որ թուրք պատմագիրները առհասարակ Օսմանյան պետության պատմությունը և պատմական դեպքերը տալիս են ըստ սուլթանների իշխանության ժամանակաշրջանների, անհրաժեշտ ենք համարում տալ սուլթանների ժամանակագրական ցուցակը նրանց գահակալության և մահվան (կամ գահազրկման) տարեթվերը՝ հիջրի և համապատասխան եվրոպական տարեթվերով:

	Օսմանյան սուլթաններ	Սուլթանության տարիները	
		հիջրի	եվրոպական
1	Սուլթան Օսման-խան, Ղազի	699— 726	1299—1325
2	Սուլթան Օրխան-խան, Ղազի	726— 761	1325—1359
3	Սուլթան Խուդավենդիկյար Մուրադ-խան, Ղազի	761— 791	1359—1389
4	Սուլթան Յըլդըրըմ-Բայազիտ-խան, Ղազի .	791— 804	1389—1402
	Միջ իշխանություն (Ֆիթրեթ)	804— 816	1402—1413
5	Սուլթան Չելեբի-Մուհամմեդ-խան . . .	816— 824	1413—1421
6	Սուլթան Մուրադ-խան II, Ղազի	824— 855	1421—1451
7	Սուլթան Ֆաթիհ-Մուհամմեդ II, Ղազի .	855— 886	1451—1481
8	Սուլթան Բայազիտ-խան II, Ղազի	886— 918	1481—1512
9	Սուլթան Յավուզ-Սելիմ-խան, Ղազի . .	918— 926	1512—1520
10	Սուլթան Կանունի-Սյուլեյման-խան Ղազի	926— 974	1520—1566
11	Սուլթան Սելիմ-խան II, Ղազի	974— 982	1566—1574
12	Սուլթան Մուրադ-խան III	982—1003	1574—1595
13	Սուլթան Մուհամմեդ-խան III, Ղազի . .	1003—1012	1595—1603
14	Սուլթան Ահմեդ-խան, Ղազի	1012—1026	1603—1617
15	Սուլթան Մուստաֆա-խան	1026—1027	1617—1618
16	Սուլթան Օսման-խան II	1027—1031	1618—1622
	Երկրորդ անգամ Սուլթան Մուստաֆա-խան	1031—1032	1622—1623
17	Սուլթան Մուրադ-խան IV, Ղազի	1032—1049	1623—1640

164—22

	Օսմանյան սուլթաններըը	Սուլթանության տարիները	
		հիշրի	եվրոպական
18	Սուլթան Իբրահիմ-խան	1049—1058	1640 1648
19	Սուլթան Մուհամմեդ-խան IV, Ղազի . .	1058--1099	1648—1687
20	Սուլթան Սյուլեյման-խան II	1099 1102	1687—1691
21	Սուլթան Ահմեդ-խան II, ...	1102—1106	1691—1695
22	Սուլթան Մուստաֆա-խան II	1106—1115	1695—1703
23	Սուլթան Ահմեդ-խան III, Ղազի	1115--1143	1703—1730
24	Սուլթան Մահմուդ-խան, Ղազի	1143 1168	1730—1754
25	Սուլթան Օսման-խան III	1168—1171	1734 —1757
26	Սուլթան Մուստաֆա-խան III	1171—1187	1757—1774
27	Սուլթան Աբդուլ-Համիդ I, Ղազի	1187—1203	1774—1789
28	Սուլթան Սելիմ-խան III. Ղազի	1203—1222	1789—1807
29	Սուլթան Մուստաֆա-խան IV	1222—1223	1807—1808
30	Սուլթան Մահմուդ-խան II, Ղազի . . .	1223—1255	1808—1839
31	Սուլթան Աբդուլ-Մեջիդ-խան	1255--1277	1839—1861
32	Սուլթան Աբդուլ-Ազիզ-խան	1277—1293	851—1876
33	Սուլթան Մուրադ-խան V	1293—1293	1876—1876
34	Սուլթան Աբդուլ-Համիդ-խան II, Ղազի .	1293—1327	1876—1909
35	Սուլթան Մուհամմեդ-խան V	1327—1337	1909—1918
36	Սուլթան Մուհամմեդ VI (Վահիդեդդին) .	1337—1341	1918—1922

Ծանոթություն.—«Ղազի» տիտղոսը տրվել է այն Սուլթաններին, որոնք կամ անձամբ մասնակցել են հաղթական պատերազմներին, գլխավորապես քրիստոնյա պետությունների դեմ, կամ՝ նրանց իշխանության օրոք բանակը մեծ հաղթանակներ է տարել:

ՀԻՋՐԻ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆԻ ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ
Ա Ղ Յ Ո Ւ Ս Ա Կ

Թուրքական աղբյուրներում պատմական դեպքերը տրված են հիջրի տարեթվերով: Ներկա աշխատության մեջ մենք հաճախ հիջրի տարեթվերի հետ ավելացրել ենք նաև նրանց համապատասխան եվրոպական տարեթվերը: Բայց որովհետև հիջրի տարեթվերը լրիվ կերպով չեն համապատասխանում եվրոպականներին (օրինակ հիջրի 1000 թ. համապատասխանում է եվրոպական 1591—1592 թթ.՝ սկսելով հոկտեմբեր ամսի 8-ից), հիջրի թվականները ավելի ճիշտ կերպով եվրոպականի վերածելու համար անհրաժեշտ համարեցինք տալ նրա լրիվ աղյուսակը:

Ավելի լրիվ աղյուսակ հրատարակված է Պետական Էրմիտաժի կողմից Հ. Օրբելու խմբագրությամբ, „Синхронистические таблицы для перевода исторических дат по хиджре на европейское летоисчисление“, Ленинград. 1940 г.

Այդ աղյուսակում տրված են հիջրի 1—1360 տարեթվերին համապատասխանող եվրոպական տարեթվերը, ինչպես նաև յուրաքանչյուր հիջրի թվականի լուսնային ամիսներին և օրերին համապատասխանող եվրոպական ամիսները և օրերը:

Իսլամական լուսնային (կամբի) ամիսները՝

1. *Մուհարրեմ*
2. *Սաֆեր*
3. *Ռեբի-ուլ էվվել*
4. *Ռեբի-ուլ ախըր*
5. *Ջեմազիյել-էվվել*
6. *Ջեմազիյել-ախըր*
7. *Ռեջեբ*
8. *Շաբան*
9. *Ռամազան*
10. *Շեվվալ*
11. *Զիլկաան*
12. *Զիլհիջջե*

Հիջրէ	Եվրոպական	Հիջրէ	Եվրոպական	Հիջրէ	Եվրոպական
1	622—623	54	673—674	107	725—726
2	623—624	55	674—675	108	726—727
3	624—625	56	675- 676	109	727—728
4	625—626	57	676—677	110	728 729
5	626—627	58	677—678	111	729—730
6	627—628	59	678—679	112	730 —731
7	628—629	60	679—680	113	731—732
8	629—630	61	680—681	114	732—733
9	630—631	62	681—682	115	733—734
10	631—632	63	682—683	116	734—735
11	632—633	64	683—684	117	735
12	633—634	65	684—685	118	736
13	634—635	66	685—686	119	737
14	635—636	67	686—687	120	737—738
15	636—637	68	687—688	121	738—739
16	637	69	688—689	122	739—740
17	638	70	689—690	123	740—741
18	639	71	690—691	124	741—742
19	640	72	691—692	125	742—743
20	640 - 641	73	692—693	126	743—744
21	641—642	74	693—694	127	744—745
22	642—643	75	694—695	128	745—746
23	643—644	76	695—696	129	746—747
24	644—645	77	696—697	130	747—748
25	645—646	78	697—698	131	748—749
26	646—647	79	698—699	132	749—750
27	647—648	80	699—700	133	750—751
28	648—649	81	700—701	134	751—752
29	649—650	82	701—702	135	752—753
30	650—651	83	702	136	753—754
31	651—652	84	703	137	754—755
32	652—653	85	704	138	755—756
33	653—654	86	705	139	756—757
34	654 655	87	705—706	140	757—758
35	655—656	88	706—707	141	758—759
36	656—657	89	707—708	142	759—760
37	657—658	90	708—709	143	760—761
38	658—659	91	709—710	144	761—762
39	659 - 660	92	710—711	145	762—763
40	660—661	93	711—712	146	763—764
41	661—662	94	712—713	147	764—765
42	662—663	95	713—714	148	765—766
43	663—664	96	714—715	149	766—767
44	664—665	97	715—716	150	767
45	665 666	98	716—717	151	768
46	666—667	99	717—718	152	769
47	667—668	100	718—719	153	770
48	668—669	101	719—720	154	770—771
49	669	102	720—721	155	771—772
50	670	103	721 722	156	772—773
51	671	104	722—723	157	773—774
52	672	105	723—724	158	774—775
53	672—673	106	724—725	159	775—776

Հիջրե	Եվրոպական	Հիջրե	Եվրոպական	Հիջրե	Եվրոպական
160	776—777	213	828—829	266	879—880
161	777—778	214	829—830	267	880—881
162	778—779	215	830—831	268	881—882
163	779—780	216	831—832	269	882—883
164	780—781	217	832	270	883—884
165	781—782	218	833	271	884—885
166	782—783	219	834	272	885—886
167	783—784	220	835	273	886—887
168	784—785	221	835—836	274	887—888
169	785—786	222	836—837	275	888—889
170	786—787	223	837—838	276	889—890
171	787—788	224	838—839	277	890—891
172	788—789	225	839—840	278	891—892
173	789—790	226	840—841	279	892—893
174	790—791	227	841—842	280	893—894
175	791—792	228	842—843	281	894—895
176	792—793	229	843—844	282	895—896
177	793—794	230	844—845	283	896—897
178	794—795	231	845—846	284	897
179	795—796	232	846—847	285	898
180	796—797	233	847—848	286	899
181	797—798	234	848—849	287	900
182	798—799	235	849—850	288	900 901
183	799—800	236	850—851	289	901—902
184	800	237	851—852	290	902—903
185	801	238	852—853	291	903—904
186	802	239	853—854	292	904- 905
187	802—803	240	854—855	293	905—906
188	803—804	241	855—856	294	906—907
189	804 805	242	856—857	295	907—908
190	805—806	243	857—858	296	908—909
191	806—807	244	858—859	297	909—910
192	807—808	245	859—860	298	910 911
193	808—809	246	860—861	299	911—912
194	809—810	247	861—862	300	912 913
195	810—811	248	862—863	301	913—914
196	811—812	249	863—864	302	914—915
197	812—813	250	864—865	303	915—916
198	813—814	251	865	304	916—917
199	814—815	252	866	305	917—918
200	815—816	253	867	306	918—919
201	816—817	254	868	307	919—920
202	817—818	255	868—869	308	920—921
203	818—819	256	869—870	309	921—922
204	819—820	257	870—871	310	922—923
205	820—821	258	871—872	311	923—924
206	821—822	259	872 - 873	312	924—925
207	822—823	260	873—874	313	925—926
208	823—824	261	874—875	314	926 927
209	824—825	262	875—876	315	927—928
210	825—826	263	876- 877	316	928—929
211	226—227	264	877—878	317	929—930
212	827—828	265	878—879	318	930

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
319	931	372	982— 983	425	1033—1034
320	932	373	983— 984	426	1034 –1035
321	933	374	984 — 985	427	1035—1036
322	933 – 934	375	985— 986	428	1036 1037
323	934 – 935	376	986 — 987	429	1037—1038
324	935—936	377	987— 988	430	1038—1039
325	936 – 937	378	988 — 989	431	1039- 1040
326	937—938	379	989 — 990	432	1040 –1041
327	938—939	380	990— 991	433	1041—1042
328	939—940	381	991— 992	434	1042—1043
329	940—941	382	992— 993	435	1043—1044
330	941—942	383	993 — 994	436	1044—1045
331	942—943	384	994— 995	437	1045—1046
332	943—944	385	995	438	1046—1047
333	944—945	386	996	439	1047 –1048
334	945—946	387	997	440	1048 –1049
335	946 947	388	998	441	1049—1050
336	947—948	389	998— 999	442	1050—1051
337	948—949	390	999—1000	443	1051—1052
338	949—950	391	1000—1001	444	1052 - 1053
339	950—951	392	1001—1002	445	1053 – 054
340	951—952	393	1002—1003	446	1054—1055
341	952—953	394	1003 –1004	447	1055 –1056
342	953—954	395	1004 –1005	448	1056—10 7
343	954—955	396	1005—1006	449	1057—1058
344	955—956	397	1006 –1007	450	1058—1059
345	956 – 957	398	1007—1008	451	10 9—1060
346	957—958	399	1008 –1009	452	1060
347	958—959	400	1009 1010	453	1061
348	959—960.	401	1010—1011	454	1062
349	960—961	402	1011—1012	455	1063
350	961—962	403	1012—1013	456	1063—1064
351	962	404	1013 –1014	457	1064—1065
352	963	405	1014—1015	458	1065—1066
353	964	406	1015 –1016	459	1066 – 1067
354	965	407	1016—1017	460	1067—1068
355	965—966	408	1017 –1018	461	1068 –1069
356	966—967	409	1018—1019	462	1069—1070
357	967 – 968	410	1019—1020	463	1070—1071
358	968—969	411	1020—1021	464	1071 –1072
359	969—970	412	1021— 1022	465	1072 1073
360	970—971	413	1022 –1023	466	1073 –1074
361	971 - 972	414	1023—1024	467	1674 –1075
362	972—973	415	1024 –1025	468	1075 –1076
363	973—974	416	1025 –1026	469	1076—1077
364	974—975	417	1026 –1027	470	1077 - 1078
365	975—976	418	1027—1028	471	1078 - 1079
366	976 - 977	419	1028	472	1079—1080
367	977—978	420	1029	473	1080 –1081
368	978—979	421	1030	474	1081—1082
369	979—980	422	1030—1031	475	1082 –1083
370	980—981	423	1031 –1032	476	1083—1084
371	981—982	424	1032—1033	477	1084—1085

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
478	1085—1036	531	1136—1137	584	1188—1189
479	1086—1087	532	1137—1138	585	1189—1190
480	1087—1088	533	1138—1139	586	1190
481	1088—1089	534	1139—1140	587	1191
482	1089—1090	535	1140—1141	588	1192
483	1090—1091	536	1141—1142	589	1193
484	1091—1092	537	1142—1143	590	1193—1194
485	1092—1093	538	1143—1144	591	1194—1195
486	1093	539	1144—1145	592	1195—1196
487	1094	540	1145—1146	593	1196—1197
488	1095	541	1146—1147	594	1197—1198
489	1095—1096	542	1147—1148	595	1198—1199
490	1096—1097	543	1148—1149	596	1199—1200
491	1097—1098	544	1149—1150	597	1200—1201
492	1098—1099	545	1150—1151	598	1201—1202
493	1099—1100	546	1151—1152	599	1202—1203
494	1100—1101	547	1152—1153	600	1203—1204
495	1101—1102	548	1153—1154	601	1204—1205
496	1102—1103	549	1154—1155	602	1205—1206
497	1103—1104	550	1155—1156	603	1206—1207
498	1104—1105	551	1156—1157	604	1207—1208
499	1105—1106	552	1157—1158	605	1208—1209
500	1106—1107	553	1158	606	1209—1210
501	1107—1108	554	1159	607	1210—1211
502	1108—1109	555	1160	608	1211 1212
503	1109—1110	556	1160—1161	609	1212—1213
504	1110—1111	557	1161—1162	610	1213—1214
505	1111 1112	558	1162—1163	611	1214—1215
506	1112—1113	559	1163—1164	612	1215—1216
507	1113—1114	560	1164—1165	613	1216—1217
508	1114—1115	561	1165—1166	614	1217—1218
509	1115 1116	562	1166—1167	615	1218—1219
510	1116—1117	563	1167—1168	616	1219—1220
511	1117—1118	564	1168—1169	617	1220—1221
512	1118—1119	565	1169—1170	618	1221—1222
513	1119—1120	566	1170—1171	619	1222—1223
514	1120—1121	567	1171—1172	620	1223
515	1121—1122	568	1172—1173	621	1224
516	1122—1123	569	1173—1174	622	1225
517	1123—1124	570	1174—1175	623	1226
518	1124—1125	571	1175—1176	624	1226—1227
519	1125	572	1176—1177	625	1227—1228
520	1126	573	1177—1178	626	1228—1229
521	1127	574	1178—1179	627	1229—1230
522	1128	575	1179—1180	628	1230—1231
523	1128—1129	576	1180—1181	629	1231—1232
524	1129—1130	577	1181—1182	630	1232—1233
525	1130—1131	578	1182—1183	631	1233—1234
526	1131—1132	579	1183—1184	632	1234—1235
527	1132—1133	580	1184—1185	633	1235—1236
528	1133—1134	581	1185—1186	634	1236—1237
529	1134—1135	582	1186—1187	635	1237 1238
530	1135—1136	583	1187—1188	636	1238—1239

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
637	1239—1240	690	1291	743	1342—1343
638	1240—1241	691	1291—1292	744	1343—1344
639	1241—1242	692	1292—1293	745	1344—1345
640	1242—1243	693	1293—1294	746	1345—1346
641	1243—1244	694	1294—1595	747	1346—1347
642	1244—1245	695	1295—1296	748	1347—1348
643	1245—1246	696	1296—1297	749	1348—1349
644	1246—1247	697	1297—1298	750	1349 1350
645	1247—1248	698	1298—1299	751	1350 —1351
646	1248—1249	699	1299—1300	752	1351—1352
647	1249—1250	700	1300—1301	753	1352—1353
648	1250—1251	701	1301—1302	754	1353
649	1 51—1252	702	1302 —1303	755	1354
650	1252—1253	703	1303—1304	756	1355
651	1253 —1254	704	1304—1305	757	1356
652	1254—1255	705	1305—1306	758	1356—1357
653	1255—1256	706	1306—1307	759	1357—1358
654	1256	707	1307—1308	760	1358—1359
655	1257	708	1308—1309	761	1359—1360
656	1258	709	1309—1310	762	1360—1361
657	1258—1259	710	1310—1311	763	1361—1362
658	1259—1260	711	1311—1312	764	1362—1363
659	1260 1261	712	1312—1313	765	1363—1364
660	1261—1262	713	1313—1314	766	1364—1365
661	1262—1263	714	1314 - 1315	767	1365—1366
662	1263—1264	715	1315—1316	768	1366—1367
663	1264—1265	716	1316—1317	769	1367—1368
664	1265—1266	717	1317—1318	770	1368—1369
665	1266 1267	718	1318—1319	771	1369—1370
666	1267—1268	719	1319—1320	772	1370—1371
667	1268—1269	720	1320—1321	773	1371—1372
668	1269—1270	721	1321	774	1372—1373
669	1270—1271	722	1322	775	1373—1374
670	1271—1272	723	1323	776	1374—1375
671	1272—1273	724	1323—1324	777	1375—1376
672	1273—1274	725	1324—1325	778	1376—1377
673	1274—1275	726	1325—1326	779	1377—1378
674	1275—1276	727	1326—1327	780	1378—1379
675	1276—1277	728	1327—1328	781	1379—1380
676	1277—1278	729	1328—1329	782	1380—1381
677	1278—1279	730	1329—1330	783	1381—1382
678	1279—1280	731	1330—1331	784	1382—1383
679	1280—1281	732	1331—1332	785	1383—1384
680	1281—1282	733	1332—1333	786	1384—1385
681	1282—1283	734	1333—1334	787	1385—1386
682	1283 1284	735	1334—1335	788	1386
683	1284 - 1285	736	1335—1336	789	1387
684	1285—1286	737	1336—1337	790	1388
685	1286—1287	738	1337—1338	791	1388—1389
686	1287—1288	739	1338—1339	792	1389—1390
687	1288	740	1339—1340	793	1390—1391
688	1289	741	1340—1341	794	1391—1392
689	1290	742	1341—1342	795	1392—1393

Հիջրե	Եվրոպական	Հիջրե	Եվրոպական	Հիջրե	Եվրոպական
796	1393—1394	849	1445—1446	902	1496—1497
797	1394—1395	850	1446—1447	903	1497—1498
798	1395—1396	851	1447—1448	904	1498—1499
799	1396—1397	852	1448—1449	905	1499—1500
800	1397—1398	853	1449—1450	906	1500—1501
801	1398—1399	854	1450—1451	907	1501—1502
802	1399—1400	855	1451	908	1502—1503
803	1400—1401	856	1452	909	1503—1504
804	1401—1402	857	1453	910	1504—1505
805	1402—1403	958	1454	911	1505—1506
806	1403—1404	859	1454—1455	912	1506—1507
807	1404—1405	860	1455—1456	913	1507—1508
808	1405—1406	861	1456—1457	914	1508—1509
809	1406—1407	862	1457—1458	915	1509—1510
810	1407—1408	863	1458—1459	916	1510—1511
811	1408—1409	864	1459—1460	917	1511—1512
812	1409—1410	865	1460—1461	918	1512—1513
813	1410—1411	866	1461—1462	919	1513—1514
814	1411—1412	867	1462—1463	920	1514—1515
815	1412—1413	868	1463—1464	921	1515—1516
816	1413—1414	869	1464—1465	922	1516
817	1414—1415	870	1465—1466	923	1517
818	1415—1416	871	1466—1467	924	1518
819	1416 1417	872	1467—1468	925	1519
820	1417—1418	873	1468—1469	926	1519—1520
821	1418	874	1469—1470	927	1520—1521
822	1419	875	1470—1471	928	1521—1522
823	1420	876	1471—1472	929	1522—1523
824	1421	877	1472—1473	930	1523—1524
825	1421—1422	878	1473—1474	931	1524—1525
826	1422—1423	879	1474—1475	932	1525—1526
827	1423—1424	880	1475—1476	933	1526—1527
828	1424—1425	881	1476—1477	934	1527—1528
829	1425—1426	882	1477—1478	935	1528—1529
830	1426—1427	883	1478—1479	936	1529—1530
831	1427—1428	884	1479—1480	937	1530—1531
832	1428—1429	885	1480—1481	938	1531—1532
833	1429—1430	886	1481—1482	939	1532—1533
834	1430—1431	887	1482—1483	940	1533—1534
835	1431—1432	888	1483	941	1534—1535
836	1432—1433	889	1484	942	1535—1536
837	1433 1434	890	1485	943	1536—1537
838	1434—1435	891	1486	944	1537—1538
839	1435—1436	892	1486—1487	945	1538—1539
840	1436—1437	893	1487—1488	946	1539—1540
841	1437—1438	894	1488—1489	947	1540—1541
842	1438 1439	895	1489—1490	948	1541—1542
843	1439—1440	896	1490—1491	949	1542—1543
844	1440—1441	897	1491—1492	950	1543—1544
845	1441—1442	898	1492—1493	951	1544—1545
846	1442—1443	899	1493—1494	952	1545 1546
847	1443—1444	900	1494—1495	953	1546—1547
848	1444—1445	901	1495—1496	954	1547—1548

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
955	1548—1549	1007	1598—1599	1059	1649
956	1549	1008	1599—1600	1060	1650
957	1550	1009	1600—1601	1061	1650—1651
958	1551	1010	1601—1602	1062	1651—1652
959	1551—1552	1011	1602—1603	1063	1652—1653
960	1552—1553	1012	1603—1604	1064	1653—1654
961	1553—1554	1013	1604—16 5	1065	1654—1655
962	1554 1555	1014	1605—1606	1066	1655—1656
963	1555- 1556	1015	16'6 —1607	1067	1656—1657
964	1556—1557	1016	1607—1608	1068	1657—1658
965	1557—1558	1017	1608—1609	1069	1658—1659
966	1558—1559	1018	1609—1610	1070	1659—1660
967	1559—1560	1019	1610—1611	1071	1660—1661
968	1560—1561	10 0	1611—1612	1072	1661—1662
969	1561—1562	1021	1612—1613	1073	1662—1663
970	1562—1563	1022	1613—1614	1074	1663—1664
971	1563—1564	1023	1614—1615	1075	1664—1665
972	1564—1565	1024	1615	1076	1665—1666
973	1565—1566	1025	1616	1077	1666—1667
974	1566—1567	1026	1617	1078	1667—1668
975	1567—1568	1027	1617—1618	1079	1668—1669
976	1568—1569	1028	1618—1619	1080	1669—1670
977	1569—1570	1029	1619—1620	1081	1670—1671
978	1570—1571	1030	1620—1621	1082	1671—1672
979	1571—1572	1031	1621—1622	1083	1672 1673
980	1572—1573	1032	1622—1623	1084	1673 1674
981	1573—1574	1033	1623—1624	1085	1674—1675
982	1574—1575	1034	1624—1625	1086	1675—1676
983	1575—1576	1035	1625—1626	1087	1676 -1677
984	1576 —1577	1036	1626 —1627	1088	1677—1678
985	1577—1578	1037	1627—1628	1089	1678—1679
986	1578—1579	1038	1628—1629	1090	1679—1680
987	1579 1580	1039	1629—1630	1091	1680
988	1580—1581	1040	1630—1631	1092	1681
989	1581	1041	1631—1632	1093	1682
990	1582	1042	1632—1633	1094	1682—1683
991	1583	1043	1633—1634	1095	1683—1684
992	1584	1044	1634—1635	1096	1684—1685
993	1585	1045	1635—1636	1097	1685—1686
994	1585—1586	1046	1636—1637	1098	1686—1687
995	1586—1587	1047	1637—1638	1099	1687—1688
996	1587—1588	1048	1638—1639	1100	1688—1689
997	1588—1589	1049	1639—1640	1101	1689—1690
998	1589—1590	1050	1640—1641	1102	1690—1691
999	1590—1591	1051	1641—1642	1103	1691—1692
1000	1591—1592	1052	1642 1643	1104	1692—1693
1 01	1592—1593	1053	1643—1644	1105	1693—1694
1002	1593—1594	1054	1644—1645	1106	1694—1695
1 03	1594—1595	1055	1645—1646	1107	1695—1696
1004	1595—1596	1056	1646—1647	1108	1696—1697
1005	1596—1597	1057	1647	1109	1697—1698
1006	1597—1598	1058	1648	1110	1698—1699

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
1111	1699—1700	1163	1749—1750	1215	1800—1801
1112	1700—1701	1164	1750—1751	1216	1801—1802
1113	1701—1702	1165	1751—1752	1217	1802—1803
1114	1702—1703	1166	1752—1753	1218	1803—1804
1115	1703—1704	1167	1753—1754	1219	1804—1805
1116	1704—1705	1168	1754—1755	1220	1805—1806
1117	1705—1706	1169	1755—1756	1221	1806—1807
1118	1706—1707	1170	1756—1757	1222	1807—1808
1119	1707—1708	1171	1757—1758	1223	1808—1809
1120	1708—1709	1172	1758—1759	1224	1809—1810
1121	1709—1710	1173	1759—1760	1225	1810
1122	1710—1711	1174	1760—1761	1226	1811
1123	1711—1712	1175	1761—1762	1227	1812
1124	1712	1176	1762—1763	1228	1813
1125	1713	1177	1763—1764	1229	1813—1814
1126	1714	1178	1764—1765	1230	1814—1815
1127	1715	1179	1765—1766	1231	1815—1816
1128	1715—1716	1180	1766—1767	1232	1816—1817
1129	1716—1717	1181	1767—1768	1233	1817—1818
1130	1717—1718	1182	1768—1769	1234	1818—1819
1131	1718—1719	1183	1769—1770	1235	1819—1820
1132	1719—1720	1184	1770—1771	1236	1820—1821
1133	1720—1721	1185	1771—1772	1237	1821—1822
1134	1721—1722	1186	1772—1773	1238	1822—1823
1135	1722—1723	1187	1773—1774	1239	1823—1824
1136	1723—1724	1188	1774—1775	1240	1824—1825
1137	1724—1725	1189	1775—1776	1241	1825—1826
1138	1725—1726	1190	1776—1777	1242	1826—1827
1139	1726—1727	1191	1777	1243	1827—1828
1140	1727—1728	1192	1778	1244	1828—1829
1141	1728—1729	1193	1779	1245	1829—1830
1142	1729—1730	1194	1780	1246	1830—1831
1143	1730—1731	1195	1780—1781	1247	1831—1832
1144	1731—1732	1196	1781—1782	1248	1832—1833
1145	1732—1733	1197	1782—1783	1249	1833—1834
1146	1733—1734	1198	1783—1784	1250	1834—1835
1147	1734—1735	1199	1784—1785	1251	1835—1836
1148	1735—1736	1200	1785—1786	1252	1836—1837
1149	1736—1737	1201	1786—1787	1253	1837—1838
1150	1737—1738	1202	1787—1788	1254	1838—1839
1151	1738—1739	1203	1788—1789	1255	1839—1840
1152	1739—1740	1204	1789—1790	1256	1840—1841
1153	1740—1741	1205	1790—1791	1257	1841—1842
1154	1741—1742	1206	1791—1792	1258	1842—1843
1155	1742—1743	1207	1792—1793	1259	1843
1156	1743—1744	1208	1793—1794	1260	1844
1157	1744—1745	1209	1794—1795	1261	1845
1158	1745	1210	1795—1796	1262	1845—1846
1159	1746	1211	1796—1797	1263	1846—1847
1160	1747	1212	1797—1798	1264	1847—1848
1161	1748	1213	1798—1799	1265	1848—1849
1162	1748—1749	1214	1799—1800	1266	1849—1850

Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական	Հիջրի	Եվրոպական
1267	1850—1851	1299	1881—1882	1331	1912—1913
1268	1851—1852	1300	1882—1883	1332	1913—1914
1269	1852—1853	1301	1883—1884	1333	1914—1915
1270	1853—1854	1302	1884—1885	1334	1915—1916
1271	1854—1855	1303	1885—1886	1335	1916—1917
1272	1855—1856	1304	1886—1887	1336	1917—1918
1273	1856—1857	1305	1887—1888	1337	1918—1919
1274	1857—1858	1306	1888—1889	1338	1919—1920
1275	1858—1859	1307	1889—1890	1339	1920—1921
1276	1859—1860	1308	1890—1891	1340	1921—1922
1277	1860—1861	1309	1891—1892	1341	1922—1923
1278	1861—1862	1310	1892—1893	1342	1923—1924
1279	1862—1863	1311	1893—1894	1343	1924—1925
1280	1863—1864	1312	1894—1895	1344	1925—1926
1281	1864—1865	1313	1895—1896	1345	1926—1927
1282	1865—1866	1314	1896—1897	1346	1927—1928
1283	1866—1867	1315	1897—1898	1347	1928—1929
1284	1867—1868	1316	1898—1899	1348	1929—1930
1285	1868—1869	1317	1899—1900	1349	1930—1931
1286	1869—1870	1318	1900—1901	1350	1931—1932
1287	1870—1871	1319	1901—1902	1351	1932—1933
1288	1871—1872	1320	1902—1903	1352	1933—1934
1289	1872—1873	1321	1903—1904	1353	1934—1935
1290	1873—1874	1322	1904—1905	1354	1935—1936
1291	1874—1875	1323	1905—1906	1355	1936—1937
1292	1875	1324	1906—1907	1356	1937—1938
1293	1876	1325	1907—1908	1357	1938—1939
1294	1877	1326	1908	1358	1939—1940
1295	1878	1327	1909	1359	1940
1296	1878—1879	1328	1910	1360	1941
1297	1879—1880	1329	1911		
1298	1880—1881	1330	1911—1912		

Բ Ա Ռ Ա Ր Ա Ն

ԳՐՔՈՒՄ ԳՈՐԾԱԾՎԱԾ
ՔՈՒՐՔԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐԻ ԵՎ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ

ԲԱՌԱՐԱՆ

Գրքում գործածված վարչական, զինվորական, կրոնական, հարկային և այլ տերմինների և բառերի*:

Ա.

Ազաբ — عزب — *Ամուրի, չամուսնացած: Օսմանյան բանակի տեղական զորամասերի մի մասը կազմված էր միայն ամուրիներից: Ազաբ Աղասը՝ ազաբ զինվորների պետը:*

Աբեբե — ابّه — *Դուռ, արքունի դուռ, ապարանք, նվիրական վայր, սխատաեղի:*

Աբեպեի-Ալիյե — عالیه ابّه — *Նվիրական վայրեր՝ Քերբելա, Նեջեֆ և այլն:*

Ալ-Օսմանե — آل عثمان — *Ալ՝ գերդաստան, տոհմ, դինաստիա. Ալ-Օսմանե օսմանյան սուլթանների դինաստիան:*

Ալայ — آلای — *Գունդ, զորագունդ, թափոր, շքերթ: Ալայ-Բեյի՝ էյալեթի սիպահիների պետը, (տե՛ս սիպահի):*

Ալթուն — آلتون — *Ոսկի, ոսկեդրամ, որն հավասար էր հարյուր դուրուշի (լիրա):*

---

* *Ինչպես հիշել ենք առաջաբանում, թուրքական աղբյուրներում գործածված բազմաթիվ բառերի և որոշ տերմինների բառացի թարգմանությունը հաճախ անհնար է: Ընթերցողներին որոշ դյուրություն տալու նպատակով մենք կազմեցինք սույն փոքրիկ բառարանը, գրքում գործածված թուրքերեն բառերի և որոշ տերմինների թարգմանությամբ և համառոտ բացատրությամբ:*

Բառարանում մենք ուշադրություն ենք դարձրել բառերի և տերմինների գլխավորապես պատմական ժամանակաշրջանի (XVI—XVIII դդ.) իմաստին և գործածության ձևին: Թուրքական բառերի ընթերցումն ու արտասանությունը հեշտացնելու համար, տալիս ենք նաև հայերենով:

Ակչե — اقچه — *(ակչա), փոքր արծաթյա դրամ, դուրուշի* $^1/_{120}$ *մասը:*

Անդնամե — دفتر — *Դաշնագիր, պետությունների միջև կնքված դաշնագիր:*

Անդնամեի-հյումայուն — همایون دفتر — *Փադիշահական ֆերման,* խաթթը-հյումայուն:

Աղա — اغا — *Մեծ, տեր, դեկավար, պետ: Արևելքի շատ երկրներում տիտղոս է: Գործ է ածվում մի շարք բարդ ձևերով (պալատական, վինվորական և այլ պաշտոնների մասին):* Հարեմ-Աղասը՝ *Հարեմի Աղան,* Իչ-Աղալարը, Դըշ-Աղալարը՝ *Ներքին, Արտաքին Աղաներ,* Ենիչերի-Աղասը՝ *Ենիչերիների աղան և այլն:* Աղա-Բեյ՝ *ավագ եղբայր:*

Այեթ — آیت — *Նվիրական դուրանի տուրեների (գլուխ) բավականաչափ նախադասություններից ամեն մեկը:* Այեթի-Քերիմե, Այեթի-Շերիֆե՝ *նվիրական այեթ:*

Աման — امان! — *Բացականչություն՝ ամա՜ն. խնդրանք, ներողամտության խնդրանք: Պատերազմում «աման խնդրել» կամ «ամանով հանձնվել»:* Աման-Նամե՝ *հանձնվելու խնդրագիր:*

Ամիլ — عامل — *Արաբների իշխանության օրով վարչական պաշտոնյա, վալի, մյութասարրիֆ:*

Այան — اعیان — *Հասարակության հարգելի, պատվավոր և ազդեցիկ անդամ: Ավելի ուշ դարաշրջանում՝ ժերակուտական.* Մեջլիսի Այան՝ *Ծերակույտ, սենատ:*

Աշար — عشر — *Տասանորդի հարկը, շարիաթական տասանորդ:*

Աջեմ — عجم — *Ոչ-արաբական ազգություններ և ցեղեր, հատկապես իրանցիներ:*

Աջեմիստան — عجستان — *Պարսկաստան, Իրան:*

Աջեմի-օղլանըլար — اوغلانلر عجمی — *Պատերազմական գերիների որոշ մասը, որոնք հատուկ կրթություն էին ստանում ենիչերիական և այլ զորամասեր մտնելու համար:*

Ասիթանե — آستانه — *Մայրաքաղաք, սուլթանության կենտրոն:* Ասիթանեի—սեադեթ՝ *Երջանիկ Ասիթանե, Ստամբուլ:*

Արփալըք قلچ آرپه — *Բարձր պաշտոնյաներին մթերքով կամ դրամով տրված ռոճիկ, հատկացում, թոշակ:*

Արփա-էմինի — آرپه امینی — *Այդ գործերի վարիչը, էմինը:*

Արմաղան — ارمغان — *Նվեր, ընծա:*

Ալբանավուտլուք — آرناوودلق — *Ալբանիա*, Ալբանավուտ՝ *ալբանացի:*

Ասես — سسعد — *Դիշերապահություն և հսկողություն կատարող հատուկ պաշտոնյա: Դիշերապահ.* Ասես-Բաշը՝ *դրանց պետը:*

Ավամ — عوام — *Հասարակություն. հասարակության ցածր դասեր, անհատներ.* Ավամ ադամ՝ *առանց կրթության մարդ:*

Բ

Բաբ باب — (հոպ. եբվաբ). *Դուռ, մուտք, անցք, լեռնանցք: Բարձր հիմնարկություն:*

Բաբ-էլ-եբվաբ — باب الابواب — *Դերբենդ քաղաքի անուններից մեկը:*

Բաբը-Ալի *կամ* Բաբալի — باب عالى — *Բարձրագույն Դուռ, կ. Պոլսում սադրազամության և մի շարք մինիստրությունների պետական շենքը: Հաճախ գործ է ածվում Օսմանյան կառավարության իմաստով:*

Բաբը-Ֆեթվա — باب فتوى — *և* Բաբը-Մեշեյխեթ — *իսլամական Շեյխ-ուլ-իսլամի հիմնարկությունը:*

Բաբը-Սերասքերի — باب سر عسكرى — *Զինվորական բարձր հրամանատարությունը: Սերասքերության (տե՛ս սերասքիր) Դուռը:*

Բաբ-ուլ-Սեադե — باب السعادة
Բաբ-ուլ-Շերիֆե — باب الشريفه
} *Սուլթանական հարեմ:*

Բաբը-Հյումայուն — باب همايون — *Կայսերական պալատի (սարայ) մեծ և պաշտոնական Դուռը:*

Բալթաջը — بالطجى — *Թագավորական պալատի հատարակ ծառայողներից:*

Բաշ-Վեքիլ — باش وكيل — *Գլխավոր մինիստր: Վեքիլ (փոխանորդ) էր կոչվում, որովհետև նա փոխարինում էր փադիշահին և համարվում էր նրա բացարձակ լիազորը: Բաշ-Վեքիլը կոչվում էր նաև* Ռեյիսի-Վյուքելա՝ *Մինիստրների խորհրդի նախագահ,* Սադրազամ *(տե՛ս Սադրազամ):*

Բաշ-Բուղ — باش بوغ — *Հրամանատար, գլխավոր, ոչ կանոնավոր զինվորական խմբերի հրամանատար,* Սերքեսան *(տե՛ս Սերքեսան):*

Բաշ — باش — Գլուխ, գլխավոր, պետ: Բարդություններում՝ Բաշ-վեքիլ, Բաշ-Ֆյաթիբ, Բաշ-չավուշ:

Բաջ — باج — Տուրք, հարկ, մաքս: Տեղափոխվող ապրանքների և մթերքների համար վճարված մաքս, տուրք:

Բալեմեզ — بالمز — (ճիշտը՝ Բալիկեմեկի), այդ անունով մի իտալացու կողմից շինված հին տիպի թնդանոթ:

Բեդիստան — بدستان Փակ շուկա, որտեղ վաճառվում էին թանկագին կերպասներ, գոհարեղեն և զենքեր:

Բեդելի-ասկերի — بدلی عسکری — Թուրքիայում մինչև 1908 թ. Սահմանադրության հրատարակումը ոչ-մուսուլման հպատակների զինվորական ծառայության փոխարեն վճարած հարկը:

Բեդելի-էսաթեթ — بدلی صاتی — Տե՛ս Փեճիքբաշը:

Բեյ — بك — Բեկ, էֆենդի, հարուստ և առաջավոր մարդ: Բարդություններում՝ Աշիրեթ-Բեյի, Ալայ-Բեյի, Կարա-Դաղ Բեյի և այլն:

Բեյլիք — بلك — Բեկության աստիճան, պետականություն: Մի բեկի իշխանության տակ գտնված երկիր, երկրամաս, էյալեթ: Պետական, կառավարական սեփականություն: Անատոլուի բեյլիքներ:

Բեյլերբեյի — بكلربكی — Վեզիրից և միրմիրանից հետո քաղաքացիական բարձր աստիճան: Էյալեթների կառավարիչը:

Բեկթաշի, Բեկթաշիլիք — بكتاشی، بكتاشيلك — Հաջի Բեկթաշ-Վելիի կողմից հիմնված դերվիշական միաբանություն:

Բեկլեքջի — بكلكجی — Կայսերական Դիվանի գրասենյակի պետը:

Բերաթ — برات — Փադիշահի կողմից տրված աստիճանների, շքանշանների և արտոնությունների ֆերման:

Բերիյե — بريه — (հոգ. բերայա) Ռայա չեղող մարդիկ. հասարակություն:

Բոստանջի — بوستانجی — Փադիշահական պարտեզի (խաս-բաղչե) ծառայողներ ու պահապաններ: Ավելի ուշ ժամանակում կայսերական պալատի պաշտպանության գործում ծառայող որոշ դասի զինվորներ: Բոստանջի-Բաշը՝ այդ դասի զինվորների պետը, որը միաժամանակ հսկում էր քաղաքի կարգ ու կանոնի պահպանության գործերին:

Բեոյուկ — بلوك — Վաշտ, հեծելավաշտ:

Բեոյուկաբբ-էրբաա — بلوك اربه ات — (Տե՛ս էրբաա):

Դանիշմենդ — دانشمند — Ուսման և գիտության տեր, գիտուն, հնում Նայիբի տրամադրության ներքո, նրա օգնականի պաշտոնը կատարող անձ։

Դալ-Կըլըջ — دال قليج — Սուրը պատյանից հանած, սուսերամերկ։ Ենիչերիական բանակում հատուկ զինվորների խումբ։

Դար-ուլ-Սուլթանե — دارالسلطانه — Սուլթանների բնակավայր, մայրաքաղաք։ Դար՝ վայր, բնակավայր, տուն, օրինակ՝ Դար-ուլ-Ֆյունուն՝ համալսարան, Դար-ուլ-Մուալիմին՝ ուսուցչական ինստիտուտ, Դար-ուլ-հարբ՝ պատերազմի երկիր, վայր։

Դեբաղ — دباغ — Խաղախորդ, կաշիներ մաքրող և զանազան տեսակի կաշիներ պատրաստող արհեստավոր, դաբաղ։

Դերգյահ — درگاه — Դուռ, դռան ճակատը, մեծ մարդկանց դուռը, որին պետք է դիմել խնդրանքով։

Դերգյահի-Ալի — درگاه عالی — Փադիշահական բարձր Դուռը։

Դերբենդ — دربند — Նեղ անցք, լեռնանցք, սահմանի վրա նեղ և դժվարանցանելի տեղեր։ Դերբենդ քաղաքը (բերդը)՝ Կասպից ծովի եզերքում, հայտնի իր նեղ անցքովը։

Դերսեաղեթ — درسعادت — Երջանկության, բախտավորության վայր, այսպես էր կոչվում Ստամբուլը։

Դեֆթեր — دفتر — Տետր, ցուցակ, մատյան, հաշվեմատյան, դաֆթար։

Դեֆթերխանե — دفتر خانه — Կալվածների և հողերի արձանագրության և նրանց վերաբերյալ գործողությունների հսկող կառավարական հիմնարկություն։

Դեֆթերդար — دفتردار — Պետության եկամտի և ծախքերի մատյանները կազմող և նրանց վրա հսկող բարձր պաշտոնյան։ Այս պաշտոնը համապատասխանում էր ֆինանսների մինիստրի պաշտոնին։ Ավելի ուշ վիլայեթների ֆինանսներին հրսկող պաշտոնյաները նմանապես դեֆթերդար կոչվեցին, իսկ սանջակներին (լիվա)՝ մուհասեբեջի, կազաներին (գավառ)՝ մալ-մյուդիրի։

Դեվշիրմե — دوشيرمه — Ժողովել, հավաքել, մանկաժողով։ Ենիչերիական բանակի համալրման համար քրիստոնյա ազդությունների երեխաների (տղաների) բռնի հավաքը։

Դիզդար — دزدار — Բերդապահ։

Դերլիք — دیرلك — Անհրաժեշտ սնունդ, ռոճիկ, վարձք, ապրուստի միջոց:

Դինար — دینار — Հին ոսկեդրամ, որը մոտավորապես 1/4 լիրայի արժեքն ուներ:

Դիրհեմ (տիրեմ) — درهم، درم — Պարսկերեն դիրեմի արաբականացած ձևը: Դիրհեմը ծանրության կշռի չափ է, որը հավասար է օկկայի 400 մասից մեկին: Օկկան 400 դիրհեմ է:

Դիվան — دیوان — Մեծ Մեջլիս, Բարձ Մեջլիս, ատյան: Բանաստեղծի երկերի ժողովածուն: Դիվանի-Ալի՝ փադիշահական Բարձր Դիվան. Դիվանի-հարբ՝ պատերազմական, զինվորական ատյան:

Ե.

Ենիչերի — یکی چری — Ենիչերի, նոր զինվոր, ենիչերիական բանակի զինվոր. Ենիչերի-Աղասը՝ ենիչերիական բանակի հրամանատարը:

Երլի-Կուլու — یرلی قولی — Տեղական, նահանգային զինվոր:

Զ.

Զադե — زاده — Որդի, զավակ: Ընդհանրապես գործ է ածվում մի անձի ծնունդն ու ծագումը ցույց տալու համար: Օրինակ՝ Ռասուլ-Զադե, Թուրսուն-Զադե:

Զադեգյան — زاده کان — Ազնվական, ազնվական ծագումով, երևելի, արիստոկրատ: Զադեգյան-սընըֆի՝ արիստոկրատիա:

Զարբազան — ضربزان — Մի տեսակ հին թնդանոթ՝ բերդեր ռըմբակոծելու համար:

Զարբխանե — ضربخانه — Փողերանոց, դրամ կտրելու վայր: Զարբխանեի-հյումայուն՝ Կայսերական փողերանոց:

Զենդ — زند — Զրադաշտական կրոնի հիմնադրի նվիրական գիրքը, որը կոչվում է «Զենդավեստա»: Զենդավեստան գրված է իրանական հնագույն լեզվով, որը կոչվում է Զենդ լիսանի (լեզու):

Զերնիշան — زرنشان — Ոսկյա նշան, սրերի և այլ իրերի վրա փորագրվածք: Զերնիշանջի՝ այդ արհեստով պարապող վարպետ:

Զենջիր — زنجیر — Շղթա, Զենջիրբենտ՝ շղթայակապ:

Զեյլ — زیل — Հավելված, ծանոթություն, լրացուցիչ գրվածք (պատմական և այլ երկերի):

Զեքյաթ — زكاة — Շարիաթական օրենքով ապրանքի և դրամի մաքրությունն ու հալալությունը ապահովելու համար տարեկան քառասունից մեկի ($^1/_{40}$) մեսջիտին (մզկիթ) տրված տուրքը:

Զբրա — ذراع — Երկարության չափ, արմնկաչափ, արմունկից մինչև միջնամատի ծայրի երկարությունը, արշին:

Զիմմի — ذمى — Իսլամական պետության հպատակ ոչ-մուսուլմանները. ռայաները:

Զիլկադե — ذى القعده — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 11-րդ ամիսը:

Զիլհիջջե — ذى الحجه — Արաբական տոմարի 12-րդ ամիսը:

Զըլլ — ظل — Ստվեր, շուք, պաշտպանություն. հովանավորություն. Զըլլ-Ուլլահ՝ Աստուծո ստվեր, իսլամական խալիֆաներին (և սուլթաններին) տրված տիտղոսներից մեկը:

Է.

Էզան — اذان — Մուսուլմաններին նամազի և աղոթքի հրավիրող մինարեից մյուեզզինի կարդացած աղոթքը (տե՛ս մինարե և մյուեզզին):

Էլ — أيل، أل — Ժողովուրդ, մարդիկ, ցեղ, աշիրեթ: Երկիր, երկրամաս, վիլայեթ, օրինակ՝ Ռումելի, Կոջաելի:

Էհլ — اهل — Տեր, տիրացող, ունեցող: Էհլի սերվեթ՝ հարստության տեր, Էհլի-նամուս՝ պատվո տեր: Բնակող, բնակիչ:

Էհլի-Իսլամ — اهل اسلام — Իսլամական կրոնին պատկանող մարդիկ:

Էհլի-սյուններ — اهل سنت — Իսլամական կրոնին պատկանող, Մուհամմեդին հավատացող և նրա կողմից հիմնված սկզբունքներով առաջնորդվող մարդիկ:

Էյալեթ — ايالت — Նահանգ, երկրամաս: Օսմանյան Կայսրության վարչական մեծ միավորը: Ավելի ուշ էյալեթի փոխարեն սկսեց գործ ածվել վիլայեթ տերմինը:

Էվկաֆ — اوقاف — (վակֆի հոգնակին), Բարեգործական նպատակով ջամիներին նվիրված կալվածներ, հող, խանութ և այլն:

Էվկաֆի-հյումայուն՝ Փադիշահի կողմից շնորհված վակֆներ:

Էվկաֆ-նեզարեթի՝ վակֆների մինիստրություն:

Էմիր — أمير — *Երկրի և ժողովրդի գլխավորը, պետը, բարձր դասի և գերդաստանի պատկանող անձ: Հոգ.* ումեռա:

Էմիր-ուլ-ումեռա — أمير الامرا — *Արաբական խալիֆաների ժամանակ զինվորական գործերի և կարգ ու կանոնի պահպանության հսկող անձանց տրված տիտղոսը: Իբրև քաղաքացիական տիտղոս տրվում էր մերմիրանությունից ցածր աստիճան ունեցողներին:*

Էնջյումեն — انجمن — *Ժողով, ընկերություն, ինստիտուտ:* Էնջյումենի-Դանիշ՝ *ակադեմիա:* «Թարիհի Օսմանի Էնջյումենի»՝ *Օսմանյան Պատմության Ընկերություն:*

Էջել — أجل — *Մահվան ժամ. մահ, օրհաս, նախախնամության կողմից սահմանված մահվան ժամ, որից չի կարելի խուսափել:*

Էրբաա — اربع — *Չորս.* Չիհարի-էրբաա՝ *հորիզոնի չորս կողմերը:* Բեհյուզաթի-էրբաա՝ *չորս վաշտերի զորամասեր, աջ ու ձախ ուլուֆեջիներ (տե՛ս), աջ ու ձախ ղարիբներ (տե՛ս):*

Էսնաֆ — اصناف — *Դաս, խմբակցություն, արհեստավորների, խանութպանների ու ծառայողների ըստ համքարության կազմակերպված միություններ, օրինակ* Բաքըրջիլեր Էսնաֆի, Զեռեքջիլեր-Էսնաֆի *(պղնձագործների, հացագործների համքարություններ):*

Էսնաֆ Քեխյուդասը — اصناف كتخداسى — *Էսնաֆի կողմից ընտրված և կառավարության կողմից հաստատված էսնաֆի գործերի վարիչը:*

Էրքան — ارکان — *(նվ. Բյուրքն), Հիմք, հենարան, կառավարության հիմքը կազմող բարձր պաշտոնյաներ (վեզիրներ, կազեաքերներ և այլն).* Էրքանի դեվլեթ. Էրքանի-հարբիյե՝ *զինվորական շտաբ:*

Էֆրենջ, Էֆրենջի — افرنج، افرنجى — *(Ֆրանսերեն* France *բառից): Միջին դարերում Էֆրենջի էին կոչվում եվրոպական և մասնավորապես ֆրանսիական ժողովուրդները: Էֆրենջի, եվրոպացիներին, այսինքն ֆրանսիացիներին հատուկ: Թարիխի-Էֆրենջի՝ եվրոպական պատմություն:*

Ը.

Ըյդ — عيد — *Տոն, բարեբաստիկ օր, նվիրական օր:*

Ըյդիե — عيديه — Տոնական, բայրամի առթիվ մատուցված նվեր. նվիրաբերություն:

Թ.

Թաբակա — طبقه — Խավ, շարք, դաս, աստիճան:

Թարիկաթ — طريقات — Մուսուլմանական դերվիշների միաբանություն:

Թայինաթ — تعينات — Որոշում, նշանակում, զինվորներին կամ պաշտոնյաներին տրված հատկացում (ռոճիկ, մթերք և այլն):

Թարիխ — تاريخ — Պատմություն, Թարիխի-օսմանի, Թարիխի-սիյասի, Թարիխի-ումումի՝ ընդհանուր պատմություն. Թարիխջի՝ պատմագիր, պատմաբան: Տե՛ս մյուվերրիխ: Թարիխի՝ պատմական:

Թահրիր — تحرير — Գրել, գրություն, գրանցում: Թահրիր-դեֆթերի, գրանցման մատյան:

Թահրիրի-Էմլաք — تحرير املاك — Կալվածների հաշվառք:

Թահրիրի-Նուֆուս — تحرير نفوس — մարդահամար:

Թախսիսաթ — تخصيصات — Հատկացում, դրամական միջոցների հատկացում:

Թանզիմաթ — تنظيمات — Կարգավորում, բարենորոգում, Թանզիմաթի-խայրիյե՝ Սուլթան Աբդուլ-Մեջիդի իշխանության օրոք (1839 թ.) Ռեշիդ փաշայի նախաձեռնությամբ հրատարակված բարենորոգումների հրովարտակը, որը հայտնի է «Գյուլխանեի խաթթը-հյումայուն» անունով:

Թեզքերե — تذكره — Տոմսակ, գրություն, գրությունների փոխանակում:

Թեզքերեջի — تذكره‌جى — Դատավարության նյութերը և բովանդակությունը արձանագրող պաշտոնյա:

Թեշրիֆաթ — تشريفات — Հանդիսավոր և պատվավոր ընդունելություն:

Թեշրիֆաթջի — تشريفاتجى — Արքունական պալատում, Սադրազամությունում և այլ պետական բարձր հիմնարկություններում պետական աստիճանավորներին և օտար պետությունների ներկայացուցիչներին ընդունող անձը:

Թիմար — تيمار — Հիվանդին (մարդ կամ կենդանի) խնամող,

ծառայություն: Թուրքիայում ֆեոդալական հողամաս, որը տրվում էր սիփահիներին (տե՛ս), որի փոխարեն սիփահին պարտավոր էր որոշ թվով զինվորներ տալ: Սիփահին իրավունք ուներ այդ հողամասի (թիմարի) օրինական տասանորդը (աշար) և այլ հարկերը ստանալ:

Թուման — تومان، تومن — 10 հազար ակչեի արժեքով իրանական ոսկեդրամ (50 զուրուշ): Հնում գործ էր ածվում նաև զորամաս իմաստով, մի թուման (ֆըրկա) զինվոր (տե՛ս ֆըրկա):

Թերսանե — ترسانه — Նավաշինարան (ռազմական), Թերսանեի-Ամիրե՝ ռազմածովային գործերի վարչություն:

Թեքալիֆ — تكاليف — Շարիաթի սկզբունքներով կամ պետական օրենքներով նշանակված հարկեր, Թեքալիֆի-Շերիյե՝ շարիաթական հարկեր:

Թեքֆուր — تكفور — Իշխող, տիրող, Անադոլուի և Ռումելիի գրավման ժամանակ իրենց նախկին իշխանությունը պահպանող որոշ իշխաններ Թեքֆուր էին կոչվում:

Թեքիյե — تكيه — Մի շեյխի հովանավորության ներքո դերվիշների աղոթավայրը և բնակավայրը, իսլամական մենաստան, վանք:

Թեվկիի — توقيعى — կամ Թեվկիջի՝ փադիշահական ֆերմանների և հրամանագրերի (հյուքմ) վրա Թեվկիի կոչված հատուկ սուլթանական նշանը դրոշմող և նկարող բարձր պաշտոնյա:

Թեվլիյեթ — توليت — Փոխանորդություն: Մի վակֆի մյութեվելի նշանակելը (տե՛ս մյութեվելի): Մյութեվելիություն:

Թեվեքքյուլ — توكل — Ճակատագրին հավատալով իր գործերը նախախնամության հանձնել:

Թուղ — توغ — կամ طوغ — Հնում փաշաներին, ըստ իրենց աստիճանին տրված հատուկ նշան, որը պատրաստվում էր ձիու պոչի մազերից: Թուղը լինում էր 1, 2 և 3 հատ, այդ պատճառով էլ փաշաները կոչվում էին մեկ, երկու կամ երեք թուղով փաշա:

Թուղրա — طغرا — Սուլթանի անունը բովանդակող բարդ և հատուկ նշան, որը դրոշմվում էր փադիշահական բոլոր դրությունների վրա (ֆերման, հրաման և այլն):

Թուղրաքեշ — طغراكش — Թուղրայի նշանը դրոշմող հատուկ բարձրաստիճան պաշտոնյա:

Թյուֆեկջի — تفكجى — Հրացանագործ: Զինվորական մասերում հրացանները կարգավորող և նորոգող զինվոր կամ սպա: Փադիշահական պալատում հսկողություն կատարող պաշտոնյա:

Թյուֆեկջի-Բաշը — تفكجى باشى — Էյալեթներում կարգ ու կանոնին հսկող պաշտոնյաների պետը, որը փաստորեն Ալայբեյիի պարտականությունն է կատարում:

Թոփջի — طوپجى — Թնդանոթաձիգ, Թոփչի-բաշը՝ թնդանոթաձիգների պետը:

Թոփխանե — طوپخانه — Թնդանոթաձիգ զինվորների կենտրոնական վարչություն:

Ի.

Իբն — ابن — Որդի, զավակ. օրինակ՝ Ահմեդ-իբն Հասան: Գործածվում է նաև Բենի ձևով:

Իլթիզամ — التزام — Կարիք, պարտավորություն, կողմնակցություն: Կառավարական տուրքերի և եկամուտների որևէ ճյուղը (գլխավորապես գյուղատնտեսական հարկերը) նախապես վճարելու և երաշխավորելու պայմանով կապալով վերցնելը:

Իլթիզամջի կամ մյուլթեզիմ՝ կապալով, այսինքն իլթիմազով վերցնող անձը:

Իհթիսաբ — احتساب — Էսնաֆների չափերի և կշեռքների վրա հսկող հիմնարկություն, որը փաստորեն քաղաքապետության և ոստիկանության պաշտոնն ուներ: Այդ հիմնարկության կողմից ստացված տուրքը: Իհթիսաբ-Աղասը՝ Իհթիսաբի հիմնարկության պետը:

Իգիթ, Իգիթ-Բաշը — ايكيت، ايكت باش — Քաջ, արի, կտրիճ մարդ: Իգիթ-բաշը՝ Էսնաֆների լոժայի գործադիր պաշտոնյա:

Իրադե — اراده — Հրաման, հրամանագիր, ֆերման (փադիշահի): Իրադեի-ալիյե՝ սադրազամի հրամանը: Իրադեի-Սենիյե՝ արքայական, փադիշահական Բարձր Հրաման:

Իմարեթ — عمارت — Շինարարություն, բարեշինություն, բարեգործական հիմնարկություն՝ աղքատներին կերակուր տալու համար:

Լ.

Լաղըմ — لاغم، لغم — Վրան ծածկած ստորերկրյա անցք. կեղտոտ ջրերի հոսելու համար շինված անցք: Բերդեր և ամրություններ պայթեցնելու համար տակից փորված անցք: Լաղըմջի՝ նման անցքեր փորող բանվոր: Թշնամու բերդը պայթեցնելու համար անցք փորող զինվոր:

Լեվենդ — لوند — (իտալերեն Levantino բառից աղավաղված է), արևելյան, արևելքցի: Վենետիկցիների մոտ ռոճիկով ծառայող թեթևաշարժ զինվոր: Թեթևաբարո, ճարպիկ, կոկիկ հագնված երիտասարդ:

Լիվա — ليوا — Վարչական բաժանման երկրորդ միավորը՝ էյալեթից կամ վիլայեթից հետո: Լիվան կոչվում էր նաև սանջակ՝ մյութասարրիֆի վարչության ենթակա: Զինվորների բրիգադա, որի հրամանատարը կոչվում էր Միր-Լիվա:

Խ.

Խաթուն — خاتون — Կին, պատվավոր կին, տիկին, խանըմ:

Խաս, խասս — خاص — Հատուկ, ոչ թե հասարակության այլ ընտրյալ դասին պատկանող: Փադիշահին պատկանող, օրինակ խաս-օրդու՝ փադիշահական զորաբանակ, խաս-բաղչե, խաս-օդա: Փադիշահական խասսեր՝ փադիշահին պատկանող հողեր, կալվածներ:

Խան, Խանլըք — خان، خانلق — Արևելքում վեհապետներին և իշխողներին հատուկ տիտղոս: Օսմանյան սուլթաններն ևս կրում էին Խան լրացուցիչ տիտղոսը: Խանլըք՝ խանություն, խանի իշխանության ներքո գտնված երկրամասը, օրինակ, Երևանի խանությունը, Ղրիմի խանությունը:

Խանեդան — خاندان - Մեծ գերդաստան, ցեղ, արքայական դինաստիա: Խանեդանի Ալ-Օսման՝ Օսմանյան սուլթանների դինաստիան: Խանեդանլըք՝ մեծ գերդաստանի պատկանելիություն:

Խանե — خانه — Տուն, բնակարան, շինություն: Բարդություններում՝ քիթաբխանե՝ գրադարան, Էջզախանե՝ դեղատուն, խաստախանե՝ հիվանդանոց, Թոփխանե՝ թնդանոթ ձուլելու արհեստանոց:

Խազեր դենիզի — خزر دكيزى — Խազերի ծով, Կասպից ծով:

Խազինե — خزينه — Գանձարան, սնդուկ, պետական գանձարան: Խազինեի-խասսե՝ փադիշահական կալվածների, գույքերի, եկամուտների և ծախքերի վարչություն: Խազինեդար՝ գանձարանի պաշտոնյա:

Խաթիբ — خطيب — Հռետոր, ճարտասան, ճառախոս, ջամիներում Խութբե (տե՛ս) կարդացող պաշտոնյա:

Խարաջ — خراج — Հարկ, գլխահարկ, ոչ-իսլամ հպատակներից զինվորական ծառայության փոխարեն առնված գլխահարկը (տե՛ս ջիզիյե):

Խաթթը-հյումայուն — خط همايون — Փադիշահական ֆերման, որը հանդիսավոր կերպով կարդացվում էր Բաբը-Ալիյում (Բարձրագույն Դուռ): Կոչվում էր նաև Խաթթը-շերիֆ:

Խալիֆե — خليفه — Փոխանորդ, հաջորդ, տեղակալ, Մուհամմեդի հաջորդն ու փոխարինողը, որը համարվում էր աշխարհի բոլոր մուսուլմանների իմամն ու շարիաթի հովանավորողը:

Խալաթ — خلعت — Փադիշահի և վեզիրների կողմից իբրև վարձատրություն և հարգանքի նշան նվիրված կաֆթան, խալաթ:

Խալիջ — خليج — Ծոց, ծովածոց, նեղուց, ջրանցք, Խալիջի-Կոնստանդինիե՝ Ստամբուլում դեպի Քաղաթխանե երկարած ծոցը, որը հայտնի է Ոսկեղջյուր անունով:

Խումս — خمس — Մեկ հինգերորդ մասը:

Խումսու-Շերի — خمس شريعى — Շարիաթական $^1/_5$, Շարիաթական օրենքով պատերազմական ավարի և գերիների $^1/_5$ մասը փադիշահին և պետությանն էր պատկանում:

Խոջա — خواجه — Էֆենդի, աղա, չելեբի, ուսուցիչ, դասախոս, փաթթոցավոր (սարըքլի) էֆենդի, Խոջա Էֆենդի:

Խաջեգյան — خواجه كان — Հնում Բաբը-Ալիի գրասենյակի էֆենդիներին հատուկ աստիճան, կայսերական Դիվանի խաջեգան:

Խան — خوان — Երգիչ, կարդացող, Ղուրան-խան՝ Ղուրան կարդացող, Դուա-խան՝ աղոթք կարդացող, Շահնամե-խան՝ Շահնամե կարդացող:

Խանենդե — خواننده — Երգիչ, գեղեցկաձայն երգիչ:

Խումբարա — خمباره — Երկաթից շինված, մեջր սպանիչ նյութերով լեցված մեծ գնդակ, որն արձակվում էր «Հավան» անուն թնդանոթով: Խումբարաջի՝ խումբարա արձակող զինվոր:

Կաբիլե — قبيله — *Ցեղ, աշիրեթ: Միևնույն ցեղից ծնունդ առած և միևնույն ցեղապետի իշխանության ներքո գտնվող հասարակության, միատեղ քոչվորության ապրող ցեղեր:*

Կազա — قضا — *Վարչական բաժանման մեջ սանջակի ստորաբաժանումը, գավառ:*

Կազասքեր — عسكر قضا — *Օսմանյան կայսրության մեջ շեյխ-ուլ-իսլամից հետո բարձրաստիճան հոգևորական անձ: Կազասքերներից մեկը կոչվում էր* Ռումելիի կազասքեր, *մյուսը* Անատոլուի կազասքեր:

Կազը (կամ կադը) — قضى — *Շարիաթի համաձայն դատարանում որոշում տվող դատարանի նախագահ: Կազը կամ Կադը էֆենդի:*

Կանուն — قانون — *Օրենք, կարգ, կանոն, պետության կողմից գործադրվող ընդհանուր օրենքներ:* Կանունի-քիջասեք՝ *առևտրական օրենք,* կանուննամե՝ *օրենքների ժողովածու, օրենագիրք:*

Կանունի — قانونى — *Օրինական, օրենքին համապատասխան:* Օրենադիր, Կանունի-Սուլթան Սուլեյման:

Կալֆա — خلفه — *Աշակերտ, արհեստավորի աշակերտ: Գրասենյակում առաջավոր քարտուղար,* Հաջի-կալֆա՝ *Քյաթիբ-Չելեբիի երկրորդ անունն է:*

Կալե — قلعه — *Բերդ, բերդաքաղաք, ամրություն.* Հասան-Կալե, Թոփրուք-Կալե, Սուխում-Կալե:

Կամուս — قاموس — *Բառարան, բառագիրք, Ֆիրուզի-Աբադիի արաբերեն լեզվով կազմած բառարանը կոչվում էր «Կամուս»: Այդ անունը իբրև հասարակ անուն (բառարան իմաստով) տարածվեց բոլոր բառարանների վրա:*

Կամուս-թուրքի — قاموس تركى — *Հայտնի բառարաններից հեղինակ և բառարանագետ՝ Շեմսեդդին Սամիի Թուրքերեն մեծ բացատրական բառարանը կոչվում է «Կամուսի-թուրքի» (2 հատոր, 1575 էջ, Ստամբուլ, 1317 թ. (1899—1900):*

Կամուս-ուլ-ալեմ — قاموس الاعلام — *Նույն հեղինակի էնցիկլոպեդիական (պատմության և աշխարհագրության) բառարանը, վեց հատոր, 4820 էջ, Ստամբուլ, 1306—1316 թթ. (1888—1898):*

Կասըմ-գյունը — قاسم كوني — Կասըմի օրը: Տարին երկու հավասար մասի բաժանող նոյեմբեր ամսի 26-րդ օրը, որը համարվում է ձմեռվա սկիզբը: Կոչվում է նաև Ռուզի-Խըզըր:

Կափը — قپو — Դուռ (սենյակի, տան, պալատի, բերդի), Փաշա-Կափըսը՝ Սադրազամի պաշտոնավայրը, նահանգներում կառավարական տուն, Աղա-Կափըսը՝ Ենիչերիների Աղայի պաշտոնավայրը: Կափը-Օղլանը՝ պատրիարքարանների և դեսպանատների հատուկ ծառայող, որի պարտականությունն էր կառավարական պաշտոնավայրերի հետ կապ պահպանել: Կափը-Քեթխուդասը՝ վիլայեթների կառավարական հիմնարկների գործերի կառավարիչը. Կափը-Չուգադարը՝ այդ քեթխուդայի տրամադրության տակ ծառայող:

Կափըջը-Բաշը — قپوجي باشي — Փադիշահական ասպանդակի կամ Դռան գլխավոր դռնապանը: Կափըջի-Բաշիի պաշտոնը համարվում էր բարձր և պատվավոր պաշտոն:

Կափը-Խալքը — قپو خلقي — Փադիշահի անմիջական տրամադրության ներքո գտնվող հատուկ զինվորների խումբը:

Կափը-Կուլու — قپو قولي — XVI—XVII դարերում Կափու-կուլու կոչված զինվորական մասերը, Ենիչերիներից հետո կազմում էին Օսմանյան պետության կանոնավոր բանակի հիմնական զորամասը, որն ուներ 7 հետևակ օջաքներ և վեց հեծյալ վաշտեր:

Կափուդան (Կափտան) — قپودان — Նավապետ. Կափուդանը-Դերյա կամ Կափուդան փաշա՝ հնում ծովային մինիստրի պաշտոնը կատարող փաշա:

Կըբլե — قبله — Նամազի ժամանակ երես դարձած կողմը: Բոլոր իսլամների համար պարտադիր է երեսը դարձնել նվիրական Քյաբեի կողմը (տե՛ս Քյաբե): Հարավային քամի, հարավ: Կըբլեգյահ՝ Կըբլեի կողմը, կըբլեի վայրը:

Կըթաա (կըթա) — قطعه — Ցամաքամաս, երկրագնդի ցամաքամասերից ամեն մեկը: Բանաստեղծական գրվածք, որն առնըվազն երկու տուն ունի և որի առաջին տունը անհանգ է:

Կըլըջ — قيلج — Սուր, թուր: Կըլըջդան Կեչիրմեք՝ որի անցկացնել: Կըլըջ էր կոչվում նաև ֆեոդալական հողամասերից (թիմար և զեամեթներից) ստացված եկամուտը:

Կըյե — قيه — Տե՛ս օկկա բառը:

Կըշլաք — قیشلاق — *Ձմեռանոց, ձմեռվա արոտավայր, կըշլատ:*

Կըշլա — قشلا — *Ձորանոց: Այս բառը ծագում է* կըշլաք *բառից, այսինքն գինվորների պատերազմը դադարած ձմեռվա ամիսներին ձմեռած վայրը: Հետագայում գործածվեց ընդհանրապես զորանոց իմաստով:*

Կուլ — لوق — *Ստրուկ, ծառա, պատերազմում կենդանի բռնված և վաճառքի հանվող գերի:* Թաղրը-կուլու՝ *Աստուծո ծառա.* Կուլ-օղլու՝ *գերիների որդիներից կազմված զորամաս, որը բանակում ծառայություն էր անում:*

Կուլաչ — چلاق — *Երկարության չափ: Բացված և երկարած երկու ձեռքերից մեկի ծայրից մինչև մյուսը եղած տարածությունը, որը հավասար է մոտավորապես երկու արշինի:*

Կոնաք — قونق — *Կառավարական շենք, պետական հիմնարկություն: Մեծ տուն, իջևան, պետրանոց: Երկու իջևանի միջև եղած տարածությունը (մեկ օրվա ճանապարհ) նույնպես կոնաք է կոչվում:*

Կուբբե — قبه — *Կամար, գմբեթ:*

Կուբբե-ալթը — آلتی قبه — *Օսմանյան սուլթանների մասնակցությամբ Բարձր Մեջլիսի գումարման և այլ հանդիսավորությունների հատուկ վայրը, որը կամարավոր շինություն էր:*

Կուբբե վեզիրլերի — وزیرلری قبه — *Այդ կամարավոր շինության մեջ, կամարների տակ հավաքված վեզիրները կոչվում էին կամարի վեզիրներ կամ* կամարում ապրող վեզիրներ *(Կուբբե-նիշին):*

Կուբբաղ — قربان — *Զոհ, զոհաբերություն: Աստուծո ողորմությունը խնդրելու նպատակով, շարիաթով մեռը ուտելը թույլատրված կենդանիների զոհը:*

Կուբբաղ-Բայրամը — قربان بایرامی — *Տե՛ս Բայրամ:*

Հ.

Հադիս — حادث — *Նոր երևան եկած, նորաստեղծ, արարած:*

Հաքիմ — حاکم — *Իշխող, տիրող, հաղթող: Շարիաթի կանոնների գործադրությանը հակող կազի (կադի), դատավոր:*

Հաքիմ — حکیم — *Իմաստուն, գիտուն, փիլիսոփա, բժիշկ:*

Հավաղ — هاوا — *Սանդիկ, հավապիկ:*

Հավան թոփու — هاوان طوپی — *Ատամբարա արձակող հին տեսակի թնդանոթ (տե՛ս Ատամբարա)։*

Հաքիմիյեթ — حاکمیت — *Գերիշխանություն, գերագույն իշխանություն։*

Հաջջ — حاج — *Զիլհիջջե ամսում մեծ հանդիսավորությամբ նվիրական Քյաբեի (Մեքքե) ուխտագնացությունը (տե՛ս Քյաբե)։ Այդ ուխտագնացության մասնակցողները հաջի են կոչվում։*

Հարեմ — حرم — *Մուսքը ամենքին չմուտքատրված վայր, հարեմ, իսլամական կանանոց, Հարեմ-Աղասը՝ Հարեմի ագան. Հարեմի-հյումայուն՝ Սուլթանի հարեմը։*

Հարեմեյնի-Շերիֆեյն — حرمین شریفین — *Իսլամական նվիրական երկու քաղաքները — Մեքքե և Մեդինե։ Ընդունված է այդ քաղաքները անվանել՝ Մեքքեի մյուքերրեմե (Նվիրական Մեքքե) և Մեդինեի Մյուներվերրե (Լուսավոր Մեդինե)։*

Հյուքմ — حکم — *Հրաման, հրամանագիր, վճիռ, կանոն, օրենք։*

Հիջրեթ — ترجه — *Գնալ, գաղթել, տեղափոխվել. Մուհամմեդ մարգարեի Մեքքեից Մեդինե փախուստը, որից սկսվում է Հիջրեթի թվարկությունը (տարեթիվը)։*

Հիջրի թարիխ — خیاری ترجه — *Հիջրեթի տարեթիվը։*

Հեյեթ — ئیئه — *Կազմ, համաձուլով. մի օրգանի բոլոր անդամները միասին վերցրած։ Միսիա, դելեգացիա։*

Հեյեթի-վյուքելա — کلا و ئیئه — *Մինիստրների խորհուրդը։*

Ղ.

Ղազի — غازی, ղեզա — غزا *բառից, որը նշանակում է պատերազմ հանուն կրոնի, հանուն իսլամական կրոնի հաղթանակի։ Այդ նվիրական պատերազմին (Ջիհադ) մասնակիցներն ու այդ պատերազմում հաղթողները տառնում էին ղազի տիտղոսը։*

Ղարիբ — غریب — *Պանդուխտ, հայրենիքից հեռացած, օտարության մեջ ապրող (հոդ. ղուրբեթա)։*

Ղարիբլեր, Ղարիբլեր-բեյուլյու — غریبلر، غریبلر بلوکی — *Օսմանյան պետության Կարը-կուլու (տե՛ս) կոչված հեծյալ զորախմբերի վեց վաշտերից մեկը կոչվում էր Ղարիբների վաշտ, որն իր հերթին բաժանվում էր Աջ և Ձախ ղարիբների վաշտերի (Եմին և Եասար)։*

Ղարիբե — غريبه — Զվարճալի պատմվածք, տարօրինակ, չլսված դեպք:

Մ.

Մավերաի-ուլ-Նեհիր — ماورا النهر — Մավերա՝ անդր, այն կողմ (Մավերաի-Կաֆկաս — Անդրկովկաս), Մավերաի-ուլ-Նեհիր՝ գետից այն կողմ, Ջիհուն գետի այն կողմի երկրամասը:

Մանղըր — مانخر — Հին դրամական միավոր, փոքր պղնձյա դրամ, որի չորսը հավասար է մեկ ակչեի:

Մյուբաշիր — مباشر — Դատական կատարածու, պրիստավ: Կառավարական հրամանները պատկանյալին հայտնող և կատարող պաշտոնյա:

Մեթերիս — مترس — Խրամատ, թշնամու գնդակներից պաշտպանվելու համար շինված հողապատնեշ: Ժամանակավոր ամրություն:

Մյութեվելլի — متولى — Վակֆի կառավարիչը, որ Էվկաֆի մինիստրության հրամանների և ցուցմունքների համաձայն իրավունք ունի վակֆի եկամուտները ծախսել: Վակֆ-մյութեվելիսի (տե՛ս թեվլիյեթ):

Մյութեսելլիմ — متسلم — Տուրքահավաք: Մի վարչության կողմից տուրքերն ու հարկերը հավաքելու պաշտոն ունեցող անձ:

Մեջլիս — مجلس — Ժողով, հավաք: Պետական գործերի քննության և որոշման համար գումարված ժողով: Մեջլիսի-մեբուսան՝ պարլամենտ, պատգամավորների ժողով, Մեջլիսի-Ալիյե՝ Գերագույն ժողով:

Մյուջահիդ — مجاهد — Ջանասեր, անձնազուսպ: Հանուն իսլամական կրոնի մղվող պատերազմում (տե՛ս ջիհադ) կռվող անձ, մարտիկ:

Մեջելլե — مجله — Ժողովածու, հավաքածու: Դատական օրենքների ու կանոնների ժողովածու: Օրինագիրք:

Մյուհթեսիբ — محتسب — Քաղաք ներմուծվող և վաճառվող մըթերքներից և իրերից տուրք ստացող պաշտոնյա, Իհթեսաբջի: Աբբասիների ժամանակ քաղաքի կարգապահության և կշիռների ու չափերի ճշտության հսկող պաշտոնյա, շահնա, սուբաշը:

Մուհասեբիջի — جەبخسەح — Հաշվապահ, տանջակի ֆինանսական գործերի պաշտոնյա:

Մուհասսիլ — لصحم — Պետական եկամուտները հավաքող պաշտոնյա, Թահսիլդար:

Մուհաբրեմ — مرحم — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա առաջին ամիսը:

Մյուդեբրիս — سرلم — Դասախոս: Զամիններին կից մեդրեսաներում աստվածաբանություն և այլ կրոնական դասախոսություններ կարդացող անձ:

Մեդրեսե — ەسردم — Դպրոց: Աստվածաբանական և այլ կրոնական գիտելիքների դասավանդություն համար ջամիներին կից հատուկ իսլամական դպրոց:

Մյուրթեդդ — تدرم — Կրոնափոխ: Իսլամական կրոնից հրաժարվելով այլ կրոն և դավանանք ընդունող անձ:

Մերհելե — ەلحرم — Իջևան, մեկ օրվա ճանապարհ. երկու իջևանի միջև եղած տարածություն: Հոմանիշներ՝ մենզիլ, կոնաք (տե՛ս):

Մեզառ — رازم — Ածուրդ, ածուրդով վաճառք: Ածուրդի շուկա: Դործ է ածվում նաև սեվքի-սուլթանի (տե՛ս սեվք):

Մեսջիտ — دجسم — Տե՛ս ջամի:

Մյուշիր — ریشم — Մարշալ: Զինվորական ասպարեզում մյուշիրը վեզիրին հավասար աստիճան ուներ և համարվում էր ամենաբարձրը:

Մյուֆթի — یتفم — Ճեթվա տվողը, շարիաթական հարցերի վերաբերյալ տրված հարցերին, առանց անունը տալու, շարիաթի սկզբունքների համաձայն պատասխանող անձ: Տե՛ս Ֆեթվա: Մյուֆթիլիք — մյուֆթիության պաշտոնը:

Մուկաթաաթ — تعطقم — Նախկին վակֆային հողերից, այգիի և պարտեզի վերածվածներից, իբրև տասանորդ, միանվագ ստացված վարձքը:

Մուկաթաալը — یلعطقم — Տասանորդային տուրքը միանվագ վճարելու պայմանով անփականության վերածված կալվածք:

Մեքթուբի, Մեկթուբջի — مكتوبى، مكتوبجى — Մի հիմնարկության կամ վիլայեթի գրավոր գործերը պեկավարող բարձր պաշտոնյա, գրասենյակի պետը:

Մեքթում — موتكم — Պահված, թաքնված: Զորակոչից փախչելու

նպատակով մարդահամարի մատյանում չարձանագրված անձ։ Պետական տուրքերը չվճարելու համար չարձանագրված կալվածներ և եկամուտներ։

Մելիք — ملك — Մելիք, իշխող, իշխան։

Մյուլք — ملك — կալված, սեփականություն, անշարժ կալվածք, (հոգ. էմլաք)։

Միճբեր — منبر — Ջամիներում խոսքեր (տե՛ս) կարդալու համար աստիճանավոր ամբիոն։

Միճարե — مناره — Մինարե։ Ջամիներում մյուեզզինի էզան կարդալու հատուկ բարձր աշտարակ։ (Տե՛ս էզան)։

Մեճիտ — مشجد — Հրապարակված, հայտարարված։ Փաղիշահի կողմից վիզիրության և այլ բարձր պաշտոններ և աստիճաններ շնորհող ֆերման։

Մյուհյուր (մեռիր) — مهر — Կնիք, դրոշմ։

Մյուհյուրդար — مهردار — Մեծ մարդկանց կամ բարձր հիմնարկների կնիքը պահող և պաշտոնական գրությունները կնքելու իրավունք ունեցող անձ։ Կնիքապահ։

Մյուեզզին — مؤذن — Մինարեում էզան կարդացող հատուկ պաշտոնյա։

Մյուվերրիխ — مورخ — Պատմագիր, պատմություն գրող։ Թարիխչի։

Մոլլա — ملا — Իսլամական բարձր հոգևորականներին տրված «մեվլանա» տիտղոսից։ Մեծ կապի։ Աստվածաբանություն ու կրոնական գիտելիքները ուսուցանող անձ։

Մեվլեվի — مولوی — Դերվիշական միաբանություն՝ հիմնված հայտնի Ջելալեդդինի—Ռումիի կողմից։ Մեվլեվի-դերվիշ։

Մեվլեվիյեր — مولویت — Մեծ կապիի, այսինքն մոլլայի կրոնական աստիճանը և նրա կապիության շրջանը (քաղաքամասը)։

Միլադ — میلاد — Քրիստոսի ծննդյան տարեթիվը։ Քրիստոնեական տարեթիվը։

Միլադի — میلادی — Քրիստոնեական տարեթվով հաշված։ Թարիխի-միլադի։

Միրիմիրան — میرمیران — Քաղաքացիական աստիճան՝ փաշայից հետո, էյալեթի վարչության պետը, վալի։

Միրլիվա — میرلیوا — Երկու գնդից (պոլկ) կազմված զորամաս

հրամանատարը, այդ հրամանատարության հատուկ աստիճան, որը փաշայից հետո երրորդն է համարվում:

Միրախոր — ميرآخور — Կայսերական հատուկ ախոռի պետը: Խասս ախոր՝ փադիշահի կենդանիների հատուկ ախոռ:

Միրի — ميرى — Պետական, կառավարական գանձարանին հատուկ:

3.

Յավեր — ياور — Օգնական, հրամանատարի սրամադրության ներքո աշխատող սպա: Առանց պաշտոն ունենալու փադիշահի կողմից Յավերի տիտղոսը տրացած անձ: Սեր-Յավեր՝ փադիշահի յավերների գլխավորը:

Յավուզ — زواى — Ախտ, ուժեղ, դաժան, ահարկու: Յավուզ-Սուլթան Սելիմ:

Յայա — ياية — Օսմանյան առաջին հետիոտն բանակը:

Յուք — كوى — Բեռ, ծանրություն: Դրամի չափ, հինգ հարյուր հազար դուրուշը համարվում էր մեկ յուք:

Յուրուք — كوچ — Ոչ-նստակյաց, քոչվոր հասարակության, ցեղ, աշիրեթ, բեդևի, վրանաբնակ: Այդպես էին կոչվում Անատոլուում մի շարք թուրքմեն աշիրեթները:

Յորթլուք և օջաքլըք — قلاقجو و قلتورى — Պետության սահմանների վրա գտնված հողերը, հաճախ անջատվում և Յորթլուք-Օջաքլըք անունով իրենց տերերին էին թողնվում: Նրանք կառավարում էին այդ հողերը և նրանց տասանորդը ստանում, որի փոխարեն պարտավորվում էին պաշտպանել երկրի սահմանները և դեպի սահման բանակ ուղարկվելիս՝ ծառայել բանակում:

Ն.

Նահիյե — ناحيه — Վարչական բաժանման միավոր, գավառի (կազա) տորբաժանումը, գավառակ:

Նազըր — ناظر — Նայող, հսկող, մինիստր, նախարար: Մալիյե նազըրը՝ ֆինանսների մինիստր:

Նեզարեթ — نظارت — Հսկողություն, մինիստրություն: Դախիլիե-նեզարեթի՝ Ներքին (գործոց) մինիստրություն:

Նամե — نامه — Նամակ, գրություն, բարդությունների մեջ—համբր-

նամե՝ հրամանագիր, թալիմնամե՝ հրահանգ, սալնամե՝ տարեցույց, շեհադեթնամե՝ վկայական:

Նայիբ — نائب — Փոխանորդ, կազիի փոխանորդը: Արփալըքի (տե՛ս) կարգով վերցված մի գավառի փոխանորդաբար կազիություն անող շարիաթական պաշտոնյա:

Նեդիմ — نديم — Խոսակից, զվարճախոս, ծաղրածու: Մեծ մարդկանց գեղեցիկ խոսքերով և արտասանություններով զվարճացնող անձ: Նեդիմի-խաս՝ արքունական նեդիմ:

Նարխ — نرخ — Կառավարության կողմից նշանակված գին: Սընընդամթերքների (հաց, միս և այլն) վաճառման համար կառավարության կողմից նշանակված գին:

Նիշանջի — نشانجى — Նշանի գրասենյակի պետը: Փադիշահական նշանը նկարողը: (Տե՛ս թուղրեքեշ և թեվկիի բառերը):

Նազմ — نظم — Ոտանավոր, ոչ-արձակ գրվածք: Հանգավոր և չափավոր գրվածք:

Նաքիբ — نقيب — Ցեղի կամ ժողովրդի պետը կամ նրա փոխանորդը և մարդկանց տոհմաբանության մասնագետը: Թեքիեում շեյխին փոխարինող տարեց դերվիշ:

Նեվրուզ — نوروز — Նոր օր, նոր տարի: Հին իրանական տոմարով տարեգլուխ և գարնան սկիզբը համարվող մարտ ամսվա 9-րդ օրը:

Նեվրուզ բայրամը՝ — نوروز بايرامى — Նեվրուզի տոնը, բայրամը:

Նամազ — نماز — Նամազ: Իսլամական կրոնի համաձայն օրվա ընթացքում հինգ անգամ որոշյալ ժամերին նամազի արարողությունը: Նամազ-կըլմաք:

Նեմչե — نمچه — Ավստրիա, Գերմանիա, գերմանական լեզու:

Նեմրուդ — نمرود — Ըստ ավանդության Բաբելոնում իշխող արքաներից մեկը, որը կառուցել է Բաբելոնի աշտարակը: Պընդասիրտ, դաժան, համառ անձնավորություն:

Շ.

Շամ — شام — Դամասկոս, հնում Սիրիական երկրամասը նույնպես Շամ էր կոչվում:

Շահ — شاه — Արքա, թագավոր, հատկապես Իրանի շահը, որը կոչվում է նաև Շահնշահ, Արքայից-արքա:

Շահի — شاهی — *Իրանական փոքր դրամ: Հին թնդանօթների մի տեսակը:*

Շահնամե — شاهنامه — *Վեհապետի, շահի, սուլթանի կենսագրութիւնն ու գործունեութիւնը ներբողող ոտանաւոր, գիրք: Ֆիրդուսիի հայտնի գիրքը՝ «Շահնամե»:*

Շահնամեխան — خوان‌شاهنامه — *Շահնամեի ասող: Այդպես էին կոչվում Օսմանեան պետութեան հիջրի 1000 թ. առաջ արքունական պատմագիրները, որոնք սուլթանների պատմութիւնը գրում էին Շահնամեի ձեւով:*

Շարիաթ — شریعت — *Ուղիղ ճանապարհ: Աստուածային կանոններ: Մի երկրի կառավարութեան համար աստուածային հրամաններ և պատուիրանների վրա հիմնված նվիրական կանոններ: Մուհամմեդի կողմից տեղծված շարիաթը կոչվում է շարիաթի-իսլամիե:*

Շերի — شرعی — *Շարիաթին հատուկ, օրինական, ըստ շարիաթի:*

Շերիֆ — شریف — *Ազնիվ, պատուավոր, ազնվացեղ, նվիրական, օրինակ՝ Ջամիի-շերիֆ: Մուհամմեդի ազնվացեղ գերդաստանին պատկանող: Շերիֆի-Մեքքե:*

Շերաֆեթ — شرافت — *Ցեղում, գերդաստանում ազնվութիւն (շերիֆութիւն) ունենալ: Շերիֆի իշխանութեան ենթակա երկիր: Շերիֆութիւն: Երկու նվիրական քաղաքների — Մեքքեի և Մեդինեի իշխանութիւնները, Օսմանեան պետութեան վարչական բաժանման մեջ կոչվում էին շերիֆութիւն:*

Շաբան — شعبان — *Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 8-րդ ամիսը:*

Շեվվալ — شوال — *Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 10-րդ ամիսը:*

Շեհիդ — شهید — *Հանուն իսլամական կրոնի պատերազմում զոհված իսլամը: Նահատակ:*

Շեհզադե — شهزاده — *Արքայորդի, արքայական ծագում ունեցող, Օսմանեան սուլթանների որդիները կոչվում էին շեհզադե:*

Շահսուվար — شهسوار — *Վարպետ և ճարպիկ ձիավոր, ձի հեծնող:*

Շեյխ — شیخ — *Հասակավոր, պատուավոր ծերունի մարդ: Դերվիշների կրոնական միութեան գլուխ: Ուսումնական աստիճան: Մեծ պատիւ:*

շական օրդենների (կարգ, միաբանության) պետը, թեքքեի շեյխը: Արաբական ցեղերի (աշիրեթ) պետը:

Շեյխ-ուլ-իսլամ — شيخ الاسلام — Օսմանյան պետության մեջ շարիաթական գործերին հսկող բարձրաստիճան իսլամական ղեկավար, որը շարիաթի գործերում համարվում էր պետության ղեկավարներից և սադրազամներից հետո ամենաբարձր աստիճանավոր անձը:

Շիա — شيعه — Իսլամական կրոնում Շիա դավանանքը (Ալիին հետևողները), Շիի՝ Շիա դավանանքին պատկանող անձ:

Ո. ՈՒ

Ուլեմա — علما — (Ալիմի հոգ.) գիտնականներ, իմաստուններ, գիտությամբ և կրոնական գործերով զբաղվող մարդիկ, որոնք ունեին իրենց հատուկ տարազն ու աստիճանը:

Ուլուֆե — علوفه — Զինվորներին տրված ռոճիկը, ըստ Շ. Սամիի «Ուլուֆե» բառացի նշանակում է կենդանիների կեր:

Ուշր — عشر — Տասից մեկը, տասանորդ (հարկ): Աշար: Ուշրիշերիի՝ Շարիաթական տասանորդ:

Ուլուս — اولوس — Ժողովուրդ, հասարակություն, Ուլուսի ստորաբաժանումները՝ Իլ, Օյմաք, Ուրուք:

Չ.

Չավուշ — چاووش — Դիվանում և այլ պետական հիմնարկներում և կամ արքունիքում ծառայող փոքր սպա: Չավուշ-բաշը՝ չավուշների պետը:

Չուբուք — چبوق — Երկար փայտ, ծխախոտ ծխելու հատուկ ծխափող: Չուբուքչի՝ ջուբուքի և ծխախոտի գործերին հսկող ծառա: Չուբուք շինող արհեստավոր:

Չըրաք — چراق — Արհեստ սովորելու համար վարպետի ձեռքի տակ աշխատող երիտասարդ աշակերտ:

Չերխեջի — چرخه‌جی — Բանակի առաջապահների մասում շրջադարձ շարժումով կռվող թեթև զինվորական մաս:

Չելեբի — چلبی — Աղա, էֆենդի, գրագետ և պատվավոր էֆենդի: Այս տիտղոսը տրվում էր սուլթանների որդիներին: Սուլթաններից Մուհամմեդ I-ը նմանապես Չելեբի է կոչվել:

Չուքադար — چوقادار — Բրդից գործված կերպասի, չուխայի հա-

գուստով կամ չուխայից վարագույրի առաջ հրամանի սպասող ծառա, որը այդ դարերին առանձին դաս էր կազմում։ Կափըչուքագարի՝ վեզիրների հատուկ հանձնարարությունները կատարող պաշտոնյա։

Չիֆթլիք — چيفتلك — Ագարակ, մեծ տնտեսություն, որն ուներ մեծ տարածությամբ հողեր, արոտավայրեր, անտառներ, շինություններ և այլն։ Այստեղ աշխատում էին վարձու աշխատողներ — չիֆթջիներ և կիսրարներ, որոնք ապրում էին այդ տնտեսության մեջ։

Չըղ — چيغ — Սարերից իջնող ձյան հյուս։

Ջ.

Ջամի — جامع — Իսլամական տաճար, մինարեով (տե՛ս մինարե) և մինբերով (տե՛ս մինբեր) մեծ մեսջիտ, որի մեջ խութբե (տե՛ս խութբե) է կարդացվում։ Ջամիի-շերիֆ։

Ջեբեջի — جبه‌جى — Օսմ. բանակի զրահավոր դասի զինվոր։ Ջեբեջի-բաշը՝ այդ դասի զինվորների հրամանատարը։

Ջեբելու — جبه‌لو — Թիմարի տերերի կողմից տրված զինված ու զրահավոր հետիոտն զինվոր (տե՛ս Թիմար)։

Ջիզիե — جزيه — Օսմանյան պետության ոչ-իսլամ հպատակներից առնված անձնական տուրք, գլխահարկ (տե՛ս խարաջ)։

Ջելալի — جلالى — Ապստամբ, ըմբոստ, ավազակ։ Թուրքիայում գյուղացիական ապստամբական շարժում XVII դարում։

Ջեմազիել-եվվել — جماذى الاول — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 5-րդ ամիսը։

Ջեմազիել-ախըր — جماذى الاخر — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 6-րդ ամիսը։

Ջիհադ — جهاد — Պատերազմ հանուն կրոնի՝ իսլամական կրոնը տարածելու համար։

Ջիհանգիր — جهانكر — Աշխարհակալ, հաղթանակող. ջիհանգիրլիք՝ աշխարհակալություն։

Ջիհաննյումա — جهاننما — Աշխարհի տեսքը, երկրագնդի նկարագրություն, աշխարհագրություն։ Հայտնի պատմագիր-աշխարհագրագետ Քյաթիբ-Չելեբիի «Աշխարհագրությունը»։

Ռաֆըզի — رافض — *Իսլամական շիա դավանանքի ռաֆըզի անկատին պատկանող։ Ռաֆըզիական դավանանքը, ռաֆըզիություն։*

Ռեբի-ուլ-էվվել — ربيع الاول — *Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 3-րդ ամիսը։*

Ռեբի-ուլ-ախըր — ربيع الاخر — *Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 4 րդ ամիսը։*

Ռեջեբ — رجب — *Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 7-րդ ամիսը։*

Ռեայա — رعايا — *Հոտ, արածող կենդանիների հոտը։ Իսլամական վեհապետի (սուլթանի) իշխանության հպատակ և տահմանված տուրքերը վճարող ոչ-իսլամ հասարակություն։ Ռայա։ (Տե՛ս բերայա)։*

Ռեսմի-բիդա՛թ — رسم بدعت — *Նորություն, նոր երևան եկած, իրերի կամ մթերքների համար վճարված տուրք։ Ապօրինություն։*

Ռիսալե — رسالہ — *Նամակ, գրքույկ, բրոշյուր, մոնոգրաֆիա։*

Ռյուքն — ركن — *Հենարան, հիմք, կազմ։ Էրքան՝ պետության կարևոր և բարձրաստիճան անձերից յուրաքանչյուրը։ Էրքանի-դեվլեթ՝ պետության ղեկավարները, Էրքանի-հարբ՝ պատերազմի ժամանակ ռազմական բոլոր գործերը ղեկավարող զինվորական մարմին։*

Ռամազան — رمضان — *Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 9-րդ ամիսը։ Ռամազան ամսում իսլամների ծոմը (օրուջ)։*

Ռենջբեր — رنجبر — *Հողագործ՝ օրավարձով աշխատող երկրագործական բանվոր։*

Ռուզնամե — روزنامہ — *Օրագիր, ամենօրյա ժախսերի և եկամուտների արձանագրության հատուկ մատյան. ամենօրյա դեպքերը արձանագրող թերթիկ։ Օրացույց։ Ռուզնամիջի՝ օրացույց կազմող անձը։*

Ռում — روم — *Նախապես «ռում» անունը տրվել է հռոմեացիներին, հետո բյուզանդական կայսրության տահմաններում ապրող ժողովուրդներին. հույն։*

Ռումելի — رومیلی — *Օսմ. պետության եվրոպական մասը։*

Ռումի — رومی — Հունական: Լիսանի-ռումի՝ հունական լեզուն: Հնում «ռում» էին կոչվում նաև Անադոլուի և Ռումելիի սահմաններում ապրող ժողովուրդները:

Ռեիս — رئیس — Նախագահ, գլխավոր, մեծ, պետ: Ռեիսի-ջումհուր՝ հանրապետության նախագահ, պրեզիդենտ, Մահքեմե-ռեիսի՝ դատարանի նախագահ:

Ռեիս-էֆենդի — رئیس افندی —
Ռեիս-ուլ-Քութթաբ — رئیس الکتاب — } Օսմ. պետության XVI—XVII դարերում արտաքին գործերի մինիստրի պարտականությունները կատարող անձը այդպես էր կոչվում:

Ս.

Սալար — سالار — Պետ, գլխավոր հրամանատար: Սալարի թայֆա՝ ցեղապետ:

Սիփահսալար — سپاهسالار — Զինվորական մեծ հրամանատար, սերդար, սերասքեր, սիփահսալար:

Սալյանե — سالیانه — Հպատակներից տարեկան մի անգամ միանվագ առնված տուրք: Օսմ. պետության հպատակ որոշ երկրները միանվագ սալյանե էին վճարում, որոնք կոչվում էին սալյանեով կառավարվող երկրներ, օր. Եգիպտոսը, Հաբեշստանը և այլն:

Սիփահի — سپاهی — Օսմանյան պետության մեջ հատուկ հեծյալ զորամասեր, որոնք հավաքագրվում էին թիմարի և զեամեթի տերերից: Սիփահիները պատերազմի էին գնում իրենց ձիերով ու կառավարական զենքերով: Սիփահի-օջաղը:

Սեբիլ — سبیل, Սեբիլխանե — سبیلخانه — Ճանապարհ, ուղի: Բարեգործական նպատակով ճանապարհների և հրապարակների վրա կառուցված հատուկ շենք, որի պատուհաններում անցորդների համար մշտապես խմելու ջուր էր լինում: Սեբիլջի՝ Վակֆների կողմից բարեգործական նպատակով փողոցներում խմելու ջուր բաժանող անձը:

Սիջիլ — سجل — Հիմնական տոմար, մայր տոմար, որի մեջ արձանագրվում էին դատարանի վճիռները, դոկումենտները և պայմանագրերը: Սիջիլլի՝ Սիջիլի մատյանում արձանագրված:

Սարայ — سرای — Պալատ, արքունիք: Սարայի-հյումայուն՝ Փադիշահական, սուլթանական արքունիք:

Սերդար — سردار — Զինվորների պետը, հրամանատարը: Սերդարի-Եքրեմ՝ Գերագույն հրամանատար: Օսմանյան բանակի գերագույն հրամանատարը պատերազմի ժամանակ հաճախ նշանակվում էր սադրազամը՝ փադիշահի կողմից:

Սերասքեր — سرعسکر — Զինվորների և բանակի հրամանատարը: Հնում սերասքեր էին կոչվում նաև որոշ ուղղությամբ ուղարկված բանակի հրամանատարները:

Սերքերդե — سرکرده — Պետ, ցեղապետ, ոչ-կանոնավոր զինվորական մասերի պետը:

Սերդեն-Գեչդի — سردن کچدی — Ենիչերիական բանակի մի զորախումբը, որի զինվորները պատերազմի ժամանակ բացառիկ հերոսությամբ և անձնազոհությամբ հարձակվում էին թշնամու բանակի և բերդերի վրա՝ հաճախ իրական մահը աչքն առած:

Սիլահդար — سلاحدار — Զինակիր: Վեզիրների և այլ բարձրաստիճան անձանց զենքերը պահող և կառավարող աղան:

Սուլթան — سلطان — Վեհապետ, կայսր, փադիշահ, Օսմանյան պետության սուլթաններ: Սալթանաթ՝ Փադիշահություն, վեհապետություն, սուլթանություն:

Սանջակ — سنجاق — Դրոշակ, դրոշ: Վարչական բաժանման մեջ էյալեթի կամ վիլայեթի ստորաբաժանումը (լիվա):

Սանջակ-բեյի — سنجاق بکی — Սանջակի բեյը, կառավարիչը:

Սանջակի-շերիֆ — سنجاق شریف — Նվիրական դրոշակ: Իսլամական կրոնի խորհրդանիշը եղող հատուկ դրոշակ, որը դուրս էր բերվում պատերազմի ժամանակ, բացառիկ ծանր պայմաններում:

Սանջակտար — سنجاقدار — Դրոշակակիր: Հոմանիշներ՝ բայրաքդար, ալեմդար:

Սեքբան — سکبان — Մեծ տներում (վեզիրների, փաշաների և այլն) որսորդական շներին հսկող և կառավարող ծառան: Ենիչերիական օջաքին կցված զինվորների դասը:

Սեքբան բաշը — سکبان باشی — Այդ զինվորների գլխավորը, պետը:

Սյուննի — سنی — Մահմեդական կրոնի սյուննի դավանանքին հետևողները, որոնք կոչվում էին Եհլի-սյուննեթ:

Սեվք, Սեվքի-սուլթանի — سوق، سوق سلطانى — Սեվք՝ շուկա, Սեվքի-սուլթանի՝ աճուրդով վաճառքի շուկա:

Սեդարեթ صدارت — Նախագահություն. Օսմանյան պետության սադրազամի կոչումն ու պաշտոնը:

Սադրազամ — صدر اعظم — Վեզիրների և վեքիլների պետը, Սադրազամ, որը համարվում էր փադիշահի բացարձակ տեղակալը:

Սաֆեր — صفر — Արաբական տոմարի լուսնային տարվա 2-րդ ամիսը:

Սալիհ, սուլեհա — صالح، صلحا — Իրավասություն և իրավունք ունեցող, կրոնի հրամանների և ցուցմունքների համաձայն շարժվող անձինք: Աստվածավախ, աղոթքով ու ծոմապահությամբ ապրող հավատացյալներ:

Սուրրե — صره — Փողի քսակ: Սուլթանի կողմից ամեն տարի մեծ հանդիսավորությամբ նվիրական քաղաքներին (Մեքքե և Մեդինե) ուղարկված մեծ նվեր: Սուրրեի-հյումայուն:

Սոմար — صومار — Հացահատիկի չափ, հավասար է 16 փթի:

Սոլաք — صولاق — Հանդիսավոր օրերին փադիշահի ասպանդակին ծառայող զինվորների խումբը:

Սուբաշը — صوباشى — Ոռոգման և խմելու ջրերի բաժանման հսկող պաշտոնյա: Երկրի կարգ ու կանոնի պահպանության հսկող անձ:

Վ.

Վարոշ — واروشه — (հունգարերեն), Քաղաքների բերդի պարիսպներից դուրս թաղամաս, ուր մեծամասամբ ապրում էին քրիստոնյա հպատակները:

Վալի — والى — Վիլայեթի կառավարիչը, կուսակալ, նահանգապետ:

Վեզիր — وزير — Փադիշահի տեղակալն ու փոխանորդը համարվող բարձրաստիճան անձ, վեզիր: (Հոգ. վյուզերա):

Վեզիրի-ազամ — وزير اعظم — Մեծ վեզիր, սադրազամ:

Վակա-նյուվիս — وقعه نويس — Պատմագիր, տարեգիր: Երկրի դեպքերը և գործերը ըստ տարիների գրի առնող տարեգիր, որը նշանակվում էր փադիշահի կողմից:

Վակֆ — وقف — (հոգ. էվկաֆ). Շարիաթի սկզբունքներով բա-

բեգործական նպատակով ջամիներին նվիրված կալվածներ և այլ սեփականություններ:

վ.եքիլ — وكيل — *Փոխանորդ, փոխարինող, օր.* ճազըր-վեքիլի, ռեիս-վեքիլի: *Կառավարության դեկավար անձինք (վեքիլներ):* Բաշ-վեքիլ՝ *Սադրազամ,* Հեյեթի-վյուքելա՝ *Մինիստրների Խորհուրդը:*

վ.իլայեթ — ولايت — *Նահանգ, վարչական բաժանման մեծ միավորը (տե՛ս էյալեթ):*

վ.իրա — وير — *Հանձնվել, բերդի «վիրայով» հանձնումը:*

վ.եսսելամ — !مسلم — *Ահա՛ այրչափ, ահա՛ բոլորը, վերջացավ:*

Փ.

Փաչավրա — پاچاولى — *Սեղանը, ամանները և այլն մաքրելու կամ տաք իրերը բռնելու համար գործածված հին կտոր:*

Փադիշահ — پادشاه — *Վեհապետ, կայսր, սուլթան, արքա:* Ալ-Օսմանի *փադիշահները՝ սուլթանները:* Փադիշահություն, Փադիշահի՝ *կայսերական, փադիշահական, փադիշահին հատուկ:*

Փարե — پارە — *Մաս, կտոր, հատ, իբրև փող՝ պուրուշի (տե՛ս) քառասուն մասից մեկը, որը հավասար էր երեք ակչեի:*

Փաշա — پاشا — *Ըստ Շ. Սամիի «բաշ» և «ադա» բառերից: Թուրքիայում վեզիրներին և այլ բարձրաստիճանավորներին տրված տիտղոս (թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական):*

Փաշալըք — پاشالق — *Փաշայական տիտղոսը: Մի փաշայի իշխանության տակ գտնված երկրամասը, էյալեթ և այլն:*

Փաշա-կափըսը — پاشا قپوسى — *Բարձրագույն Դուռ, Բաբի-Ալի:*

Փեճջիկ — كيجنى — *Թուրքիայում հնում ընդունված կարգով պատերազմական ավարի $^1/_5$-ը («խումսի-շերի») փադիշահին էր պատկանում: Պատերազմական գերիները նամանավանդ ենթակա էին այդ կանոնին: Գերին գնահատվում էր 125 ակչե. այդ գումարը վճարելիս գերին ազատվում էր գերությունից: Այդ գումարի $^1/_5$-ը «փեճջիկ» անունով պետական գանձարանին վճարելուց հետո սարուկի տերը կունենար իրավական լրիվ իրավունք իր սարուկի վրա: Վերոհիշյալ գումարը համարվում էր «բեդելի-հասլեթ»՝ գերության գին:*

Փայե — پایه — Ընդհանրապես գիտության անձանց տրված աստիճան, կարգ։

Փիր — پیر — Ծերունի, հասակավոր մարդ. մի սեկտի հիմնագիրը՝ էսնաֆների խմբերի ղեկավարը (փիրը)։

Փոյրազ - پویراز — (Հուն.) Հյուսիսային պաղ քամի։

Ք.

Քյաֆիր — کافر — Չիմացող, անտեղյակ, ապերախտ։ Անհավատ, ոչ-մուսուլման, (հոգ.) քյուֆերա, սովորական լեզվով՝ «գյավուր». (որն ըստ Շ. Սամիի «քյաֆիր»-ից է առաջացել)։

Քեթխուդա — کتخدا. («Քեհյան» այս բառից է առաջացել)։ Տանուտեր, մի հիմնարկության կամ վարչության գործերը վարելու վստահված անձ, Վեզիրների քեդխուդա, Սուլթանի քեթխուդա, էսնաֆների քեթխուդա—քեհյա։ Քյոյ-քեդխուդասը՝ գյուղի մուխթարը։

Քուրսի — کرسی — Աթոռ, նստարան, ամբիոն, պաշտոնավայր, հռետորի կամ ճառախոսի բարձրադիր ամբիոն։ Կենտրոն։

Քիլար کیلار — Հացահատիկի և սննդամթերքի ամբար, շտեմարան։

Քիլե — کیله — Հացահատիկների չափ. հավասար է մոտ 40 լիտրի։

Քյաբե — کعبه — Նվիրական Մեքքե քաղաքում այն սուրբ վայրը, որը ըստ ավանդության, մնացել է Աբրահամից և համարվում է բոլոր մուսուլմանների ուխտագնացության վայրը և կըբլեի կողմը (տե՛ս կըբլե)։

Քիսե, քեսե کیسه — Փոքր տոպրակ, դրամապարկ, քսակ։ Դրամի քեսեն բովանդակում էր 500 զուրուշ։

Քիսեդար — کیسه‌دار — Մեծ մարդկանց դրամի քսակը բռնող և հարկ եղած ժամանակ դրամ տվող մարդը։ Կոչվում էր նաև վեքիլխարջ։

Օ.

Օթաք,Օթաղ — اوتاق — Փադիշահին և այլ բարձրաստիճան անձանց հատուկ բարձր և զարդարված վրան։ Օթաղի-հյումայուն՝ կայսերական վրան։

Օջաք — اوجاق — Օճախ, կրակ վառելու տեղ, ծխնելույզ։ Հան-

քերի և քարերի հանման փոս կամ հոր: Մեծ ընտանիք, գերդաստան: Ենիչերի-Օջաղի՝ ենիչերիների զինվորական կազմը: Օջաք-խալքը:

Օջաքլըք — اوجاقلق — Հին ժամանակ՝ հետիոտն զինվորներ: Մեկին ժառանգական կարգով տրված կալվածք կամ պաշտոն:

Օրդու — اوردو — Բանակ, զինվոր, սիփահ: Օրդուի-հյումայուն՝ Փադիշահական բանակ: Զորամաս:

Օդա — اوطه — Սենյակ, գրասենյակ, կաբինետ, բյուրո, պալատ:

Օբա — اوبه — Մի քանի մասի բաժանված մեծ և երկար շարժական վրան: Վրանաբնակ, քոչվոր հասարակություն:

Օկկա — اوقه — Ծանրության չափ, որը բաժանվում է 400 դիրհեմի (տե՛ս դիրհեմ): Օկկան կոչվում է նաև Կիյե, հավասար է 1 կիլ. և 225 գրամի:

Օյմաք — اويماق — Ցեղ, աշիրեթ, ուլուսի ստորաբաժանումը:

Օսմանլը — عثمانلى — Օսմանյան, օսմանցի: Օսմանլըլըք՝ օսմանցիություն: Օսմանի՝ օսմանյան երկերին, լեզվին և պատմության վերաբերյալ, օրինակ՝ Թարիխի-Օսմանի:

Ֆ.

Ֆաթիհ — فاتيح — Հաղթող, նվաճող, աշխարհակալ: Օսմ. պետության սուլթաններից Մուհամմեդ II-ը Կ. Պոլիսը գրավելու համար ստացավ «Ֆաթիհ» տիտղոսը: Գործ է ածվում նաև Էբու-ել-Ֆեթհ՝ Ֆաթիհների հայրը:

Ֆալիե — فاليه — Բերնից լցվող հին ձևի թնդանոթների հրանցքը:

Ֆալիեջի — فاليه‌جى — Թնդանոթների հրանցքը գործածող մասնագետ զինվոր:

Ֆիթրեթ — فترت — Միջիշխանություն. թագավորի կամ սուլթանի իշխանության ընդհատված շրջանը: Օրինակ, Սուլթան Ելդըրմ Բայազիտի և Չելեբի Մուհամմեդի իշխանության ընդհատված շրջանը միջիշխանությունը կոչվում է «Դեվրի Ֆիթրեթ»:

Ֆիթնե — فتنه — Խռովություն, խառնակություն, ապստամբություն:

Ֆեթվա — فتوا، فتوى — Մի հարցի կամ դատական գործի մասին, շարիաթի սկզբունքների և ցուցմունքների համաձայն,

մյուֆթիի կողմից՝ առանց անունը հիշելու տրված գրավոր պատասխանը: Առհասարակ կոչվում է Ֆեթվայի-շերիֆ:

Ֆիբիլ — فتيل — *Պատրույգ, կանթեղի, մոմի, լամպի և այլնի պատրույգ: Հրացանի և թնդանոթի ֆիթիլը:* Ֆիթիլջի՝ *դրա մաննագիտը:*

Ֆըրկա — فرقة — *Պարտիա, զորամաս, դիվիզիա:* Ֆըրկա-կոմանդանի՝ *դիվիզիայի հրամանատարը:*

Ֆերման — فرمان — *Հրամանագիր, փադիշահի կողմից գործադրության համար տրված հրամանագիր, որը փադիշահի թուղթայով (տե՛ս) դրոշմված է լինում, ֆերման:*

Ֆերսախ — فرسخ — *Փարսախ, երկարության չափ: Ձորս ժամվա, այսինքն հինգ հազար մետր տարածություն:*

Ֆիրենկ — فرنك — *(Արաբականացած ձևը՝ էֆրենջ (տե՛ս), եվրոպացի, մանավորապես ֆրանսիացի: Առհասարակ Եվրոպայից ստացված կամ եվրոպական ձևով պատրաստված իրեր, օրինակ,* ֆրենգ քեոմլեի՝ *եվրոպական շապիկ:*

Ֆիրենգի — فرنكى — *Սիֆիլիս (ախտ). «Ֆրանսիական ախտ» անվանվել է այն հիմունքով, որ իբր թե այդ հիվանդությունը Արևելքում և Թուրքիայում տարածվել է Եվրոպայից:*

Ֆեզլեքե — فاصلة — *Համառոտություն, կրճատված: Համառոտ պատմություն: Օր. Ֆյաթիր-Զևլեբիի պատմությունը կոչվում է «Ֆեզլեքե»:*

Ֆլորի — فلورى — *Ոսկյա դրամ, լիրա, ֆլորին:*

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՑԿ

Աբգար-պեիր—*16*

Աբազա Հասան փաշա, *էրզրումի վալի*—*23, 63, 81, 83, 84, 85, 92—94, 161, 182*

Աբազա-Մուհամմեդ *փաշա, միրիմի*-*բան — 258, 259*

Աբբաս-Միրզա, *շահի գահաժառանգ*—*296—300, 304, 308, 310, 314—316*

Աբբասյան խալիֆաներ *կամ* Բեննի Աբբաս—*317*

Աբբաս *II, շահ*—*183*

Աբբաս-Միրզա, *շահ Թահմասբի որդին*—*168*

Աբդուռահմանճ-բին Ռերիյե, *Իսլամական սերպար*—*250*

Աբդուռահմանճ—*Շերիֆ, թուրք պատմագիր — 14*

Աբդուլ-Հալիմ Կարա Յագըջի, *ջելալիների պարագլուխ — 67*

Աբդուլ-Համիդ *փաշա, Բայազեդի մութասարրիֆ—310*

Աբդուլ Վեհաբ, *գեսպան Իրանում—229*

Աբդուլ Ռզաք *փաշա, սադրազամ—243*

Աբդուլլահ խան, *Երևանի խաներից—203*

Աբդուլլահ էֆենդի, *Երևանի կադի—156*

Աիդի փաշա-Ջադե-Ալի *բեյ, պատգամավոր—169*

Աբդուլլահ էֆենդի, *շեյխ-ուլ իսլամ*—*131—133*

Աբդուլ Միամին խան—*96*

Աբդուլ Քերիմ բեյ, *Երևանի ավազանիից — 145*

Աբդուլլահ-Ռահմանճ փաշա, *բաբան փաշանիից—297*

Աբդուլլահ-Զելեբի խան, *Երևանի խան*—*286*

Աբդուլ Համիտ *II, սուլթան—286*

Աբդուլ-Կիրայ, *Ղրիմի խան—255*

Աեբի-Մահմուդ փաշա, *վանի բերդապահ—310*

Ալի փաշա, *Չըղրի վալի—305*

Ագաա խան, *Իրանի խաններից—205—206*

Աքաուլլահ բեյ-էֆենդի, *ռեիս-ուլ-քիթաբ—272*

Ալեքսանդրե խան, *վրաստանի Լեվենտ խանի որդին—38, 39, 47, 53, 54, 66, 78*

Ալեքսանդր Մեծ—*53*

Ալ-Օսման, *օսմանյան սուլթանական դինաստիա—57—76, 83, 96, 97, 126*

Ալի, *առաջին խալիֆաներից—60*

Ալի խան, *վանի բերդապահ—29*

Ալի փաշա, *Թավրիզի բեյլերբեյի—72*

Ալի փաշա, *սերասքեր Իբրահիմ փաշայի աղաներից—120*

Ալի փաշա, *Չորումի վալի—139, 141*

Ալի-Ջենահի, *Լորիի բեյ—139*

Ալի-Կուլի բեյ, *Երևանի ավազանիից—144*

Ալի-կուլի խան *(տե՛ս Ալի շահ)—178—200*

Ալի Շահ, *Նադիր շահի հաջորդը—178—200, 201*

Ալի փաշա, *սերասքեր—229—263*

Ալի-Սուլթան, *Ավարի իշխան—269—270*

Ալլահվեռդի խան, *Շահ-Աբբասի խաներից—76*
Ահմեդ-Ջեվդեթ, *տե՛ս Ջևվդեթ փաշա*
Ահմեդ փաշա, *երկրորդ վեզիր—30, 31*
Ահմեդ փաշա, *Էրզրումի և Հալեպի վալի—102—105*
Ահմեդ փաշա, *Արևելքի սերասքեր—152 153—154*
Ահմեդ-Ռասիմ, *պատմագիր—162, 182*
Ահմեդ էֆենդի, *Իրանում օսմանյան պատգամավորության նախագահ—189*
Ահմեդ խան, *Իրանի խաներից—206*
Ահմեդ խան, *Խոյի խան—229, 232, 263*
Ահմեդ խան, *Չենդե-Թայից, պատգամավոր Ստամբուլում—268*
Ահմեդ փաշա, *Էրզրումի վալի—303, 304*
Ահմեդ փաշա, *սադրազամ—177*
Ակ-Կոյունլուներ—*252*
Ակշուրա-Յուսուֆ, *Թուրք. պատմ. ընկերության նախագահ—60*
Ակսաք. Իվան, *կազակ վաճառական—136*
Ակշե-Կոյունլու Նուհ Բեյ—*աշիրեթապետ —190*
Աղա-Մուստաֆա բեյ, *սիփահիների սպա—170*
Աղա-Մուհամմեդ խան—*285—289, 291—293, 317*
Արիֆ-Ջադե Օմար-Վահիդ բեյ, *ռեիս էֆենդի—238*
Արիֆի-Ահմեդ փաշա, *սերասքեր—169*
Արսլան-Կիրայ-Սուլթան, *Կուբանի սերասքեր—180*
Արսլան փաշա-Ջադե Մուհամմեդ փաշա. *Ակսարայի մութասարրիֆ—141*
Աղա Մուստաֆա բեյ—*սիփահիների աղա —170*
Առնավուդ-Հասան, *ջելալի—69*
Ավան, *սղնախցիների պարագլուխը—159*

Բագիրգյան-Ջադե, *Բասնիայի հարուստներից—84*
Բաբումի-Ջադե Էմիր բեյ, *Ծաշի բերդապահ—295*
Բահրամ փաշա, *Էրզրումի բեյլերբեյի—36*
Բահրամ փաշա, *Դիարբեքիրի վալի—306*
Բահադիր-Կիրայ, *Ղրիմի խան—316*
Բայրամ փաշա, *Վրաստանի արշավանքին մասնակցողներից—47*
Բեհլեհջի-Խայրի էֆենդի—*237*
Բեհիր բին-Աբդուլլահ, *իսլամական սերդար—250*
Բեհջեթի էֆենդի, *տարեգիր—214*
Բեյ-Ջադե, *ջելալի—69*
Բենդեի-Քեռեմեդդին, *բարեգործ խաթուն—44*
Բոստան փաշա—*91—92*
Բոյնու-Յարալի Մուհամմեդ փաշա, *սադրազամ—161*

Գեորգի Սաակաձե, *վրացի ազգային հերոս (տե՛ս Մաղրավ կամ Մավրավ բեյ, նաև Մուհամմեդ բեյ)—59—64*
Գեորգի բեյ—*Վրաստանի իշխաններից —47*
Գենջ-Ալի փաշա, *պատգամավոր Իրանում—175*
Գոջի, *Իրանի ավազակապետ—72*
Գոչ-Ալի բեյ, *Լորիի բեյ—139*
Գյուրջի-Մուհամմեդ փաշա, *Դիարբեքիրի վալի—93*
Գյուրջի-Յուսուֆ, *Դիարբեքիրի սիփահիներից—99*
Գուրգին (Գուրգեն) Միրզա *(տե՛ս Միրզա-Գուրգեն)—233, 236, 237*
Գուրգին (Գուրգեն), *վրաց իշխան Սիմոնի որդին—72*

Դադիան—*80, 85, 100, 121, 122, 166*
Դավիթ խան, *Վրաստանի մելիք—37, 257, 262*
Դավուդ խան, *Շիրվանի խան—166*
Դավիթ օղլու-Անտոն, *Հայ-կաթոլիկների պարագլուխներից—301*
Դելի-Հասան, *Կարա-Յազըջիի եղբայր, ջելալիների պարագլուխներից—69—113*
Դելի-դերվիշ, *ջելալիների պարագլուխներից—69*
Դերվիշ փաշա, *Դիարբեքիրի վալի—36*

Դերի-Մուհամմեդ էֆենդի, *Իրանում պատգամավոր—124—126*
Դերվիշ-Մուհամմեդ աղա (*տե՛ս Միր-Ալիմ*)—*130*
Դերվիշ փաշա, *Վանի բերդի աղաներից—303—305, 307*

Եգեն-Մուհամմեդ փաշա—*178, 191*
Եկադերինա (Կատերինա)—*246—257, 285, 292*

Զաման խան, *Հնդկաստանի խաներից—293*
Զալ-Մուհամմեդ Չելեբի, *Շիրվանի մարդահամարի պաշտոնյա—42, 48*
Զաքարիա եպիսկոպոս, *Կ. Պոլսի պատրիարք—243, 245*
Զենդ-Քերիմ խան, *Իրանի վեքիլ—227, 232, 234*
Զենդ-Ալի խան, *Իրանի խաներից—262*
Զեյնալ խան, *Երևանի խաներից—286*
Զիյա-Յուսուֆ փաշա, *Էրզրումի վալի—287, 289, 292*
Զյուլգադերլու-Ալի բեյ, *Բասենի միրլիվա—30*
Զյուլֆիկար, *Էրդեբիլի կառավարիչ—70*

Էբու-Բեքիր փաշա, *Խուդավենտիկյարի մութասարրիֆ—141*
Էբու-Բեքիր փաշա, *Կարսի վալի—144*
Էբդալ-Մուհամմեդ աղա, *մյուբաշիր—217—220*
Էբու-Էլ-Հասան-Հարքունի, *բարեգործ դասից—44*
Էբու Էլ-Մուսում խան, *Խորասանի իշխող—120*
Էդիլի բեյ—*161*
Էլկաս-Միրզա—*29*
Էլհաջ-Մեսելի, *Դիարբեքիրի սիփահիներից—99*
Էլհաջ-Մուստաֆա փաշա, *Շիրվանի սերասքեր—157*
Էլհաջ-Մուստաֆա Էֆենդի, *ռեիս-ուլքիթաբ—186*
Էլհաջ-Մուհամմեդ փաշա, *սադրազամ—196—200*
Էլհաջ-Ահմեդ փաշա, *Բաղդատի վալի—196—200, 201*
Էլհաջ-Ահմեդ փաշա, *վեզիր, Չըլդրի վալի—216—217*
Էլհաջ-Ալի բեյ, *տուրքահավաք—220*
Էլհաջ-Ալի փաշա, *վեզիր, սերասքեր—234*
Էլհաջ-Մուստաֆա Էֆենդի, *սահմանապահ—259*
Էլսեյդ-Մուհամմեդ փաշա, *սադրազամ—176*
Էմիր-Մուհամմեդ խան, *Բայբուրտի կառավարիչ—29*
Էմիր-Իբրահիմ—*32*
Էմիր խան, *Իրանի խաներից—39, 40*
Էմիր-Շամխալ, *Դաղստանի էմիր—42*
Էմիր-Դեոնի խան, *Երևանի խաներից—59—74, 75, 86, 90, 91, 102, 106*
Էմիր-Ասլան խան, *Իրանի խաներից—199—201*
Էմիր-Աղալի, *չերքեզների բեյ—251*
Էմիր-Ղազենֆեր, *Կըյթաքի էմիր—251*
Էմիր-Ուլհաջ Իբրահիմ փաշա, *Արևելքի սերասքեր—297*
Էմինի բեյ, *Վանի բերդապահ—305*
Էնվերի-Էֆենդի, *Վասըֆի «Պատմության» հավելվածի հեղինակը—215*
Էրս խան, *Շամախիի իշխան—40*
Էսմեր փաշա, *Բաթումի բեյլերբեյի—87*
Էքրեմ-Խալիլ փաշա, *Մեծ սերդար—91, 92*

Թաթար խան, *Ղրիմի խան—56, 61, 96*
Թայար փաշա, *Աբազա փաշայի դեմ ուզարկված հրամանատար—83*
Թայար-Զադե Աթա—*14*
Թահմասբ-Կուլի սուլթան, *Շահ-Աբբասի դեսպանը—93*
Թահմազ-Կուլի խան, *Երևանի խան—104 106*
Թահմասբ, *Վրաստանի խան—129, 136, 137*

Թահմասբ-Շահ, *Շահ-Հյուսեինի որդին —145, 146, 167, 168, 173*
Թահմասբ-Կուլի խան, *շահի հավատարմատարը—168, 173, 174*
Թահմասբ-Շահ—*255*
Թայյար-Մուհամմեդ փաշա, *Շամի վալի —93*
Թայեննու-Ալի-Ռիզա բեյ, *աշիրեթապետ —190*
Թեյմուրազ խան, *Թիֆլիսի խան—85, 88, 90, 91, 98, 160, 202, 203, 205, 206, 208, 209,*
Թեյմուրազ, *Աչըք-Բաշի իշխան—219—220*
Թիմուր (Լենգ-Թիմուր) —*252—254*
Թիմուր փաշա, *Վանի բերդապահ—275*
Թանդըր-օղլու Ակոբ, *հայ-կաթոլիկների պարագլուխներից—309*
Թոփալ-Ահմեդ փաշա, *Թավրիզը ավերողներից—183*
Թոփուզ-Օսման փաշա, *Էրզրումի վալի— 168, 174*
Թոկրամիշ խան, *Դերպենդի խան—253*
Թիմուր-Կազըմ Խալիլ փաշա, *Էրզրումի վալի—98*
Թոմմաս խան, *Երևանի խան—35, 37, 39, 46, 51*
Թուջելի բեյ, *Դաղստանի էմիր—43*

Իրնի-էրի-Խեջելե, *պատմագիր—64*
Իբրահիմ փաշա, *Մեծ վեզիր—173, 174*
Իբրահիմ էֆենդի *(Մյութեֆերիքե)*, *Թուրքիայում առաջին տպարանի հիմնադիրը—165, 187*
Իբրահիմ փաշա, *սերասքեր—137*
Իբրահիմ, *Շահնեվազի անունը իսլամություն ընդունելուց հետո—135*
Իբրահիմ փաշա, *Էրզրումի վալի—132*
Իբրահիմ-Միրզա, *Ալի-Շահի հավատարմատարը—201*
Իբրահիմ-Աղա, *Սուլթանի քեթխուդան— 220—221*
Իբրահիմ Սուլթան, *աշիրեթապետ Դաղստանում—126*
Իգդի, Այուկյման, *տարեգիր—11, 185, 187, 189, 198, 199. 200*
Իթիմադ-ուլ-Դեվլե, *Իրանի Մեծ վեզիրը—124*
Իմամ-Կուլի բեյ, *Երևանի սվագանիից— 145*
Իմամ-Ջաֆեր, *ջաֆերի դավանանքի հիմնադիրը—184*
Իմամ-Կուլի խան, *Կըզըլբաշ խան, սերդար—35, 46, 50*
Իսմայիլ Համի-Դանիշմենդ, *պատմագիր—12—112*
Իսֆենդեր-Զելեբի, *գեղեցկադեմ—28*
Իսֆենդեր փաշա, *սերդար—32, 33*
Իսմայիլ-Միրզա, *Շահի որդին—32*
Իսֆենդեր խան, *վրացի իշխան—72*
Իսլամ-Կիրայ, *Ղրիմի խան—76*
Իսհակ խան, *Շահ-Աբբասի խաներից— 90*
Իսմայիլ Ասըմ էֆենդի Զելեբի-Զադե, *տարեգիր—128*
Իսա խան, *Վախթանգի եղբայր—129, 138*
Իսհակ փաշա, *Չըլդրի վալի—137, 154*
Իսմայիլ էֆենդի, *ռեիս-ուլ-քիթաբ—169*
Իսփանաճըր-Զադե Մուստաֆա փաշա-Զադե Իբրահիմ բեյ, *Էրզրումի ավագանիներից—304*

Լալա փաշա, *սերասքեր—51*
Լալա-Մուհամմեդ փաշա, *սերդար—69*
Լադոս Ահմեդ բեյ, *սիպահիների բեյ—39*
Լեո—*8*
Լեվենդ խան *(Լևան)*, *վրացի իշխան— 38, 47, 54*
Լոկման, *շահնամեխան (Շահնամե աուդ)—13*
Լութֆի փաշա, *Սվազի վալի—35*
Լութֆի Ալի-Շահ—*318*

Խալիլ փաշա, *սերդար—80, 81, 91—94*
Խալիլ փաշա, *ենիչերիների աղա—82*
Խալիլ փաշա *(տե՛ս Թեմուր-Կազըբ Խալիլ փաշա)—98—99*
Խալիլ փաշա, *Էրզրումի վալի—119*
Խալիլ-Համիդ փաշա, *սադրազամ—264*

Խալիլ-Ֆեհմի էֆենդի, *փաղիշահական Դիվանի պետ, տարեգիր Սուրհիի հայրը—164*
Խալիլ բեյ, *Թոփրաք-Կալայի բեյ—143, 145*
Խաբմաճ-Օրլիֆ—*180*
Խայրեդդին-Չավուշ, *Իրանի պատգամավոր—77*
Խայրուլլահ էֆենդի, *պատմագիր—14*
Խան-Սեվատ բեյ—*28*
Խուսրեվ փաշա, *Տրապիզոնի վալի, սերասքեր—305, 310*
Խուդավենդիկյար Սուլթան Մուրադ *(տե՛ս Սուլթան Մուրադ)—120*
Խուդաբենդե-Շահ—*96*
Խուսրեվ փաշա, *ենիչերիների աղա—58*
Խուսրեվ փաշա, *սերասքեր—59, 84, 87*
Խուսրեվ փաշա, *Դիարբեքիրի բեյլերբեյի—92*
Խուսրեվ փաշա, *սադրազամ—97*
Խուսրեվ-Միրզա, *Քարթլի խան—100*

Կարա-Ահմեդ փաշա, *վեզիր—27*
Կարչղայ, *Իրանի խան—25, 56, 57, 59, 81, 85, 86, 89, 90, 94, 96*
Կարա-խան, *Իրանի խաններից—35*
Կարա Չելեբի-զադե Աբդուլազիզ էֆենդի, *պատմագիր—64*
Կարա-Յազըջի *(Աբդուլ-Հալիմ)—67—69, 113*
Կալենդեր-Օղլու, *ջելալիների պարագլուխներից—69*
Կարա-Սեյիդ, *ջելալիների պարագլուխներից—69*
Կարակաշ փաշա, *Ախալցխայի իշխող—75*
Կազի խան, *Իրանի պատգամավոր—78*
Կազդան խան, *Իրանի խաններից—86*
Կարա-Մուստաֆա փաշա, *Կարսի բեյլերբեյի—137*
Կաջար, *ցեղ—178*
Կաջարլի, *աշիրեթ Երևանի շրջանում—149*
Կարա-Զորլու, *քրդական ցեղ—158*
Կազի-Իբրահիմ էֆենդի, *Իբրահիմ Մութեֆերիկայի աշակերտը—187*
Կափուդան Հյուսեին փաշա—*102*
Կլաուս-Յուսուֆ փաշա, *Մարաշի վալի—83*
Կլյբաֆ, *Դաղստանի իշխողներից—43*
Կոմուֆ, *Դաղստանի իշխողներից—43*
Կում-Կափուլի Ահմեդ բեյ, *ջելալի—69*
Կուլարլի Ահմեդ փաշա, *Դիվանի պետ——63*
Կլըչ բեյ, *Ալաշկերտի բեյ—71*
Կոչի բեյ, *Հայտնի «Ռիսալեի» հեղինակը—15*
Կուրեյշ, *Հիջազի արաբական հայտնի ցեղերից—251, 317*

Հակվերդի խան, *աշիրեթապետ Երևանի շրջանում—203*
Հալերի- Իբրահիմ փաշա—*295*
Հալեբլի Իբնի-Սուխնե, *պատմագիր—64*
Հասան փաշա, *սերասքեր—44, 45, 69*
Հասան փաշա-Ջաղե Ահմեդ փաշա, *Բասրայի վալի—132—133*
Հասան փաշա, *Բոսնիայի իշխող—43*
Հասան Ալի խան, *Իրանի ավագանիններից—196—202*
Հասան փաշա, *Բաղդատի վալի—69*
Հասան-Ալի բեյ, *Շահի ներկայացուցիչը Երևանում—202, 203*
Հասան բեյ-Ջադե, *պատմագիր—68—74*
Հաֆըզ փաշա, *սերասքեր—25*
Հաֆըզ-Շիրազի, *բանաստեղծ—53*
Հաֆըզ փաշա, *սերդար—57, 58, 59, 64, 88*
Հաֆըզ-Ահմեդ փաշա—*91*
Հաֆըզ-Ալի փաշա, *Զրւդրի վալի—304 305, 307*
Հաջի-Զելեբի, *Շեբիի մյութասարրիֆ—209—210*
Հաջի-Իբրահիմ փաշա, *սերդար—68*
Հաջի-Դավուտ բեյ, *Շիրվանի խան—126—129—158*
Հաջի Մուստաֆա փաշա, *Էրզրումի վալի—147—150, 154, 157*
Հաջի Կուլի խան, *Երևանի խան—150*
Հաջի-բեկթաշ-վելի, *բեկթաշյանների հիմնադիր—153*

Հաջի խան, *Իրանի պատգամավորների ղեկավարը—177*
Հաջի Հյուսեին աղա, *Իրանի գործերի վարիչ—297*
Հաջի-Ալի փաշա, *Էրզրումի վալի—263*
Հերբերտ Ադամս Գիբբոնս—*Անգլիացի արևելագետ—12, 13*
Հերակլ, *Թիֆլիսի խան—228—230, 232—237, 245, 246, 248, 258, 260, 261, 273, 274, 283, 285*
Հերակլ խան, *Կախեթի խան—202, 203, 227*
Հեքիմ-Զադե Ալի փաշա, *սադրազամ—238*
Հեյդար Միրզա, *Շահ-Աբբասի եղբոր որդին—96*
Հոջա-Սադեղդին էֆենդի-*պատմագիր—16*
Հյուքմի-Չելեբի, *բանաստեղծ—67, 111*
Հյուսեին փաշա, *Անադոլուի քննիչ—67—68*
Հյուսեին փաշա, *Վանի բեյլերբեյի՝ հայտնի է «Թուրքերեն չիմացող» անունով—80—88*
Հյուսեին փաշա, *Բաղդատի վալի—132*
Հյուսեին էֆենդի, *շեյխ-ուլ-իսլամ—149—151*
Հյուսեին-Ալի խան, *Երևանի խան—203—229, 232, 236*
Հյուսեին-Միրզա, *Թահմազ Շահի որդին—207*
Հյուսեին փաշա, *Մարաշի վալի—305*
Հովհաննես, *պատրիարք Կ. Պոլսի—245*
Հյուս. Կովկաս—*248*
Հյուքմի-Չելեբի, *պատմագիր—14*
Հյուքմի, *Շահնամե ասող—13*
Ղազի-Կիրայ, *Ղրիմի խան—76*
Մահմուդ խան-Աֆղան—*129, 132, 133, 136*
Մահմուդ փաշա, *Բայազեդի սանջակի մյութասարրիֆ—143, 147*
Մահմուդ բեյ, *Բայազեդի բեյ—141—145*
Մաղրավ (*Մավրավ*), *վրացի իշխան Գեորգի Սաակաձե—25, 56, 59, 64, 85—90, 91, 93, 94, 96, 97*
Մանսուր խան, *սիփահսալար—147*
Մանսուր, *Չեչենների ցեղապետ—257*
Մահմուդ-Չավուշ, *Կարամանի տուրքահավաք—67*
Մահմուդ աղա, *Հեյդարանլի քուրդ ցեղապետ—308*
Մելիք-Իզեդդին—*44*
Մենուջեհր Իբնի-Քեյխուսրեվ, *Մեսխեթխայի իշխան—37*
Մելիք-Մյուեիդ, *Եգիպտոսի մեմլուքներից—15*
Մելիք-Շահ, *սելջուկյան իշխան—251*
Մենուջեհր-Շահ, *Շամախիում անկախություն հայտարարող իշխան—251*
Մեջնուն բեյ-Օղլու, *Երևանի ավագանիից—147, 149*
Միրզա-Ալի բեյ, *սիփահիների պետ—39*
Միր-Իբրահիմ, *Արճեշի էմիր—32*
Միր-Մուստաֆա, *Ադիլջեվազի էմիր—32*
Միրզա-Մուհամմեդ, *Շահ-Աբբասի պատգամավոր—81*
Միրֆեթահ, *Մազանդարանի հրացանաձիգների պետ—106, 107*
Միր-Ավիս, *Գանդահարի իշխան—126, 127, 132*
Միր-Մուհամմեդ, *Միր-Ավիսի որդին—126*
Միր-Ալիմ Դերվիշ-Մուհամմեդ աղա, *Կափուջի-Բաշը—129, 154*
Միր-Կասըմ, *Մահմուդ խան Աֆղանի հորեղբոր որդին—132*
Միր-Վիսի, *Աֆղանստանի վալի—166*
Միր-Էշրեֆ, *Աֆղանստանի իշխան—166—167*
Միրզա-Ասեֆի, *Շահ-Հյուսեինի որդին—197*
Միրզա-Էսամ, *Իրանի խաներից—198*
Միրզա-Աբդուլ-Մուիմ, *Սպահանի երևելիներից—206*
Միրզա-Գուրգին (*Գուրգեն*) *կամ Գուրգեն-Միրզա, Հերակլի քարտուղար—229—230*
Միրզա-Մուհամմեդ-Ռիզա, *Երևանի ավագանիից—145*

Միրզա-Մուհամմեդ-Ալի. *Իրանի դեսպան—262—316*
Մյունեջիմ-Բաշը. *պատմագիր—14*
Մուհամմեդ-Խոդաբենդե-շահ—*35*
Մուհամմեդ փաշա, *Հալեպի բեյլերբեյի—39*
Մուհամմեդ բեյ, *Ռումելիի բեյլերբեյի—14*
Մուհամմեդ փաշա, *Մեծ վեզիր Սինան փաշայի որդին—52*
Մուհամմեդ փաշա, *Կարամանի բեյլերբեյի—52*
Մուհամմեդ փաշա, *Խրզր փաշայի որդին—55*
Մուհամմեդ բեյ (*տե՛ս Մաղրավ, Մավրավ*)—*59, 97*
Մուհամմեդ փաշա, *Սինան փաշայի որդին—65, 67*
Մուհամմեդ, *կեսարիացի, որին Կարա-Յազըջին հրամանագիր էր տվել—68*
Մուհամմեդ փաշա, *Մեծ վեզիր, սերդար—78, 79, 80, 83*
Մուհամմեդ, *վեյղամբեր (Մարգարե)—74—317*
Մուհամմեդ խան, *Իրանի խաներից—86*
Մուհամմեդ բեյ, *Ամասիայի բեյ—86*
Մուհամմեդ փաշա, *Սվազի բեյլերբեյի—93*
Մուհամմեդ-Չելեբի, *Դիարբեքիրի սիփահիներից—99*
Մուհամմեդ խան, *Գենջեի խան—109*
Մուհամմեդ-Կուլի խան, *Կախեթի խան—129, 130, 135—140, 178—180*
Մուհամմեդ-Ջաման բեյ, *Երևանի ավազանից—143—145, 148, 149*
Մուհամմեդ աղա, *Ենիչերիների աղա—143*
Մուհամմեդ-Կասըմ բեյ, *Երևանի բանալիները հանձնող—150*
Մուհամմեդ աղա, *Ենիչերիների աղայի փոխանորդը—150*
Մուհամմեդ Կիրայ, *Ղրիմի խան—161*
Մուհամմեդ 4-րդ, *տե՛ս Սուլթան Մուհամմեդ 4-րդ—162*
Մուհամմեդ Ռիզա-Կոշի խան, *Իրանի պատգամավոր—169*
Մուհամմեդ էֆենդի, *դեֆթերի էմին—169*
Մուհամմեդ Քեբխուդա—*172*
Մուհամմեդ-Հյուսեին խան, *Կաջար ցեղապետ—178*
Մուհամմեդ-Ռաշիդ, *սադրազամի մեբթուրջին—187*
Մուհամմեդ Կասմ խան Աֆշար, *Թավրիզի իշխան—190*
Մուհամմեդ-Թահիր, *Դենբելիի բեյ—190*
Մուհամմեդ-Ալի բեյ, *աշիրեթապետ—190*
Մուհամմեդ-Աբդուլ Քերիմ խան, *Իրանի դեսպան—200—201*
Մուհամմեդ-Կուլի խան, *Իրանի պատգամավոր—211*
Մուհամմեդ-Մյուբեֆերիֆա, *Սուլթանի պատգամավոր Իրանում—212*
Մուհամմեդ բին-Բեզիդի, *Շիրվանի վալի—250*
Մուհամմեդ-Սալիհ-աղա, *արքունական զինակիր—273*
Մուհամմեդ-Սադըք խան, *Ագա-Մուհամմեդի խաներից—291*
Մուհամմեդ փաշա, *սերասքեր, էրզրումի վալի—293*
Մուհամմեդ Ալի-Միրզա, *Իրանցի ատպատռակող—300*
Մուհամմեդ-Գերվիշ փաշա, *Վանի բերդապահ—303*
Մուստաֆա-Քեմալ (*Աթաթուրք*)—*15*
Մուստաֆա փաշա, *սերդար—43, 45*
Մուստաֆա փաշա, *Զյուլղադըլուի վալի—39*
Մուստաֆա փաշա, *սադրազամ—254*
Մուստաֆա բեյ, *Քանիայի միրմիրան—260*
Մուստաֆա փաշա, *Երևանը պաշարողներից—104*
Մուստաֆա էֆենդի, *տարեգիր Ռաշիդի հայրը—116*
Մուստաֆա փաշա, *ծովակալ—131*

Մուստաֆա-Աղա, *Երևանի բանալիները Ստամբուլ տանողը—151*
Մուստաֆա փաշա, *վեզիր—152*
Մուստաֆա խան, *դեսպան Իրանում—201, 204—207*
Մուստաֆա փաշա, *Մեծ վեզիր, Արևելքի սերդար—211*
Մուրադ-Աղա, *Երևանի բեհբութա—105*
Մուսա-Զադե, *տարեգիր—214*
Մյուսելմե բին-Աբդուլմելիք, *իսլամական կրոնը տարածողներից—250*
Մոլլա-Ալի, *Իրանի հոգևորական պետ—195*
Մյուրթեզա-Կուլի խան, *Խոյի խան—190*
Մյուրթեզա-Կուլի խան, *Նախիջևանի խան—123—127*
Մյուրթեզա բեյ, *Չըլդրի բեյ—80*
Մյուրթեզա փաշա, *Աբազա փաշայի վրա ուղարկված դիվանագիտական հրամանատար—83*
Մյուսելի-Աղա, *եննիչերիների աղա—80*
Մյուրթեզա փաշա, *սահմանապահ—98, 99, 103*

Յավուզ սուլթան Սելիմ *(տե՛ս Սուլթան Սելիմ)—20*
Յախջի-Զավուշ, *Շահ-Աբբասի պատգամավոր—72*
Յասինի-Զադե Աբդուլ-Վեհաբ, *Թեհրանի դեսպան—297*
Յուսուֆ փաշա, *իսլամության բնդունած Գևորգի բեյ—47*
Յուսուֆ խան, *Շիրվանի խան—59*
Յուսուֆ փաշա, *չիլաչինների պարագլուխներից—69*
Յուսուֆ խան, *Շիրվանի խաններից—85—109*
Յուսուֆ փաշա-Զադե Հասան փաշա, *Գորի բերդի հրամանատար—140*

Նայիմա, Հալեբլի-Նայիմա Մուստաֆա Էֆենդի, *տարեգիր—10, 14, 59, 60, 63, 66, 68—70, 72, 76, 80—84, 93—95, 110, 111, 116*
Նադիր Շահ—*168, 174—178, 182, 183, 187, 193, 195, 196, 199, 200, 205, 207, 208, 210, 228, 233, 256, 292*
Նադիր-Կուլի, *Խորասանի իշխող—167*
Նազը-Մուհամմեդ Մեհդի Էֆենդի, *Երևանի ավագանիից—147, 149*
Նաջաֆ-Ալի խան, *աշիրեթապետ Երևանի շրջանում—203*
Նազիֆ-Մուստաֆա Էֆենդի, *դեսպան Իրանում—193—195*
Նապոլեոն—*293*
Նեդիմ, *բանաստեղծ—14*
Նեհիլ-Մուհամմեդ խան, *Նադիր Շահին սպանողներից—202*
Ներսիսյան Մ. Գ.—*7*
Նեսուհ փաշա, *սադրազամ—78*
Նուղայ փաշա, *Հալեպի վալի—92*

Շահ-Աբբաս—*21, 54, 56, 59, 70—72, 74, 76, 78, 81, 82, 88, 92, 93, 95, 96, 125, 255*
Շահ-Թահմասբ—*20, 76, 167, 168*
Շահ-Իսմայիլ—*35, 193*
Շահ-Կուլի խանի որդի Մուհամմեդ խան—*51*
Շահ-Հյուսեին Սեֆեվի—*129, 132, 133, 137, 166, 167, 178, 207*
Շահ-Թահմասբ I, *Սեֆևվի Շեյխ-Հեյդարի որդին—253*
Շահրուխ խան, *Իրանի գահի թեկնածուներից—201—203*
Շահվերդի, *Գևնջեի խան—209*
Շահսուվար, *Թիֆլիսի խան—179*
Շահնեվազ, *վախթանգի որդին—130, 135, 140, 159, 166, 180*
Շահ-վելի, կամ Շեյխ-Ջելալ, *առաջին չելալիական շարժման պետ—111*
Շահին-Կիրայ, *Ղրիմի խան—245—260, 316, 317*
Շահրեհ բին-Սուլթան-Ֆերեխբին, *Շիրվանի անչափահաս շահ—252*

Ճաննն-Մուհամմեդ Աղա, *Ենիչերիների Ազայի տեղակալ—154*
Ճամխալ *—254, 255*
Ճամիր-Հյուսեին բեյ, *տարեգիր—19, 164, 166, 174*
Ճանի-Չադե, *տարեգիր-պատմագիր—302*
Ճերիֆ-Մուհամմեդ փաշա, *սերասքեր Սև ծովի շրջանում—295, 297, 299*
Ճեմսեդդին-Սամի, *Թուրք բառարանագետ—25, 113—115, 157, 185*
Ճեմսեդդին-Մուհամմեդ Աղա, *Իրանի պատգամավոր—76*
Ճերիֆ-Մուհամմեդ փաշա, *Երևանի հրամանատար—74, 75*
Ճերիֆ փաշա, *Երևանի զորամասի հրամանատար—54, 72, 74*
Ճերիֆ խան, *Նախիջևանի խան—39*
Ճեմսի փաշա, *Երևանը պաշարող փաշա—102*
Ճեմս-էլ-Դեվլի, *կազաք ցեղապետ—139*
Ճեյթան-էմինեսի, *Ստամբուլում խեղդամահ արված պոռնիկ—172*
Ճեհրյար, *Շիրվանի իշխող—250*
Ճեյխ-էբու-Իսհակ, *իսլամական նվիրական ցեղից Չերքեզիստանի արշավողներից—251*
Ճեյխ-Մուհամմեդ, *Չերքեզիստանի արշավողներից—251*
Ճեյխ-Մանսուր, *սուրբ անձնավորություն Հյուս. Կովկասում—275, 318, 319*
Ճեյխ-Իբրահիմ բին-Սուլթան Մուհամմեդ, *Շիրվանի սուլթան—252*
Ճիրվանի շահեր, *Շիրվանի իշխողներ—251*

Ուզուն-Մուստաֆա Աղա—*«Սիրդեն կեչտի» սպաններից—135*
Ումմե խան, *Ավարի իշխան—267, 269 270, 274, 288*

Չելեբի-Չադե (Չելեբի-Ասլմ), *տարեգիր—10, 11, 116, 128, 138, 166*
Չելեբի-Կազի, *պետական կարևոր պաշտոնյա—68*

Չեշմի-Չադե Էֆենդի, *տարեգիր—214*
Չելեչի-Արդուլլահ-Աղա, *Դիարբեքիրի վալի—191*
Չերքեզ-Իսմեհաներ փաշա, *Վանի բեյլերբեյի—29*
Չերխեջի-Ալի փաշա, *Տրապիզոնի վալի—297*
Չինգիզ խան—*253*
Չղաթաց, *Չինգիզ խանի անդրանիկ որդին—253*
Չեհարլա, *աշիրեթ Երևանի շրջանում—149*
Չոլաք-Մուհամմեդ-Աղա, *Դիարբեքիրի կուլերի աղան—92*
Չրաք-Սուլթան, *Իրանի ավազակապետ—71*
Չրադ-Խալիդե, *Թեմուր-Կափուի իշխան—41*

Պատյոմկին—*246, 257, 282,*
Պավլո-Պետրովիչ (Պավել)—*292*
Պլատոն—*146*

Չանիկլի Հաջի-Ալի, *Էրզրումի վալի—259, 260*
Չանիկ-Կիրայ, *Ղրիմի խան—80, 81*
Չանփոլադ-Չադե, *Քուրդիստանի բեյգադե—103*
Չանփոլադ-Օղլու-Ալի բեյ, *ջելալիների պարագլուխ—69, 70*
Չաֆեր-Կուլի խան, *Աղա-Մուհամմեդի խաներից—221—292*
Չաֆեր փաշա, *Անադոլուի բեյլերբեյի—44, 46*
Չեֆեր փաշա, *Քեֆեի բեյլերբեյի—48*
Չաֆեր փաշա, *սերդար—54*
Չաֆեր փաշա, *Վանի էմիր-ուլ-ումերա—66*
Չաֆեր խան, *Իրանի իշխանավոր—262*
Չաֆեր բեյ, *Երևանի ավագանիներից—144*
Չեններ-Օղլու, *վրացի ազնավուր—92*
Չևդեր փաշա, Ահմեդ-Չևդեր-Հաջի Իսմայիլ Չադե, *տարեգիր—10, 14, 15, 60, 214, 224—228, 232, 248, 249,*

258, 275, 276, 279, 280, 283, 284, 294, 296, 298—300, 303, 310, 316
Ջելալիներ—23, 24
Ջելիլ-Ռուստեմ փաշա, *սադրազամ*—29
Ջելիլ-Մուհամմեդ փաշա, *Մեծ վեզիր*—44
Ջելալեդդին փաշա, *Էրզրումի վալի*—303
Ջղալե-Զադե Յուսուֆ փաշա—51, 67
Ջղալե-Զադե Սինան փաշա, *Սերդար*—75—76
Ջղալե-Օղլու—96

Ռաշիդ Մուհամմեդ Էֆենդի, *տարեգիր*—10, 11, 14, 116, 118, 120, 121, 124, 127, 128
Ռաշիդյան խալիֆաներ—317
Ռաշիդ Մուհամմեդ Էֆենդի, *փադիշա-*
Ռիզվան բեյ, *Բեյ-շեհիրի բեյ*—107
Ռեուֆ փաշա, *Արևելքի սերասքեր*—316
Ռիզվան բեյ, *բեյ-շեհիրի բեյ*—107
Ռիզվան Զադե Սեյիդ-Մուհամմեդ փաշա—141
Ռիզա-Կուլի խան, *Իրանի պատգամավոր*—167, 168, 170
Ռեջեբ փաշա, *Թիֆլիսի վալի*—139, 154, 156
Ռյուքաբդար Հյուսեին խան, *Իրանի խաներից*—167, 169
Ռուստեմ խան, *Իրանի խաներից*—109
Ռումի փադիշահ, *Օսմանյան սուլթան*—96

Սաաթչի-Հասան փաշա, *սերդար*—55, 75
Սադրք խան, *Աղա Մուհամմեդի խաներից*—292—293
Սադրք խան, *Իրանի դեսպան*—292
Սալյան—248
Սամի Մուստաֆա բեյ, Արփա-Էմինի Զադե, *տարեգիր*—164—166, 174
Սարգսյան Ե. (Սարգիսով)—7
Սարիչելի-Փենահ, *Ջիվանշիր աշիրեթի պետ*—202—209
Սեֆեվի (Սաֆեվի), *շահական դինաստիա*—197
Սերդար Լալա Մուհամմեդ փաշա—25
Սերդար Կարա Մուստաֆա փաշա—35
Սեկբանօղլու Մուհամմեդ—158
Սեկբան Դերվիշ, *ջելալիների պարագլուխներից*—69
Սեֆեր փաշա (*տե՛ս Քյուսել Սեֆեր փաշա*)—75, 90
Սեֆի Միրզա, *Շահ-Աբբասի թոռը*—96
Սեյիդ Իբրահիմ Չելեբի, *Կոնիայի սեյիդ*—97
Սեյիդ-Մուստաֆա փաշա, *Անադոլուի պահապան*—288
Սեֆեր փաշա, *Չըլդրի բեյլերբեյի*—100, 102, 110
Սեյիդ-Նաման փաշա, *Չըլդրի վալի*—330
Սերակեյ-Օմրու, *իսլամական սերդար*—250
Սելիմ Սաբիթ փաշա, *Չըլդրի վալի*—297
Սելիմ փաշա, *Մուշի մյութասարրիֆ*—303, 304
Սեբքի Աբդուլլահ-Օղլու Սյուլեյման, *քուրդ աշիրեթապետ*—303
Սինան փաշա, *վեզիր, սերդար*—47—52
Սիմոն, *վրացի իշխան*—54, 66
Սիմոնի որդի Լևասաբ (*Լուարսաբ*)—54
Սինան փաշա, *սադրազամ*—111, 112
Սեմերխայ խան, *Շիրվանի վիլայեթի խան*—171, 178
Սեֆի-Միրզա, *Իրանի գահաժառանգ*—177, 178
Սելիմ-Կիրայ, *Ղրիմի խան*—189
Սիլահդար-Իբրահիմ փաշա, *Էրզրումի վալի, սերասքեր*—128, 129, 132, 134, 137
Սոլաք-Ֆերհատ փաշա-Զադե Մուհամմեդ փաշա, *Կաստեմունի սանջակի բեյ*—38
Սոլոման (Սալոմոն), *Աչըք-Բաշի խան*—219—222, 246, 257—259, 298—299
Սուլեյման փաշա, *Չըլդրի վալի*—230, 233, 247, 248, 265, 272, 273, 284
Սուլեյման փաշա, *Բաղդատի և Բասրայի վալի*—205—207, 209
Սուբհի, Շհերի-Սուբհի Էֆենդի, *տարեգիր*—10, 11, 164—168, 172—175, 177, 178, 180—183, 186, 188
Սուլեյման խան, *Իրանի խաներից*—85

Սուլեյման փաշա, *Ռումելիի վալի—92*
Սուլեյման-Իզզի, *տարեգիր—10*
Սուլթան Օրխան—*114*
Սուլթան Մուրադ-Խուդավենդիկյար—*13*
Սուլթան Բայազետ-Յըլդըրըմ—*115*
Սուլթան Մուհամմեդ II Ֆաթիհ—*61, 115*
Սուլթան Սուլեյման-Կանունի—*13, 14, 20, 25, 26, 78, 88, 93, 115*
Սուլթան Մուրադ III—*20—254*
Սուլթան Մուհամմեդ *III—14, 72*
Սուլթան Ահմեդ—*21, 66, 72, 88, 261*
Սուլթան Օսման II—*82*
Սուլթան Մուրադ IV—*15, 21, 25, 77, 78, 100, 101, 106, 108, 117, 126, 143, 175, 178, 193, 194, 196, 197, 238, 239*
Սուլթան Մուհամմեդ IV—*161*
Սուլթան Ահմեդ II—*118—119*
Սուլթան Մուստաֆա II—*119, 187*
Սուլթան Ահմեդ III—*123, 124, 127, 167, 182*
Սուլթան Մահմուդ—*24, 164, 167, 168, 183, 186, 204*
Սուլթան Մուստաֆա III—*235*
Սուլթան Աբդուլ Համիդ I—*256*
Սուլթան Սելիմ III—*16, 279, 283, 292—294*
Սուլթան Ղայասետտին, *Սելջուկյան սուլթան—239*

վախթանգ *(վախթան)—129, 130, 135, 159, 179*
վասըֆ, Բաղդատլի Ահմեդ էֆենդի, *տարեգիր—10, 11, 14, 184, 214, 215, 258*
վասըեդդին, *քուրդ աշիրեթապետ—71*
վեզիր-Ահմեդ փաշա, *սերասքեր—137*
վեզիր-Իսհակ փաշա, *Թիֆլիսի պաշտպան—159*
վեզիր-Ալի փաշա, *Երևանի սերասքեր—169, 171*
վեզիր-Իբրահիմ փաշա, *Գիննջեի պաշտպան—171*
վեզիր-Մուստաֆա փաշա, *պատգամավոր Իրանում—161*
վեզիր-Իբրահիմ փաշա, *Էրզրումի վալի—199, 217*
վեզիր-Աբդուրահման, *Տրապիզոնի վալի—217*
վեզիր-Հասան փաշա, *Չըլդրի վալի—218, 285*
վեզիր-Ահմեդ փաշա, *Չըլդրի վալի—221*
վեզիր-Էրեյլիլի-Խալիլ փաշա, *Ֆաշխբերդի հրամանատար—258*
վեյս-Ջադե Էմին աղա, *Էրզրումի մաքսապետ—296*
վեհիբ-Էֆենդի, *բանաստեղծ, դեսպան Իրանում—228*
վելի-Մուհամմեդ, *Իրանի պատգամավոր—167, 168, 170*
վիլ-նովի, *Ֆրանսիական դեսպան Ստամբուլում—177*

Տվերիդինովա Ա.—*23, 115*
Տոմսոսով, *ռուսական հրամանատար—295*

Փարբենոս, *Կ. Պոլսի հունական պատրիարք—161*
Փերրո (Պետրոս Մեծ)—*286*
Փեյհեր-Սուլթան, *Շահ-Աբբասի կողմից նշանակված վրաստանի խան—89—90*
Փեշեվի-Իբրահիմ, *պատմագիր—10, 11, 14, 25, 27, 33, 35, 50, 51, 57, 59, 61, 87, 111, 162*

Քելբ-Ալիխան, *Երևանի խաներից—109*
Քեմանի-Մուստաֆա աղա, *փաղիշահական դինվորներից—142*
Քերիմ (տե՛ս Զենդ-Քերիմ)—*227—230, 232, 235, 318*
Քեյխուսրեվ, *Աչրք-Բաշի իշխան—259, 262, 298*
Քեշիշ-Բեյզադե-Ասլան բեյ, *Ախալցխայի պահապան—286*
Քեոսեջ-Խալիլ փաշա, *վեզիր—121*
Քեշիճ-Ալի, *Գիննջեի իշխան—118*
Քեմիլ-Ջադե Մուստաֆա-Զելեբի, *Շխվանի դեֆթերդար—42*
Քենան բեյ, *Քուրդ ասպա Կարսի շրջանում—74*

Քենան փաշա, *էրգրումի վալի—110*
Քյուսել-Սեֆեր փաշա, *էրգրումի էմիրուլ-ումերա—75*
Քյաթիր-Զելեբի, *Հաջի խալիֆա (Կաթիֆա)—8, 16, 60, 64, 75, 83, 88, 111, 317*
Քյաթիր-Մուհամմեդ, *Շահնամե աստղ—13*
Քուրդ-Զապի, *Սալմաստի ցեղապետներից—70—72*
Քուրդ-Զեյնալ բեյ—*71*
Քյուղում-Ահմեդ, *Շամի և Սվազի բեյլերբեյի—93, 98, 103, 104, 107*
Քեոփրյուլուներ, *ապրազամներ—117, 161*
Քեոփրյուլու-Մուհամմեդ փաշա, *սադրազամ—116—161, 162*
Քեոփրյուլու-Զադե Ահմեդ-Ֆազըլ փաշա, *սադրազամ—116*
Քեոփրյուլու-Մուստաֆա փաշա, *սադրազամ—185*
Քեոփրյուլու-Զադե Արդուլլահ փաշա—*172, 174*

Օզբեկ խան—*96*
Օմեր-Ալի փաշա, *Շարքի-Գարահիսարի վալի—144, 154*
Օմեր փաշա—*228*
Օսման-Զապի—*12*
Օսման փաշա, *Զըլդրի մեծ պատերազմի հրամանատար—36*
Օսման փաշա, *վեզիր Շիրվանում—41—44, 49, 50*
Օսման աղա, *Կարսի իշխող—74*
Օսման փաշա, *Բաֆոմի բեյլերբեյի—80*
Օսման փաշա, *վեզիր, Անապոլսի վալի—141, 144*
Օսման փաշա, *Երևանի պաշտպան—152*
Օսման փաշա, *Մեծ վեզիր, սիփահսալար—174—255*
Օրբելի Հ. Ի.—*9*
Օրխան-Զապի—*13*

Պազըլ-Ահմեդ փաշա *(տե՛ս Քեոփրյուլու Զադե)—162*
Պարիալի-Շահ—*297, 298*
Պեքիալի-Թուրմանե, *Նադիր Շահի դեսպան—192, 193*
Պերիուլլահ Էֆենդի, *շահնամե աստղ—14*
Պերիադ փաշա, *սերդար—54*
Պերեհ-Ալի փաշա, *պետական գործիչ Հյուս. Կովկասում—275*
Պերհատ-Ալի փաշա, *սերասքեր Արևելքի ճակատում—294—295*
Պեյգուլլահ Էֆենդի, *շեյխ-ուլ-Իսլամ—119*
Պիրուզ-փաշա, *վեզիր—44*

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Աբաղա, *գավառ Վանի վիլայեթում—121*
Ադանա, *174—224*
Ադրբեջան—*24, 27, 57, 71, 129, 136, 167, 172, 191, 193, 211, 228, 230, 235, 236, 238, 250, 252, 267, 273, 285*
Ադիլջեվազ (*Ալջավազ, Արծկե*), *գավառ, բերդ Վանի վիլայեթում—27, 28, 30—32, 76, 103*
Ազովի (Ազաֆի) ծով, *նաև բերդ—49, 61, 176, 178, 180, 181*
Ազդուր, *գավառ, բերդ Վրաստանում—154*
Ալբանիա, *Աղվանաց երկիր—177*
Ալաշկերտ—*71—305*
Ալլահվերդի—*316*
Ախլաք, *գավառ և բերդ Վանի վիլայեթում—27, 28, 30, 32, 35*
Անկա Կալա, *բերդ Վրաստանում—31, 34, 139—140*
Ախալքալաք—*31, 129, 265, 293*
Ախթալա, *պղնձի հանքավայր Թիֆլիսի շրջանում—268, 336*
Ախթամար—*301*
Ախալցխա (*Ախաոխա*)—*75—81—83, 91—93, 109, 110, 154, 212, 216, 217, 221, 229, 230, 249, 264, 265, 288, 278*
Ակաուայ, *սանջակ—141*
Անապա—*275, 289, 290, 295, 316*
Անադոլու—*26, 28, 29, 33, 44, 67, 69, 70, 78, 83, 100, 102, 107—109, 111, 112, 117, 149, 157, 160, 161, 176, 204*
Անանուր, *ճանապարհ Կովկասյան լեռներում—274*
Անտալուգիա, *Սպանիայում—317*
Անդրկովկաս—*7, 8, 10, 18, 20, 26, 35, 117, 118, 188, 210, 215, 318*
Աշըֆ-Բաշ, *Արևմտյան Վրաստանում—80, 85, 88, 100, 122, 228, 249, 269, 298*
Աջարա լեռ (*Աջարական լեռներ*)—*219*
Աջեմի Իրաք—*176*
Աջեմի Երկիր, *Աջեմիստան—113, 180, 181, 230*
Ավստրիա (Նեմչե)—*111, 116, 162, 176, 181, 243, 244, 292, 302*
Արաբիա—*143, 293*
Արփա-Չայ—*183*
Արփա-Չաիրի, *վայր Թիֆլիսի շրջանում—142*
Արճավուդլու, *Ալբանիա—302*
Արդահան—*35, 37, 61*
Արճեշ (Արջիշ), *գավառ, բերդ Վանի վիլայեթում—27, 28, 30, 31, 32, 308*
Ապարան—*156*
Ատրպատական (*Ադրբեջան*)—*60—126, 180, 290*
Ասիրանե (*Հաճախ Երջանիկ Ասիրանե*), *Սառամբուլի անուններից մեկը—151, 160, 161, 168, 170, 206, 217, 229, 258*
Արաքս (*Արաք*) *գետ—34, 158, 167, 170*
Արևմտյան Հայաստան—*20*

Արաբական Իրաք—176
Արեշ (Երա)—248
Արտանուշ—61
Արմենիա—238, 239
Աֆղանիստան—183

Բաբը-Ալի, Բարձրագույն Դուռ—316
Բաբա-Դաղ—121
Բաբ-էլ-էրվաբ, Դռների դուռ, Դերբենդ —40
Բաբում—80, 87, 123, 259, 264
Բասրա—110, 176, 192, 205, 212, 226, 232
Բաղդատ—27, 28, 58, 69, 81, 82, 87, 88, 93, 96, 110, 137, 167—170, 178, 180, 191, 193, 202, 204, 206, 208, 211, 212, 228, 232, 296, 298
Բաղդադջիկ, բերդ Արևմտ. Վրաստանում—123, 219—221—241
Բալիյե-Բադե, բերդ Ռումելիում—63
Բաղչե-Կափու, Թաղամաս Ստամբուլում —172
Բաղչե-Սարայ—176
Բայազետ, սանջակ, բերդ—35, 143, 145, 191, 305, 309, 310
Բայբուրդ (Բաբերդ), սանջակ, բերդ— 29
Բասեն, գավառ, Էրզրումի վիլայեթում— —30, 108
Բարդակջի, վայր Երևանի մոտ—203
Բաֆու—51, 138, 139, 166, 248, 255
Բեզդեվար, վայր Երևանի մոտ—203
Բերդա (Բարդա), բերդաքաղաք Ադըրբեջանում—91, 158, 209
Բելգրադ—69, 123, 124, 162, 176
Բերեջիֆ—229—316
Բելուջիստան—183
Բիրեջիկ, սահմանային կետ Բաղդատի շրջանում—211
Բիբլիս—21
Բյուզանդիա—12
Բոսնիա, Էյալեթ—43, 69, 84, 176, 241
Բոզոֆ—116
Բոզջա կղզի, Էգեական ծովում—161, 167, 176
Բուխարա—183, 273, 292
Բուխարեաք (Բուրբեշ)—214, 299
Բոզդան, Մոլդավիա—281, 317
Բոհրան, գավառ Վանի վիլայեթում—304
Բորշալու, գավառ Վրաստանում—249
Բոյնակ, շրջան Հյուս. Կովկասում—249

Գանդահար—96—126, 132, 166
Գենջե—55, 57, 71, 80, 91, 96, 109, 118, 126, 128, 135, 139, 147, 149, 150, 154, 155, 157, 159, 167—179—198, 209, 236, 249, 266, 285
Գորի—52, 66, 67, 128, 130, 140, 141
Գիլան—96, 137, 217, 247, 254, 255, 318
Գյոմ-Մեյդան, վայր Հալեպում—98
Գյոմ-Քումբեք, վայր Երևանի մոտ—101
Գյոզջի-բեփեսի, բլուր Երևանի մոտ— 102

Գերմո—109, 177
Գուրջիյանի դաշտ—167
Գուրիլ (Գուրիա)—80, 85, 100, 101, 121, 122, 218, 249
Գուրջիստան (տե՛ս Վրաստան)
Գյումրի, Ալեքսանդրապոլ—249
Գունիա (կամ Քունիա), բերդաքաղաք Սև ծովի եզերքում—317

Դադ էլի, գավառ Վրաստանում—31
Դաղստան—43, 51, 78, 80, 87, 125, 139, 166, 167, 171, 175, 177, 178, 181, 188, 247, 249, 252, 253, 256, 257, 261, 264, 266, 267, 270, 272, 273, 293, 296
Դահան, վայր Ախլբ-Բաշի սահմանում— 269
Դանբսկա—181
Դաշ-Քեոփրյու, կամուրջ Երևանի մոտ— 145
Դար-ուլ-Սուլթանե, Ստամբուլ—83
Դերբենդ (տե՛ս Թիմուր-Կափը և Բաբ-էլ էրվաբ)—41, 126, 138, 139, 166, 217, 250, 255, 291
Դիրեն, վայր Բաղդատի մոտ—168, 173, 211

Դերբենգե, *վայր Բաղդադի շրջանում—110, 211*
Դեր-սեադեք, *Ստամբուլ—163, 184, 295*
Դիարբեքիր—*28, 30, 33, 36, 52, 92, 98, 99, 109, 141, 142, 170, 176, 188, 303, 305, 306*
Դիվանե, *բերդ Վրաստանում—31*
Դուճա, *գետ Էդիրնեում—118*
Դիլեմ—*176*
Դոն գետ *(Թեն գետ)—176*

Եգիպտոս—*18—115—120, 248, 261, 293*
Եղի-Կոպե, *բերդ Ստամբուլում—66, 67, 80*
Եղի կալա, *բերդ Զլգրի շրջանում—35*
Երևան—*21, 33, 45, 46, 51, 52, 54, 55, 71, 72, 74, 75, 78—80, 96, 100—102, 107—109, 111, 124, 135, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 149, 151, 153—156, 166—170, 173, 174, 177, 188, 191, 199, 204, 206, 234, 236, 255, 286, 301*
Երգնկա *(տե՛ս Էրզինջան)—90, 108*
Եմեն—*120, 136, 139*
Եվրոպա—*63, 116, 118, 240, 242*
Երուսաղեմ *(Կուտսի-Շերիֆ)—176, 177*
Երջանիկ Ասիքաեե *(տե՛ս Ստամբուլ)*
Եփրատ գետ—*316*

Զալիմ-Կալա, *վայր Շեհրի-Զորի մոտ—211*
Զանգի ջուր *(գետ)—101, 143, 144*
Զարեաշե (Զարբալե), *Լեզգիների բնակավայր—202*
Զեբեմ (Զեյեմ)—*47, 50, 85, 88, 89, 91, 94, 100*
Զերդուբեյ, Զումրուտ-Մալա էլ է կոչվում, *բերդ Բաղդատի շրջանում—110*
Զերդուլի, *սահմանային կետ Բաղդատի շրջանում—211*
Զիգերդելեն, *վայր Էրզրումի շրջանում—119*
Զենջիր-Կալա, *բերդ Բաղդատի շրջանում—110, 121*
Զենջան, *վայր Իրանի սահմանում—201*
Զյուլզադերիե, *Էյալեթ Մարաշ կենտրոնով—28, 31, 113, 176*
Զոր, *կամ* Շեհրի-Զոր—*109, 110, 211*

Էդիրնե—*31, 118, 162, 176*
Էդիրնեի դուռ, *Ստամբուլի դռներից—131*
Էլբիստան—*69—113*
Էլ-Շամ *(տե՛ս Դամասկոս)*
Էնգերուս, *Հունգարիա—31, 57, 67*
Էշրեզ, *բերդ Վրաստանում—31*
Էմիր խոր, *բերդ—31*
Էրզրում—*31—33, 36, 43—45, 52, 75—77, 80, 82, 83, 91—94, 97—101, 106, 107, 118, 119, 128, 132, 142, 176, 178, 185, 188, 189, 191, 202, 205, 208, 215, 216, 233, 234, 238, 249, 268, 270, 271, 289, 303*
Էրզինջան *(տե՛ս Երգնկա)—30*
Էրջիշ *(տե՛ս Արճեշ)—32*
Էրշ (Արեշ), *բերդաքաղաք—40, 41, 43*
Էսդերել—*57, 70, 81, 90, 96, 252*
Էտրուրիա—*113*
Էջմիածին *(տե՛ս Ույշ-Քիլիսե)*
Էոզի, *բերդաքաղաք—176*
Էոզի-սույու, *Դենեպր գետ—319*
Էսկի Սարայ-պալատ *Ստամբուլում—102*
Էֆլաք, *վալախիա—248, 281, 317*

Թավրիզ—*27, 29, 39, 48, 53—55, 66, 70—72, 75, 76, 81, 96, 98, 108, 132, 137, 146, 154, 155, 166, 167—170, 172, 174, 203, 205, 208, 254, 288*
Թերջան—*30*
Թելխիս, *դավառ Վրաստանում—31*
Թեմուր-Կափու *(Դերբենդ)—41, 43, 49, 51, 54, 158, 202, 253, 255, 256*
Թեմրեջ, *բերդ—49*
Թերեք, *գետ—49, 248, 319*
Թերեք, *բերդ—78*
Թերջան—*108*
Թեռազ-Կասրի, *վայր Էդիրնեում—118*
Թենեդոս, *կղզի (տե՛ս Բոզջա)—182*
Թեմրեք, *բերդ—49*
Թեհրան—*297*
Թիֆլիս—*37, 43—45, 47, 52—54, 128—*

131, 135—139, 142, 144, 147, 150, 155, 167, 169, 174, 199, 202, 203, 205, 209, 246, 249, 257, 259—261, 263—269, 271, 272, 283, 293, 298
Թուրքիա—7, 9, 16, 18, 20—23, 26, 35, 61, 112—116, 123, 124, 127, 138, 158, 161, 163, 165, 173, 178, 181—184, 218, 225, 285, 302, 316
Թոկատ—93, 95, 111
Թորթում—31, 94
Թոքմաք, բերդ Վրաստանում—37
Թոսկանա, Մեծ դքսություն—113
Թոփրաք-Կալա—312—315

Իզմիր—132
Իլիսու, վայր Հար. Դաղստանում—248
Իլիջա, Էրզրումի մոտ տաք հանքային աղբյուրներով հայտնի վայր—93, 94
Ինջիլի-Սարայ, պալատ Ստամբուլում—167—183
Իտալիա—113
Իրան—18, 20, 21, 35, 60, 75, 113, 116, 124, 126, 132, 133, 136—138, 145, 166, 167, 177, 178, 181, 184, 191—198, 200, 201, 204, 205, 210, 215, 225, 227, 247, 251, 260, 264, 266, 285, 286, 290, 292, 296, 299, 307
Իրաք—137, 227, 230
Իրաքի-Աջեմ (տե՛ս Պարսկական Իրաք)—318
Իսպանիա—302, 307

Լենինգրադ—9
Լեհաստան—116
Լեմնոս, կղզի—161
Լիմնի, կղզի—301
Լորիստան—167
Լհասա—176

Խազերի ծով (տե՛ս Կասպից ծով)—180, 181, 250, 317
Խաչ-Օվա, վայր Հունգարիայում—67, 112
Խիզան, գավառ Վանի վիլայեթում—304
Խուդավենտիկյար, սանջակ—141
Խորասան—28, 94, 96, 119, 183, 227, 230
Խութին—82
Խորեզմ—96
Խրթեզ (Խերթվիզ), բերդ Գյուրջիստանի վիլայեթում—37, 154

Կաբուր գետ—39
Կազան—60
Կասպից ծով—41, 158, 248, 251
Կասրի-Շիրին—21
Կարաման—28, 31, 34, 52, 67, 97, 98, 100, 107, 108, 169, 176
Կարս—30, 44, 45, 48, 52, 55, 74, 75, 78, 80, 99, 101, 107, 108, 110, 128, 133, 137, 141, 156, 188, 190, 191, 202, 205, 211, 212, 228, 234, 235, 265, 288
Կարա-Արդահան—52
Կարա-Հիսարի Շարքի—83—198
Կարա-Կալքան, Վրաստանի շրջաններից—85
Կազվին—96, 129
Կաբարթայ—175, 178
Կախեթ, Կախեթիա—129, 159, 167, 202, 246, 268
Կազախ, Լիվա Վրաստանում—153
Կանտիա—162
Կազվին—178
Կաբարթայ, Կովկասյան լեռների հյուսմասում երկրամաս—248—249, 288, 289, 317
Կայնարջա—281
Կանբք կամ Կընբք գետ, Իորա գ.—39, 89, 249, 268, 317
Կբթայ, գետ, վայր—49
Կեսարիա (Կայսերի)—68
Կրզել-Քեոյ, վայր Դիարբեքիրում—99
Կրր-Շեհիր, սանջակ—304—305
Կ. Պոլիս—161
Կերչ—49—316
Կերդեն, քաղաք Կազվինի և Թեհրանի միջև—178
Կերքոք (Քերքոք)—174, 178
Կիպրոս, կղզի—176

Կիրմանշահ (Քերմանշահ)—167
Կրզլյար (Կրզլյար-Կալասի)—274, 288, 289, 319
Կրփչամ, դաշտ—49, 176, 253
Կոզան, կաթողիկոսանիստ քաղաք Կիլիկիայում—302
Կոմուրճների երկիր—251
Կուր, գետ (Քուր)—209
Կուբան, երկիր, գետ—49, 176, 253
Կոբուր—111, 121
Կունիյե (կամ Քունիյե), նավահանգիստ Սև ծովի եզերքում—100, 258, 295
Կոսկուն-Կրաս, լեռ Վանի շրջանում—99
Կովկաս—15, 139, 175, 176, 178, 248, 249, 251, 290
Կովկասյան լեռներ—248—250, 257, 274
Կոյուն-գեչիտի, գետանցք—39
Կոնիա—67, 94, 252, 258
Կրետե; կղզի—164, 176

Հայաստան—7, 9, 16, 19, 21, 26, 117, 118, 138, 166, 227, 249
Հալեպ—27—28, 39, 67, 70, 78, 92, 98, 107, 113, 116, 176, 224
Համադան—156, 166, 167
Հասան-Կալա, բերդ Էրզրումի մոտ—95
Հարեմեյնի-Շերիֆեյն, Նվիրական Մեքքի և Մեդինե քաղաքները—251
Հերաթ—132
Հեմարի, սանջակ Վանի վիլայեթում—304, 310
Հիսնիմնէֆ, բերդաքաղաք—222
Հունաստան—310
Հունգարիա (տե՛ս Էնգերուս)—57, 116
Հեյնաբ, դաշտավայր Հար. Ռուսաստանում—49
Հնդկաստան—96, 126, 183, 198
Հյուսնիար-Թեփեսի, բլուր Երևանի մոտ—101
Հռոմ—116, 238, 241
Հռոդոս (Ռոդոս), կղզի—301, 317

Ղարաբաղ—33, 34, 43, 57, 71, 86, 126, 127, 169, 236, 243, 285,

Ղրիմ—61—62, 69, 161, 175, 176, 189, 191, 193, 251, 257, 283, 285, 311

Մազանդարան—79, 96, 106, 107, 247
Մալաթիա—116
Մալթա, կղզի—115
Մանազկերտ (Մաղազբերդ)—111, 211, 308
Մարաշ—83, 92, 98, 113, 141, 224, 288, 289
Մարդին—98—170
Մակու—211
Մատրիտ—214
Մեգրելիա—223, 246, 249
Միջագետք—18
Միջերկրական ծով—176, 241
Մեշհեդ, նվիրական քաղաք—207
Միտիլյի, գավառ Իրանի սահմանում—211
Մեհրիբան, վայր Իրանի սահմանում—211
Մեքքե (նվիրական)—176, 317
Մեդինե (լուսավոր)—175, 177, 317
Միջին Ասիա—183
Մոսկով (Ռուսաստան իմաստով է գործածվում)—130, 158, 177, 199, 202, 204, 207
Մուշ—30, 35, 93, 303, 308, 309
Մուսուլ—28, 176
Մուղան—43, 157, 174, 175, 188

Յաշ—276
Յորի, բերդ Վրաստանում—218
Յուզ-Թեփելի, վայր Գենջեի մոտ—209

Նախիջևան—20, 33, 54, 56, 70—72, 79, 80, 123, 141, 145, 147, 206
Նեջա, բերդ—30
Նիլ ֆրակ, մենզիլ Երևանի մոտ—33
Նիկդե, սանջակ—98
Նեմշե (Ավստրիա)—189
Նեջեֆ, նվիրական վայր—337

Շամ, Դամասկոս—28, 44, 69, 176, 196, 252

Շամխալի վիլայեթ—*49, 78*
Շամախի—*40, 43, 50, 51, 74, 126, 127, 139, 147, 157, 158, 167, 171, 204, 256*
Շարաբխանե—*33*
Շարֆի-Կարահիսար—*111*
Շափուրա, *քաղաք—50*
Շեֆի, *բերդաքաղաք—39, 40, 209, 248*
Շիրվան—*40—43, 48, 49, 54, 55, 57—59, 71, 74, 76, 86, 87, 96, 126, 127, 129, 139, 147, 154, 157, 158, 167, 171, 230, 236, 248, 250, 253, 256, 294*
Շիրվանի հանճավայր, *Բիթլիսի վիլայեթի Սղերտ սանջակում—319*
Շեհրի-Զոր *(կամ Զոր)—133, 176, 289*
Շիրազ—*227, 262*
Շուշի, *գյուղ Սղնախում—158*
Շուշի, *բերդաքաղաք—292*
Շորագյալ—*33, 52, 156*

Ուկրաինա—*175, 178*
Ուրմիա—*172, 205, 206*
Ուլուխանլու, *Երևանի մոտ—202*
Ուֆա—*316*
Ուլահ, *Ռումինիայի մի մասը—316*
Ուրալյան լեռներ—*317*
Ուչ-Քիլիսե, *էջմիածին—143, 154, 203*

Զանգահ-Կալե, *Նեղուց (Դարդանել)—161*
Զակո (Զավկա)—*259*
Զերեզիստան—*15, 49, 248—250, 275, 285, 290*
Զերկաս—*176*
Զլդր—*35, 61, 80, 100, 129, 133, 139, 140, 154, 173, 201, 202, 205, 208, 215, 217, 218, 221, 258, 259, 264—266, 270, 271, 274, 280, 284, 285, 295, 299*
Զիաբուրա—*223*
Զոռում—*295*

Պարսկաստան—*26, 27, 35, 57, 72, 113, 118, 124, 125, 127,*
Պետերբուրգ—*298*
Պոտոլիա—*175, 178*

Ջանիկ, *սանջակ—69, 220*
Ջիդդե—*120*
Ջիվանշիր—*71, 209*
Ջեսար, *վայր Բաղդատի սահմանում—41*
Ջիհուն, *գետ—155*
Ջոան, *լեռնանցք Շեհրի-Զորի շրջանում—211*

Ռակա (Ուրֆա)—*176, 306*
Ռիզե, *նավահանգիստ Սև ծովի եզերքում—245*
Ռուսաստան, Ռուսիա—*61, 116, 138, 139, 175, 176, 180, 181, 210, 229, 235, 237, 244—247, 257, 261, 263, 267, 274, 280, 283, 284, 289, 290, 292, 293, 296, 298, 299*
Ռումելի—*26, 52, 67, 69, 78, 82, 92, 102, 103, 107, 157, 176, 225*
Ռում (Փոքր Ռում), *Սվազ—28*
Ռումի երկիր—*186*

Սամսուն—*189, 198*
Սարուխան—*100*
Սերավի դաշտ—*81*
Սելանիկ—*127*
Սեհիստան, *Իրանի շրջաններից—96*
Սղնախ (Սղնակ)—*158, 159*
Սոմխեթի, *Թիֆլիսի էյալեթի հայաբնակ նահիյե—188*
Սուրմալու (Սերմելի), *Երևանի գավառ—156*
Սրոխիոլմ—*181*
Սիյանջա, *բերդ Վրաստանում—219*
Սեվիր, *բերդ Վրաստանում—219—220, 222*
Սեմիլ, *սահմանային կետ Բաղդատի շրջանում—211*
Սուրամ—*265*
Սեյիդ-Աբադ, *պալատ Ստամբուլում—131*
Սիս—*34*
Սոլուջամ—*282*
Սուխում—*296*
Սղերտ, *սանջակ—319*
Սպիտակ ծով *(Միջերկրական)—81*

Սկյուդար—43, 78, 81, 100, 151, 160, 170
Սպահան (տե՛ս Իսֆահան)—133, 137, 166, 167, 181
Սուլթան-Յայլա, վայր Մարդինում—98
Սուրիա—18, 224
Սյունյաց աշխարհ—20
Սվազ (Սիվաս)—31, 52, 82, 83, 93, 95, 98, 109, 111, 139, 141, 176, 215, 216, 238, 289, 307
Ստամբուլ—12, 13, 16, 23, 27, 29, 35, 43, 61, 65, 68, 69, 72, 78, 80—84, 93, 97, 102, 103, 107, 108, 112, 116—118, 120—124, 127, 130, 132, 137, 143, 151, 155, 161, 164—168, 171, 172, 174, 177, 182, 183, 189, 191, 193, 195, 198—200, 208, 215, 224, 227, 236, 241, 243, 247, 248, 259, 298, 300, 301, 307
Սև ծով—49, 95, 100, 160, 176, 249, 256, 295
Սոֆիան—70

Վան—27—31, 51, 76, 80, 88, 89, 98, 99, 110, 190, 191, 211, 218, 238, 249, 299, 300—305
Վենետիկ—116
Վիփլե, բերդ Արդահանի շրջանում—35
Վիեննա—244, 245
Վոլգա—317
Վրաստան—15, 24—30, 35, 37—39, 47, 48, 50—52, 54, 56, 57, 66, 80, 82, 85—89, 91, 92, 94—96, 98—100, 121, 122, 138, 140, 166—168, 217, 221, 223, 248, 249, 254, 257, 273, 274—298, 318
Տամաճ, թերակղզի—49

Տրապիզոն—55, 80, 95, 100, 122, 234, 295
Տրիեստե—293

Փոքր Ասիա—238
Փոժարոֆչա (Փասսարաֆչա)—123
Փերբերե, բերդ Վրաստանում—31
Փրուտ, գետ—175

Քարբալիճա—85, 100, 246
Քարբան-Սարայ, մենգիլ Երևանի մոտ—142
Քելֆիզ, քաղաք Կրնըք գետի եղերքում—89
Քեմհալ, բերդաքաղաք—295
Քերեն, վայր Իրանում—202
Քեֆե, Ֆեոդոսիա—48, 49, 61, 62, 80, 176
Քուիմ (Գրեմ), քաղաք Կախեթիայում—39
Քուրդիստան—28, 95, 143, 145, 191
Քուբախս—220, 221
Քյարե, սրբավայր Մեքքեում—196, 197, 317
Քյոռ-Օղլու, բերդ Կարսի մոտ—310

Օզուրգեր, բերդ Վրաստանում—249
Օդեշի, բերդ Վրաստանում—249
Օլքի—61
Օսմանյան պետություն—11, 14, 16, 41, 54, 59, 61, 63, 64, 67, 68, 78, 114—116, 121, 123, 124, 129, 130, 135, 136, 139, 157, 158, 167, 170, 171, 173, 178, 184, 192, 193, 196, 197, 199, 204, 214, 216, 225, 230, 235, 237, 238, 240, 242, 247, 249, 255, 261, 263, 277, 278, 281, 296, 316
Օրդուբադ—71, 141, 147
Օրմանե-Կալասի, վայր Շեհրի Զորի շրջանում—211

Ֆաշ (Փոքի), բերդաքաղաք—256, 258, 259, 295, 296, 317
Ֆեոդոսիա (Քեֆե)—61
Ֆլորանս—113
Ֆրանսիա—116, 138, 157, 177, 302
Ֆարս—227, 285

ՀՍՍՌ ԳԱ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	էջ
Արևելագիտության Սեկտորի կոդմից	5
Առաջաբան	7
Փեչևի-Իբրահիմ	25
1) Թարիխի Փեչևի	25
2) Ծանոթագրություններ	59
Նայիմա	63
1) Թարիխի Նայիմա	63
2) Ծանոթագրություններ	111
Ռաշիդ	116
1) Թարիխի Ռաշիդ	116
Իսմայիլ—Ասըմ էֆենդի-Զելեբի Զադե	128
1) Թարիխի Զելեբի-Զադե	128
2) Ծանոթագրությունները (Ռաշիդ-և Զելեբի-Զադե)	161
Սուբհի, Սամի և Շաքիր	164
1) Թարիխի Սուբհի, Սամի և Շաքիր	166
2) Ծանոթագրություններ	182
Սյուլեյման-Իզզի	186
1) Թարիխի Իզզի	186
2) Ծանոթագրություններ	210
Վասըֆ	214
1) Թարիխի Վասըֆ	215
2) Ծանոթագրություններ	222
Ջևդեթ փաշա (Ահմեդ—Ջևդեթ)	224
1) Թարիխի Ջևդեթ	227
2) Ծանոթագրություններ	316
Резюме на русском языке	320
Резюме на английском языке	333

Հավելված

1. Օսմանյան սուլթանները և նրանց իշխանության տարեթվերը	337
2. Հիջրի թվականները եվրոպականի վերածելու աղյուսակ	339
3. Բառարան, գրքում գործածված թուրքական տերմինների	349
Անձնանունների ցանկ	384
Տեղանունների ցանկ	396

ԱՐԱՄ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ

АРАМ ХАЧАТУРОВИЧ САФРАСТЯН

Թուրքական ագբյուրճերը, Հայաստանի, հայերի և Անգրկովկասի մյուս ժողովուրդճերի մասին

Պատ. խմբագիր՝ Գ. Խ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Խ. ՄԱՆՈՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը՝ Լ. Ս. ՍԱՂՈՅԱՆԻ
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Զ. Խ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ

Վ/Ֆ 01108, պատվեր 164, հրատ. 1872, ԽՀԽ 681, տիրաժ 3000

Հանձնված է արտադրության 10/VIII 1960 թ., ստորագրված է տպագրության 23/XI 1961 թ., տպագրական 25,25 մամ., հրատ. 21,7 մամ., թուղթ 60×92 1/16
Գինը կազմով 1 ռ. 50 կ.:

Հայկական ՍՍՌ Գ.Ա. Հրատարակչության տպարան, Երևան, Բարեկամության 24

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Տպագրված է	Պետք է լինի
9	վ. 13	լատինական տառերով	արաբական տառերով
10	վ. 8	Նայիմաֆ	Նայիմա
10	վ. 10	Թարիխի մա	Թարիխի Ռաշիդ
18	ն. 5	جهاشا	جهاننما
47	ն. 13	տողը կրկնված է	
49	ծանոթ.	5 սանտիմետրի	65 սանտիմետրի
81	վ. 3	սանջակե	սանջակի
97	վ. 1	տողը ավելորդ է	
111	ծանոթ.	شجسى الدين	شمس الدينه
114	վ. 12	Ակչե	10. Ակչե
163	վ. 1	գետի տակ	գետնի տակ
251	ն. 3	հայերի օրինակին	հայրերի օրինակին